

АЛГАЧКЫ ДЕМОКРАТИЯЛЫК КЫЙМЫЛДАР ЖАНА САЯСИЙ ПАРТИЯЛАР

СССР мезгилинде горбачевдук башкаруунун акыркы жылдарына чейин өлкөдө КПССтен башка саясий партия болгон эмес жана башка саясий партияларга жол да берилген эмес. Ал эми социалисттик коомдо коомдук-саясий уюмдар, саясий системанын составдык бөлүгү катары, алар коомдун иштерин башкарууга граждандардын катышуусунун маанилүү каналдарынын бири болуп саналган.

Союз мезгилиндеги коомдук бирикмелерди шарттуу түрдө топторго бөлүп кароого болот.

Биринчи топко саясий партиялар кириши керек. СССРдин тарыхында Союз тараганга чейин, албетте, эң ири, жападан жалгыз жана өлкөнү башкаруучу саясий уюм Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы болгон.

СССР кулаганга чейин, 1980-жылдардын аягынан баштап, союздун аймагында КПССтен башка, майда партиялар түзүлө баштаган: демократиялык, республикалык, либералдык-демократиялык ж.б. Бирок бул партиялар союздун акыркы жылдарында түзүлүп, алар СССРдин тарыхына олуттуу салым кошууга үлгүрүшкөн эмес, анткени убакыттын жетишсиздиги болгон. Бүгүнкү күндө КМШ өлкөлөрүндө түзүлүп, түптөлгөн партиялар

постсоветтик мамлекеттердин саясий турмушуна активдүү катышууда.

Экинчи топко, СССР мезгилинде, шарттуу түрдө саясий партиялар болуп саналбаган, бирок ачык саясий багыты бар бир катар уюмдарды кошууга болот – булар Бүткүл Союздук Лениндик Коммунисттик жаштар Союзу (ВЛКСМ), Бүткүл союздук пионер уюму, Октябрийтар уюму.

Үчүнчү топко профессионалдык союздар, анын ичинде чыгармачылык союздар: жазуучулар союзу, композиторлор союзу, сүрөтчүлөр союзу, чыгармачылык союздар, спорттук коомдор, маданий эстеликтерди коргоо коомдору, китеп сүйүүчүлөр, сергектик, мергенчилер, балыкчылар ж. б. сыяктуу ар түрдүү уюмдар кирген.

СССРде бир партиялуулук жана командалык-административдик система болгондуктан советтик профсоюздар, кесиптик бирикмелер иш жүзүндө уюштуруу жагынан өз алдынчалыгын жоготушуп, КПССтин тыкыр контролунда болуп, партия кабыл алган мамлекеттик пландарды ишке ашыруунун үстүндө иш алып барышкан.

“Билим” коому (Общество “Знание”) формалдуу түрдө ыктыярдуу коомдук уюм катары эсептелип, иш жүзүндө Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитетинин үгүт жана пропаганда бөлүмүнүн структуралык бөлүгү, ал эми анын жер – жерлердеги бөлүмдөрү тиешелүү партиялык комитеттердин бөлүмдөрүнө кирген. Албетте, бул жана башка коомдук уюмдардын бардыгы партиялык системага кирген эмес жана ага эч кандай таасир тийгизген эмес.

1985-жылдын 11-мартында КПСС Борбордук Комитетинин Генеральный секретары болуп

М.С.Горбачевдун шайлануусу менен СССРде реформалардын мезгили башталган.

СССРдин “эки тизгин, бир чылбыры” колго тийер замат М.Горбачев өлкөнүн көп жылдар бою калыптаган саясий системасын демократиялаштырууну, экономикада рыноктук мамилелерге жол берүүнү жогортодон таңуулаган “кайра куруу” деп аталган реформасын баштаган. “Кайра куруу” реформасы менен коомдук турмушта КПССтин ролунун төмөндөшүнө, парламентаризмдин, айкындуулуктун кайра жаралышына, экономиканын борборлоштурулган башкаруунун начарлашана алып келген. Бирок “кайра куруу” реформасы экономикалык кризис менен коштолуп, өлкөдө саясий жана социалдык-экономикалык кырдаалдын начарлашына алып келген.

Горбачевдук башкаруудан баштап, тагыраак айтканда 1988-жылдан тартып, советтик коомчулук көптөгөн демагогиялык убадалардан тажап, радикалдуу өзгөрүүлөргө барышып, саясий чатактар менен кооздолгон косметикалык чараларга канааттанган эмес.

СССРдин бардык региондорунда массанын саясий активдүүлүгүнүн жогорулашынын, коомдук кыймылдардын толкундарынын күчөшүнүн натыйжасында, СССРдин европалык бөлүгүндө эле эмес башка, союздук республикаларында калктын кеңири катмарын камтыган ар түрдүү саясий уюмдар, элдик фронттор, кыймылдар массалык түрдө түзүлө баштаган. Алар өздөрүнүн алдына жетишерлик кеңири максаттарды жана милдеттерди: улуттук кайра жаралуудан жана коомду демократиялаштыруудан тартып, экономикалык жана саясий

суверенитетке жетишүүгө чейинки максаттарды коюшкан.

Жаңыдан уюшулган саясий кыймылдар менен коомдук бирикмелер ошол мезгилдеги официалдуу бийлик структураларына карата оппозициялык маанайда болушкан. Бирок саясий плюрализмдин жана коомдук турмушту демократиялаштыруунун шарттарында бийлик коомдогу өзгөрүүлөргө макул болууга аргасыз болгон.

1989-жылы СССРдин жана 1990-жылы союздук республикалардын эл депутаттарын шайлоо мезгилинде оппозиция өздөрүнүн көптөгөн өкүлдөрүнүн жеңилинин натыйжасында позицияларын андан ары чыңдап алганга жетишипкен.

1990-жылы 14-мартта СССРдин эл депутаттарынын кезексиз III съездинде СССРдин Конституциясынан алтынчы статьянын алынып салынганына байланыштуу бүткүл союз боюнча көптөгөн формалдуу эмес (неформальный) бирикмелер, кыймылдар биригишип, партиялардын түзүлүүлөрүнө кеңири жол ачылган.

Башка, Орто Азия республикаларына салыштырмалуу, Кыргызстанда демократиялык институттар жана оппозициялык бирикмелер эрте пайда болгон. Коомдук турмуштун саясатташуусу тездик темп менен жүргүзүлгөн. Жаштардын алгачкы коомдук саясий дискуссиялык клубдары уюшулуп, союздагы жана республикадагы болуп жаткан саясий-экономикалык абалдарды, жүгүзүлүп жаткан ички жана тышкы саясатты, жалпы эле дүйнөлүк кырдаалдарды кызуу талкуулашып, позицияларын ачык-айкын айта башташкан.

1980-жылдардын аягында жана 1990-жылдардын башында формалдуу эмес коомдук-саясий

кыймылдардын калыптанышы Кыргызстандын саясий трансформация процессинин чагылышы болгон. Эң алгачкы расмий формалдуу эмес уюмдар дискуссиялык клубдар түрүндө пайда болгон. Алардын мүчөлөрү көптөгөн көйгөйлүү, курч проблемаларды активдүү талкуулашып, терең саясий жана социалдык-экономикалык реформалардын зарылдыгын түшүнүү менен советтик чындыкты сындашкан.

Республикада алгачкылардан болуп Электрондук эсептөөчү машиналар заводунун алдында "Замандаш" жана "Комсомолец Киргизии" жаштар газетасынын алдында "Демос" саясий клубдары уюшулган. 1988-ж. Кыргыз Мамлекеттик университетинде "Замандаш", Мамлекеттик пландоо комитетинин экономика институтунда "Көз караш", Нарын областынын Миң-Куш шаарчасындагы "Оргтехника" заводунда "Демилгелүү жаштар биримдиги", Москва шаарында кыргыз жаштарынын "Акыйкат" дискуссиялык клубдары уюштурулуп иштей баштаган.⁷¹⁷ 1988-1991-жылдар ичинде республикада бир топ саясий уюмдар, элдик кошуундар жана бирикмелер уюшулушуп, алар кийинчерээк партияларга чейин өсүп жетилген.

Кыргызстандагы улуттук-демократиялык кыймылды чыңдоонун жана институтташтыруунун маанилүү фактору болуп, биринчи кезекте Бишкек жана Ош шаарларында турак-жай жана жер көйгөйлөрүнүн курчушу болгон. Республиканын ири шаарларында, айрыкча Фрунзе (1991-жылдын 5-февралынан баштап Бишкек) жана Ош шаарларында титулдук улуттун өкүлдөрүнүн турак жай

⁷¹⁷ Нур уулу Д., Осмонов Ө., Алимова К. Кыргызстан тарыхы. -Б., 2014, 215-б.

менен камсыз болуусуна совет мамлекети шаарда каттоосу жок деген мыйзам менен тымызын бөгөт коюлуп, көптөгөн жылдар бою турак жай проблемасынын чечилбей келиши кыргыз жаштарын 1989-жылдын жай айларында Бишкектин жерин өзүм билемдик менен басып алууга, үй салууга түрткөн.

Бийлик менен жаштардын үй куруу үчүн жер тилкелери боюнча кескин тирешүүсүнүн жыйынтыгы кыргыз жаштарынын пайдасына чечилген. Бул жеңиш жарылуучу кырдаалды жумшартып, ошол эле учурда жаштарды мындан аркы саясий активдүүлүккө шыктандырган. Жаңы бөлүнгөн жерлерге үй курууга байланышкан көйгөйлөрдү биргелешип чечүү үчүн “Ашар” коомдук уюмунун түзүлүүсүнө түрткү берген.⁷¹⁸

Кийинчерээк башка шаарлардын жана айылдардын жаштары Бишкек жаштарынан үлгү алышып, жер участкаларын өз билемдик менен басып алуу башталган. Ал эми Ош шаарында жер участкаларын алууну максат кылган жаштар 1990-жылдын жазында “Ош аймагы” бирикмесин түзүшкөн. Жаштардын өжөрлүгүнөн жана бекем ийкемсиздигинен улам гана Ош облусунун партиялык жетекчилиги турак жай курууга жер бөлүп берүүгө аргасыз болгон.

Көп өтпөй “Ашар” жана “Ош аймагы” жаштар уюмдары жер менен катар башка маселелерди да көтөрө башташкан. Алар улуттук экономиканын жана маданияттын өнүгүшүнө, ошондой эле кыргыз тилине мамлекеттик статус берилүүсүн жакташып, ошону менен демократиялык саясий структура-

718. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.37.

ларды түзүүдө улуттук кыймылдардын пайдубалын бекемдепкен.

1990-жылдын май айынын аягында Ош шаарында кыргыз жана өзбек улутундагы жаштардын тирешүүсү күчөп, кырдаал кескин начарлаган. Улуттук каршылашуунун негизги себеби Ош шаарынын айланасында турак жай курууга жер бөлүштүрүү себеп болгон. Бул жерде эки элдин өкүлдөрүнө бирдей шартта жер бөлүп берүү менен олуттуу чыр-чатактардын алдын алуу мүмкүнчүлүктөрү болгон. Тилекке каршы, бийликтин мажирөөлүгүнүн айынан маселе ынтымакта чечилген эмес. Бирок көп узабай “Ош аймагы” жана башка бейформал бирикмелер 1990-жылдын июль айындагы Оштогу каргашалуу окуялардын чордонуна түшүп, дараметин толугу менен жоготушкан же өз ишмердүүлүгүн токтотууга аргасыз болушкан.⁷¹⁹

Жалал-Абадда Демократиялык союз, Токмокто 4 улуттук уюм түзүлүп, алардын эң белгилүүсү “Адилет” тобу болгон. Көптөгөн демократиялык бирикмелер Чолпон-Атада, Ошто, Базар-Коргондо, Таласта, Кара-Балтада, Кеминде иштерин жүргүзүшкөн. Ал мезгилдерде массанын саясий активдүүлүгү гиперактивдүү мүнөзгө ээ болгон. Жалпысынан өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаал бир катар социалдык-маданий бирикмелердин түзүлүшүнө кеңири жол ачып, алардын ишмердүүлүгү социалдык коомдук психологияны олуттуу түрдө өзгөрткөн. Мындай уюмдарга “Демилге”, “Көк-Жар”,

719. Пономарев В. Самодеятельные общественные организации Казахстана и Киргизии 1987-1991 (опыт справочника). М., 1991. - С.8; Анарбаева Г.А. Формирование и эволюция института политических партий в независимом Кыргызстане. Б.: «Турар», 2017. - С.46.

“Мемориал”, “Дыйкан ордо”, “Эколог”, “Акыйкат”, “Ак-Кеме”, “Жаш тарыхчылардын” бирикмелери жана башкалар кирген.⁷²⁰

1990-жылдын 25-26-январында Бишкекте жаштардын жана студенттердин күчтүү митинги болуп өткөн. Анын уюштурулушуна жер титирөөдөн жабыркаган Армениялык качкындардын Кыргызстанга массалык түрдө келиши жана аларга Бишкекте батирлер берилип жаткандыгы тууралуу имиштер себеп болгон.

Турак жайдын жетишсиздигинин курч шартында мындай ушактар массалык нааразычылыкты пайда кылган. Митингдин катышуучулары жашоо шартын жакшыртууну талап кылышып, ошол эле учурда башка социалдык-экономикалык маселелерге кошумча эми саясий талаптарды көтөрүп чыгышкан. Бир нече күндөн кийин, 1990-жылдын 5-февралында Бишкектин борбордук аянтында дагы бир митинг болуп, ушул эле маселелер көтөрүлгөн.⁷²¹

1990-жылы кыргыз жаштарынын массалык митингдери коммунисттик бийликке каршы нааразылыктын жана күрөштүн жаңы формасынын көрүнүшү катары башталган.⁷²² Жаштардын митингдери улуттук демократиялык уюмдарды: “Асаба” (апрель 1990) жана “Атуулдук демилге” ж.б. түзүлүүсүнө

алып келген.⁷²³ “Асабанын” негизги программалык талаптар катары төмөнкүлөрдү алдыга койгон: коомдук турмушту демократиялаштыруу; жергиликтүү калктын жашоосундагы социалдык-экономикалык шарттарын калктын башка топторунун турмушуна теңдөө; мектептерде жана мектепке чейинки балдар мекемелеринде кыргыз тилин окутууну жайылтуу ж.б.⁷²⁴

1989-жылы 15-июлда “Ашар” коомдук-саясий кыймылдын уюштуруу конференциясы болуп, ага 32 баштапкы уюмдан 250 делегат катышкан. Кеңештин төрагалыгына Ж.Усупов (Жумагазы Усуп – Чоң аюу) жана аткаруу комитетинин төрагалыгына Ж.Жекшеевдер шайланышкан. 1991-жылы 20-декабрда “Ашар” официалдуу каттоодон өткөн.⁷²⁵ 1989-жылы май-июнь айларында батирлерде жашап жүрүшкөн миңдеген кыргыз жаштарынын Фрунзе шаарынын тегерегиндеги айдоо жерлерди үй куруу үчүн өз алдынча басып ала башташы “Ашардын” түзүлүүсүнө себеп болгон.⁷²⁶

Жер участкаларын бөлүштүрүү жана “Ашар” коомунун түзүлүүсү менен жаштардын үйгө болгон муктаждыктары чечилген эмес. Шаардын айланасындагы жерлерди мыйзамсыз басып алуу өнөкөткө айланып, улантыла берген. Бийлик “баскынчыларды” токтотууга алсыз болгон. Жыйынтыгында, 1990-

720. Анарбаева Г.А. Формирование и эволюция института политических партий в независимом Кыргызстане. Б.: «Турар», 2017. – С.47.

721. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. – С.38.

722. Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Б., 1997. – С.32-33.

723. Джаныбекова З. Об особенностях развития политического плюрализма в Кыргызстане // Демократические процессы в Центральной Азии: опыт и перспективы. – Б., 1998. – С.52.

724. Пономарев В. Самодеятельные общественные организации Казахстана и Киргизии 1987-1991 (опыт справочника). М., 1991. – С.93.

725. Ашар. 08.01.2016. <https://tyup.net/page/ashar>

726. Ашар. 08.01.2016. <https://tyup.net/page/ashar>

жылы сентябрда үй куруучулардын “Көк-Жар”, 1991-жылы “Бишкек” ыктыярдуулар, “Келечек” коомдору түзүлгөн.⁷²⁷

1990-жылдын башында жаңыдан пайда болгон оппозициялык күчтөр коммунисттик режимге каршы күрөш жүргүзүү максатында биригишип, “Кыргызстан демократиялык кыймылын” (КДК) түзүшкөн.⁷²⁸ Ушул эле жылдын 24-25-майында КДКнын уюштуруу курултайы болуп, тең төрагалыгына К.Акматов, Т.Тургуналиев, Т.Дыйканбаев, Ж.Жекшеев жана К.Матказиевдер шайланышкан.⁷²⁹ Мындан тышкары кыймылдын Кеңеши жана Башкармалыгы бекитилген. Анын катарына ошол мезгилде республикага аты-заты белгилүү болгон республиканын аймагындагы 24 коомдук-саясий уюмдар, кыймылдар кирип, эл арасында активдүү иш жүргүзө башташкан. Кыргызстандын формалдуу уюмдарынын демилгеси менен түзүлгөн кыймыл 1990-жылы 11-ноябрда расмий каттоодон өткөн.⁷³⁰ КДКнын негизги милдеттеринин катарына төмөнкүлөр кирген: укуктук, демократиялык, эгемендүү көз карандысыз Кыргыз мамлекетин түзүү; кыргыз элинин кайра жаралышы, анын улуттук руху жана

727. Ашар. 08.01.2016. <https://tyup.net/page/ashar>

728. Кыргызстан демократиялык кыймылы (КДК). https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D1%8B%D0%BA_%D0%BA%D1%8B%D0%B9%D0%BC%D1%8B%D0%BB%D1%8B

729. Анарбеков А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.8.

730. Кыргызстан демократиялык кыймылы. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>

өзгөчөлүгү; республиканын партиялык жетекчилигинин отставкага кетиши.⁷³¹

“КДКнын” өзөгүн “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясы түзгөн. “Ашар” демократиялык кыймылы, “ЭрК” Кыргызстандын эркин демократиялык партиясы (радикалдуу демократтар), “Элдердин биримдиги”, Граждандардын ынтымак Союзу (Союз гражданского согласия) уюшулган. Кыргызстанда жашашкан башка азчылыктардын улуттук-маданий кыймылынын коалициясы түзүлүп, ага орустар, өзбектер, уйгурлар, дунгандар, корейлер, татарлар, башкырлар, еврейлер киришкен, Агрардык партиялар жана башкалар түзүлгөн. Кыймылдардын негизги максаттары: Кыргызстандын көз карандысыздыгын бекемдөө, өлкөдө демократиялык көп партиялуу саясий системаны орнотуу, ар кандай менчик формаларын киргизүү, жеке менчиктин эркин өнүгүүсүнө шарт түзүү жана башкарлар болгон.

Бул кыймылдардын республикалык партиялык жетекчилик менен мамилесинин өз ара түшүнбөстүгү, аны “улутчул кыймыл” деп айыптоого негиз берген. Бирок Ош окуяларынын мезгилинде, 1990-жылы 6–7 июнунда Бишкектеги Өкмөт үйүн курчап алган жаштардын митинги менен жалпы тил табышууда Кыргызстан демократиялык кыймылынын мүчөлөрү көрүнүктүү иш алып барышкан. Студенттер жана кыргыз улутундагы жаш жумушчулар Кыргызстан демократиялык кыймылынын социалдык базасын түзүшкөн. Кыргыз

731. Элебаева А., Бешимов Б. Современные гражданские движения в Кыргызстане: Аналитический обзор // Гражданское движение в Кыргызстане. – М., 1991. – С.94.

айылдарында Кыргызстан демократиялык кыймылынын кадыр-баркы өскөн.

“Асаба” жана “Эркин Кыргызстан” – Кыргызстандагы алгачкы партиялар – республиканын көп партиялуу системасынын пайдубалын түптөшкөн. Алгач “Асаба” демократиялык кыймылы пайда болуп (1990-ж. апрель), андан кийин 1990-жылы октябрда “Асаба” Улуттук кайра жаралуу партиясына айланган. Ал өзүнүн маанилүү милдеттери катары кыргыз элинин экономикалык, социалдык жана саясий кызыкчылыктарын коргоону алдыга койгон.⁷³²

1991-жылдын 9-10-февралында “Эркин Кыргызстан” (ЭрК) демократиялык партиясынын уюштуруу съезди болуп өткөн. Партиянын пресс-релизинде ал “империалисттик тоталитаризмге” каршы турган 9 “радикал-демократиялык партиянын” негизинде түзүлүп, республикада жашаган элдердин конституциялык укуктарын коргоого, анда адамдын кызыкчылыгы мамлекеттен жогору турарын; экономикалык эркиндикке жана менчиктин бардык формаларынын тең укуктуулугуна ээ болгон социалдык багыттагы рыноктук коомду түзүүгө багытталганы көрсөтүлгөн. Партия түзүлгөндө Ө.Текебаев, К.Кененбаева, Т.Тургуналиевдер партиянын лидерлери болушкан.⁷³³

732. Чотонов У. Суверенный Кыргызстан: выбор исторического пути. – Б., 1995. – С.36.

733. Анарбаева Г.А. К 20-летию независимости: Начальный этап партотрождения суверенного Кыргызстана. <http://www.savakat.kg/29-tsitata/1404-%D0%BA-20-%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8-%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BA%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81>

1992-жылы 7-ноябрда өткөн үчүнчү партиянын курултайында лидерлердин идеологиялык келишпестиктеринен улам ЭрК партиясы бөлүнүүгө аргасыз болгон. Партиянын саясий кеңешинин төрагалыгына Т.Тургуналиев шайланган. Радикалдуу жолдон либералдык, центристтик жолго өтүүнү талап кылган партия мүчөлөрү: Ө.Текебаев, К.Кененбаева, У.Орозалиевдер жетектешкен бир тобу съездден чыгып кетишкен.⁷³⁴ Ошентип, партияда мындан аркы иш-аракеттин эки багыты белгиленген:

1) радикалдар, анын өкүлдөрү максимализм принцибинин негизинде бардык маселелерди тез арада чечүүнү талап кылыпкан («баары же эч нерсе»);

2) либералдык, Ө.Текебаев башында турган партиянын либералдык маанайдагы бөлүгү жаңы “Ата-Мекен” партиясын түзүшкөн.⁷³⁵

Либералдык – демократиялык топ өздөрүнүн тактикалык айырмачылыктарын билдирүүнү туура көрүшкөн. Партия өзүнүн негизги тактикасы катары туруктуу коомдук атмосфераны жана жарандык ынтымакты сактоо үчүн элдин бардык физикалык жана руханий күчтөрүн консолидациялоону (конфронтациялоонун ордуна) тандап алган...⁷³⁶ Партиянын программалык максаттары: мамлекеттин кызыкчылыгына эмес, мыйзамдын үстөм-

734. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.52.

735. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.52.

736. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.52; Слово Кыргызстана, 14 ноября 1992.

дүгүнө жана адам укуктарына негизделген жарандык коомду куруу жана башкалар каралган.⁷³⁷

Нааразылыктын жаңы формасы катары КДКнын активисттери тарабынан 1990-жылдын октябрында өкмөт үйүнүн астында, скверде массалык ачкачылык жарыялаганга өтүшкөн. Ачкачылыкта отурган демократтар тобу А.Масалиев менен Р.Кулматовду кызматтан кетирүү; коомдук уюмдарды каттоого уруксат берүү; республиканын толук мамлекеттик суверенитети жөнүндө Декларацияны кабыл алуу; басма сөздүн жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын чыныгы эркиндигин камсыз кылуу; партиялык жана мамлекеттик бийлик органдарынын бөлүнүнүшүн камсыз кылуу жана башка талаптарды коюшкан.⁷³⁸

1993-жылы 29-майдан Кыргызстан Демократиялык кыймылы партия болуп, кайра түзүлгөн. Ар кимиси өз алдынча, чачыранды аракет кылган коммунисттик режимге каршы күрөшкөн 24 коомдук уюмдар биригишип – Кыргызстан демократиялык кыймылын уюштурган. Алардын катарында “Асаба”, “Ашар”, “Атуулдук демилге”, “Боорукер”, “Ак кеме” (Ленинграддагы кыргыз студенттеринин жердешчилиги), Базаркоргон, Жалал-Абад, Ысык-Көл, Карабалта, Майлысай, Ош, Каракол, Талас, Токмок, Чолпон-Ата жана башка шаар жана кыштак уюмдары кирген. 1991-жылы февраль айына карата Кыргыз демократиялык кыймылын 34 өз алдынча уюмдары бириктирип, жалпы саны 300 миңден ашкан. “Славян фонду”, “Кыргызстан социал-демократтары”, “Мемориал” клубу жана

737. Слово Кыргызстана, 10 ноября 1992

738. Советская Киргизия, 30 октября 1990.

башка улуттардын өкүлдөрүнөн турган уюмдардын Кыргызстан демократиялык кыймылга мүчө болуп кириши бул кыймылга интернационалдуу мүнөз берген.⁷³⁹

Мына ушундай саясий, социалдык-экономикалык оор кырдаалда Кыргызстандын демократиялык кыймылынын ичинде жикке бөлүнүүлөр башталып, туруктуу иштей турган саясий партия түзүү зарылчылыгы келип чыккан. Кыргызстан демократиялык кыймылынын ичинен бөлүнүп чыккан партиялардын катарына “Эркин Кыргызстан”, “Ата-Мекен” жана “Асаба” кирген. Кыймылдын калган мүчөлөрү 1993-жылы 29-майда Кыргызстан демократиялык кыймылы партиясын түзүшкөн.⁷⁴⁰

Кыргызстан коммунисттик партиясы 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин токтомуна ылайык өз ишмердүүлүгү токтотулган. 1992-жылдын 20-июнунда Кыргызстан коммунисттер партиясынын (ККП) уюштуруу конференциясы өткөн. Партия республиканын Юстиция министрлиги тарабынан 1992-жылдын 17-сентябрында каттоодон өтүп, партиянын 10 миңге жакын мүчөлөрү болгон.⁷⁴¹ ККП союз мезгилиндеги компартиянын мураскери катары экенин билдирген. ККП өз катарларына мурдагы Коммунисттик партиянын көптөгөн активисттерин бириктиргенге

739. Кыргызстан демократиялык кыймылы (КДК). https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D1%8B%D0%BA_%D0%BA%D1%8B%D0%B9%D0%BC%D1%8B%D0%BB%D1%8B

740. Кыргызстан демократиялык кыймылы (КДК). <https://ky.wikipedia.org/wiki/...>

741. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.45.

жетишкен. Партиянын төрагалыгына Ж.Аманбаев шайланып, андан кийин анын ордуна Ш.Сыдыков, ал эми 1995-жылдын сентябрынан 2004-жылдын августуна чейин А.Масалиев жетектеген.⁷⁴²

Коммунистер партиясы жакынкы мезгил ичинде аткарылуучу төмөнкү максаттарды койгон: экономиканын андан ары кыйроосуна, элдин турмушунун катастрофалык начарлашына каршы туруу; коомдук менчиктин жетекчи ролун сактоону жактоо; эмгекчи элдин саясий жана социалдык жетишкендиктерин коргоо ж.б. Партия коомдук менчикке артыкчылык берет, анын формаларынын ар түрдүүлүгүн моюнга алат. “Бардык бийлик Советтерге!” деген ураан астында чыныгы демократияны жактайт.

ККПнын жетекчилери жана көп сандаган активисттери мамлекеттик менчикти приватташтырууну, агрардык реформанын жүрүшүн катуу сынга алып, жерге жеке менчиктин киргизилишине каршы чыгышкан.⁷⁴³ Убакыттын өтүшү менен партиянын программасында өзгөрүүлөр өзгөртүлүп: чыныгы цивилизациялуу, укуктук жарандык коомду куруу, жалпы адамзаттык баалуулуктардын артыкчылыктугун жана менчиктин көп түрдүүлүк формаларын колдоо ж.б.⁷⁴⁴

Кыргызстан коммунисттер партиясынан тышкары СССР мезгилиндеги Кыргызстан комму-

нисттик партиясынын базасында дагы бир партия — Кыргызстан социал-демократиялык партиясы (КСДП) түзүлгөн. Анын уюштуруу курултайы 1993-жылдын 25-сентябрында болуп, 1994-жылдын 24-сентябрындагы экинчи курултайында “КСДПнын аракеттеги программасы” кабыл алынып, партия 1993-жылдын 21-октябрында республиканын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. КСДПны түзүүнүн демилгечилери ошол учурда “Форум” илимий-өндүрүштүк компаниясын жетектеген А.Атамбаев, Бишкек шаарынын мамлекеттик администрациясынын башчысы Ж.Ибраимов, Жалал-Абад областынын мамлекеттик администрациясынын башчысы А.Тагаев, Ош областынын мамлекеттик администрациясынын башчысы А.Эркебаев, “Корммаш” технологиялык-долбоорлоо институтунун генералдык директору А.Марышев жана өкмөттүн Аппаратынын жаштар саясаты бөлүмүнүн башчысы А.Жапаровдор болушкан.⁷⁴⁵

КСДП Кыргызстан коммунисттер партиясынан айырмаланып, интеллигенциянын жана мамлекеттик кызматкерлердин көп улуттуу өкүлдөрүнөн түзүлгөн центристтик, бийликти колдогон партия болгон. Партиянын башкы принциби болуп: акыл-эстүүлүк, прагматизм, коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүндө реализм, партиянын идеалы — укуктук граждандык коомду куруу болгон.⁷⁴⁶

1995-жылдагы КРнын Жогорку Кеңешинин биринчи чакырылышына депутаттарды шайлоодо

742. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). — Б., 1999. — С.52; Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. — М., 1999. — С.45.

743. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. — М., 1999. — С.46.

744. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. — М., 1999. — С.45; Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). — Б., 1999. — С.52-53.

745. Юсупова Д. 18 апреля 2019 13:41 Кто придумал СДПК. Вспоминаем историю партии. Политика. https://kaktus.media/doc/381956_kto_pridymal_sdpk_vspominaem_istoriu_partii.html

746. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. — М., 1999. — С.47.

КСДПдан 11 мүчөсү жана 8 жактоочусу депутаттыкка өткөн. Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынына өтүшкөн депутаттар — Р.Ачылова (кийин ал “Ата-Мекен” партиясына өткөнүн жарыялаган), Ж.Бокошев, Ж.Жоробеков, Б.Жураев, А.Кадырбеков, М.Чолпонбаев, ал эми Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутаттар — А.Атамбаев, М.Айбалаев, Ж.Казакбаев, К.Идинов, М.Мамасайдов, А.Марышев, И.Өмүркулов, Ш.Садыбакасова, Э.Төрөбаев, Ж.Түлөбердиев, Т.Анаркулов, А.Эркебаевдер өтүшкөн. 1995-жылдагы президенттик шайлоодо КСДП президент А.Акаевдин талапкерлигин колдогон.⁷⁴⁷

1992-жылдын 5-августунда пресс-конференцияда интеллигенциянын өкүлдөрү академиктер А.Алтымышев, Ж.Шаршеналиев, проф. В.Мокрынин, Ч.Базарбаев (Театр коому), Т.Океев (Кинематографисттер союзу) Кыргызстан Республикалык элдик партиясы (КРЭП) түзүлүп, 1992-жылдын 16-декабрында республиканын Юстиция министрлиги тарабынан каттоодон өткөн.⁷⁴⁸

Бул партия либералдык-демократиялык багыттагы партия болгон. Партиянын башкы милдети, деп айтылган анын Программасында, — “Республиканын экономикалык, социалдык жана саясий турмушун андан ары туруктуу өнүктүрүү менен стабилдештирүү”. Партиянын саясатынын борборунда “республикада жашаган бардык граждандардын укуктарын жана эркиндиктерин ыраат-

туу коргоо, бардык граждандардын жеке демилгесин жана ишкердүүлүгүн кубаттаган коомду түзүү маселелери” турган.

Мурдагы СССРдин элдери жана дүйнөнүн башка мамлекеттеринин элдери менен кызматташтыкты тыгыз өнүктүрүү үчүн күрөшүн улатуу. Экономикалык тармакта КРЭП менчиктин бардык формаларынын тең укуктуулугун, калкты социалдык жактан коргоонун ишенимдүү гарантияларынын түзүлүүсүн жактайт. Партия орус тилине улуттар аралык катнаштын тили статусун берүү жөнүндөгү тезисти колдойт деп жазылган программасында.⁷⁴⁹

Союз мезгилинде Кыргызстан өнүккөн агрардык-индустриялдуу өлкө болуп, анын калкынын 2/3 бөлүгү айыл жеринде жашаган жана түздөн-түз же кыйыр түрдө айыл чарба, мал чарбасы же кайра иштетүү өнөр жайлары менен байланышта болгон. Демек, Кыргызстандын Агрардык партиясынын (КАП) саясий аренага чыгышы табигый көрүнүш. Партия 1993-жылы октябрда түзүлүп, 1993-жылдын 26-ноябрында республиканын Юстиция министрлиги тарабынан каттоодон өткөн.⁷⁵⁰

Кыргызстанда ага удаа дагы бир агрардык партиясы жаралып, бирок мурунку партиядан айырмаланып, Кыргызстан Агрардык эмгек партиясы (КАЭП) деп аталган. КАЭП 1994-жылдын 16-июлунда түзүлүп, 1994-жылдын 14-октябрында

747. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.48. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.47.

748. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). - Б., 1999. - С.53.

749. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.45 - 46.

750. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.48.

республиканын Юстиция министрлиги тарабынан каттоодон өткөн.

Бул партия социал-демократиялык багыттагы уюм болуп, анын негизин Акционердик коомдорго айланган республикадагы нан азыктарынын комбинаттарынын жетекчилери түзгөн. КАЭПсы 1995-жылдагы парламенттик шайлоого активдүү катышкан. Партия лидери Ү.Сыдыков менен Ө.Дөнөнбаев Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутат болушкан. Партия өз ишмердүүлүгүн кыйла активдештирип, анын лидери Ү.Сыдыков республиканын ички саясий турмушундагы дээрлик бардык маселелерде акаевдик бийликке каршы, оппозициялык маанайда болгон. Ал өлкөдөгү бардык оппозицияларды бириктирүүгө аракет кылып, 2000-жылдагы президенттик шайлоого катышуу ниетин ачык билдирген.⁷⁵¹

2000-жылы КАЭП аталышын өзгөртүп, “Жаңы Кыргызстан” партиясы болуп кайра түзүлгөн. Партияны 2000-жылдан акаевдик бийликтин кулаганына чейин Досбол Нур уулу жетектеген. 2005-жылдагы “Жоогазын” революциясын уюштурууда, акаевдик бийликке каршы оппозициялык маанайдагы партиялардын, кыймылдардын, ММКнын жана жарандык коомдордун баштарын бириктирүүдө партия эң негизги жана жетектөөчү ролду ойногон.

Оппозициялык 9 партия: “Жаңы Кыргызстан”, “ЭрК”, “Асаба”, КДК, “Кайран Эл”, “Эркиндик”, Коммунисттер партиясы, жана Республикалык партиялар биригип, 2004-жылы

“Кыргызстан Элдик кыймылы” (КЭК) түзүлгөн. Аны Жогорку Кеңештин депутаты “Жаңы Кыргызстан” партиясынын жетекчилеринин бири К.Бакиев жетектеген. Мындан тышкары, Акаевдин башкаруу бийлигине каршы “Ата Журт” (Р.Отунбаева), Кыргызстан Элдик Конгресси (КЭК, А.Атамбаев) жана “Жаңы Багыт” (М.Иманалиев) коомдук-саясий кыймылдары түзүлгөн.⁷⁵²

2004-жылдын декабрында бул саясий күчтөр өз ара түшүнүшүү, кызматташуу жана Жогорку Кеңешке калыс, адилеттүү жана ачык-айкын шайлоолорду өткөрүү боюнча аракеттерди координациялоо жөнүндө Меморандумга кол коюу менен КЭКти да, “Жарандык союзду” да, КДКны да, өзүнө сиңирген “Кыргызстандын саясий күчтөрүнүн форумун” түзүлгөн.⁷⁵³ Кыймыл күчүн арттырып, саясий ишенимдүүлүктү жогорулатып, антиакаевдик күчтүү күчкө айланган.

Эгемендикке ээ болуп, демократиялык эркиндик курсун тандап алгандан кийин саясий аренага көп сандаган саясий партиялар чыккан. 1991-жылды саясий партиялар менен кыймылдардын саны 65 ке жеткен. Катталган партиялардын көпчүлүк бөлүгү ар кандай себептер менен өз ишмердүүлүктөрүн токтотууга мажбур болушкан. 1995-жылдын 1-июлунда 12 саясий партия жана 6 коомдук-саясий кыймыл официалдуу түрдө каттоодон өтүшкөн.⁷⁵⁴

752. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.62

753. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.62

754. Базарбаев К., Жумагулов Б. Политические партии Кыргызстана: теория и практика. – Б.: 2012. – С.47.

751. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. – М., 1999. – С.49.

1990 – 1994-жж. Кыргызстандагы саясий
партиялар⁷⁵⁵

№ №	Саясий партиялар	Уюшул- ган жылы	Кат- талган жылы	Тиби	Мүчө- лөрдүн саны
1	Асаба	Октябрь 1990	Декабрь 1991	Улуттук радикал- дуу	3900 (1.01.99. карата)
2	Эркин Кыргызстан	Февраль 1991	Декабрь 1991	Либерал- демократия лык	1200 (12.02.99 карата)
33	Кыргызстандын коммунисттер партиясы	Июнь 1992	Сентя- брь 1992	Комму- нисттик	25000 (1.12.98. карата)
44	Кыргызстандын республикалык элдик партиясы	Сентябрь 1992	Декабрь 1992	Социал- демокра- тиялык	3501 (1.01.99)
55	Ата-Мекен	Ноябрь 1992	Декабрь 1992	Социа- листтик	2000 (1.01.99)
66	Кыргызстандын демократиялык кыймылы	Июль 1993	Ноябрь 1993	Демо- кратиялык	15000 (1.01.99)
77	Социал-демо- кратиялык партия	Сентябрь 1993	Октябрь 1993	Социал- демокра- тиялык	4250 (1.01.99)
88	КРнын Агрардык партиясы	Ноябрь 1993	Ноябрь 1993	Либерал- дык-демо- кратиялык	8107 (1.01.99)
99	Биримдик партиясы	Апрель 1994	Июнь 1994		12566 (2000)
	Агрардык-эмгек партиясы	Июль 1994	Октябрь 1994	Социал- демокра- тиялык	12672 (1.06.99)
11	Кыргызстан аял- дарынын демокра- тиялык партиясы	Октябрь 1994		Демократи- ялык	15000
112	Экономикалык биримдик партиясы	Октябрь 1994		Демокра- тиялык	608

755. Орозобаева К. Политические процессы в Кыргызстане в 90-г XXв – начало XXI: итоги и последствия Магистерская диссертация. Барнаул, 2020. – С. 47-48. <http://elibrary.asu.ru/xmlui/bitstream/handle/asu/9287/vkr.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

1995-жылы кыргыз эли “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракесин кеңири жана салтанаттуу түрдө белгилеген. Бул Улуттук Кайра жаралуу идеяларын жайылтууга жана бекемдөөгө, Кыргыз мамлекеттүүлүгүн өнүктүрүүнүн жаңы философиялык концепциясынын калыптанышына, патриоттуулуктун көтөрүлүшүнө өбөлгө түзгөн. “Манас” эпосунун мааракесинен таасир алгандар “Манас-Эл” руханий кайра жаралуу партиясы түзүлгөн. Партия 1995-жылдын күзүндө түптөлүп, 1995-жылдын 27-декабрында республиканын Юстиция министрлиги тарабынан каттоодон өткөн. Партиянын лидерлери А.Ишимов, Д.Шадыбеков, О.Зубков жана анын активисттери президент А.Акаевдин өлкөдөгү реформаларды ишке ашырууга байланышкан бардык демилгелерин толук колдой турганын билдиришкен.⁷⁵⁶

1990-жылдары акаевдик саясий жана экономикалык реформаларды жүргүзүү процессинде мамлекет курч социалдык-экономикалык көйгөйлөргө дуушар болгон. Терең анализденбей, тобокелчилик менен жүргүзүлгөн реформалардын жыйынтыгы калктын басымдуу катмарынын кескин жакыр-дануусуна, социалдык коргоонун деңгээлинин төмөндөөсүнө, массалык жумушсуздуктун өсүшүнө кабылтан.

Мына ушунун фонунда бир нече солчул партиялардын пайда болушу табигый көрүнүш болгон. Алардын бири жалпысынан социал-демократиялык ориентацияны карманса да, “Бей-бечаралар партиясы” (Элдик партия) болгон. “Бей-бечаралардын

756. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. – С.51

партиясы" 1995-жылдын 7-ноябрында түзүлүп, ошол эле жылдын 27-декабрында республиканын Юстиция министрлиги тарабынан каттоодон өткөн.⁷⁵⁷ Партиянын лидерлери жана активисттери негизинен "Асаба" гезитинин кызматкерлери: М.Эшимканов, Т.Казаков жана башкалар болушкан.

Жалпысынан Кыргызстанда партиялык генезистин алгачкы этабы постсоветтик мейкиндиктин бардык мамлекеттерине окшош процесстер менен мүнөздөлүп, коомдук бирикмелердин жана саясий кыймылдардын ички, түпкүлүгүндө биринчи протопартиялык уюмдардын түзүлүшү, алардын басымдуу бөлүгү КПССке оппозициялык маанайда чыгышы, укуктук катаал регламентациясынын жоктугу болгон.

Партогенездин алгачкы жылдарындагы идеялык-теориялык багыттар, баарыдан мурда, жаңы социалдык-экономикалык жана саясий мамилелерге өтүүнүн бурулуш пункттары менен аныкталган, ошондой эле КПССке карата оппозициялык ураандарга басым жасалган.

90-жылдары Кыргызстанда пайда болгон саясий партиялардын ичинен салыштырмалуу эң алдынкы жана уюшкан партия болуп, СССР менен кошо өзүнүн жашоосун токтоткон Кыргызстан Компартиясынын мураскери катары эсептелген Кыргызстандын коммунисттер партиясы саналган. Коммунисттер партиясынын программалык негизги максаты СССРдин кулашы менен кыйраган саясий

757. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.51.

системаны кайра калыбына келтирүү менен баардыгын союздагыдай өз ордуна коюу болгон. Өлкөдөгү саясий процесстерге тийгизген таасири боюнча Кыргызстан Коммунисттер партиясы ошол учурда бийликтин партиясы болуп эсептелген "Кыргызстан социал-демократиялык партиясынан" кем калышкан эмес. Анын партиялык урааны өлкөнүн экономикалык сферасын өнүктүрүү, мамлекетте теңчиликти камсыз кылуу болгон.

1990-жылдардагы Кыргызстандын саясий сахнасында саясий партиялардын бардык спектри болгон. Демек, прогрессивдүүлүк деңгээли боюнча, башкача айтканда, саясий темперамент боюнча солчул, центристтик жана оңчул партиялар болгон.

Солчул партияларга Кыргызстан коммунисттеринин партиясы, Агрардык эмгек партиясы, "Бейбечаралар" партиясы жана Эмгекчил Эл партиясы;

Центристтерге "Эркин Кыргызстан", "Ата-Мекен", Республикалык Эл партиясы, Агрардык партия, "Манас-Эл", Экономикалык кайра жаралуу партиясы, Бишкек шаардыктар партиясы, Кыргызстан демократиялык кыймылы, КСДП, Биримдик партиясы, Аялдардын демократиялык партиясы, Коргоо (Защиты) партиясы, "Менин өлкөм" партиялары кирген;

Оңчулдар партиясына Улуттук кайра жаралуу партиясы менен "Асаба" партиясын кошууга болот.⁷⁵⁸

Бул классификацияга илимдин доктору, профессор У.Чыналиевдин "Политические партии Кыргызстана" ("Кыргызстандын саясий партия-

758. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.57.

лары”) монографиялык эмгегинде кеңири түшүндүрмө берилген.⁷⁵⁹ Маселен, солчул партияларга, жогоруда белгиленгендей, прогрессивдүү коомдук өзгөрүүлөрдүн жактоочулары кирет. Ал эми партиялардын дээрлик бардыгы прогрессивдүү өзгөрүүлөрдү (рыноктук реформаларды жүргүзүү, демократиянын принциптерин орнотуу, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери боюнча конституциялык нормаларды реалдуу мазмун менен толтуруу, улуттук кайра жаралуу, жарандарды социалдык жактан коргоо ж. б.), анда алардын бардыгы белгилүү даражада солчул элементтердин белгилери эсептелет.

Ал эми Кыргызстан Коммунисттер партиясы жалпысынан социалдык-экономикалык жана саясий кайра түзүүлөрдүн программасын колдоо менен бирге, эмгекчилерди социалдык жактан коргоонун ураандары менен чыгышып, “адамдын жүзү менен социализмге”, советтик коомдук-саясий системага кайтып келүү идеясын жактайт, башкача айтканда, консерватизмдин, ал тургай реакциялык элементтер да ага бир топ даражада мүнөздүү.

Центристтик партияларга төмөнкү түшүндүрмө тиешелүү. Бул багыт эң массалык, бирок аздыр-көптүр себеп менен 6 гана партияны центрист деп атоого болот. Алар Кыргызстан демократиялык кыймылы, КСДП, Кыргызстан биримдик партиясы, Аялдардын демократиялык партиясы, Коргоо партиясы жана “Менин өлкөм” партиясы.

759. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.57-58.

Бул топтогу башка партиялары солчул-центристтик багытты карманышкан.

“Оңчулдар” деп аталган партияларга Асаба партиясы кирет. Бирок улутчулдуктун кээ бир элементтери башка партияларга да мүнөздүү М., “Бей-бечаралар партиясы”, Эмгекчилер партиясы жана кээ бир башка партиялар.

Саясий партияларды мүнөздөөчү маанилүү критерий болуп алардын учурдагы коомдук-саясий системага болгон мамилеси саналган. Бул критерий боюнча кыргызстандык партиялардын көпчүлүгүн реформачыл деп атоого болот, анткени алар реформа аркылуу жашоону жакшыртууга умтулушкан.

Кыргызстан Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин партиялык системанын калыптанышын жана иштешин республиканын саясий тарыхын изилдөөчүлөрү бир катар этаптарга бөлүп карашкан.⁷⁶⁰ 2005-жылга чейинки мезгилди биз да үч этапка бөлүп кароону туура таптык.

Биринчи этап – 1988 – 1994-жылдар. Бул жылдар ичинде саясий партиялар жана коомдук саясий кыймылдардын калыптануу процесси абдан кызуу жүрүүсү менен айырмаланган. Формалдуу эмес коомдук-саясий кыймылдардын түзүлүшү, алардын базасында алгачкы саясий партиялар

760. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.62; Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. – С.55; Орозобаева К. Политические процессы в Кыргызстане в 90-г XXв – начало XXI: итоги и последствия Магистерская диссертация. Барнаул, 2020. – С. 47-48. <http://elibrary.asu.ru/xmlui/bitstream/handle/asu/9287/vkr.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; Кыдыралиев Б. Эволюция политических партий в Кыргызстане. <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-politicheskikh-partiy-v-kyrgyzstane>

пайда болгон. Бул этаптагы процесс составы боюнча чакан жана идеологиялык багыттары боюнча айырмаланган, партиялардын жана кыймылдардын уюшулушу өтө чектелген контингенти менен башталган.

Мындай кыймылдардын ишмердүүлүгүнүн туу чокусу КДКнын түзүлүшү болуп, анын негизинде алгачкы саясий партиялар пайда болгон. Көп деңгээлдүү мүнөз жана олуттуу гетерогендүүлүк саясий күчтөрдүн демаркациясына жана бытырандылыгына алып келген. Алсак, 1991-жылдын ноябрь айына карата республиканын Юстиция министрлиги тарабынан 65 партия жана кыймыл катталган.⁷⁶¹

Экинчи этап – 1995 – 2000-жылдар. Бул этапта шайлоонун пропорционалдуу-мажоритардык системасынын шарттарында көп партиялуулуктун эволюциясы менен мүнөздөлөт. Коомдук турмуштун спектри башында карама-каршылыктуу жана көп түстүү болгон. Бул мезгилдеги саясий партиялардын көбү табиятынан протопартиялар болуп, союздаштарды издөөгө алып келген. Табигый процесстердин натыйжасында көптөгөн саясий партиялар жана кыймылдар ар кандай себептерге баяланыштуу жашап кетүүсүн токтотууга, өзөн-өзү жоюуга мажбур болушуп, ал эми айрымдары күчтүү, түптөлгөн партияларга биригүүгө аргасыз болгон.

761. Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. - М., 1999. - С.44; Осмоналиева А.Т. Политическая система в истории Кыргызского парламентаризма. Известия вузов, № 5, 2013. С. 190-196. <http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2013/5/ivk-2013-N5-190-196.pdf>

Жыйынтыгында 1994-жылы болгону 8 саясий партия калган. Бирок жаңы саясий партияларды түзүү процесси улантылып, көптөгөн саясий партиялар каттоодон өтүшкөн. Өнөр жай менен айыл чарба кызматкерлеринин жана аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн кызыкчылыктарын коргогон партиялар түзүлүп, 1999-жылдын башына карата Кыргызстандын саясий аренасында 18 саясий партия өз ишин уланткан.⁷⁶²

Үчүнчү этап – 2001 – 2005-жылдарды кучагына алат. Бул жылдары көп партиялуу системанын өнүгүүсү күчөгөн авторитаризмдин шарттарында ишке ашырылган. Партиялык система жаңы партиялар менен толукталып, олуттуу толуктоо 2002-жылы болуп, ал жылы 7 партия түзүлгөн, 2003-жылы – 5, 2005-жылы – 4 партия, ал эми 2001- жана 2004-жылдары – 2ден партия түзүлгөн. Жалпысынан бул жылдар ичинде 20 саясий партия каттоодон өткөн.⁷⁶³

Эгемен Кыргызстандын партиялык турмушунда 1991-жыл эң жемиштүү жыл катары болуп, саясий партиялар менен кыймылдардын саны 65ке жеткени менен алардын көпчүлүгү чакан, уюштуруучулук жол-жоболору жок же туура эмес, эч кандай олуттуу социалдык базасы жок, электораттын контингенти чектелген жана көптөгөн партиялардын устав, программалары көчүрүлүп, коёндой окшош болгон. Социологдор партиялардын саясий

762. Осмоналиева А.Т. Политическая система в истории Кыргызского парламентаризма. Известия вузов, № 5, 2013. С. 190-196. <http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2013/5/ivk-2013-N5-190-196.pdf>

763. Анарбаева Г.А. Политические партии в Кыргызстане (1991-1999 гг.). – Б., 1999. – С.60.

салмагын аныктоого аракет кылышканда алардын айрымдарынын бир дагы мүчөсү болбогонун аныкташкан.⁷⁶⁴

Табигый процесстердин натыйжасында 1994-жылдын башына карата 8 саясий партия калганы менен жаңы саясий партияларды түзүү процесси улантылган. 1999-жылдын башына карата Кыргызстандын саясий аренасында саясий партиялардын жалпы саны 18ге жетсе,⁷⁶⁵ 2000-жылдын февраль айында, Жогорку Кеңештин экинчи чакырышына депутаттарды шайлоонун астында, республикада 28 саясий партия,⁷⁶⁶ 2005-жылы 44 саясий партия официалдуу каттоодон өткөн. Ал эми саясий партиялардын түзүлүүсү 2010-жылдан кийин, “жаандан кийин, жайнап чыккан козу карындай”, геометриялык прогресс менен өсүп, 2021-жылы Жогорку Кеңештин шайлоосунун астында саясий партиялардын саны 290го жеткен.⁷⁶⁷

“Көп суур ийин казбайт, казса да терең казбайт” – деген элдик макал так ушул Кыргызстандын саясий партияларына тийиштүү айтылгандай. 33 жыл ичинде, мамлекеттин саясий стабилдүү-

764. Осмоналиева А.Т. Политическая система в истории Кыргызского парламентаризма. Известия вузов, № 5, 2013. С. 190-196. <http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2013/5/ivk-2013-N5-190-196.pdf.pdf>

765. Осмоналиева А.Т. Политическая система в истории Кыргызского парламентаризма. Известия вузов, № 5, 2013. С. 190-196. <http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2013/5/ivk-2013-N5-190-196.pdf.pdf>

766. Базарбаев К., Жумагулов Б. Политические партии Кыргызстана: теория и практика. - Б.: 2012. - С.48.

767. В Кыргызстане зарегистрировано 290 политических партий. 02/09/21 09:18. [HTTPS://KABAR.KG/NEWS/V-KYRGYZSTANE-ZAREGISTROVANO-290-POLITICHESKIKH-PARTII/](https://kabar.kg/news/v-kyrgyzstane-zaregistrovano-290-politicheskikh-partii/)

лүгүнө жана социалдык-экономикалык абалын жакшыртып, республиканын калкын кедейчиликтен чыгарууга салым коштум деп бир да партия, төшүн кагып, айта албайт. Соода-сатыктан, майда ишканалардан пайда таап, байышкан бүгүнкү күндүн “соодагер-базаркомдору” өлкөнүн байлыгына жетүүнүн ачкычы бийликте, ага жетүүнүн ачкычы бийликке ыктаган партиялар аркылуу депутат болуу экенин алар жакшы өздөштүрүшкөн.

2016-жылы 16-апрелде С.Жээнбековдун Премьер-Министрлик кызмат орунга дайындалуусу боюнча экс-депутат Ж.Жолдошева “Vesti.kg” сайтына комментарий берип жатып, Жээнбековдун дайындалышын майрамдоого али эрте экенин билдирип: “ – Ал азырынча премьер-министр боло элек. Бирок бизде бийликтеги башкаруучу партия эмнени кааласа ошону жасап келе жатат. Ал эми кадрларга болгон рокировкага чек жок. Кыргызстан чоң фирмага, парламент бизнес – клубуна айланып калаган. Бийликте бизнесмендерди система реформалоого муктаж деп ынандыра ала турган мамлекетчил ишмерлер абдан аз калды...” – деген.⁷⁶⁸

Кыргызстанда 33 жыл ичинде партиялык институттар начар өнүккөн. Ага коомчулук да даяр эмес. Мисалы, бир партия шайлоодо добуш алышы үчүн анын бай тарыхынын болушу шарт эмес. Шайлоого жакын жаңы партия түзүп, ага өлкөгө жана регионго белгилүү личносттор менен капчыктуу “базаркомдорду” кошуп, партиянын бюджет-

768. Джолдошева Ж.: Кыргызстан превратился в большую фирму, а парламент - в бизнес-клуб. Среда, 13 апреля 2016 17:14. <https://vesti.kg/politika/item/40004-zhyildyzkan-dzholdosheva-kyrgyzstan-prevratilsya-v-bolshuyu-firmu-a-parlament-v-biznes-klub.html>

тин белгилүү бир деңгээлге жеткирип, шайлоого барып, аны утуп алса боло турганын шайлоо өнөктүгү көрсөттү.

Шайлоо компаниясы мезгилинде административиялык ресурстар менен кызылдай акча негизги ролду ойнору коомчулукка башынан белгилүү болуп калган. 1995-жылдагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо мамлекеттин социалдык-экономикалык кризистик, оор мезгилинде өткөрүлгөн. Калктын теңинен көбүн жакырчылык жакадан алып, күндөлүк тамак-аш тартыш болуп турганда шайлоочулар добуштарын товар түрүндө (үй-бүлөгө 5-10 кг ун, күрүч, картошка ж.б. азык-түлүк самын, порошок, галош ж.б. чарбалык товарлар) алып, добушун берүүгө мажбур болсо, шайлоонун кийинки чакырылыштарында, турмуш оңолуп, акчалай алуу салтка айланып, шайлоочунун добушу агачкы жылдары 100-200 сомго бааланса, созов сайын анын наркы геомертнаялык прогресс менен өсүп, акыркы чакырылыштарда добуштун наркы 5-10 миң сомго чейин өсүп, жеткен деген маалыматтар ММКда байма-бай жарыяланган.

Ага мисал катары КРнын ЖКнин VII чакырылышына шайлоо 2021-жылдын 28-ноябрында өтүп, шайлоого тизмеге киргизилген 3 703 420 шайлоочунун добуш берүүгө катышканы 1 293 244 (34,92%) шайлоочу болгон.⁷⁶⁹ Парламентке өткөн саясий партиялар шайлоо алдындагы үгүт иштерине 108 миллион сомдон ашык каражат жум-

пашкан. Бул 54 мандаттын ар бирине жумшалган чыгым орто эсеп менен 2 миллион сомдон туура келет дегенди билдирет. Эң көп каражат сарптаган “Ынтымак” партиясы ар бир депутаттык мандат үчүн орто эсеп менен 3,6 миллион сом, “Альянс” партиясы 3,52 миллион сомдон жумшашкан. Партиялардын ичинен эң аз каражат сарптаган “Ыйман” партиясы. Алар үчүн ар бир мандат 858 миң сомдон айланган. Ал эми бир мандаттуу округдардагы талапкерлер үчүн эңсеген депутаттык мандат андан да кымбат болгон. Алар үгүт иштерине 241,3 миллион сом, же бир мандат үчүн орточо 6,7 миллион сом коротушкан.⁷⁷⁰

Көрсөтүлгөн каражаттар шайлоо компаниясына старт берилгенден тартып партиялардын жана бир мандаттуу округдардан чыккан талапкерлердин штабдарындагы уюштуруу жана үгүттөө иштерине, ошондой эле агитаторлордун маяналарына шайлоо фонду тарабынан официалдуу түрдө сарпталган каражаттардын суммасы гана. Отуз жылдан бери өнөкөткө айланган шайлоочулардын добуштарын сатып алууга, каттоодо жок “агитаторлорго” жана башка “уюштуруу” иштерге сапталган көмүскө каражаттардын суммасы, албетте, официалдуу каржыланган каражатка караганда, бери дегенде эки-үч эсе көптүк кылары айдан ачык.

Кыргызстан эгемендикке ээ болгон мезгилден баштап, саясий процесстер ушунчалык тездик темп менен өзгөрүп, өнүгүүсүн калк аң-сезиминде

769. Ручной подсчет. На 7 декабря поступили 100% протоколов: 6 партий проходят в ЖК. 16:11, 7 декабря 2021. <https://kg.akipress.org/news:1748781/?from=barakelde&place=translate>

770. КУДРЯВЦЕВА Татьяна 06 декабря 2021, Бишкек - 24.kg, Сюжет: Выборы - 2021. Итоги выборов. Каждый мандат обошелся партиям в 2 миллиона сомов. https://24.kg/vlast/216159_itogi_vyiborov_kajdviy_mandat_oboshelsya_partiyam_v2milliona_somov/

аларды өздөштүрүүгө үлгүрбөй келет. Көптөгөн саясий партиялар түзүлүп, өлкөнүн жарандары аларды кандай критерийлер менен баалаш керектигин түшүнүү жана ал партиялардын саясий, социалдык-экономикалык жана идеологиялык багыттарын аныктоо жана аларга баа берүү мүмкүн болбой келет.

Кыргызстандагы саясий партиялар, негизинен, капчыктуу бир лидер тарабынан түзүлүп, партиянын лидери бул партиянын негизги демөөрчүсү болуп эсептелет. Ошол себептен да саясий партияларда клиентелисттик мамилелер башкача айтканда лидер жана ага баш ийген адамдардын ортосундагы мамилелер. Иш жүзүндө саясий партиялар лидерлердин колундагы курал.⁷⁷¹ Лидер менен анын пикирлештери партияны шайлоо аркылуу бийликти сактап калуу же бийликке жетүү үчүн түзүшөт жана биригишет. Партиянын келечек тагдыры лидердин тагдыры менен тыгыз байланышуу болот.

Партия – бул добуш чогултуучу күчтүү машина, тизмедеги орундарды бөлүштүрүү тигил же бул шайлоо округунан ким жана канча добуш ала турганына жараша болот. Клиентелисттик мамилелер территориялык таандыктын негизинде түзүлүп, үй-бүлөлүк, тууган-туушкандык байланыштарга жана финансылык жардамга негизделген.⁷⁷²

771. Медет Тюлегенов, Бермет Турсункулова 26 февраля 2015. Парламентаризм на электоральном уровне Кыргызстана до и после 2010 года. https://www.auca.kg/ru/auca_news/1882/

772. Политические партии в Кыргызстане исследование. С.20. <https://www.transparency.kg/files/pdf/%D0%98%D1%81%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D>

Партиянын идеологиясы партия лидерлеринин “идеологиясына” келип такалат, анда азыркы партиялардагы саясий программалар эч кандай роль ойнобойт, анткени алар регионалдык, тууганчылык, жердешчилик жана башка шайлоочулардын бүйүрүн кызыткан социалдык ресурстар менен алмаштырылган.

Саясий партиялар вождизмдик жана клиентелисттик мүнөзгө ээ болгондуктан, анын идеологиясын жана саясий платформасын бир дагы партия карманбагандыктан, шайлоо алдындагы программалардын 80%ы башка мамлекеттердин саясий партияларынын жөн эле көчүрүлгөн программалары болуп саналат дейт эксперт, бирок алардын арасында партиялар өздөрү даярдаган шайлоо программалары да бар деген пикирин билдирген.⁷⁷³

Партиялар калк менен минималдуу деңгээлде байланышты кармап тургандыктан, калк саясий партияларга ишенбейт. Көпчүлүк партиялар партияны жана идеяларды өнүктүрүү, потенциалын чыңдоо, партиянын структурасын жакшыртуу боюнча иштерди жүргүзүшпөйт, көбүнүн аймактык бөлүмдөрү жок. Элдин саясий партияларга болгон ишеними эң төмөнкү чекке жеткен. Анткени шайлоо компаниясы жүрүп жаткан мезгилинде партиялар калкка ооз көптүрүшүп, беришкен убадалар иш жүзүндө аткарылбай калгандыгы негизги себептердин бири болгон.

1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5.pdf

773. Политические партии в Кыргызстане исследование. С.19.

Саясий партиялар шайлоо алдындагы үгүт маалында гана активдүү болушуп, шайлоолор аралык мезгилде көпчүлүк партиялар кийинки шайлоого чейин штабдарын жаап салышкан. Коомчулук да саясий партиялардын шайлоодон кийинки ишмердүүлүктөрүнө кызыгуусу кескин төмөндөгөн.

Калкты саясий партиялардын коёндой окшош программалык платформалары кызыктырбастан, партиянын лидеринин саясий деңгээли мамлекеттик ишмердүүлүгүнө жана аны менен бирге чыгышкан саясий личносторго, албетте, партиялык тизме кайсы региондон басымдуу экендиги көбүрөөк кызыктырат. Шайлоо компаниясында албетте, партиянын лидеринин кадыр-баркы, анын топтогон командасы, эң башкысы сөз жок, “пулуң болсо кулуңмун” сыңары добуш үчүн берилген сумманын көптүгү чечүүчү ролду ойноп келет.

*Жаманга бийлик тийгенде,
Казынаны түгөтөт.
Кан таламай кылышып,
Карындаш урук-тууганын
Каалашынча гүлдөтөт.*

Молдо Багыш
(1888-1937)

СОЦИАЛДЫК- ЭКОНОМИКАЛЫК РЕФОРМА. “ПРИХВАТТАШТЫРУУ” САЯСАТЫ

XX кылымдын 90-жылдарынын башында, Советтер Союзу кулагандан кийин Кыргызстан көптөгөн проблемаларга дуушар болгон. Айрыкча союз мезгилинде калыптаган туруктуу экономикалык байланыштардын ыдырап бузулуусу, СССРдин бирдиктүү эл чарба комплексинин кыйроосу республиканын экономикасынын бардык тармактарында өсүү темпин кескин төмөндөткөн. Республиканын өнөр жай өндүрүшү кайра калыбына келтирилгис жабыр тартуусу жана айыл чарба тармагындагы баш аламандык массалык жумушсуздукка алып келип, экономика гиперинфляцияга кабылган.

Күндөлүк керектелүүчү товарларга болгон таңкыстык, баалардын кескин жогорулоосу калктын жашоо шартын кескин төмөндөтүп, тышкы мигра-

цияны күчөткөн. Мунун баары республикада экономикалык өнүгүү стратегиясын эртерээк аныктоонун чукул зарылчылыгын жараткан.

Советтер Союзунун кыйрашынын натыйжасында бардык союздук республикаларда социалисттик экономиканын талкаланышы советтик бирдиктүү экономикалык мейкиндиктин, башкача айтканда, союздук бирдиктүү экономикалык эл чарба комплекстин жана бүткүл союздук эмгекти бөлүштүрүүнүн алсыздыгын көрсөткөн.

Союздук республикалардын экономикалык структуралары ажырагыс система катары ич ара бекем байланышта болгондуктан, алардын өз алдынча иштеп кетүү мүмкүнчүлүктөрү минималдуу болгон. Кеңири жана терең союздук байланыштардын бардык зарылчылыгына карабастан, республикалардын экономикасы экстремалдык кырдаалдарда аман калуу мүмкүнчүлүгү минималдуу болгон. Союздук экономикалык комплекстин бузулуусу менен республикалардын экономикасы өз алдынча өнүгүүгө жөндөмсүздүгүн көрсөткөн. Калыптанган союздук экономикалык байланыштардын үзүлүүсү экономикалык кризисти ого бетер курчутуп, аны тереңдеткен жана оордоткон.

Кыргызстандын эффективдүү эмес экономикасы совет доорунан калган мурас. Анын үстүнө, союздук республикалардын экономикаларынын ичинен Кыргызстандын экономикасы аутсайдерлердин бири болгон. Экономикалык кризис, союздук эл чарба комплексинде түзүлгөн чарбалык байланыштардын үзүлүшү, реформанын жүрүү процессиндеги каталыктар өндүрүштүн төмөндөп кетишине алып келген.

Мурдагы СССРдин тушунда Кыргыз ССРи эң жакыр республикалардын катарын түзүп, экономикалык жактан Кремлге көз каранды республикалардын бири болгон. Кыргызстандын ири завод, фабрикалары түздөн-түз союздук министирликтердин карамагында болгон. Республиканын аймагында жайгашкан союздук тармактык министерстволорго баш ийген завод, фабрикалар финансылык жардамдар тикелей да (мисалы, жаңы инвестициялар үчүн) жана кыйыр түрүндө да (жеңилдетилген кредиттер) субсидияларын алып турушкан. Ушунун эсебинен республикалык бюджетке союздук бюджеттен каражаттар берилип турган. 1991-жылы союздук бюджеттен түшкөн каражат Кыргызстандын ички дүң продукциясынын (ИДП) 12,2%ын жана консолидацияланган бюджеттин кирешелеринин 35,2%ын түзгөн.⁷⁷⁴

СССР жоюлган соң Кыргызстандын бюджетине түз акча которуу жана мурдагы союздук бюджеттен Кыргызстандын ишканаларын субсидиялоо токтотулган.

Эгемендүүлүктүн биринчи беш жылдыгынын жыйынтыгында республиканын ички дүң продукциясы эки эсеге кыскарып, 1995-жылы 1990-жылдагы көрсөткүчтүн 50,6%ын түзгөн. Бааларды либералдаштыруунун натыйжасында эгемендиктин алгачкы эки жылынын ичинде баалар он эсеге өскөн.

774. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы. – Б.: "Кут-Бер", 2016. – 529-б.; Марек Домбровский, Рафал Антчак. Экономические реформы в Кыргызстане. /Перевод с польского П.А.Козаржевского/. – Варшава, 1994. – 6-б.

Мисалы, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин 1992-жылдагы маалыматы боюнча баанын орточо жылдык өсүшү 2032,7%ды, 1993-жылы 929,9%ды түзгөн. Биринчи беш жылдыкта өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү дээрлик 3 эсе кыскарып, 1990-жылыга карата 35%га жана 1991-жылы 31,3%ды түзгөн.⁷⁷⁵ 1999-жылы Кыргыз Республикасынын ички дүң продукциясы 1990-жылдагы деңгээлдин 63,0%ын гана түзгөн.⁷⁷⁶

Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин акаевдик башкаруунун 15 жыл ичинде ишке ашырылган рыноктук кайра түзүлүүлөр процессине, ошондой эле алардын макроэкономикалык динамикага тийгизген таасирин талдоо улуттук экономиканын өнүгүүсүн үч этапка бөлүп кароого мүмкүндүк берет.⁷⁷⁷

Биринчи этап (1991 – 1995) – өндүрүштүн жана кирешенин кескин төмөндөшү жакырчылыктын чегине жеткен адамдардын санынын тез өсүшү (калктын 50%дан ашыгы), теңсиздик жана гиперинфляция, андан кийин алгачкы макроэкономикалык турукташтыруу менен туш келген.

1993-жылы гиперинфляциянын көлөмү 1366%га жеткен. Мындай шартта заводдор менен фабрикалар, ишканалар, фирмалар, ишкерлер өн-

дүрүшүн токтотууга аргасыз болушкан. Анткени мындай абалда өндүрүш рентабелдүүлүгүн жоготуп, жалаң чыгашага иштемек. Продукциялардын баасы тездик темп менен өсүп, өндүрүш рыноктун суроо-талаптарын керектүү санда жана сапатта канааттандырууга үлгүрбөй калган. Өндүрүштү, ишкердикти өнүктүрүү үчүн финансылык ресурстар жетишсиз болгон.

Мамлекет мамлекеттик ишканаларга, менчик фирмалар менен ишкерлерге финансылык жардам көрсөтүүдөн таптакыр баш тарткан. 90-жылдардын биринчи жарымындагы экономикадагы гиперинфляциянын жогорку деңгээли суроо-талаптардын өсүүсүнө мүмкүнчүлүк бербей калгандыгы тарыхый чындык. Экономикалык кризис бардык тармактарга, айрыкча өнөр жайга таасирин тийгизген.

Акаевдик экономикалык реформанын биринчи этабы (1991 – 1995-жж.) мезгилиндеги экономикалык тармактарын тейлешкен республикалык, областтык жана райондук деңгээлдеги чиновниктер өнөр жай жана айыл чарба жетекчилери менен жеңичинен келишишип, өлкөдөгү социалдык-экономикалык жана финансылык оор абалды ого бетер курчутушуп, атайлап экономикалык саботаж жасаганга барышкан.

Ошол мезгилдеги мамлекеттик-чарбалык жетекчилердин негизги максаты мамлекеттик ишканаларды искусстволук жол менен атайлап банкротко учуратып, “прихватташтыруу” жолу менен колдон чыгарбай, ээлик кылып калууну көздөшүп, өндүрүштү жеке, өзүнүн менчигине чыгарып кетүү аракеттери жүргүзүлгөн.

775. Игамбердиев Б.А. Экономическая политика Кыргызстана 1991-2010 гг.: Опыт и результаты. – Бишкек: б.и., 2016. – 4-б.

776. 10 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ. экономика: история, современность, будущее. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575215>

777. Кара: Баум Л. Динамика экономических реформ в постсоветском Кыргызстане. ЖУРНАЛ: Центральная Азия и Кавказ. Экономика и бизнес. 2007 <https://cyberleninka.ru/article/n/dinamika-ekonomicheskikh-reform-v-postsovetskom-kyrgyzstane>

Республикалык деңгээлдеги айрым ири ишканалардын жетекчилери “прихватташтыруу” мезгилинде үй-бүлөлүк башкаруу менен “тил” табышып, бөлүшө албай, акаевдик бийлик тарабынан куугунтукка алынып, аларга “кызыл директорлор” (мурдагы советтик-партиялык жетекчилер) деген ярлык тагылып, укук коргоо органдары тарабынан кылмыш иштери ачылып, куугунтукка алынган.

Өлкөдөгү жүргүзүлүп жаткан саясий жана экономикалык реформалардын алкагында, өкмөттүн тийиштүү фискалдык жана укук коргоо органдары тарабынан, “кызыл директорлор” жетектешкен жана алар менчиктештирүүнүн жүрүшүндө мамлекеттен ажыратып алышкан ишканалардын финансылык абалдарын жана мыйзамдуулугун текшерүү иши албетте, “кызыл директорлордун” тынчын кетирip, чоочулаткан.

Алар депутаттык кол тийбестикке жамынышып, текшерүү иштерине каршы турушуп, өздөрүнүн “вотчиналарына” “ревизорлорду” жакын жолотушпай койгону өкмөттүн жетекчилерине эле эмес, президент Акаевге да жакпай калган. “Эрегиштен эр өлөт” – болуп, депутаттык мандат “кызыл директорлорду” кылмыш ишинен куткарган менен алар ээлешкен кызмат ордуларынан кол жуушкан.

1992-жылы мамлекеттик мүлктү приватташтыруу (прихватташтыруу) жана мамлекеттен ажыратуу процесси шумдуктуудай тездик темпте жана одоно мыйзам бузуулар менен жүргүзүлүп, республикада иштеп жаткан мамлекеттик ишканалардын жалпы санынын 60%на жакынын камтыган. Мамлекеттик майда ишканаларды “прихват-

таштыруу” (менчиктештирүү) 1992-жылы эле дээрлик аяктап, массалык прихватташтыруу процесси кызуу жүргүзүлө баштаган.⁷⁷⁸

Акаевдик башкаруу мезгилинде жүргүзүлгөн экономикалык реформа эч кандай оң натыйжа берген эмес. 15 жылдын ичинде өнөр жайда, курулушта жана башка тармактардагы өндүрүштөрдүн төмөндөөсү токтотулган эмес, бирок саналуу гана жылдары өндүрүштүн айрым тармактарында өсүш байкалган. Экономиканын биринчи этаптабында өндүрүштүн жылдык төмөндөөсү орточо эсеп менен 20%ды түзсө, үчүнчү этаптын аягында 5-7%ды түзгөн. Экономикалык турукташуу калыптанган эмес. Айрым жылыштар айыл чарбасында, анын ичинде, негизинен, дыйканчылык тармагында байкалган. Маселен, 1990-жылы республикада ИДП 13 миллиард сомдук продукция өндүрүлгөн, же доллар менен 200 млн (1:65), 2005-жылы бул көрсөткүч - 110 млрд сом, же 1,7 млрд АКШ долларды түзгөн.⁷⁷⁹

Экинчи этап (1996 – 1999) экономиканын турукташтыруу мезгили болгон, бирок өсүш айрым тармактарда гана байкалган (дыйканчылык, алтын казуу).

Ошого карабастан, бюджеттин тартыштыгын жабуу экономиканы бир топ алсыз кылып койгон. 1998-1999-жылдардагы кризис, негизинен, орус рублинин “кыйроосуна” байланыштуу болгон. Ошого

778. Ермакович В., Паньков Ю. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г г. Перевод с польского Елены Козаржевской. CASE – Центр социально-экономических исследований. – Варшава, декабрь 1996 г. – 5-6.

779. Абдымаликов К. Экономика Кыргызстана (на переходном этапе). Учебник. – Б.: 2010. – 29 -б.

карабастан бул этап республикада рыноктук экономиканын негиздерин чыңдоо үчүн маанилүү этап болгон. Республикада акча-кредит саясаты ырааттуу нукка түшкөнүнө байланыштуу (фискалдык органдардын олуттуу аракеттери менен) 1993-жылдагы инфляциянын деңгээлин 1366%дан 1997-жылы 23%га чейин төмөндөтүүгө мүмкүндүк болгон.⁷⁸⁰

90-жылдардын ортосунан тартып чет өлкөлүк инвесторлордун, негизинен Эл аралык валюта фондунун, Бүткүл Дүйнөлүк банктын, Европалык реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкынын, Азия жана Ислам банктарынын финансылык мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу республиканын экономикалык абалын турукташтыруусуна шарттар түзүлгөн.

Европалык реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкынын маалыматы боюнча 1994 – 1999-жылдар ичинде Кыргызстанга келген тышкы инвестициялардын көлөмү 404,9 миллион долларды түзүп, инвестициялардын жалпы көлөмү 1994-жылы ИДП-нын 3,4%га жакынын, ал эми 1999-жылы 3,1%ын түзгөн.⁷⁸¹

Кыргызстандагы деиндустриализация процесси экономиканын төмөндөөсүнүн негизги себеби болгон. 90-жылдары республиканын экономикасы структуралык деформацияга туш болуунун натый-

жасында өнүккөн агрардык-индустриялык өлкөдөн агрардык-сырьёлук өлкөгө айланган. Чыгым менен иштеген ишканалардын саны 1992-жылы 30 ишканага, 1999-жылы ага дагы 202 ишкана кошулуп, жалпысынан 232 ишканага жеткен. Өнөр жай ишканаларында иштешкендердин саны 163,3 миң адамга азайып, айыл жана балык чарбаларында иштешкендердин саны 321,1 миң адамга өскөн.⁷⁸²

Стратегиялык маанилүү ири объекттерди менчиктештирүү процесси так ушул, экинчи этабында ишке ашырылган. Республика ири мамлекеттик ишканаларды трансформациялоону ишке ашырууга, рентабелдүү эмес чарбалык субъекттерди реабилитациялоонун же алардын банкрот болушунун механизмдерин эффективдүү пайдалануу системасын түзүүгө тийиш болгон. 90-жылдардын экинчи жарымынан баштап заводдор менен фабрикалар, колхоздор менен совхоздор массалык түрдө менчиктештирүү процесси жүргүзүлгөн.

Кыргызстанда коррупциянын кеңири тамыр жайышынын негизги себептерине кирешелүү иштеп жаткан мамлекеттик ишканаларды жана заводдор менен фабрикаларды атайлап, искусстволук жол менен банкротко учуратып, бийлик башындагылар аларды калдык (остаточной), символикалык бааларда менчиктештирүү процессин жүргүзүүсү маанилүү роль ойногон.

“Прихватташтыруунун” жүрүшүндө мамлекеттик мүлктү уурдоонун эсебинен кыргыздын истеблишменттери официалдуу түрдө долларлык

780. Баум Л. Динамика экономических реформ в постсоветском Кыргызстане. <https://cyberleninka.ru/article/n/dinamika-ekonomicheskikh-reform-v-postsovetskom-kyrgyzstane>

781. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы. – Б.: “Кут-Бер”, 2016. – 529-б.; Социально-экономическое развитие постсоветских республик стран: Итоги двадцатилетия. – М.: ИЭ РАН, 2012. – С. 273.

782. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы. – Б.: “Кут-Бер”, 2016. – 533-б.

мультимиллионерлерге айланышкан. Андан ары айыл чарбасын менчиктештирүү процессинде колхоз-совхоздордун жерлери, алардын жандуу да, жансыз да мүлктөрү жаңы пайда болушкан коррупционер-мультимиллионерлерге акырындап өткөрүлө баштаган.

Мына ушундай кылмыштуу жолдор менен Кыргызстандын элинин бир нече муунунун эмгеги менен жаралган мамлекеттик жана коомдук менчиктер бийликте турушкан мамлекеттик кызматкерлердин жеке менчигине айланган. Мамлекеттик жана коомдук мүлктөрдү символикалык баасында ээлеп алуу жолу менен алгачкы капиталдын топтолушу Кыргызстанда криминалдык тарыхы бар адамдардын бийликке умтулуусуна кеңири шарт түзүлгөн.

2000-жылдагы Бүткүл дүйнөлүк банктын маалыматына ылайык, Кыргызстандын жан башына жылдык кирешеси 270 АКШ долларынан ашкан эмес жана калктын 51% жакырчылыктын чегинде, ал эми 30%га жакыны эң төмөнкү жакырчылыктын чегинде болгон. Кыргызстан болсо дүйнөдөгү эң жакыр өлкөлөрдүн ондугуна кирген.⁷⁸³

1999 – 2000-жылдар ичинде “майда” деп эсептелинген мамлекеттик ишканаларды прихваташтыруу аяктагандан кийин стратегиялык маанилүү тармактар: энергетика, тоо-кен, телекоммуни-

кация тармактарын менчиктештирүү башталган.⁷⁸⁴ Иш менен камсыз болгондордун 79%дан ашыгын мамлекеттик эмес сектор түзгөн, бирок эффективдүү менчик ээси али түзүлгөнгө жетише элек болгон. Жерге жеке менчик киргизилген.

Үчүнчү этапта (2000 – 2005) бюджеттин тартыштыгы кыскарды, валюта курсунун турукташуусу болду, бирок ошол эле учурда тышкы карыз проблемасы курчуган.

2000-жылдан баштап энергетика жана телекоммуникация сыяктуу стратегиялык тармактарды менчиктештирүү боюнча активдүү иштер жүргүзүлгөн. Приватташтыруунун деңгээли (ошол мезгилде) өнөр жайда 88,6%, соодада жана коомдук тамактанууда 97%, турмуш-тиричилик жактан тейлөөдө — 99,85%ды түзгөн. Жалпысынан бардык өнөр жай жана айыл чарба продукциясынын 90%на жакыны экономиканын жеке секторунда өндүрүлгөн.⁷⁸⁵

Классикалык түрдө улуттук экономиканы аныктаган структуралык пропорция – бул улуттук кирешени топтоого жана керектөөгө багытталган бөлүмдөрүнүн ортосундагы катыш болуп саналат. Экономикалык өсүш улуттук кирешенин 20% дан кем эмес өлчөмүндө үнөмдөөнү талап кылат. Бул пропорция Кыргызстанда постсоветтик мезгилде нормага алгачкы үч жылда гана туура келген. 1991-жылы 28,6%ды, 1992-жылы 31,6%, ал эми 1993-жылы 24,4%ды түзгөн. 1994-жылдан тартып эконо-

783. Коррупция в Кыргызстане - Corruption in Kyrgyzstan. https://wiki5.ru/wiki/Corruption_in_Kyrgyzstan; Чокрезен М. Проблема коррупции в Кыргызстане. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575672>

784. Баум Л. Динамика экономических реформ в постсоветском Кыргызстане.

785. Баум Л. Динамика экономических реформ в постсоветском Кыргызстане.

миканын структурасында дүң жыйымдардын салыштырма салмагынын бир нече эсеге олуттуу төмөндөгөнү боюнча диспропорция байкалган.⁷⁸⁶

1998-1999-жылдары үнөмдөөнүн деңгээли нөлгө барабар болгон. Экономиканын керектөөлөрү тышкы кредиттердин эсебинен толук жабылган. 1998-1999-жылдары өзүнүн минималдуу маанисине жетип, ал эми өздүк кирешеден ашык керектөөнүн үлүшү 1998-жылы 20,7%ды, 1999-жылы 15,9%ды түзгөн.

Жалпысынан Кыргызстандын улуттук экономикасынын структурасында төмөндөгүдөй тенденцияларды белгилөөгө болот: 1994-1996-жылдары республиканын экономикасында каражатты топтоо деңгээлинин тез төмөндөшү байкалган: 1994-жылы 12,7%, 1995-жылы 4,7%, 1996-ж. 3,3%. Ал эми 1997-жылы республиканын экономикасы бир топ турукташтырылгандыгынын натыйжасында жана өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшүнүн эсебинен бул пропорция 8,1% деңгээлине чейин жакшырган. 1998-1999-жылдардагы кризистин төмөндөшүн эске алганда, 2000-жылы 6,6%га чейин өсүү тенденциясы сакталган.⁷⁸⁷

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин бүткүл союздук бирдиктүү өндүрүштүк байланыштар үзүлгөндүгүнө байланыштуу республиканын экономикалык системасын түп-тамырынан

бери кайра куруу зарылчылыгы келип чыккан. Президент Акаев өнүгүүнүн Батыштык, рыноктук моделин тандап, өлкөдөгү өндүрүш тармактарын, соода мамилелерди, деги эле бүтүндөй экономиканы түп-тамырынан бери реформалоого багыт алган.

Деги эле ар кандай реформа — бул өтө тааал жана карама-каршылыктуу социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий процесс. Реформанын эң негизги кыйынчылыгы, анын жыйынтыгына туура баа берүүнүн мүмкүн эместигинде. Чындыгында реформанын натыйжалуулугу кайсы критерия менен аныкталат: пайда болгон менчик ишканалардын саны мененби, же өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнүн жана сапатынын жогорулашы мененби? Реформаны жүргүзүүнүн түпкү максаты эмне? — деген мыйзамдуу суроолор жаралат.

1992-жылдан баштап Кыргызстан рыноктук мамилелерге өтүү чечимин кабыл алган. Өлкөдө эл аралык соода мамилелеринин түзүлүүсүнө жана чет элдик жарандардын республикага келип иштөөсүнө кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн.

Өндүрүштү менчиктештирүү, жер жана салык реформалары, бааларды либералдаштыруу, чарбанын рыноктук формаларын түзүүгө эле эмес, башкысы реформа өндүрүштүн физикалык көлөмдөрүнүн, республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин киреше бөлүгүнүн өсүшүнө, өлкөнүн социалдык-экономикалык шарттарынын жакшырышына алып келери реформаторлор тарабынан терең изилденбей, региондордун жана өндүрүштөрдүн өзгөчөлүктөрү эске алынбай, үстүрттөн мамиле жасашкан.

Ушуга байланыштуу экономикалык реформанын жүрүшүндө көптөгөн жаңы, белгисиз пробле-

786. Князев А.А. 01:23 06.06.2010. Кыргызский пример - к вопросу о судьбах постсоветских лимитрофов. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1275772980>

787. Князев А.А. 01:23 06.06.2010. Кыргызский пример - к вопросу о судьбах постсоветских лимитрофов. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1275772980>

майлардын чыгышынын натыйжасында социалдык-экономикалык абал курчуп, калктын турмуш деңгээли кескин оордоосуна алып келген. Республиканын дээрлик бардык аймактарында керектөө рыногу, өндүрүшү жана каржы тармактары терең кризиске кабылган.

Республикада экономикалык төмөндөөнүн бардык проблемалары жана ишке ашырылып жаткан экономикалык саясаттын ийгиликсиз жүргүзүлүшү, реформанын программасын иштеп чыгуучулар жана аны ишке ашыруучу мамчиновниктер республиканын экономикасынын өзгөчөлүктөрүн эске албагандыгы жана баалабагандыгы. Өндүрүштүн ресурстук, технологиялык, аймактык структурасынын өзгөчөлүктөрү, көп учурда, этибарга алынган эмес. Белгилей кетүүчү нерсе, ар кандай саясаттын натыйжалары бул ар дайым колдонулган чаралардын өз ара аракеттенүүсүнүн жана объекттин жооп кайтаруусунун натыйжасы. Бул жагынан алганда экономикалык саясат да четте эмес.

Экономикалык реформаларды ишке ашыруу процессинде финансылык стабилдештирүүнүн, өндүрүштү калыбына келтирүүнүн, структуралык жактан оңдоонун, рыноктук институттарды калыптандыруунун жана республиканын масштабында эле эмес, региондордун да бир катар проблемаларын чечүү зарыл болгон. Ошол эле учурда ар кандай саясий режимдин жана коомдук тартиптин шартында Кыргызстандын экономикасы, анын ичинде анын аймактары, анда түзүлгөн структуралык деформациялар жоюлбаса, кризистик абалга кабылтары бышык болгон.

Кыргызстандын реформаторлору эң кыска мөөнөттө радикалдуу экономикалык реформаларды жүргүзүүгө, көп тармактуу экономиканы түзүүгө жана аны турукташтырууну камсыз кылууга, рынок экономикасынын элементтерин туруктуу консолидациялоого жана экономикалык өсүштүн динамикасына жана калктын жыргалчылыгына жетишүүгө умтулушкан.

Бирок Кыргызстанда борборлоштурулган пландаштыруу жана башкаруудан рыноктук мамилелерге тобокелчилик менен тез өтүү оң натыйжа берген эмес. Себептери ар кандай болгон:

биринчиден, мамлекеттик менчиктерди тездетилген приватташтыруу процесси эффективдүү жеке ишканаларды түзүүгө жардам берген эмес. Аларды калыптандыруу жана өнүктүрүү белгилүү бир убакытты талап кылган;

экинчиден, рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияны өндүрүү үчүн техникалык жабдууларды жана технологияларды кыска мөөнөттө жаңылоо үчүн баштапкы капитал жетишсиз же жок болгон;

үчүнчүдөн, рынок экономиканы ишке ашыруу үчүн жаңы көз караштагы кадрлар даярдалган эмес, көп учурда ишканалардын жетекчилери (мамлекеттик жана жеке менчик) ошол эле административдик буйрукчул системанын шартында иштепкен эски кадрлар өзгөрүүсүз бойдон калып, алардын маанайы рынокко эмес, дале жогор жакка көз каранды болушкан;

төртүнчүдөн, коом тез арада радикалдуу реформага даяр эмес болгон;

бешинчиден, кыска мөөнөттүн ичинде финансылык, юридикалык жана башка рыноктук институттар түзүлгөн эмес.⁷⁸⁸

Дал ушул 90-жылдардагы экономиканы постсоветтик өлкөлөрдө “өткөөл экономика” деп аталган. Ал эми Кыргызстанда 1992-жылдын 2-январында бааларды либералдаштыруудан башталган. Өткөөл экономиканын старт берилүүсү эң катаал экономикалык кризистин шартында башталган. Бул кризис өкмөттүн “кайра куруу” саясатынын натыйжасында келип чыккан. Кыргызстан рынок реформасын мамлекеттик менчикке жана борбордук пландаштырууга негизделген буйрукчул экономика менен баштаган.

Кыргызстанда өнөр жай өндүрүшү керектөөчүлөрдүн талабын канааттандыруу үчүн эмес, буйрукту аткаруу үчүн иштеген, бул рынок экономиканын мыйзамына каршы келген. Башкаруунун борборлоштурулган системасы өндүрүштө иштешкен ишкерлердин ишкердик жөндөмдүүлүктөрүн басып салган.

Баштапкы этапта гиперинфляция жана галопирдик инфляция күчтүү өнүккөн. Мисалы, 1993-жылы республикада инфляциянын деңгээли 1366%ды түзгөн.⁷⁸⁹ Мындай шартта заводдор менен фабрикалар, ишканалар, фирмалар, ишкерлер өндүрүшүн токтотууга аргасыз болушкан. Продук-

788. Абдымаликов К. Экономика Кыргызстана (на переходном этапе). Учебник. – Б.: 2010. – С. 9-10.

789. Ермакович В., Паньков Ю. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены Козаржевской. CASE – Центр социально-экономических исследований. – Варшава, декабрь 1996 г. – С. 5; Абдымаликов К. Экономика Кыргызстана (на переходном этапе). Учебник. – Б.: 2010. – С. 28

циянын баасы абдан тез жогорулап, өндүрүш рыноктун суроо-талаптарын керектүү санда жана сапатта канааттандырууга үлгүргөн эмес.

Рынок экономикасына өтүү мезгилинде коомдук менчикти мамлекеттик менчиктен ажыратуу маселеси алдыңкы планга чыккан. 1991-жылдын 20-декабрында Жогорку Кеңеш “Приватташтыруу жөнүндө” мыйзамды кабыл алып, бул максатты ишке ашыруу үчүн ушул эле жылдын 21-декабрында Президенттин “Кыргыз Республикасынын министрликтерин жана мамлекеттик комитеттерин түзүү, кайра уюштуруу жана жоюу жөнүндөгү” Жарлыгына ылайык: “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлктү башкаруу боюнча мамлекеттик комитети” түзүлгөн.⁷⁹⁰

Мамлекеттик жана коомдук мүлктөрдү “прихватташтыруу” процесси. 1990-жылдардын башында Советтер Союзу ыдырап, Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин республика көптөгөн көйгөйлөргө туш болгон. Эң кейиштүүсү союз мезгилинде салттуу болуп калган экономикалык байланыштардын бузулушу менен бирдиктүү эл чарба комплексинин кыйратылышы болгон.

Натыйжада өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгү кескин төмөндөп, экономика гиперинфляцияга кабылып, жумушсуздук күчөгөн. Мунун баары экономикалык өнүгүү стратегиясын эртерээк аныктоонун чукул зарылдыгын жараткан. Кырдаалды

790. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КЫРГЫЗСТАН от 21 января 1991 года N УП-40 г.Фрунзе. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/48203/10?cl=ru-ru>; Социально-экономическое положение Кыргызстана. <http://www.welcome.kg/ru/history/nz/rtvu/>

терең талдап, жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк болбой калган, кымгуут мезгил болгон.

Кыска мөөнөттүн ичинде республиканын тең салмактуу экономикалык стратегиясын иштеп чыгууга жаңы көз караштагы, рынокко өтүүнүн жол-жобосун терең өздөштүргөн кадрлар да жок болгон. Мындай сценарийде өлкө жетекчилиги үчүн бирден-бир альтернативалуу жана даяр долбоор эл аралык уюмдар тарабынан жылуу-жумшак сунушталган “рыноктук фундаментализм” стратегиясы болгон.

Акаев башында турган реформатор-чиновниктер чет өлкөлүктөр сунушташкан рыноктук стратегия автоматтык түрдө республиканын экономикасын гүлдөп өсүшүн камсыз кылат деп кыялданышкан. Батыштын катаал рынок системасын СССР мезгилинен бери калыптанып калган пландуу экономикага түз жана жөнөкөй альтернатива катары академик-президент тарабынан шыктануу менен кабыл алынган.

А.Акаев президенттик программасында кыргыздын улуттук менталитети, менчикке болгон көз карашы, калктын билим деңгээли, республиканын социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрү терең анализденген эмес. Экономикалык реформаны ишке ашыруунун механизмдери деталдаштырылып, иштелип чыккан эмес. Акаев Батыштын “рыноктук фундаментализм” стратегиясын колдонуу менен Кыргызстанды постсоветтик мейкиндикте биринчилерден болуп, үч жылдын ичинде экинчи “Швейцария” жана “демократия аралын”

күрарына ооз көптүрө убаданы үстөккө-босток берген.⁷⁹¹

Кыскасы, Батыштын жашоо образына башы айланган, кыялкеч, өндүрүш иштеринен алыс академик Акаев башкаруунун алгачкы күнүнөн баштап, Горбачевдун жолун жолдоп, республиканы келечеги бүдөмүк, тунгуюк жолго багыттаган.⁷⁹²

Мезгилинде, Н.С.Хрущев да “кемчонтойлук” кылып, 1961-жылы КПССтин XXII съездинде: “совет элинин азыркы мууну 1980-жылы коммунизмде жашайт!” – деп, бүткүл дүйнөгө ооз көптүрө жар салган.⁷⁹³

Улуу Калыгул олуя мындан 200 жыл мурда: “Улугуң ойчул болбосо, убара тарткан эл карып” – деп, андан ары ой учугун улай: “Жеген-ичкен башчың болоор, акыры барып качкын болоор...”⁷⁹⁴ – деп, кыргыз президенттеринин тагдырларын көзү ачыктык, олуялык менен эки кылым илгери алдын ала эскерткени журт башчыларынын бирине да сабак болбой, акыркы отуз жылдан бери бийликтеги уюшулган коррупционер-трайбалисттер менен сабатсыз-базаркомдордун башкаруусунун азабынан

791. Акаев Аскар Акаевич 1-й Президент Киргизии. 27 октября 1990 года — 11 апреля 2005 года <https://neftegaz.ru/persons/333012-akayev-askar/>; Канатбек Азиз Кыргызская демократия — неадник без головы. <https://centor.kg/article/465>

792. Акаев Аскар Акаевич 1-й Президент Киргизии. 27 октября 1990 года — 11 апреля 2005 года <https://neftegaz.ru/persons/333012-akayev-askar/>

793. XXII съезд КПСС, 1961 год. Никита Сергеевич Хрущев провозглашает: уже в 1980-м советский человек первым в истории встретит коммунизм — рай на земле. <https://diletant.media/articles/46276616/>; <https://mianakiy.ru/20181017-k-1980-godu-hrushhev-obeshhal-potreit-kommunizm>

794. КЫРГЫЗ МАДАНИЯТ ВОЖОКУ. Калыгул Бай уулу. <https://kmb3.kloop.asia/2020/03/16/kalygul-bay-uulu/>

“Кыргызстан өнүгүүнүн оптималдуу жолун таппай, калк кедейчиликтин азабын тартып келет.

1990-жылдын 27-октябрында А.Акаев Кыргыз ССРинин Президенти болуп шайлангандан кийин, ал кыялындагы максатын ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын жаңы мыйзамдарын иштеп чыгууга багыт алган. Анын сунушу менен 1991-жылдын 31-январында Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети: “1991-жылга Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн негизги багыттары жөнүндө”⁷⁹⁵ токтом кабыл алып, ал токтомдо 1991-жылдын негизги багыттары менен приоритеттерин аныктоо каралып, экономиканы кайра куруунун негизги пункттары: “менчикти мамлекеттен ажыратуу жана приватташтыруу, жер реформасы” боюнча мамлекеттик программа иштеп чыгуусу өкмөткө тапшырылган.

Жогорку Советтин кабыл алган токтомуна ылайык КРнын Министрлер Кабинети тарабынан кыска мөөнөттө акаевдик программа иштелип чыгып, 1991-жылы 18-октябрда өкмөттүк жыйында “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана коммуналдык менчигин мамлекеттен ажыратуунун жана менчиктештирүүнүн 1991-1992-жылдарга программасы” жөнүндөгү токтому кабыл алынган.⁷⁹⁶

795. Постановление Верховного Совета Республики Кыргызстан от 31 января 1991 года № 353-XII «Об основных направлениях экономического и социального развития Республики Кыргызстан на 1991 год». <https://continent-online.com/Document/?docid=30221595#pos=6;-49>

796. «Программа разгосударствления и приватизации государственной и коммунальной собственности Республики Кыргызстан на 1991 – 1992 годы» от 18 октября 1991 года [Текст] // Информационно - правовая система «Токтом». – Бишкек; 2015. - № 510;

Менчиктештирүүнүн өкмөттүк программасы жарыяланган соң, 1991-жылдын 20-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети: “Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, приватташтыруунун жана ээлик кылуунун жалпы башталыштары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын кабыл алып,⁷⁹⁷ ошол эле күнү Жогорку Совет: “Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, приватташтыруунун жана ээлик кылуунун жалпы башталыштары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Законунун күчүнө киришинин тартиби жөнүндө” токтомун кабыл алган.⁷⁹⁸

Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети 1992-жылдын 1-июлунда “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлк фонду жөнүндө” мыйзам кабыл алып, Жогорку Советтин ошол эле күнкү сессиясында № 929-XII токтому менен мыйзам күчүнө киргизилген.⁷⁹⁹ Ушул Мыйзам менен Кыргыз

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30218836&pos=3;-88#pos=3;-88

797. 1991-жылдын 20-декабрындагы 683-XII “Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, приватташтыруунун жана ээлик кылуунун жалпы башталыштары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин Ведомосттору. 1991-ж., № 22, 694-ст.). <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/111126?cl=ky-kg>

798. Постановление Верховного Совета Республики Кыргызстан от 20 декабря 1991 года № 684-XII О порядке введения в действие Закона Республики Кыргызстан “Об общих началах разгосударствления, приватизации и предпринимательской деятельности в Республике Кыргызстан”. <https://online.zakon.kz/Document/?docid=30218836&pos=3;-88#pos=3;-88>

799. ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ КЫРГЫЗСТАН “О Фонде государственного имущества Республики Кыргызстан” г.Бишкек от 1 июля 1992 года N 928-XII; Введен в действие постановлением

Республикасынын Мамлекеттик мүлк фонду (Маммүлк фонду) уюштурулуп, анын ишинин укуктук жана экономикалык негиздери аныкталган.

Мыйзам өткөөл мезгилде менчикти трансформациялоо боюнча мамлекеттик саясатты ишке ашырууда Мамлекеттик мүлк фондунун көз карандысыздыгын камсыз кылууга, ага мамлекеттик жана коммуналдык менчикти мамлекеттен ажыратуу жана приватташтыруу процесстерин ишке ашыруу, анын юридикалык жактар, мамлекеттик органдар менен мамилелерин жөнгө салуу боюнча практикалык иш-чаралардын координатору жана уюштуруучусу статусун берүүгө багытталган.

Мыйзамдын биринчи статьясында: “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлк фонду мамлекеттик (коомдук) менчиктин субъекти катары Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарын билдирет жана мамлекеттик жана муниципалдык менчикти мамлекеттен ажыратууга жана приватташтырууга Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан берилген ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлк фонду Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан түзүлөт жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн түзүмүнө кирет...”, – деп жазылган.⁸⁰⁰

Верховного Совета Республики Кыргызстан от 1 июля 1992 года N 929-XII. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kz/816?cl=ky-kz>

800. ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ КЫРГЫЗСТАН “О Фонде государственного имущества Республики Кыргызстан” г.Бишкек от 1 июля 1992 года N 928-XII. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kz/816?cl=ky-kz>

Мамлекеттик жана муниципалдык менчикти мамлекеттен ажыратуу жана приватташтыруу бири-бири менен тыгыз байланыштагы түшүнүк болгону менен маани-маңызы жагынан эки ача түшүнүктөр.

Мамлекеттен ажыратуу (разгосударствление) – бул экономикадагы мамлекеттин ашыкча ролун жоюуга багытталган мамлекеттик менчикти өзгөртүү боюнча чаралардын комплекси. Ал чарба жүргүзүүнүн көпчүлүк функцияларын мамлекеттен алып салуу менен ишкананын деңгээлине тиешелүү полномочиелерди берүүнү камтыйт. Бирок, мамлекеттен ажыратуу мамлекеттин экономикалык сферадан толук чыгып кетишин билдирбейт, анткени:

биринчиден, заманбап өндүрүш мамлекеттик жөнгө салуусуз ийгиликтүү өнүгө албайт;

экинчиден, мамлекет мыйзамдык эрежелерди жана аларды сактоонун механизмдин түзөт;

үчүнчүдөн, монополизмди жоюуга, атаандаштыкты жана ишкердүүлүктү өнүктүрүүгө багыттайт.

Мамлекеттен ажыратуунун негизги ыкмалары болуп төмөнкүлөр саналат:

биринчиден, рынокту либералдаштыруу;

экинчиден, коммерциялаштыруу;

үчүнчүдөн, аралаш ишканаларды (мамлекеттик-жеке) түзүүнү жана иш чөйрөсүн кеңейтүүнү стимулдаштыруу;

төртүнчүдөн, денационалдаштыруу, анын басымдуу бөлүгү түздөн-түз менчиктештирүү мүнөзүнө ээ. Мында мамлекеттик ишканалардын менчиги жеке колго гана эмес, банктарга, мамлекеттик

ишканалардын жамааттарына, кооперативдерге да өтүшү мүмкүн.⁸⁰¹

Мамлекеттен ажыратуунун ушул бардык методдору өз ара чырмалышып, менчиктин өзгөрүшүндө жана рынок экономикасынын чарбалык механизмдин өркүндөтүүдө туюнтулган.

Мамлекеттен ажыратуу принципалдуу түрдө ар кандай формада болушу мүмкүн, аларды бир катар критерийлер боюнча классификациялоого болот: кызматкерлердин чегинде гана же бардык каалоочуларды да тартууга мүмкүнчүлүк берүү; акча же атайын чектер түрүндө мүлктү кайра бөлүштүрүү механизмдин ишке ашыруу; сатуу техникасы; ишканалардын уюштуруу структураларын өзгөртүү жана фондулук рыноктун тигил же бул катышуучуларынын жана институционалдык инвесторлордун менчиктештирүү жана башка белгилерге катышуу деңгээли. Чындыгында, бул варианттардын көпчүлүгү, эреже катары, айкалыштырып колдонулат.⁸⁰²

Мамлекеттен ажыратуунун борбордук звеносу — приватташтыруу.

Менчиктештирүү (приватизация) (латын тилинен *privatus* — жеке) — мамлекеттик же муниципалдык менчикти жеке колго өткөрүү — сатуу (толук же жарым-жартылай) процесси болуп саналган менчикти трансформациялоонун бир түрү. Менчик-

тештирүүгө кеминде эки тарап катышат жана сөзсүз түрдө тараптардын бири — уюм (организация) же мамлекет. Менчиктештирүүнүн максаты мамлекеттик менчикти жоюу эмес, анын монополиясын жоюу, атаандаштыкты жана ишкердикти өнүктүрүү, экономиканын нормалдуу иштеши үчүн шарттарды камсыз кылуу болуп саналат. Менчиктештирүүнүн тескери процесси *улутташтыруу же муниципалдаштыруу* деп аталат.⁸⁰³

Улутташтыруу (национализация) — мамлекеттин социалдык-экономикалык саясаттагы ишчарасы, ага ылайык жеке адамдардын менчигинде турган жерди, өнөр жай ишканаларын, банктарды, транспортту же башка мүлктөрдү мамлекеттик менчикке өткөрүү. Улутташтыруу акысыз *экспроприация* — *конфискация*лоо, ошондой эле толук же жарым — жартылай сатып алуу — *реквизиция* жолу менен жүргүзүлүшү мүмкүн.⁸⁰⁴

Реприватизация — менчиктештирүүнүн тескери процесси, ал мурда менчиктештирилген объект мамлекеттик менчикке кайтып келгенден кийин кайра менчиктештирүүдөн турат.

Реприватташтыруунун максаттары:

- менчиктештирүү учурунда бузулган "адилеттүүлүктү калыбына келтирүү";
- бюджетке кошумча кирешелерди алуу;

801. Разгосударствление и приватизация. <https://studfile.net/preview/1971674/page:11/>

802. Приватизация. https://vk.com/wall-158073908_13; <https://ru.wikipedia.org/wiki/Приватизация>; РАЗГОСУДАРСТВЛЕНИЕ И ПРИВАТИЗАЦИЯ СОБСТВЕННОСТИ. ПРОЦЕСС ПРИВАТИЗАЦИИ СОБСТВЕННОСТИ В СТРАНАХ СНГ. <https://studfile.net/preview/7095225/page:24/>

803. Приватизация. https://vk.com/wall-158073908_13; <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

804. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>

- мамлекеттик бийликтин идеологиялык багыттарын алмаштыруунун натыйжасында менчикти кайра бөлүштүрүү;

- натыйжалуу ээсин тартуу.

Реприватизация деп ошондой эле мамлекеттик мүлктү мурдагы жеке менчик ээлерине же алардын мураскорлоруна кайтарып берүү деп түшүнүүгө болот.⁸⁰⁵

Денационализация – улутташтырууга карама-каршы процесс: мамлекеттик менчикти (өнөр жай ишканалары, банктар, жер тилкелери, үлүштөр ж.б.) көбүнчө мамлекеттик ишканалардын ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугунун төмөндүгүнөн улам жүзөгө ашырылат. Ал, адатта, сатуу менен жүзөгө ашырылат. Бул учурда, мурдагы ээлерине сатып алуу үчүн артыкчылык укугу берилиши мүмкүн.⁸⁰⁶

Менчик – тарыхый категория, анткени ар бир тарыхый доордо ал эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн өнүгүшүнүн объективдүү шарттарын чагылдырган. Менчик ээси ким экендигине жараша чарбалык практикада менчиктин эки түрү: коомдук жана жеке болуп бөлүнөт. Коомдук менчикке: мамлекеттик менчик, муниципалдык жана коомдук уюмдардын менчиги. Ал эми жеке менчикке: жеке адамдардын менчиги жана юридикалык жактын менчиги.

1992-жылдын 1-июлунда кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлк фонду жөнүндө” мыйзамдын негизинде Мамлекеттик мүлк фонду түзүлүп, ал алгач Кыргыз Республикасынын Жогорку Советтин алдында болуп, өкмөттүн курамына кирген эмес. Фонддун председелдигине президент А.Акаев менен Жогорку Советтин төрагасы М.Шеримкулов макулдашуу жолу менен өнөр жай министри Э.К.Өмүралиев⁸⁰⁷ дайындалган.⁸⁰⁸

Э.Өмүралиев: “Фонд өкмөттөн тышкары болгон. Мен президентке кирип, бул процесске өкмөт катышышы керек. Экономиканын айрым тармактары үчүн жооптуу тармактык министрлик-тер бар экен, алар эмнени менчиктештирип, эмнени менчиктештирбөөнү аныкташы керектигин айтып, мен Фонддун төрагасын бир эле убакта өкмөт мүчөсү болушун сунуштагам.

Президенттин сунушу менен мен вице-премьер-министр, Мамлекеттик мүлк фондунун төрагасы болдум. Мен спикерге, премьер-министрге отчет менен кирип калдым. Мен өкмөттүн жыйындарына катыштып, ал жактан керектүү маалыматтарды алам, Фонддун иши тууралуу информация берем, айтор, менчиктештирүү саясатынын айрым аспектилерин чогуу түздүк.

Биринчи президенттин позициясы боюнча артка кылчактабай, бардыгын менчиктештирүү керек, рынок чөйрөсүн жана экономикасын калып-

⁸⁰⁵. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>

⁸⁰⁶. Денационализация. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/14288>;

⁸⁰⁷. Өмүралиев Эсенгул Касымович (1950 — 2018) — мамлекеттик ишмер, саясатчы, дипломат.

⁸⁰⁸. Люди Кыргызстана. <https://akipress.org/people/news:444>

тандыруу үчүн шарттарды түзүү үчүн муну тез арада жасоо керек болгон”, – дейт интервьюсунда.⁸⁰⁹

Мамлекеттик мүлк фонду төмөнкүлөргө жооптуу болгон:⁸¹⁰

- менчиктештирүү боюнча мыйзам жана ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун даярдоо;

- менчиктин формаларын кайра түзүүгө багытталган саясатты ишке ашыруу;

- мамлекеттик жана муниципалдык менчикти эң натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылуу;

- менчик ээси катары мамлекеттин укуктарын коргоо;

- Мамлекеттик мүлктү тескөөгө тиешелүү эл аралык келишимдерди даярдоо.

Маммүлк фондунун башкы милдеттерине, бир жагынан, көптөгөн уюштуруу бөлүмдөрүнүн жана функциялардын ички иштерин координациялоо болсо, экинчи жагынан, менчикти трансформациялоо саясатынын орто жана узак мөөнөттүү артыкчылыктарын аныктоо кирип, аларды ишке ашыруу стратегиясын иштеп чыгуу, бул саясатты ырааттуу ишке ашыруу, ошондой эле калган мамлекеттик секторду башкаруунун механизмдерин жана куралдарын принциптүү жаңы шарттарга ылайык келтирүү болуп саналат.

809. Люди Кыргызстана. Эсенгул Омуралиев. <https://akipress.org/people/news:444>

810. Владислав Ермакович, Юлиан Панькув Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.9. http://www.caseresearch.eu/files/?id_plik=2379

Кыргыз Республикасында менчикти трансформациялоонун жүрүшүн приватташтыруу боюнча үч мамлекеттик программа кабыл алынган. Ага ылайык үч этапка бөлүп кароого болот.

Менчиктештирүүнүн биринчи этабы (1992 – 1993). Кыргыз Өкмөтү тарабынан 1992-жылы январда кабыл алынган менчиктештирүүнүн биринчи программасынын максаты Кыргызстандын экономикасында менчиктин структурасын түп-тамырынан бери өзгөртүү болгон.

Бул максатты ишке ашырууга Кыргызстандын эл чарбасынын баардык секторлорундагы баардык ишканаларды тез арада мамлекеттен ажыратуу менен менчиктештирүүнү ишке ашырууга тийиш болгон.

Программада ошондой эле менчикти трансформациялоо процесси рыноктук механизмдердин калыптанышына алып келери, ал өз кезегинде калктын аң-сезиминин жана жүрүм-турумунун өзгөрүшүнө шарт түзө тургандыгы каралган.

План боюнча эки жылдын ичинде негизги фонддордун наркы республиканын бардык мамлекеттик секторунун негизги фонддорунун наркынын 35% түзгөн объекттерди менчиктештирүү болжолдонгон.⁸¹¹

1992 – 1993-жылдардагы менчиктештирүү программасы менчиктештирүүнүн жана мамлекеттен ажыратуунун төмөнкүдөй методдору караган:⁸¹²

811. Владислав Ермакович, Юлиан Панькув. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.11. http://www.caseresearch.eu/files/?id_plik=2379

812. Владислав Ермакович, Юлиан Панькув. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены

- ишкананы аукциондо сатуу;
 - ишканаларды тендердик, адатта баа менен сатуу, айрым учурларда жөнөкөйлөтүлгөн бизнес-пландын тезистерин берүү менен;
 - кийин сатып алуу менен узак мөөнөттүү аренда;
 - акционердик коомго (акционерлештирүүгө) айландыруу, андан кийин акцияланып жаткан ишкананын кызматкерлерине жана жетекчилигине акцияларды сатуу (25% дан 75% га чейин);
 - жеке адамдарга түз сатуу;
 - бүткүл ишкананы эмгек жамаатына түз сатуу;
 - мүлктү акысыз өткөрүп берүү.
- 1994-жылдын 1-январына карата 4428 ишкана приватташтырууга тартылган. Менчиктештирүүнүн методдору боюнча бөлүштүрүү төмөнкүдөй болгон.⁸¹³
- тендерлер менен - 28,6%;
 - ишкананы эмгек коллективине тике сатуу – 28,2%.
 - жеке жактарга түз сатуу – 21,3%;
 - акционерлештирүү – 18,0%
 - кийин сатып алуу менен арендага берүү – 1,5%;
 - башка методдор – 2,4%.

Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.12. http://www.case-research.eu/files/?id_plik=2379

813. Владислав Ермакович, Юлиан Панькув. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.12. http://www.case-research.eu/files/?id_plik=2379

Республиканын жарандарынын жеке эмгектик салымын эске алуу менен менчиктештирүү процессине калктын кеңири катмарын тартуу максатында КР Президентинин 10.05.1992-жылдагы: “Кыргыз Республикасында мамлекеттик жана коммуналдык мүлктү сатып алууга арналган атайын төлөм каражаттарын киргизүү жөнүндөгү” Жарлыгы менен упай эсебинде атайын төлөм каражаттарын (“специальное платежное средство” – СПС) эсептөө механизми киргизилген.

Республиканын бардык жарандары СПС алууга укуктуу болгон. Алардын наркы дифференцияланган жана рубль менен чагылдырылган (кыргыздын улуттук валютасы сом 1993-жылдын май айында программаны ишке ашыруу учурунда киргизилген).⁸¹⁴

Иштеген адамдар жана пенсионерлер алган СПСтин баасы алардын эмгек акысынын өлчөмүнө жана иш стажына жараша болгон. Республиканын бардык башка жарандары 1000 рубль өлчөмүндө СПС ала алышкан. СПС энчилүү болгон жана башка адамдарга берилиши же сатылышы мүмкүн эмес (жакын туугандарынан тышкары) болгон.

СПС менчиктештирилүүчү мүлккө, сатылып алынган акцияларга, ошондой эле турак жайга төлөөгө сунушталышы мүмкүн болгон. 1993-жылдын аягына чейин (СПСке арыз берүүнүн баштапкы белгиленген мөөнөтү аяктаганда, кийин 1.09.1994-жылга чейин узартылган). 1993-жылдын аягына чейин (СПС алууга арыз берүүнүн алгачкы белги-

814. См.: Киргизский сом. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%BC

ленген мөөнөтү аяктаганда, кийин 1.09.1994-жылга чейин узартылган) СПС калктын 3/4 бөлүгүнөн көп алган.

Ошол эле учурда 1993-жылдын акырына карата СПСтин ээлеринин 5%дан ашпаганы аларды төлөм каражаты катары, негизинен турак жайды менчиктештирүү жана алар иштеген ишканаларды менчиктештирүүгө катышуу үчүн пайдаланышкан. Массалык менчиктештирүүнүн биринчи аракетинин дээрлик толугу менен ишке ашпай калышынын негизги себеби менчиктештирилген ишканалардын тиешелүү сунушунун жоктугу, ошондой эле СПСТИ колдонуу менен төлөм механизми менен байланышкан чектөөлөр, жана СПСтин эркин жүгүртүлүүсүнүн жоктугу болгон.

Жалпы менчиктештирүү идеясын сактап калуу үчүн Кыргызстандын Президенти 1993-жылдын аягында массалык менчиктештирүүнүн жаңы принциптерин киргизүү жөнүндө жарлыкка кол койгон.⁸¹⁵

Жарлыкта СПСТИ менчиктештирүү купондоруна алмаштыруу каралган, анын баасы балл менен көрсөтүлгөн жана СПСнын наркынын бир сомго 100 балл берилген. Өз кезегинде 1 сом 200 рублга барабар болгон. Купондор алып жүрүүчүнүн баалуу кагазы болгон.⁸¹⁶ Упайдын материалдык

815. Указ Президента КР: "О совершенствовании механизма реализации специальных платежных средств Кыргызской Республики" от 1 декабря 1993 г. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575261>; http://www.case-research.eu/files/?id_plik=2379

816. Владислав Ермакович, Юлиан Паньков. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г. г. Перевод с польского Елены Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.19. http://www.case-research.eu/files/?id_plik=2379

алып жүрүүчүсү жана өлчөө бирдиги 100 (көк түстөгү купюра) жана 500 (жашыл түстөгү купюра) номиналындагы менчиктештирүү купону болгон.

Менчиктештирүү купондору.⁸¹⁷

Купондор төмөнкүлөргө колдонулушу мүмкүн:

- приватташтырылган ишканалардын акцияларына алмаштыруу;
- массалык менчиктештирүү программасын тейлөө үчүн түзүлгөн адистештирилген инвестициялык фонддордун акцияларына алмашуу;

817. Токтосунова Ч. Итоги реализации первых ликвидных ценных бумаг республики. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575261>

- турак-жайды приватташтыруу үчүн төлөм.

СПСтен айырмаланып, купондорду эч кандай чектөөсүз сатып алууга жана сатууга болот.

Приватташтыруу боюнча официалдуу чечимдерди кабыл алуу менен ал чечимдерди ишке ашыруу жетишсиз болгон. 90-жылдардын биринчи жарымында республикада социалдык-экономикалык абал болуп көрбөгөндөй абдан оор кырдаал түзүлгөн: калктын кескин жакырдануусу; ачарчылык коркунучу; коомдун бардык катмарларында эски идеялык жана идеологиялык таянычтардын жоюлушунун натыйжасында эски союздук башкаруу органдарынын иштебей, шал болуусу; керектөө рыногунун кыйрашы; алтын-валюталык резервинин жоктугу; чет өлкөлөрдөн колдоонун жоктугу жана башка толгон-токой көйгөйлүү проблемалар жаңы мамлекеттик бийликтин алдында турган.

Кыргыз экономикасын менчиктештирүүнүн кеңири масштабдуу жана шашылыш ишке ашырылып жаткан биринчи этабы кайра түзүүлөргө камтылган ишканалардын натыйжалуулугун жогорулатууда реформаторлор күткөн өзгөрүүлөргө алып келген эмес.

Биринчиден, приватташтырууга ыраатсыз, карама-каршы мамиле кылуунун натыйжасында приватташтырылган ишканаларда менчиктин эффективдүү структурасы түзүлгөн эмес. Эң негизгиси эмгек коллективдерине формалдуу түрдө өткөрүлүп берилген акциялар карапайым жумушчулардын колдоруна тийген эмес. Анткени акционердик коомго айландырылган ишканалардын башкаруучу кадрдык курамы жаңыланбай, өзгөрүүсүз калганына байланыштуу эмгек жамааттарына таандык

болгон акциялардын пакеттерин контролдоо акционердик коомдордун жетекчиликтеринин колунда калган. Айрым учурларды кошпогондо, приватташтырылган ишканаларда реструктуризациялоо жана адаптациялоо иштери жүргүзүлгөн эмес.

Экинчиден, приватташтыруу процессинин өзү бюрократизмдин жана субъективизмдин көптөгөн негативдүү жактарына жык толгон. Ар бир конкреттүү ишкананы менчиктештирүү ыкмасы жөнүндө чечим Мамлекеттик мүлк фондунун жетекчилиги тарабынан тыкыр анализденбей, үстүрттөн кабыл алынган. Ошол себептен менчиктештирүүгө кабылган ишкананын баасы, төлөө ыкмасы, менчиктин түзүмү жана эмгек жамаатына берилген акциялардын саны боюнча чечимдер толук субъективдүү болгон.

Үчүнчүдөн, менчиктештирүүнүн мыйзамдык базасы да идеалдуу болгон эмес. Көптөгөн укуктук документтер менчиктештирүүнүн жүрүшүндө түзүлүп, оперативдүү кабыл алынышы керек болгон, көптөгөн чечимдер жетиштүү укуктук негиздерге ээ болгон эмес жана керектүү мыйзам актылары да жок болгон.

Приватташтыруунун биринчи этабы Кыргызстандын экономикасын реструктуризациялоодо пландаштырылгандай жыйынтыкка жана менчиктештирилген ишканаларда адаптациялык иш-аракеттеринин башталышына алып келбесе да, алар менчик түзүмүнө жол ачып, ишканаларды андан ары реформалоо үчүн өбөлгөлөр түзүлгөн.

Менчиктештирүүнүн экинчи этабы (1994-1995). Кийинки эки жылга түзүлгөн менчиктештирүүнүн программасы негизинен мурунку,

биринчи этаптын тажрыйбасында кетирилген кемчиликтерди эске алуу менен түзүлгөн.

Экинчи этаптын программасынын негизги максаты экономиканы кайра куруу жана жүргүзүлүп жаткан рыноктук реформалар менен өз кызыкчылыктарын аныктоочу жеке менчик ээлеринин катмарын түзүү болгон. Кабыл алынган чечимдердин баардыгы менчикти трансформациялоо процесстеринин сапатын жакшыртууга алып келиши керек болгон. Экинчи этаптын программасы менен приватташтыруунун биринчи этабынын программасынын принципиалдуу айырмасы мына ушунда болгон.

Менчиктештирүү ыкмалары жөнөкөйлөштүрүлгөн. Методду тандоо ишкананын чондугуна көз каранды болгон, биринчи кезекте жумушчулардын саны менен өлчөнгөн (мындан тышкары, бир кызматкерге туура келген фонддордун наркынын критерийин колдонууга жол берилген). Приватташтырылуучу ишканалар төмөнкү категорияларга бөлүнгөн:⁸¹⁸

- 100 кишиге чейин иштеген ишканалар аукциондордо сатылуусу сунушталган. Ал эми өзгөчө учурларда гана коммерциялык конкурстар аркылуу сатылышы керек болгон (эгерде бул конкреттүү шарттар талап кылынса);

- 100дөн 1000ге чейин адам иштеген ишканалар, эреже катары, акциялаштырылып, андан кийин акцияларды сатуу жолу менен менчиктеш-

тирилиши керек болгон. Эгерде иштеген бир кызматкерге бөлүнгөн фонддун наркы белгилүү бир суммадан (1994-жылы 50 сом, 5 АКШ долларына жакын болгон) ашпаса, менчиктештирүү долбоору конкурста жеңип чыккан инвесторго түз сатуу каралган;

- 1000дөн ашык жумушчусу болгон ишканаларды бир жылдык мөөнөткө, корпоративдик башкарууга, менеджжердик топторго өткөрүп берүү каралган. Бул топтордун милдети ишкананы реструктуризациялоо жана жеке менчикке өткөрүү долбоорун иштеп чыгуу болгон. Бул топтун ишканаларынын бир бөлүгү акционерлештирүүгө дуушар болгон, ал эми калгандары корпоративдик башкаруу, башкача айтканда, ишкананын өзүн өзгөртпөстөн чарбалык шериктештикке мүнөздүү органдарды түзүү каралган. Программада кайсы ишканаларды акционерлештирүү керек, кайсынысын акционерлештирбеш керек экени так көрсөтүлгөн эмес.

Программада Кыргызстандагы менчикти трансформациялоого чет элдик капиталдын катышуусуна өзгөчө көңүл бурулган. Негизинен чет элдик инвесторлорго ата мекендик инвесторлор менен бирдей укуктар гарантияланган. Менчиктештирилген өнөр жай мекемелердин 5% акциясы эмгек жамаатына бекер берилген.

1994–1995–жж. жаңы концепцияда жана программада массалык приватташтыруу саясатын улантууда купонду пайдалануу аркылуу элге менчикти бекер берүү каралган.

1995–жылдын май айында Кыргыз фондолук биржасы ачылып (КФБ), 1996–жылдын башында купон менен 11489 келишим 2,5 млн. сом өлчөмүндө

818. Владислав Ермакович, Юлиан Паньков. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.15. http://www.case-research.eu/files/?id_plik=2379

приватташтыруу жүргүзүлгөн. Жылдын ичинде 90 купондук аукцион өткөрүлүп ага катталгандардын 25% үлүшү сатылып, 536 өнөр жай мекемелери 48 млн. сомго бааланган. Республикада баалуу кагаздын экинчи рыногу иштей баштаган.⁸¹⁹

Официалдуу маалыматтар боюнча 1994 – 1995-жылдары 1437 ишкана трансформацияга тартылган. Алардын негизги фонддорунун орточо жылдык наркы 215,3 миллион сомду түзгөн.⁸²⁰ Менчиктештирүүнүн бүткүл мезгили ичинде (1991 – 1995-жж.) кайра түзүүлөр ишканалардын 59%ын камтыган.

Кыргызстандын экономикасынын айрым тармактары боюнча менчикти кайра түзүүнүн натыйжалары төмөнкүдөй болгон:⁸²¹

- өнөр жай – 77%,
- курулуш – 53,4%,
- транспорт – 46,1%,
- соода жана коомдук тамактануу — 95,5%
- кызмат көрсөтүү – 100%,
- айыл чарбасы – 40%,
- башка тармактарда — 16%.

Менчиктештирүүнүн натыйжасында менчиктин ар кандай формаларынын ортосунда төмөнкүдөй пропорциялар түзүлгөн:

819. Абдымаликов Кыдыр Кыргызстандын Экономикасы (өткөөл мезгилинде) – Б.: “Улуу тоолор” – 2016.14-6.

820. Постановление от 28 февраля 1996 г. № 82 “О Программе разгосударствления и приватизации государственного имущества в Кыргызской Республике на 1996-1997 годы”.

821. Юлиан Паньков. Прогресс, результаты и проблемы процесса приватизации в Кыргызской Республике Варшава, февраль 2001 г. – С. 22 – 23. Приватизация 1991 - 2001. Юлиан Паньков. Варшава 2001.pdf

- 2000ге жакын объект жеке жактарга сатылган;

- эмгек коллективдерине 2000ге жакын объектилер берилди;

- 153 ишкана жоопкерчилиги чектелген шериктештикке айландырылган.

Андан кийин акционерлештирилген ишканалардын жарымына жакыны (48,3%) толугу менен менчиктештирилген.⁸²² Калган акционерлештирилген ишканаларда акциялардын мамлекеттик пакетинин орточо өлчөмү 59,5%ды түзгөн.⁸²³

1991 – 1995-жылдар ичинде менчиктештирүүдөн түшкөн каражаттын жалпы суммасы болгону 165 миллион сомду түзгөн. Бул каражаттар төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн:⁸²⁴

- 130 миллион сом республикалык жана жергиликтүү бюджеттерге түшкөн;

- 11,5 млн сом гарантиялык милдеттенмелер фондусуна түшкөн;

- 6,5 миллион сом мамлекеттик ишкердик фондуна жумшалган;

822. Чарбалык шериктештик жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, ошондой эле эл аралык каржы инсти-туттарынын критерийлерине ылайык, эгерде анын акцияларынын үчтөн экисинен көбү жеке колдордо болсо, акционердик коом толук менчиктештирилген деп эсептелет. Бул бардык чечимдерге, анын ичинде добуштардын квалификациялуу көпчүлүгүн талап кылган чечимдерге карата акционерлердин жалпы чогулушунда АКга толук көзөмөлдү камсыз кылат.

823. Юлиан Паньков. Прогресс, результаты и проблемы процесса приватизации в Кыргызской Республике Варшава, февраль 2001 г. – С. 23. Приватизация 1991 - 2001. Юлиан Паньков. Варшава 2001.pdf

824. Владислав Ермакович, Юлиан Паньков. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.18. http://www.case-research.eu/files/?id_plik=2379.

- 10,6 миллион сом Менчиктештирүү фондунун алдында атайын түзүлгөн менчиктештирүү аппаратынын карамагында калтырылган;

- калган 6,4%ы бюджет менен ишкердик фондунун ортосунда бөлүштүрүлгөн.

Менчиктештирүүдөн түшкөн кирешелер ИДПнын 1%зын араң түзгөн.

Демек, мамлекеттик мүлктөрдү мүмкүн болушунча батыраак менчиктештирүүдөн түшкөн каражаттын эсебинен өлкөдөгү өтө оор бюджеттик тартыштыкты жөнгө салууга бийликтин жасаган аракети акталбай калган. Менчиктештирүүдөн түшкөн кирешелердин салыштырмалуу төмөн деңгээли биринчи кезекте, калктын каражаттык тартыштыгына жана бийликтин менчиктештирүү боюнча туура эмес жүргүзгөн саясатына байланыштуу болгон.

Мындан тышкары, эң негизгиси, менчиктештирүүгө чыгарылган ишканалардын жетекчилери менен ал процесске катышкан тийиштүү бийлик өкүлдөрүнүн жең ичинен келишип, жеке кызыкчылыктарын канааттандыруу максатында ишкананын өздүк наркы мүмкүн болушунча арзандатылгандыгы болгон.

Социалисттик пландоо экономикадан рыноктун экономикалык шартына өтүүдө Батыштын акыл үйрөткүч кеңешчилеринин этегине “намаз” окуган Акаев жоо куугансып, эч кандай даярдыксыз, шашылыш түрдө коомдук менчиктерди жеке колго, “прихватташтырып” берүүгө жетишкен. Өлкөнүн завод-фабрикаларынын, майда ишканалардын, соода-сатык түйүндөрүнүн жана колхоз-совхоздордун жетекчилери менен менчиктештирүүгө

тиешеси болгон акаевдик мамчиновниктер менчиктештирүү процессин кыска мөөнөттө, жең ичинен, ич ара “прихватташтырып” алууга жетишишкен. Жыйынтыгында мамлекеттин экономикасынын кыр аркасы болгон өндүрүш жеке колдорго өтүп, ишканалар пайдубалына чейин талкаланып, темир-тезектери Кытайга сатылып, өлкөдө социалдык-экономикалык кризис курчуган.

Батыштын өнүккөн өлкөлөрүндө өндүрүш экономикалык эффективдүүлүгүн жоготуп, өндүрүлгөн товарлардын сапаты эл аралык стандартка жооп бербей, банкротко кабыла турган мезгилде конкурстук ыкма менен жеке менчикке өткөрүү маселеси каралган. Өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдө мамлекеттик мүлктү приватташтыруу процесси эволюциялык темпте, жүз жылдап жүргүзүлгөн. Приватизация Европа мамлекеттерин рентабелдүүлүгү төмөн жана чыгашалуу ишканалардан куткарып, чыныгы рыноктук атаандаштык үчүн объективдүү шарттарды түзүү менен ишканалардын эффективдүүлүгүн реалдуу түрдө жогорулаткан.

Мисалы, Англияда Маргарет Тэтчердин тушунда, менчикти приватташтыруу өлкөдө мамлекеттик чыгымдарды кыскартууга эмес, тескерисинче мамлекеттик бюджетти ийгиликтүү толтурууга мүмкүндүк берген.

Менчиктештирүү европалык мамлекеттерди рентабелдүүлүгү төмөн жана чыгашалуу ишканалардан куткарып, таза рыноктук атаандаштык үчүн объективдүү шарттарды түзгөн, бул өз кезегинде ишканалардын натыйжалуулугун реалдуу түрдө жогорулаткан. Францияда, Германияда, Испанияда жана Италияда жыйырманчы кылымдын аягында

менчиктештирүү жана мамлекеттен ажыратуу процесстери кыйла өзгөчөнгөн жана мазмундуу жүргүзүлгөн. Бул өлкөлөр ар кандай формадагы мамлекеттик-жеке өнөктөштүк менен мүнөздөлөт.⁸²⁵

Капиталисттик өлкөлөр бүтүндөй экономикалык сектордун мыкты иштеши үчүн мамлекеттик менчиктин маанилүүлүгүн жакшы түшүнүшкөн. Мисалы, мамлекеттик менчиктин үлүшү Германияда – 45,3, Францияда – 46,1, Австрияда – 47,2, Бельгияда – 50,2, Голландияда – 54,1, Швецияда – 60,0, АКШда – 75,0 пайызды түзсө, Россияда – 17,0%дан азды түзгөн.⁸²⁶

Ал эми Кыргызстанда 1996-жылга чейин өнөр жайда жеке сектордун үлүшү – 77%ды, транспортто – 46%, соодада – 95%, турмуш-тиричилик кызматында – 100%ды түзгөн.⁸²⁷

Англияда мамлекеттик мүлктү башкаруунун үч негизги формасы: мамлекеттик бюджеттик ишканалар, мамлекеттик корпорациялар жана капиталынын бир бөлүгү мамлекетке тиешелүү болгон компаниялар өнүккөн. 1980-жылдарга карата ишканалардын кеңири тармагына ээлик кылуу мамлекеттин колуна өткөн, анын ичинде Communications Corporation, British Steel Corporation, British Gas Corporation (Коммуникация корпорациясы, Британ

825. Варнавский В.Г. Государственно-частное партнерство как альтернатива приватизации в инфраструктурном комплексе // Проблемы теории и практики управления. 2004. № 2. С. 47–49.

826. Меньшиков С. Новая экономика. – М., 1999. – С. 94.

827. Курманбеков Р.О. Государственный сектор - инструмент экономической политики государства. Реформа № 1/2002. – С. 5. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575321>

болот корпорациясы, Британ газ корпорациясы) ж. б.⁸²⁸

Мамлекеттик менчиктин формаларын трансформациялоодо Кытай Эл республикасынын тажрыйбасы өзгөчө орунду ээлейт.⁸²⁹ Кытай өнүгүүнүн градуалисттик жолун тандап, акырындык менен экономиканын жеке секторунун үлүшүн көбөйтүп, кытайлык өзгөчөлүгү менен социализмди андан ары өнүктүрүүгө жетишкен.

Кытайда коомдук мүлктөрдү мамлекеттен ажыратуу жеңил өнөр жайлары менен айыл чарбасында гана жүргүзүлгөн. Кытайдын экономикасынын ресурстарынын натыйжалуулугу (менчик формаларынын плюрализминин жана жумушчу күчүнүн көптүгүнүн фонунда) анын жылдар бою жогорку темп менен өнүгүшүнө мүмкүндүк берген. Бүгүнкү күнү Кытай мамлекети социалисттик пландоо экономикасын туура иштетүүнүн натыйжасында өндүрүлгөн товарларды дүйнөлүк рынокко чыгарууда эң алдыңкы орунду ээлеп турат.

Үчүнчү этап – 1996-ж. жана кийинки жылдары. Мамлекеттик мекемелердин дагы бир бөлүгү приватташтырылып, алардын ордуна акционердик коом түзүү каралган. Кээ бир туруктуу мекемелерге ички жана чет элдик инвестициялар кеңири тартыла баштаган.

1991-1999-жылдары Кыргызстан оор социалдык-экономикалык кризистин шартында бүтүндөй

828. Курманбеков Р.О. Государственный сектор - инструмент экономической политики государства. Реформа № 1/2002. – С. 5. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575321>

829. Наматов З.Ж. Особенности процесса приватизации в Кыргызской Республике. Вестник КРСУ. – 2016. – Том 16, № 2. – С. 63 – 64.

экономикалык тармакты реформалоого туура келген. Экономикалык оор кризис, бүткүл союздук эл чарба комплексинде түзүлгөн экономикалык байланыштардын үзүлүшү, реформалоо процессиндеги кетирилген одоно катачылыктар республикадагы өндүрүштүн төмөндөп кетүүсүнө шарт түзгөн. 1999-жылы Кыргыз Республикасынын ички дүң продукциясы 1990-жылдын деңгээлинин 63,0%ын гана түзгөн.

*Кыргызстандын 1990-1999-жылдардагы ИДПнын өсүү темптери, % менен.*⁸³⁰

	1990-ж.	1991-ж.	1992-ж.	1993-ж.	1994-ж.	1995-ж.	1996-ж.	1997-ж.	1998-ж.	1999-ж.
ИДПнын өсүшү:										
а) өткөн жылга карата		92,1	86,1	84,5	79,9	94,6	107,1	109,9	102,1	103,6
б) 1990-ж. карата.	100	92,1	79,2	66,9	53,5	50,6	54,6	59,6	60,9	63,0

1993-жылдан 1999-жылга чейин приватташтырылгандан түшкөн каражат ИДПнын 1,2% түзгөн.⁸³¹ 1991-1995-жылдар өзгөчө оор болуп, ИДП жыл сайын төмөндөгөн. Натыйжада 1996-жылга карата өлкөнүн экономикасынын негизги көрсөткүчтөрү боюнча (ИДП, улуттук киреше) 1970-жылдын башындагы деңгээлге, башкача айтканда, 25 жылга артка чегинүү болгон. Бул жылдары, чындыгында, экономикалык реформа эмес, тилекке кар-

шы, экономикалык кризис менен күрөшүү ийгиликтүү болгон эмес.

Кризистин кесепеттерин нейтралдаштыруу, аны азайтуу, жаңы кризистик көрүнүштөрдүн алдын алуу чаралары дээрлик бардык убакта артта калып келген. Кризистик шартта реформаны тездетүүгө болгон бийликтин аракети такыр туура эмес саясат болгон. Демек, акаевдик реформаторлор коомдук менчикти трансформациялоо менен, башкача айтканда, экономикалык либералдаштыруу саясатын жүргүзүү менен өлкөнүн реалдуу экономикасынын пайдубалына чейин талкалаганга жетишипкен.

Социалисттик пландуу экономикадан рыноктук экономикага багыт алган өткөөл мезгилде республикада коррупция болуп көрбөгөндөй “гүлдөп”, уюшулган түргө өткөн.

Менчиктештирүү кээде номенклатурага, коррупциялык коннотацияга жана арзыбаган акчага массалык “бөлүштүрүү” (“раздаточный”) мүнөзүнө ээ болгон.

Статистикалык изилдөөлөр институтунун маалыматы боюнча көмүскө экономиканын ИДПдагы салыштырма салмагы: 1993-жылы – 3,2%; 1994-жылы - 6,0; 1995-жылы - 8,4; 1996-жылы - 9,4; 1997-жылы - 10,3; 1998-жылы - 11,9; 1999-жылы - 12,3%ды түзгөн. Мамлекеттик статистикалык институт коррупциянын өсүү темпин көрсөткөнү менен бул маалыматтар чындыктан алда канча алыс болуп, Ак-Үйдүн көрсөтмөсүнө ылайыкталып чыгарылган информация.

Республикада 1991–2002-жылдары жалпысынан 9548 мамлекеттик мекеме менчиктеш-

830. Динамика и проблемы развития Кыргызстана. - С. 4. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575215>

831. Абдымаликов Кыдыр Кыргызстандын Экономикасы (өткөөл мезгилинде) – Б.: “Улуу тоолор” – 2016.15-б.

тирилген, анын ичинен өнөр жайда – 677, айыл чарбасында – 415, курулушта – 586, социалдык тармакта – 512. Интенсивдүү жол менен приватташтыруу төмөнкү тармактарда, башкача айтканда тиричиликти тейлөөдө – 3138, соода жана коомдук тамак – апта 2745 мекеме менчиктештирилген.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстандагы коррупциянын деңгээли өтө жогору. Расмий булактардын бири болуп Transparency International (“Эл аралык ачыктык”) уюму тарабынан 1995-жылдан бери жыл сайын жарыялануучу “Коррупцияны кабылдоочулук (таанып билүү) индекси” саналат. Индекс Одөн 10го чейинки рейтингдик системанын бир түрү, мында нөлгө жакын индекси бар өлкө эң коррупциялашкан, ал эми 10 баллга жакыныраак, тиешелүүлүгүнө жараша азыраак коррупциялашкан өлкө деп эсептелет.

1995-жылдан 1999-жылга чейин Transparency International уюмунда Кыргыз Республикасы боюнча расмий маалыматтар жок болчу. Эл аралык бул уюм маалыматтарды Кыргызстандан 1999-жылы гана алыпкан, анда изилденген 99 өлкөнүн ичинен Кыргызстан коррупцияланбагандык боюнча 87-орунда болгон, б.а. иш жүзүндө 99 мамлекеттин ичинен эң коррупциялашкандардын бири болгон (12-өлкө).⁸³²

Кыргызстандагы коррупцияны эл аралык “Transparency International” уюмунун маалыматы боюнча 2009-жылга карата Кыргыз Республикасы 1,9 индекс менен 180 өлкөнүн ичинен 162-орунду

ээлейт. Казакстан (коррупцияны кабылдоо индекси 2,7 менен 120-орунда), Азербайжан (2,3 индекси менен 143-позицияда), Россия (2,2 индекси менен 146-орунда), Украина (2,2 индекси менен 146-орунда), Тажикстан (2,0 индекс менен 158-орунда), Түркмөнстан (1,8 индекс менен 168-орунда) жана Өзбекстан (1,7 индекс менен 174-орунда) турат. Тизменин эң аягында Афганистан (1,3 индекси менен 179-орунда) жана Сомали (1,1 индекси менен 180-орунда) менен жыйынтыкталган.⁸³³

1999-жылы Дүйнөлүк банк менен Европа өнүктүрүү жана реконструкциялоо банкы тарабынан “компаниянын өндүрүмдүүлүгү жана эмгек шарттары боюнча анкета” даярдалган. Сурамжылоого 3000ден ашуун компаниялардын ээлери менен өткөөл экономикадагы 22 өлкөдөн келген жогорку мамлекеттик кызматкерлер катышышкан. Анкета эки бөлүктөн турат: биринчиси – административдик коррупция жана экинчиси – жеке адамдардын мамлекеттик мүлккө тийгизген таасири.

Административдик коррупция – бул укуктук талаш-тартыштардын натыйжаларына таасир көрсөтүү, айрым административдик кызматкерлердин жеке баюу максатында тиешелүү чечимдерди жана ченемдерди өзгөртүү.

Ал эми экинчиси, б.а. мамлекеттик мүлккө таасир көрсөтүү же талап кылуу – юридикалык же жеке жактын мыйзамдуу чечимдердин жана ченемдик актылардын жүрүшүнө жана натыйжаларына

832. Чокгезен М. Проблема коррупции в Кыргызстане. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575672>

833. Игамбердиев Б. А. «Золотой скандал» и «золотой» договор: к истокам коррупции в Кыргызстане. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/574433>; Corruption Perception Index, Transparency International, 2009. http://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009.

тикелей кысым көрсөтүү. Кыргыз Республикасында тилекке каршы коррупция тигил же бул формада жүрүп жатканы маалым болгон.

2000-жылы “Кыргызстандагы Коррупция” деп аталган башка анкетада сурамжылангандардын 74%ы совет мезгилине салыштырмалуу коррупциянын деңгээли бир нече эсеге өскөндүгүн белгилешкен. Ошондой эле изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстанда коррупциянын деңгээли өткөөл экономикасы бар өлкөлөрдүн ичинен эң жогору, анткени бул жерде коррупциянын өсүшү үчүн эң жагымдуу чөйрө жана бул булганыч нерседен коргонуунун эң начар механизмдери түзүлгөн.

Демек, Кыргызстан КМШ өлкөлөрүнүн ичинде да коррупция боюнча эң алдынкы орунду ээлеп келет акаевдик башкаруудан бери. Кезинде Акаев өзү Ак үйдүн жетинчи кабатында кылмыштуулук менен коррупция бекем орноп калганын моюнга алган (7-этажда президент менен премьер-министрдин иш бөлмөлөрү жайгашкан).⁸³⁴

2003-жылы 1-апрелде “Өкмөт үйүндө” президент Аскар Акаевдин төрагалыгы алдында коррупция көйгөйүнө арналган республиканын Коопсуздук кеңешинин жыйыны болгон. Жыйында ички иштер министри Б.Субанбековдун билдирген информациясында Кыргызстанда ар бир төртүнчү экономикалык кылмыш мамлекеттик чиновниктер тарабынан жасаларын белгилеген. Коопсуздук кеңешинин жыйында министрдин билдирүүсүндө, бийлик структураларынын кызматкерлери тара-

834. Коррупция в Кыргызстане - Corruption in Kyrgyzstan. https://wiki5.ru/wiki/Corruption_in_Kyrgyzstan.

бынан опузалоо, пара алуу, казынаны карактоо гүлдөп, өскөнүн билдирген.⁸³⁵

Премьер-министр Н.Танаев⁸³⁶ – бүгүнкү күндө көмүскө бизнес официалдуу маалымат боюнча республиканын улуттук экономикасынын 20 пайызын түзөрүн, ал эми официалдуу эмес маалыматтар боюнча бул көрсөткүч 3 эсеге көп экенин билдирген.⁸³⁷ Демек, көмүскө бизнес орто эсеп менен республикалык экономиканын кеминде 60%ын түзөрүн кабарлаган. Уюшулуп, коррупциялашкан мамлекеттик чиновниктер контрабандалык товарларды калкалап, жаап турушканын Премьер-министр Коопсуздук кеңештин жыйынында ачыктаган.

“Немецкая волнанын” кабарчысы Солто Темир Коопсуздук кеңешинин материалдары боюнча даярдаган атайын репортажынан айрым үзүндүлөрдү эч өзгөртүүсүз сунуштоону туура таптык.⁸³⁸

835. Гибельгаус Людвиг. Немецкая волна. 01.04.2003. Коррупция в Киргизии. <https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B2-%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8/a-822374>

836. Танаев Николай Тимофеевич (1945 — 2020). Кыргызстандын мамлекеттик ишмери, КРнын 8-Премьер-министри (2002—2005). 1999-жылы - «Кыргызкурулуп» мамлекеттик концернинин президенти (мурдагы Кыргыз ССРинин курулуш министрлиги). 2000-2002-жылдары - биринчи вице-премьер-министр.

837. Гибельгаус Людвиг. Немецкая волна. 01.04.2003. Коррупция в Киргизии. <https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%B2-%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8/a-822374>

838. Гибельгаус Людвиг. Немецкая волна. 01.04.2003. Коррупция в Киргизии. <https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B2-%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8/a-822374>

“Аскар Акаев Коопсуздук кеңешинин жыйынында белгилегендей, социологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, ар бир үчүнчү кыргызстандык коррупция өлкөнүн экономикалык көйгөйлөрүнүн башкы себеби деп эсептейт. Мамлекет башчы: “коррупция мамлекеттин коопсуздугуна коркунуч келтирген негизги коркунучтардын бирине айланды”, – деп билдирди. “Анын жогорку деңгээли улуттук экономиканы өнүктүрүү жана демократиялык реформалар үчүн өтө коркунучтуу”, – деди Акаев.

Президент белгилегендей, “бүгүнкү күндө коррупциялашкан түзүмдөр мамлекеттик башкаруу системасында өз кызыкчылыктарын жөн гана лоббирлөө менен чектелбестен, өлкөдөгү бийликти басып алууга аракет кылууда, ошол эле учурда эң негизгиси укук коргоо органдары сыяктуу институттардын бузулушу башкы коркунуч болуп саналат”.

Республиканын Башкы прокурору М.Абдылдаев бүгүнкү күндө өлкөдө коррупцияга каршы күрөш жалаң гана жасалма экенин ачык эле мойнуна алды. Анын айтымында, оперативдүү кызматкерлер активдүү эмес, атүгүл жогорку даражадагы бийлик өкүлдөрүнө карата далилдер бар. Ал эми коррупционерлерге каршы күрөшкөндөр чоң кызматтагы адамдарга кылмыш ишин козгоого батына албасын ачык айтты. Улуттук коопсуздук кызматынын төрагасы К.Иманкулов өз

%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8/a-822374; Что говорили о коррупции президенты Кыргызстана. Kaktus 9 декабря 2015. https://kaktus.media/doc/329553 chto_govorili_o_korruptcii_prezidenty_kyrgyzstana.html

сөзүндө коррупцияга каршы мыйзамдардын жеткилең эместигин белгилеп, бул абийирсиз аткаминерлерге көптөгөн жылчыктарды калтырып жатканын белгиледи...

Парламенттин спикери А.Эркебаев⁸³⁹ Коопсуздук кеңешинин жыйынында: “балык башынан сасыйт” – деп, “жөнөкөй айлыкка сарайларды куруп, кымбат баалуу чет элдик машиналарга ээ болуп, чет өлкөдө балдарды окутуп, мамлекеттик кызмат менен катар чет элдик компаниялардын ардактуу президенти болуу акылга сыябы?!”, – деген.

Бирок А.Эркебаевдин сөзүнө Коопсуздук кеңешинин мүчөлөрүнөн колдоо болгон эмес. Анткени, “Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр” – сыңары, Эркебаев түздөн-түз жыйындын мүчөлөрүн сындаганы аларга жаккан эмес. Коопсуздук кеңешинин мүчөлөрүнүн көпчүлүк бөлүгү уюшулган коррупционерлер менен

839. Эркебаев Абдыганы (1953) - кыргыздын мамлекеттик жана коомдук ишмери, сынчы, адабиятчы. Филология илимдеринин доктору (1992), Кыргыз Республикасынын УИАсынын академиги (1993). 1988-жылдан Кыргыз ССРинин ИАсынын Тил жана адабият институтунун директору, 1990-жылдан Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин (легендарлуу парламенттин) депутаты, 1991-жылы КРнын Басма сөз жана маалымат министри, 1992-жылы Кыргыз Республикасынын вице-премьер министри, 1993-жылдан Ош облустук мамлекеттик администрациясынын башчысы, 1995 – 2000-жылдары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты, 1997 – 2000-жылдары Эл өкүлдөр жыйынынын төрагасы. 2000 – 2005-жылдары КРнын ЖКнын Мыйзам чыгаруу жыйынынын төрагасы. 2012 – 2017-жылдары Кыргызстандын Улуттук ИАсынын президенти. 2019-жылдан Кыргызстан элинин Ассамблеясынын Кеңешинин төрагасы.

байланышта болушкандар же кылмыштуу ишке катышы барлар болгон.

1992 – 1993-жылдары Т.Чыңгышев премьер-министр болуп турганда: “Бизде акмактар менен жалкоолор гана уурдабайт”⁸⁴⁰ – деп таамай айткан сөзү отуз жылдан кийин деле эл оозунда айтылып келет. Ал эми 2000 – 2002-жылдары акаевдик өкмөттү жетектеген К.Бакиев: “Акаевдин тушунда өкмөттүн курамынын 70-80%ы коррупционерлер болушкан” – деп айткан.⁸⁴¹

Талдоочулар жана оппозиция Коопсуздук кеңешинин жыйынын ЭВФтен (МВФ) кезектеги насыя алуу үчүн бийлик тарабынан жогорку деңгээлдеги “коррупционерлерге кол салуу” деп аталган кезектеги көз боёмочулук, спектакль болду деп эсептешкен. Анткени, эл аралык валюта фондунун Кыргызстанга үзгүлтүксүз насыя берүүнүн негизги шарты – өлкөдөгү коррупциянын деңгээлин төмөндөтүү болгон.

Кыргызстандын жарандарынын укуктары жана эркиндиктери коомдук институтунун директору Т.Тургуналиев “Deutsche Welle” телеканалына берген интервьюсунда: “президент Акаев коррупцияга каршы мындай кампанияларды биринчи жолу өткөрүп жаткан жок. Айрыкча 1995-жылдын июнь айында мамлекет башчынын “коррупция Ак үйдүн

“7-кабатына чейин жеткен” деген билдирүүсү жумурай-журттун эсинде”.⁸⁴²

Эске салсак, Өкмөт үйү 7 гана кабаттан туруп, анда президенттин өзүнүн, премьер-министрдин, мамлекеттик катчынын жана башка жооптуу кызматкерлердин иш бөлмөлөрү жайгашкан. Тургуналиевдин айтымында, мамлекет башчынын үй-бүлөсүнүн өзү экономикалык кылмыштарга, тактап айтканда, күйөө баласы, казакстандык ишкер, Адил Тойгонбаев менен уулу Айдар Акаев аралашкан. Борбор калаанын аэропортуна жайгашкан эл аралык антитеррордук коалициянын аскерлери сатып алып жаткан күйүүчү майды Тойгонбаевдин түрдүү фирмалары камсыздап турат. “Бул тууралуу көз карандысыз “Моя столица” газетасы кеңири жазып чыккан, жыйынтыгында басылма сот аркылуу акылга сыйбаган штраф менен муунтулган”, – деди Т.Тургуналиев.⁸⁴³

Мурдагы премьер-министр Жумабек Ибраимов⁸⁴⁴ 1997-жылы эле ага чиновниктер келип, бажы органдарындагы жетекчи кызматтарга 200

842. Гибельгаус Людвиг. Немецкая волна. 01.04.2003. Коррупция в Киргизии. <https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F.%D0%B2.%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8/a-822374>.

843. Гибельгаус Людвиг. Немецкая волна. 01.04.2003. Коррупция в Киргизии.

844. Ибраимов Жумабек Ибраимович (1944 - 1999) – кыргыздын мамлекеттик ишмери. 1992–93-ж.ж. “Жанар” акционердик коомунун башкы директору, 1993–95-ж.ж Бишкек шаардык мамлекеттик администрация башчысы. 1995–96-ж.ж. Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттик катчысы, 1996-жылдан Кыргыз Республикасынын Президентинин кеңешчиси. 1998-ж. Кыргыз Республикасынын премьер-министри. Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген рационализатору.

840. Сейитбеков Т. 18 Мая 2010. Акаев и Бакиев: Какая между ними разница? http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:232

841. Kaktus 9 декабря 2015 17:50 Что говорили о коррупции президенты Кыргызстана https://kaktus.media/doc/329553_что_govorili_o_korrupcii_prezidenty_kyrgyzstana.html

миң доллардан жана андан да жогору акча сунуштаганын айткан. Бирок бул үрөй учурган маалыматтан кийин да укук коргоо органдары тарабынан эч кандай реакция болгон эмес.⁸⁴⁵

Тургуналиевдин айтымында, Акаевдин коррупцияга каршы маселени Коопсуздук кеңешинде көтөрүп чыгуусу, бул кезектеги ызы-чуу болгон коомдук пикирди бурмалоо жана өлкө жетекчилиги экономикалык кылмыштар менен чечкиндүү күрөшүүнү көздөп жатат деген пикирди жаратуу болгон.

Ал: “Эгерде бийлик чын жүрөктөн коррупциялык гидранын куйругун эмес, башын кескиси келсе, ал чет элдик банктардагы эсептерде сакталган миллиард долларды өлкөгө кайтарып келмек. Мамлекеттик бюджеттин болгону 300 миллион доллар. Эгерде мамлекеттик казынаны бийликтеги чиновниктер тоноп кетпегенде, бүгүн элдин массалык жакырлануусу да, мындай масштабдагы коррупцияга каршы күрөшүүнүн да кажети болмок эмес” — деп, баса белгилеген Кыргызстандын жарандарынын укуктары жана эркиндиктери институтунун директору.⁸⁴⁶

Акаев абдан билимдүү, интеллигент болуп көрүнгөнү менен анын бийлигинин тушунда иштешкен жетекчилерди эле эмес, жалпы жумурай журтту да ачык эле коррупцияга ал өзү түрткөн. 1995-жылдагы парламенттик шайлоодо Акаев шайлоочуларга акчалуу талапкерлердин берген ар

кандай материалдары менен акчаларын алууга ачык үндөгөн.⁸⁴⁷

Кыргызстанга Акаев сепкен коррупциянын үрөөнү, жаандан кийин жайнап чыккан козу карындай, геометриялык прогресс менен өнүп, ажырыктын тамырындай, кыргыздын алыскы айылдарына чейин кеңири жайылганы бакчадагы балага да белгилүү болуп калды. Бакчанын башчылары наристени парасыз орноштурбасын ата-эне баланын кулагына куюусу салтка айланган. Кыргызстанда “кайда барсаң Мамайдын көрү” сыяктуу коррупциясыз бир да иш аткарылбай калганына албетте, Акаев күнөөлүү. “Аскар Акаев – Кыргызстандагы коррупциянын, диктатуранын жана президенттердин атасы” – деген аталышта Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн 30 жылдыгына карата VB.KG атайын публикациялардын сериясын баштаган.⁸⁴⁸

Акыркы отуз жыл ичинде Кыргызстан эли алты президенттеринин “коррупциялык жана диктатуралык” саясатын баштан кечирүүгө туура келди. Жемкорлук менен кызыл камчылык атадан балага энчилеп өткөрүп бергендей, президенттер алмашкан сайын коррупция гүлдөгөндөн гүлдөп, бийликтин мыйзамсыз кызыл камчысы үйүрүлүп, карапайм калктын жон терисинен “кайыш” тилинип, күнөөсүздөр бийликтин “бакма” сотторунун токуган чечими менен айыпка жыгылып, азап менен күн кечирип келет.

847. Сейитбеков Т. 18 Мая 2010. Акаев и Бакиев: Какая между ними разница? http://mnienie.akipress.org/unews/un_post:232

848. Ажиев Анвар. 27 июля 2021 19:56 Аскар Акаев – отец коррупции, диктатуры и президентов Кыргызстана. https://www.vb.kg/doc/404051_askar_akaev_otec_korruptcii_diktatvry_i_prezidento_v_kyrgyzstana.html

845. Гибельгаус Людвиг. Немецкая волна. 01.04.2003. Коррупция в Киргизии.

846. Гибельгаус Людвиг. Немецкая волна. 01.04.2003. Коррупция в Киргизии.

“Коррупция Ак үйдүн 7-кабатына жетти” деген Аскар Акаевдин доорунан бери коррупциянын тамыры үзүлбөй, гүлдөөдө. Акаев өзү коррупцияга мойнуна чейин сүңгүп кеткендиктен айткан. Аялын “кадрлар бөлүмү”, кызын “көмүскө кожойке” дешкен. Муну бир кезде Майрам менен Берметтин көзүн тик караганга батынбаган бүгүнкү Акаевдик чиновниктер албетте тана албайт.⁸⁴⁹

Кандай типтеги мамлекет жана башкаруунун кайсы формасы болбосун, алардын бардыгында ар кандай деңгээлде коррупция менен башкаруунун диктатурасы дайыма жашап келген. СССР мезгилинде Кыргыз ССРин Т.Усубалиевдин жана А.Масалиевдин башкаруу мезгилинде республикада коррупция өтө төмөнкү деңгээлде болгонун тарых тастыктайт.

А.Масалиев Ысык-Көл областык партия комитетинин биринчи катчысы болуп турганда атактуу малчы-фермер, Социалисттик Эмгектин эки жолку Баатыры Т.Акматов обкомдун катчысына чын көңүлдөн бир фляга кымыз менен козунун этин үйүнө алып барат. А.Масалиев ал кишинин көзүнчө эттин четинен бир аз кесип, үч литрлик банкага кымыздан алып, калганын бала-бакчага жеткиртип бергенин Көлдүн эли азырга чейин аңыз кылып айтып жүрүшөт.

Усубалиевдик-масалиевдик башкаруу мезгилинде коррупциянын эң жогорку деңгээли бир козу жана бир чанач кымыз болгонун ошол, социализмде жашашкан калктын бардыгына маалым болгон.

Коммунисттердин коллективдүү башкаруу мезгилинде калктын менталитети да башка болуп, элибиздин жашоо образы да өзгөчө болгон.

Совет мезгилинде кыргыз журтчулугунун жашоо образына ылайыкташкан, мыйзам катары жазылбаган, улуттук ыйык кодекси болгон. Анда: улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо; калп айтпоо, уурулук кылбоо, мекенди сүйүү ж.б., эң негизгиси калкыбыз ыймандуу, мыйзамды сыйлаган, билимдүү, ак эмгеги менен жашаган. Ал мезгилде бийликтеги уюшулган коррупционер чиновниктер уюшулган кылмыштуу топтор (черныйлар) менен бирдикте мамлекетти тонойт деген түшүнүк үч уктаса түшкө да кирген эмес. Ал заманда “менин милициям, мени коргойт” – деген лозунг менен өлкөнүн укук коргоо жана сот органдары мыйзамды ыйык тутуу менен иш алып барган, “кой үстүндө торгой жумурткалаган” заман болгон.

Кыргызстан Эгемендүүлүккө ээ болгондун алгачкы күндөрү “Легендарлуу парламенттин” коммунист депутаттары экономикасы бакубат кыргыз мамлекетин куулук-шумдугу жок таза, ток пейил, ыймандуу, байлык топтоого умтулбаган калкы менен кошо “демократ” Акаевдин жеке башкаруусуна өткөрүп беришкен.

Балакеттин баары академик-коррупционер Акаевдик башкаруу мезгилинде башталып, кыргыз калкынын коммунисттик доордо калыптанып калган жашоо образына ылайык келбеген жат көрүнүштөр башталган.

Улуттук менталитетти, саясий, социалдык-экономикалык, маданий айрыкча калктык психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске албай туруп, Акаев батыштын маданиятын таңуулап, өлкөдө саясий

849. Сколько стоит доходное место? Источник: газета «Фабула» № 22 от 28.03.2014 / стр. 4 31-03-2014, 11:51 <https://argumenti.kg/novosti/politika/print:page.1.6272-skolko-stoit-dohodnoe-mesto.html>

жана социалдык-экономикалык кайра куруу реформасын чукул баштоонун натыйжасында эгемендүүлүктүн алгачкы эле беш жылында калктын пейили бузулуп, ыйман кетип, ынтымак ыдырап, жашоонун маңазы акчага айланган шум заман түптөлдү.

Адамдын тагдыры акчага байланып, “акчасы бар танка, акчасы жок маңка” демекчи, акча адамгерчиликтен да бийик, биринчи орунга чыгып, үй-бүлөлүк ыйыктык менен ынтымак бузулду.

Кыргызстандын башкаруу системасында стабилдүүлүк жоюлуп, кадрдык туруксуздук башталып, улуттун канында уктап жаткан трайбализм ойгонуп, мамлекеттик кызмат орундарга эч кандай тиешеси, билими, тажрыйбасы жок, тууган-туушкан, кайын-журт жана албетте, акчалуулар келүүсү салтка айланды. Капчыктын калыңдыгына карата каалаган кызматка орношууга кеңири жол ачылды. “Оозу кыйшык болсо да, байдын баласы сүйлөсүн” – сыңары, мамлекеттик кызмат орундар көрүнөө да, көмүскө да аукциондук сатыкка чыгарылып, АКШнын кызылдай көк кагазы менен баалануусу бекем орнотулду. Бардык деңгээлдеги мамлекеттик кызмат орундар коодук мүлктү ээлөөнүн жана өлкө байлыгын тоноонун булагына айланган бирден, бир өтө престиждүү жерге айланды.

Өткөн, XX кылымдын башында кыргыздын жез тандай, ойчул акыны Аксыдан чыккан Молдо Багыш көзү ачыктык менен:

*“Жаманга бийлик тийгенде,
Казынаны түгөтөт.
Кан таламай кылышып,
Карындаш урук-тууганын,*

Каалашынча гүлдөтөт.

Калкты итке мингизип,

Кайырчыдай жүдөтөт.

Кетпей турган ким экен,

Кезеги келсе бу да өтөт...” – деп, таамай айткан экен.⁸⁵⁰

Адам баласы бийлик менен байлыкка жеткенде эсирип, көзүн май басып, керең болуп, муңдуунун муңун укпай, түз сүйлөгөн сөз кулакка жакпай, айлана-тегеректи “арзыматтардын” көздөрү менен көрүп, сөздөрүн угуп, бетке айткандарды душман көрүп, сиркеси суу көтөрбөй, акыл сөз айтса ачууга алдырып, душман сезет турбайбы пендеси.

Улуу демократ акын Токтогул:

“Ханды Кудай урарда,

Калкына жаман кас болот.

Байды Кудай урурда,

Дөөлөтүнө мас болот...” – деп айткан.⁸⁵¹

Отуз жылдан бери журт башчылары алты жолу алмашса да, акылга келишппей, калк камынан өз камын өйдө коюшуп, өлкөнүн уюткулуу байлыгын чейрек кылымдан бери талап-тоноп, мамлекетти калкы менен кошо жайдактап, итке мингизшти. Союздан калган заводдор менен фабрикалар, курулуштар менен транспорттор, байланыш түйүндөрү, коомдук соода-сатык жана тамактануу тармактары, агроөнөржай системасындагы колхоздор менен совхоздордун, кооперативдердин чарба-

850. Молдо Багыш Сарыбай уулу. Абак дептери / Түзгөн О.Сооронов. – Б.: “Акыл”, 1998. – 229-б.

851. Сатылганов Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы: /Ред.кол. – Ф.:Адабият, 1989. – Т. I: Ырлар. – 1989. – 55-б. (264 б.)

лары массалык түрдө биринин артынан бири мамлекеттен ажыратылып, прихватташтыруу процесси жүргүзүлдү. Өлкөнүн 70 жыл бою кашыктап чогулткан байлыгы акаевдик чиновниктер тарабынан жеңичинен, коррупциялык жол менен бир ууч өз кишилери тарабынан республиканын көп тармактуу экономикасы бүлүндүрүлүп бүттү.

Акаевдик менчиктештирүү саясатынын биринчи этабында (1991 – 1993), биринчи кезекте, республика боюнча калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө объектилери (Дом быттар), коомдук тамак-аш тармактары (ресторандар, кафелер жана ашкана-столовойлор) жана соода түйүндөрү эсептелген, эч качан зыян тартпаган, дайыма жогору кирешелүү 3801 объекти мамлекеттик жана коомдук менчиктен ажыратылып, “өз” деп эсептелген кишилерге болгону 24 млн. 987 миң сомго сатылып кеткен. Алардын ичинен 1724 турмуш-тиричиликти тейлөө объектилеринин ар биринин суммасы орто эсеп менен 216 сомдон, ал эми бөтөн-бөлөктү катыштырбай, “өз” деп аталгандар үчүн уюштурулган атайын аукционго 162 объект чыгарылып, ар бири орто эсеп менен бар болгону 16 сомдон (!!!) сатылган. 1342 магазиндер менен ишканалар орто эсеп менен 714 сомдон, ал эми аукциондо сатылгандары 111 сомдон соодаланып кеткен.

90-жылдардагы өлкөнүн эң чоң соода борбору “Айчүрөк” дүр-дүйнө универмагы жеңил колдуу коррупционерлердин колу менен аукциондо болгону 219 миң сомго бааланган. Панфилов парткынын бурчундагы “Ак-Өргөө” (азыр “Тюбетейка FAMILY CAFE”) рестораны болгону 35 миң сом-

го бааланган. Совет (азыр Ж.Абдрахманов) жана Токтогул көчөлөрүнүн келсилишиндеги 9 кабат үйдүн астындагы эң чоң “Ысык-Көл” гастроному болгону 27 миң сомго бааланган.

Бишкек шаарындагы коомдук тамактануучу көп тармактуу ишканалардын эң ириси болуп эсептелген “Нарын” ресторан-комбинаты (2022-ж. бузулган) ашар жолу менен курулуп, пайдаланууга 1984-жылы берилген. Анын сметалык баасы 3 млн. 595 советтик рубль болгон (1 рубль = 68 АКШ долл. барабар). 1992-жылы ресторандын товарообороту 10 млн. рублден ашык болгон. Мамлекеттик мүлк фондусу ресторанды 250 миң сомго баалаган. Ошол эле Совет жана Фрунзе көчөлөрүнүн кесилишиндеги 5 кабаттуу “Тюльпан” ательеси (азыр Соода борбору) 34 миң сомго бааланган.

Бишкек шаарындагы жыйырма тигүүчү ательелерди бириктирген “Кыргызстан” фирмасынын жалпы наркы болгону 18 миң сомго бааланган. Бул фирманын карамагындагы ательелердин көпчүлүгү эки, үч, беш кабаттан турган, эскилиги жете элек сапаттуу имараттар болгон.

Прихватизатор-крокодилдер 20 ательени 18 миң сомго соодалашкан. Бир ательенин наркы – 900 сомдон айланган. “Жарашык” чач тарач ишканасы 688 сомго, “Тилек” кафеси 500 сомго, “Мираж” коммерциялык-соода ишканасы 517 сомго бааланган. Турусбеков көчөсүндө жайгашкан дүкөн 580 сомго соодаланып кеткен.⁸⁵²

852. Кеңири кара: Нур уулу Досбол. Эгемен Кыргызстандын тескейи. – Б.: 2003. – 38 – 40-бб. (Эскертүү: китепте келтирилген фактылар 1995 – 1999-жж. ичинде Өкмөттүн Жогорку Кеңешке жөнөтүлгөн официалдуу документтеринин негизинде жазылган).

Айтор, жалпысынан 10 миңге жакын объектилер арзыбаган тыйынга соодаланган. 1991 – 1995-жылдар ичинде менчиктештирүүдөн түшкөн каражаттын жалпы суммасы болгону 165 миллион сомду түзгөн.⁸⁵³ Мамлекеттин казынасына түшкөн каражатка караганда президенттин атынан прихваташтыруу операциясын жүргүзүшкөн акаевдик чиновник коррупционер-крокодилдердин “сол чөнтөктөрүнө” көбүрөөк түшкөнү айтпаса белгилүү. “Май кармаган бармагын жалайт” сыңары, акаевдик башкаруу мезгилинде иштешкен мамлекеттик жетекчилердин дээрлик көпчүлүгү прихванизация компаниясына активдүү катышышып, мамлекеттик-коомдук мүлктү менчикке өткөрүүнүн эсебинен өз үлүштөрүн ээлешип, кыска мезгилдин ичинде бай-буржуйларга айланышкан.

Менчиктештирүүнүн биринчи этабында өлкөдөгү социалдык тармакка тийиштүү мүлктөрдү прихваташтыруудан тажрыйба топтошкон мүлк фондунун кызматкерлери эми, экинчи этабында республиканын экономикасынын кыр аркасы болгон оор жана жеңил деп эсептелген өнөр жай ишканалары менен айыл чарба тармактарын мамлекеттен ажыратууга киришипкен.

Кыргызстанда мамлекеттик мүлктү прихваташтыруунун негизги өзгөчөлүгү жең ичинен келишимге келе алышпагандар “чоочун” аталышып, алар үчүн аукциондун “эшиги” жабык болгон. Маанилүү, “майлуу” объектилер кыргызчылык жол

853. Владислав Ермакович, Юлиан Паньков. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996 г.г. Перевод с польского Елены Козаржевской Варшава, декабрь 1996 г. – С.18. http://www.case-research.eu/files/?id_plik=2379

менен “өз” кишилерге дүйнө тарыхында болуп көрбөгөндөй жеңилдик менен берилип, килейген чоң өндүрүштө иштешкен миңдеген жумушчулар бир заматта жумушсуз калып, жан багуу үчүн союз мезгилинде чогулкан аялуу буюмдарын көчөдөгү жайма базарга алып чыгууга мажбур болушкан. 90-жылдары республиканын шаарларынын көчөлөрү жайма базарга айланып, шаардын калкы жан багыш үчүн үйүндөгү буюмдарын соодага чыгаргарууга мажбур болгон.

СССР жоюлуп, союздук республикалар өз алдынча эгемен мамлекетке айланып, бүткүл союздук эл чарба комплексинде түзүлгөн экономикалык байланыштардын үзүлүүсүнүн натыйжасында республиканын эл чарбасы, айрыкча өнөр жай тармагы толук кандуу иштебей, терең кризистин кучагында калган. Жумушчулар менен кызматчыларга айлап эмгек акы берилбей калган мезгил болгон. Акча дефицити жаралган.

Бартердик⁸⁵⁴ жол менен эмгек акы төлөө республиканын чарбаларында кеңири колдонулган. Маяна акча түрүндө эмес, чарба буюмдары, жашылча-жемиш, тамак-аш ж.б. түрүндө берилген. Соцфонд пенсионерлердин пенсиясын калош, кирсамын, кум шекер, ун, чай, кездеме жана башкаларды алууга мажбур кылган. Анткени Соцфонддун карызына өндүрүш ишканалары акчалай эмес, өндүргөн товар менен төлөнгөн. Айлык акына

854. Бартер (англисче бартер сөзүнөн келип чыккан, “бартер, товар алмашуу” деп которулат) - акча катышпаган төлөм түрү. Нарктын өлчөмү товар болуп саналат, башкача айтканда, бул бир товардын (жумуштун, кызматтын) башка товарга (ишке, кызматка) түз алмашуусу.

алынган товарларды акчага айландыруу үчүн калк жайма базарга чыгарышкан.

Социалдык-экономикалык оор кризис акаевдик менчиктештирүү саясатын ишке ашырууга ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Өндүрүш ишканалары толук кандуу иштебей, банкрот болуу коркунучу каптап турганынан пайдаланып, мамлекеттик жана коомдук менчикте турган чарбалар менен ишканаларды прихваташтырууга маммүлкфонду коррупциялык схема менен “өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илип”, өзү билгендей киришкен.

Ал эми ишкананы “сатып” алган “өз” кишинин чөнтөгү жукаруунун ордуна, кайра жомоктогудай, бир заматта байыган. Мисалы, сатууга чыгарылардын астында Бишкектеги “Кыргызмебель” АКнын негизги фондунун калдыктарын эсептегенде анын алгачкы наркы колу жеңил, кудайдан жөө качышкан шулуундардын эсеби боюнча араң эле 855 миң сомду түзгөн. Комиссия ыйманына келип, уялганбы же кайсы “кара теке” сүзүп, 1996-жылы кайрадан экинчи жолу эсептегенде фабриканын наркы 15 млн. 587 миң сомго өскөн. Сатылар алдында “Кыргызмебелдин” кампасында 3 млн. 550 миң сомдук даяр товары болгон. Мындан тышкары 2 млн. 841 миң сомдук элге керектүү эмеректерди чыгарууга даярдалган продукция болгон. Баарын кошуп эсептегенде 21 млн. 978 миң сомду түзгөн. Фабрика бир канча гектарды ээлеп турган аянты эсепке кирбей, белек катары тартууланган. 1997-жылы 21-январда “колу жеңил далдалчы-прихатизаторлор” тарабынан ашык, кеми жок туптуура 2 миллион сомго “соода-

лап” жиберешкен. Сатып алган тарап чыгашага учурабай, бир күндө 20 млн. сомдук байлыкка ээ болуп, жомоктогудай байышкан.⁸⁵⁵

Оштогу “Ак-Жибек” мамлекеттик акционердик коом Союз мезгилинде жана Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында да жибектен жасалган кездемелери менен КМШ жана алыскы чет өлкөлөрүнө да кеңири белгилүү болгон. 90-жылдардын башында продукция чыгаруунун жылдык көлөмү 11 млн. погондук метрден ашык кездемелерге жеткен. Алар КМШнын бардык өлкөлөрүндө жана чет өлкөлөрдө чоң суроо-талапка ээ болгон.

1990-жылдан 1996-жылга чейин продукцияны дүйнөлүк рынокко чыгаруу боюнча иш-чаралар кызуу жүргүзүлүп, комбинат Үрүмчү шаарындагы (Кытай) Эл аралык жарманкеге катышкан. Жибек кездемелеринин үлгүлөрү Италия, Түркия, Голландия, Болгария, Индия, Япония жана АКШнын бизнес өкүлдөрүнүн кызыгуусун жараткан. Казакстандын республикалык “Макпал” мода борбору менен бирге чыгармачыл шериктештикте жибектен жасалган буюмдар жыл сайын Францияда көрсөтүлүп, сатылып турган.⁸⁵⁶ Комбинаттын өзүндө кадрларды даярдоочу окуу жайы, бала бакча, жумушчулар эс алуусу үчүн “Дом отдыха”, спорттук комплекстери ж.б. болгон.

855. Нур уулу Досбол. Эгемен Кыргызстандын тескейи. – Б.: 2003. – 41 – 42-бб. (Эскертүү: китепте келтирилген фактылар 1995 – 1999-жж. ичинде Өкмөттүн Жогорку Кеңешке жөнөтүлгөн официалдуу документтеринен алынып жазылган).

856. ADMIN 12:03, 01 MAR 2020. Ошский шелковый комбинат — старейшее предприятие легкой промышленности Кыргызстана. <https://open.kg/about-kyrgyzstan/cities/osh-city/osh-3000/35447-oshskiy-shelkovyy-kombinat-stareyshee-predpriyatie-legkoy-promyshlennosti-kyrgyzstana.html>

Оштогу ВЛКСМ атындагы “Ак-Жибек” токуучу комбинаттын тагдыры да так эле “Кыргызмебель” МАКтын сценарийи менен “крокодил-прихватизаторлор” тарабынан мамлекеттен ажыратылып, “энчисин алышкан” соң, менчик ээсине өткөрүлүп берилген. Бул жерде да биринчи жолу комбинаттын өздүк баасын ашык, кеми жок 4 млн. 758 миң сомго баалашкан. Кийинкисинен чочулашканбы, айтор, эстерине келишип, экинчи жолу эсептеп, фабриканын наркын 68 млн. 952 миң сомго көтөрүшкөн.

Мүлк фондунун арааны ачылган прихватизатор кызматкерлери жибек комбинатынын уставдык капиталын алгач болгону 1500 сомго!!!, анан – 250 000 сомго баалашкан. Сатылардын астында “Ак-Жибек” МАКнын кампасында 20 млн. сомдук сатууга даяр продукция болгон, б.а. жибектен токулган (атлас) мата болгон. 1996-жылдын 17-декабрында мүлк фонду тарабынан комбинат 1 млн. 430 сомго соодаланып кеткен. Натыйжада сатып алган тарап эч бир чып чыргасы коробой, бир заматта 90 млн. сомдук дүйнөгө тунуп, байып эле жатып калышкан. Комбинаттын акциясынын 80%ын россиялык В.Е.Шепелев деген сатып алган.⁸⁵⁷

Мурдагы СССРге эле эмес, кийин КМШ жана чет өлкөлөргө да белгилүү, кирешелүү республикадагы эң ири “Ак-Жибек” комбинаттын мамле-

кеттик менчиктен чыгарып сатылуусу Акаевдин уруксатысыз мүмкүн болгон эмес. Кыргызстандын ири өндүрүштөрү, албетте, президенттин көзөмөлүндө болгон. Комбинат сатылгандан кийин көп өтпөй ичиндеги станоктору, баалуу жабдыктары мыйзамсыз Россияга чыгарылып кеткен.⁸⁵⁸

Кызыл-Кыядагы машина куруу заводу да мүлк фонду тарабынан кайрадан баалоодон кийин ишкананын фонддорунун жана жүгүртүүдөн тышкары активдеринин калдыгы 42 миллион 616 миң сомду түзгөн. Завод сатыкка чыгарылган учурда реализация болбой калган складдагы даяр продукциялары 5 млн. 352 миң сомду өндүрүштүк запастар (чийки товарлар) 1 млн. 131 миң сомду түзгөн. Орто Азия республикаларынын муктаждыгын камсыз кылуу үчүн курулган өзгөчө завод 1996 -жылдын 9-августунда шылуундар тарабынан болгону 800 миң сомго заводдун директоруна сатылып, акчасын байыганда төлөйсүң сыңары бир жыл убакыт берилген. Сатып алган киши бир заматта 45 млн. сомдук байлыктын жана заводдун ээсине айланган. “Куру аякка бата жүрбөйт” эмеспи, заводду менчикке чыгарып берген бийлик өкүлдөрүнө жаңы кожоюн канча миллион накталай АКШнын көк кагаз бергенин берген менен алган кишинин ортосунда сыр боюнча калган. Ал эми Токмоктогу консерва заводу да эч негизсиз, өз кунунан

857. Нур уулу Досбол. Эгемен Кыргызстандын тескейи. – Б.: 2003. – 44 – 45-бб.

858. Кабар. 20:10 19.11.2004. Ошский шелковый комбинат будет судиться с россиянами... вывезшими его оборудование. Источник - Кабар. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1100884200>

жүздөгөн эсе арзан бааланып, болгону 1 млн. 700 миң сомго сатылган.⁸⁵⁹

Миндеген жумушчулар эмгектенген ири заводдор менен фабрикаларды мамлекеттик менчиктен ажыратып, приватташтыруу боюнча өкмөттүк комиссиялардын бааланган суммаларын анализдегенде төбө чачың тик турат. Жең ичинен коррупциялык жол менен прихваташтырылып кеткен өнөр жай, курулуш, транспорт, байланыш, соода мекемелери, турмуш-тиричилик жактан тейлөө ишканалары, колхоз-совхоздордун кыймылсыз мүлктөрү менен короо, короо кой-эчкилери менен асыл тукум уйлары жана таза кандуу жылкылары куну жок, текейден арзан баа менен сатылып кеткен.

Акаевдик башкаруунун алгачкы беш жылында өлкө байлыгын мамлекеттен ажыратып, менчиктештирүү саясатынын чагылгандай тез жүргүзүүнүн натыйжасында миллиондогон жогорку продукциялуу уяң жүндүү жана жарым уяң жүндүү кой чарбасы, алдыңкы механизациялаштырылган, арбын сүт берүүчү асыл тукум уйлуу ири сүт-товар фермалары, короо сарайлары менен кошо көпчүлүк элдин көз алдында жок кылынды.

СССР учурунда Кыргызстанда 12 млн. баш кой-эчки болгон. Анын ичинен уяң жүндүү, меринос породасындагы койлордун саны 9,5 млн. Кыргыз ССРи жүн продукциясын өндүрүү боюнча СССРде РСФСР жана Казакстандан кийин 3-орунда турган. Республикада жүндү иштетүү боюнча алдыңкы өнөр

жай ишканалары жолго коюлуп, андан даярдалган товарлар союздук республикаларга жөнөтүлүп, чет өлкөлөргө экспорттолуп турган.⁸⁶⁰

“Кой чарбасын кайра калыбына келтирүү” – деген акаевдик саясат менен Кыргызстан 1996-жылы Дүйнөлүк Банктан 16,8 млн. Америкалык доллар кредит алынып, ал карыз акчага алыскы Австралиядан 609 кочкор сатып келишкен. Бир баш кочкордун орточо наркы 4 миң долларга барабар болгон.⁸⁶¹

Бирок, колхоз-совхоздордун короо-короо койлору акаевдик прихваташтыруу саясатынын негизинде “кан таламайга” түшүп, айыл чарбасында иштешкен эмгекчилерге үлүш катары таратылып, менчикке өткөрүлүп берилген. Ал эми менчик ээлери үлүшкө тийген уяң жүндүү койлорду үй-бүлөлүк керектөөлөрү үчүн союп, сатып, калганын кылчык жүндүү кыргыз койлоруна айландырышкан. Адамдын кунунан кымбат турган уяң жүндүү “голубой” кочкорлорго куудурганга койлор жок, көп өтпөй кочкорлордун өзүнөн да дайыны жок болгон. Дүйнөлүк Банктан алынган кредит пайыздык үстөгү менен Кыргызстандын калкынын мойнуна жүктөлгөн.

1991 – 1998-жылдары республикадагы мамлекеттик мүлктү менчиктештирүү саясатынын негизги максаты жеке секторду чыңдоо жана өнүктүрүү, анын натыйжалуу иштешин камсыз кылуу, мамлекеттик мүлктү башкаруунун натыйжалуу-

860. Кыргыз Туусу. 15-июль, 2020-ж. <https://Kyrgyzuu.ku/?p=49348>.

861. Нур уулу Досбол. Эгемен Кыргызстандын тескейи. – Б.: 2003. – 35 – 36-бб.

859. Нур уулу Досбол. Эгемен Кыргызстандын тескейи. – Б.: 2003. – 44-б.

лугун жогорулатуу, адамдардын экономикалык жүрүм-турумунун стереотиптерин өзгөртүү үчүн база болуп саналган мамлекеттик эмес секторду түзүү болгон. Бирок, менчиктештирүүнүн негизги максаты – экономикада реалдуу атаандаштык чөйрөнү түзүү ишке ашкан жок.

Менчиктештирүүнүн жүрүшүндө кыргызстандыктардын бир нече мууну тарабынан 70 жылдан бери топтолгон мамлекеттик мүлк бийликтегилердин тар чөйрөсүнө бөлүнгөн. Ири заводдор менен фабрикалар текейден арзан баага сатылып, ал өндүрүштөр бир нече “прихватизаторлордун” менчигине айланган. 1992 – 1993-жылдары Мүлк фонду тарабынан 1724 турмуш-тиричиликти тейлөө комбинаттары (элдик аталышы – “Дом быт”) менчиктештирүүгө чыгарылып, алардын ар биринин суммасы орто эсеп менен 216 сомдон сатылган. Ал эми аукционго 162 объект чыгарылып, ар бири орто эсеп менен бар болгону 16 сомдон (!!!) сатылган. 1342 магазиндер менен ашканалар орто эсеп менен 714 сомдон, ал эми аукциондо сатылгандары 111 сомдон “прихватташтырылып” кеткен.⁸⁶²

Айыл чарба тармагында структуралык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында 391 колхоз менен совхоз кайра түзүлгөн. Алардын базасында 45 миңден ашык жеке менчик чарбалар, 19 миң фермердик, 2,5 миң дыйкан, 345 айыл чарба кооперативдери, 276

862. Плоских В.М., Джунушалиев Д.Д., Абдырахманов Т.А. П 39 ИСТОРИЯ КЫРГЫЗОВ И КЫРГЫЗСТАНА: учебник для вузов. / Отв. ред. А.Ч. Какеев. 3-е дораб. изд. Бишкек: КРСУ, 2015. – 471-б.; Нур уулу Досбол. Эгемен Кыргызстандын тескейи. – Б.: 2003. – 38 – 40-бб.

ассоциациялар жана 54 акционердик коомдор түзүлгөн.

Натыйжада приватизациянын биринчи этабында Кыргызстанда онго жакын олигархтар пайда болуп, алардын байлыгы 10 миллион доллардан 50 миллион долларга чейин бааланып, калктын 64 пайыздан ашыгы жакырчылыктын чегинен ылдыйлаган.⁸⁶³

1992 – 1997-жылдар аралыгында менчиктештирүүгө чыгарылган мамлекеттик мүлктүн өздүк жалпы наркы 13 млрд. 410,9 млн сомду түзгөн. 6369 ишканалар менен объектилер “прихваттыштырылып”, алардан мамлекеттик бюджетке болгону 298,5 млн. сом түшкөн. Демек, менчиктештирүүнү жүргүзүшкөн мамлекеттик чиновниктер республиканын казынасына 13 млрд. 112,4 млн. сомго зыян келтиришкен. Башкача айтканда, пландаштырылган сумманын болгону 2,2%ы гана бюджетке түшкөн. Өлкө казынасына түшүүчү 98%га жакын каражат кумга сиңгендей орду, түбү менен жок.⁸⁶⁴

Миллиарддаган астрономиялык суммадагы каражатты каалагандай калчашкан мамлекеттик чиновниктердин жоопкерчилиги да каралган эмес. Жоопкерчилиги болбогон соң, “улуу прихватизатор-крокодил-реформаторлор” элдик мүлктү текейден арзан баага кимдерге “энчилеп” “сатышканын”, “мураскорлор” кимдер экенин аты-жөнүн айтпаса да калкка белгилүү болгон.

863. Плоских В.М., Джунушалиев Д.Д., Абдырахманов Т.А. П 39 ИСТОРИЯ КЫРГЫЗОВ И КЫРГЫЗСТАНА: учебник для вузов. / Отв. ред. А.Ч. Какеев. 3-е дораб. изд. Бишкек: КРСУ, 2015. – 473-б.

864. Нур уулу Досбол. Эгемен Кыргызстандын тескейи. – Б.: 2003. – 58-б.

Менчиктештирүүнүн алгачкы он жылында мамлекеттик мүлк фондунун төрагалары он жолу алмаштырылган. Мамфонддун жетекчилеринин бири да толук эки жылга жеткирип иштешкен эмес. Мүлк фондунун жетекчи кызматкерлери өлкөнүн байлыгын кандай ээн баштык менен тоношуп, чачышкан болсо, менчиктештирүүдөн түшкөн мамлекеттик каражатты да ошондой эле эрежеде каалагандай пайдаланышкан. Укуктук-нормативдик жана мыйзамдык базалардын начардыгынын, кадрлардын компетентсиздигинин, приватташтыруу саясаты боюнча калктын сабатсыздыгынын натыйжасында менчиктештирүүнүн бардык этап-тарында мамлекет болуп көрбөгөндөй орду толгус зыянга учураган.

Акаевдик бийликтин мамлекеттик ишканаларды өз адамдарына сатуу жолу менен приватташтыруусу республиканын өнөр жайына орду толгус зыян келтирилгендин эң негизги себептеринин бири болгон.

Ишканаларды мамлекеттен ажыратууга бийликтин жогорку эшелонундагы чиновниктер активдүү катышышкан. Алар завод-фабрикаларды мындай жапайычылык жол менен мамлекеттен ажыратуу өлкөнүн бүтүндөй экономикасын биротоло талкаланарын түшүнгүсү келген эмес. Приватташтыруу урааны астында улуттук экономиканын кыр аркасын түзгөн бардык ири заводдор жана фабрикалар акылсыздык менен ишке ашырылган.

Акаевдик башкаруу мезгилинде Кыргызстан өнөр жай өндүрүшүнөн биротоло ажыратылгандыктан республиканын экономикасы отуз жылдан бери өнүгүүнүн оптималдуу жолун таппай, калкы-

быз жакырчылыктын азабын тартып келет. Мамлекеттин “итке минген” абалына эң жогорку эшолондогу акаевдик чиновниктер күнөөлүү экендиктерин сезгиси да, моюнга алгысы да келишпейт. Тескерисинче, өлкөнүн отуз жылдык тарыхында акаевдик башкаруу мезгилин мактап, жакташып келишет. Ал эми Акаевдин өзүнө чаң жугузушпай, президенттердин эң мыктысы катары эсептешет.

КОРРУПЦИЯНЫН ЖАНА КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКАНЫН ДЕҢГЭЭЛИ

Мамлекеттик башкаруу структурасында уюшулган коррупциянын өзөгү да, башаты да так ушул элдик мүлктү жеке менчикке баш аламан таркатуудан башталган. 2014-жылдын 27-мартында Өнүктүрүү саясат институтунун⁸⁶⁵ кезектеги пресс-сессиясы борбор калаанын журналисттеринде чоң кызыгууну жараткан. Анткени бул жолку талкуунун өзөгүн Мамлекеттик мүлк фондунун ишмердүүлүгү түзгөн. “Мамлекеттик мүлктү башкаруу чөйрөсүндөгү коррупция же өлкөнүн ресурстары жана активдери кимге иштеп жатат?” – деген темадагы билдирүү журналисттердин кызыгуусун толугу менен актап, алар жемкорлуктун элементтери бар кызыктуу фактылар менен тааныш болушуп, мамлекеттик мүлктү менчиктештирүүдөгү одоно мыйзам бузууларга, күмөндүү тендерлерге, шектүү адамдарга байланыштуу көптөгөн суроолорго жооп так алышкан.

⁸⁶⁵ Өнүктүрүү саясат институту (ӨСИ) – мыйзам чыгаруунун, мамлекеттик жана муниципалдык башкарууну реформалоонун, жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүүнүн ар кандай чөйрөлөрүндө көп жылдык таанылган иш тажрыйбасы бар эксперттерди бириктирген Кыргызстандын коммерциялык эмес, бейөкмөт уюм.

Transparency International⁸⁶⁶ уюмунун жарыялаган маалыматы боюнча Кыргыз Республикасынын бийлик структурасындагы уюшулган коррупциянын деңгээли жыл санап өскөнү көрсөтүлгөн. Респонденттердин билдирүүлөрүндө эң коррупциялашкан мамлекеттик органдар менен системаларга төмөнкүлөр кирген:

- мамлекеттик кызматкерлер менен саясий кызматтагылар – 90%;
- Ички иштер министрлиги жана МАИ – 90%;
- сот системасы – 89%;
- билим берүү системасы – 82%;
- Жогорку Кеңештин депутаттары – 77%;
- саламаттыкты сактоо тармагы – 77%;
- саясий партиялар – 72%;
- бизнес түзүмдөрү – 57%.⁸⁶⁷

Бул өзгөчө рейтингте Мамлекеттик мүлк фонду кирбей калган, бирок кылымдын коррупциялашкан бул “оорусунан” фонд сырткары болгон дегенди билдирбейт.

КРнын Президентинин алдындагы Коррупцияга каршы ишкерлер кеңешинин эксперттеринин изилдөөсүндө, Мамлекеттик мүлк фонду эң “жашыруун” мамлекеттик органдардын бири болуп саналат. Фонддун жашыра турган нерселери абдан арбын.

Фонддун ишинин материалдарына мониторинг жана талдоо жүргүзгөндө төмөнкүлөр анык-

⁸⁶⁶ Transparency International – коррупция менен күрөшүү жана дүйнө жүзү боюнча коррупциянын деңгээлин изилдөө боюнча бейөкмөт эл аралык уюм. Жыл сайын изилдөөнүн жыйынтыгын жарыялайт.

⁸⁶⁷ Раскрыли секреты Фонда. 27.03.2014 16:02. <http://dpi.kg/ru/press-room/news/full/747.html>

талган: мамлекеттик ишканалардын жана мамлекеттик үлүштөр менен АЖнын ишинин натыйжалуулугу Фонд тарабынан жалпы финансы-экономикалык көрсөткүчтөр боюнча бааланат, мамлекеттик ишканалардын жана мамлекеттин катышуусу бар акционердик коомдордун ишмердигинин бардык көрсөткүчтөрүнө комплекстүү талдоо жүргүзүлбөйт, стратегиялык пландоо практикасы жок, башкаруунун так максаттары түзүлө элек, компаниялардын ишинин натыйжалуулугун баалоо критерийлери аныкталган эмес, мамлекеттик ишканалардын финансылык-чарбалык ишмердигине жана алардын мамлекеттик мүлктү эффективдүү пайдалануусуна жана башкаларга көзөмөл камсыз кылынган эмес.⁸⁶⁸

Жогоруда саналып өткөн проблемалардан улам Кыргыз Республикасынын өкмөтү мамлекеттик менчиктин толук наркы жана көлөмү тууралуу так маалыматка ээ эмес. Статистика, юстиция органдары, мамлекеттик каттоо кызматы тарабынан берилүүчү маалыматтар чачыранды, толук эмес болуп саналат жана өлкөнүн мүлктүк активдеринин абалы жөнүндөгү реалдуу картинаны бере албайт.

Коррупцияга каршы ишкерлер кеңешинин төрайымы Н.Муканова менен көз карандысыз эксперт И.Дробитьконун презентациясында бул ведомстводо коррупция кеңири кулач жайганы тууралуу конкреттүү маалыматтар айтылган. Мүлктү менчикке чыгарууда мамлекеттик мүлк фондунда туруктуу коррупциялык схемалар түзүл-

гөндүгүн коррупцияга каршы ишкерлер кеңешинин эксперттери жүргүзгөн изилдөөдө аныкталган.⁸⁶⁹

Батыштын кеңешчилеринин акылы менен жүргүзүлгөн акаевдик менчиктештирүү саясаты “жуткан жутабайт” принцибинде “прихватташтыруу” деген элдик атка конгон. Алданган эл менен тонолгон өлкөбүз орустун улуу акыны А.Пушкиндин “Балыкчы жана алтын балык жөнүндөгү” жомогундагыдай, деңиз жээгидеги жер кепеде, тешик тепшиси менен калышкан балыкчы абышка менен кемпирдин кейпиндей абалда калтырды Кыргызстанды. Акаев өлкөнүн болгон мүлкүн кыска мөөнөттө шашылыш сатып, мамлекетти “мүйүздүү” кылам деп, “кулагынан” да ажыратып, калктын оозун куу чөп менен сүртүп, командасы менен четке чыга берди, эч нерсе болбогонсуп. Анткен менен Акаев жана анын айланасындагылар алтын аяктан бал жешкенге жетишишти. Бирөөгө бар дүйнө да, бирөөгө зар дүйнө деген ушул тура.

Акаевдин ишеничине киришкен “тандалма”, шылуун кадрлар – мамлекеттик структуралардын жетекчилери жана алардын кызмат адамдары рыноктук мамилелердин күнгөй-тескейин окуп үйрөнүшүп, ошол эле учурда коррупциянын канондорун өздөштүрүшүп, өлкөгө “көмүскө” экономиканын үрөөнүн себишкен.

Мамлекеттик бюджеттин тартыштыгынын негизги себептеринин бири – көмүскө экономика. Көмүскө экономика деген жаңы түшүнүк акаевдик тездетилген экономикалык реформаларды киргизүүдөн кийин биздин жашообузга эркин ишкер-

868. Раскрыли секреты Фонда. 27.03.2014 16:02. <http://dpi.kg/ru/press-room/news/full/747.html>

869. Раскрыли секреты Фонда. 27.03.2014 16:02. <http://dpi.kg/ru/press-room/news/full/747.html>

дик, жекё менчий, салыктар жана башкалар сыяктуу кубулуштар менен кошо киргизилген.

Көмүскө экономика – 1) ар түрдүү экономикалык мамилелердин жыйындысы; 2) экономикалык ишмердиктин эсепке алынбаган, жөнгө салынбаган жана мыйзамдарга каршы келген түрү. Салык башкармалыгына маалыматы түшпөгөн товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен алмашуу жүргүзүү көмүскө экономика деп эсептелет.⁸⁷⁰

Көмүскө экономиканын кесепетинен салык көбөйөт же инфляция өсөт, анткени көмүскө экономикада табылган акчадан салык алынбагандыктан, анын натыйжасында мамлекет ала турган кирешесинин көп миллиарддаган каражатын жоготот да, анын ордун толтуруу үчүн салыкты көбөйтүүгө мажбур болот.

Дүйнөлүк адабияттарда көмүскө экономика официалдуу эмес, жашыруун, легалдуу эмес, регистрацияланбаган, маржиналдык, жоголгон, салыктан тышкаркы экономика жана башкалар сыяктуу түшүнүктөрдү кездештирүүгө болот.⁸⁷¹

Экономикалык адабияттарда төмөнкүдөй элементтери бөлүп көрсөтүлөт:

- 1) формалдуу эмес экономика;
- 2) жалган экономика;
- 3) «экинчи» экономиканын жашырын бөлүгү;
- 4) «жашырын» экономика.

Биринчи элементи борбордук экономикалык органдардын, тармактык башкаруу органдарынын, бирикмелердин жана ишканалардын ортосунда өзгөчө “соода” процессинде иштейт. Жалган экономика продуктунун баасында жалган нарк, жалган керектөө наркы жана жалган компоненттер түрүндө көрүнөт. Кошуп жазуулар, финансы тартибин бузуулар көмүскө экономиканын бул элементинин иштөө механизми катары эсептелет.

“Жашырын” экономикага мыйзамсыз өндүрүш ишмердиги кирет. Керектөө секторунда алып сатарлык негизги элементи болгон жашырын рынок “жашырын” экономиканын өзгөчө түрү болуп саналат. Көмүскө экономика базистик категория болгондуктан, ал тиешелүү структураларды: расмий эмес укукту, этиканы, өзүнүн тышкы жана ички коопсуздук кызматын, парламенттик калканчты, жашыруунун өздүк идеологиясын пайдаланууга мажбур болот.⁸⁷²

Экономикалык жана статистикалык маалыматтар жагынан көмүскө экономика бюджеттин киреше бөлүгүнө кирбеген, бирок ИДПны аныктоодо колдонулган статистикалык ыкмалар менен эсептелген экономикалык иштин бардык түрлөрүн билдирет. Көмүскө экономиканын олуттуу көлөмү жалпысынан коомдун бардык жактарына терс таасирин тийгизет. Көмүскө экономика өзүнөн өзү спиралдык эффект жаратат. Салыктардын жогорку ставкалары бизнести көмүскө экономикага өткөрүү боюнча стимулдардын көбөйүшүнө алып келет, бул

870. Көмүскө экономика. https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D3%A9%D0%BC%D2%AF%D1%81%D0%BA%D3%A9_%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0

871. Тюлин Дж. Теневая экономика в Кыргызской Республике. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575671>

872. Көмүскө экономика. https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D3%A9%D0%BC%D2%AF%D1%81%D0%BA%D3%A9_%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0

өз кезегинде бюджеттин кирешелеринин олуттуу төмөндөшүнө жана анын натыйжасында салыктардын андан ары жогорулашына алып келет.

Кыргызстанда отуз жыл ичинде көмүскө экономиканын деңгээли жыл сайын өзгөртүлүп, анын пайызынын көрсөткүчү да ар кандай болгон. Бирок бул көрсөткүч ИДПнын 50%нан дайыма жогору болуп келген. Эл аралык стандарттар боюнча, эгерде көмүскө жүгүртүүнүн деңгээли ИДПнын 40%нан ашса, анда мындай өлкөнүн экономикасын башкаруу мүмкүн эмес деп эсептелинет.

Ошондуктан, республиканын официалдуу органдары төмөндөтүлгөн цифраны көрсөтүп келишет. Көз карандысыз экономисттер бул маселеге пессимисттик мамиледе: алар көмүскө экономиканын көлөмү 70%га жетет деп эсептешет.⁸⁷³ Эгерде чындап эле ишкерлердин кирешесинин 70%на салык салынбаса, анда Кыргызстандын салык тармагында абал начар. Кирешелерди жаап жашыруунун мынчалык жогорку көрсөткүчү салыктын жеткиликтүү эместигин, Кыргызстанда рынок өнүкпөгөндүгүн билдирет деп эсептейт экономика илимдериин доктору А.Аюпов.⁸⁷⁴ “Кыргызстанда

873. Бозиева З.А. Уровень и масштабы теневой экономики в Кыргызской Республике. <file:///C:/Users/Dosbol/Downloads/%D0%A3%D0%A0%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%AC%20%D0%98%20%D0%9C%D0%90%D0%A1%D0%A8%D0%A2%D0%90%D0%91%D0%AB%20%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%95%D0%92%D0%9E%D0%99%20%D0%AD%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%98%D0%9A%D0%98%20%D0%92%20%D0%9A%D0%AB%D0%A0%D0%93%D0%AB%D0%97%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%99%20%D0%A0%D0%95%D0%A1%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%95.pdf>

874. Аюпов Асылбек: Дела в налоговой системе Кыргызстана плохи. Среда, 19 октября 2022 13:04. <https://vesti.kg/zxc/item/105497->

көмүскө экономиканын көлөмү ички дүң продукциянын 60%дан ашат жана анын бар экендигин тана алгыс таанылган факт”, – деп билдирген 2016-жылы Экономика министри А.Кожошев.⁸⁷⁵ Айрыкча, көмүскө экономика мамлекеттик салыктардын жетишсиз чогултулушуна бирден бир себеп болуп саналат жана өлкөнүн финансылык абалынын начарлашына алып келет.⁸⁷⁶

Кыргызстанда иштешкен жарандардын 60%дан ашыгы эмгек мамилелерин каттоосуз, эмгек келишимин түзбөстөн иштешет.⁸⁷⁷ Ошондой эле эмгекчилер заемдук эмгек, басмырлоо, кысым көрсөтүү, эмгек акыны төлөбөө, эмгектин коопсуз шарттарын камсыз кылбоо, социалдык коргоонун жоктугу жана башка сыяктуу көйгөйлөргө жана чакырыктарга туш болушат.

Жакырчылыктын жогорку деңгээли, жумушсуздук, билим берүүнүн төмөн деңгээли – мунун баары ар кандай формаларда көрүнгөн формалдуу эмес экономикалык ишмердүүлүк секторунун сакталышына жана кеңейишине кеңири шарт түзгөн.

Улуттук стратегиялык изилдөөлөр институтунун талдоосуна ылайык, калктын формалдуу

ekspert-obyasnil-prichiny-vysokogo-pokazatelya-sokrytiya-nalogov-predprinimatelnyami-v-kyrgyzstane.html

875. Сообщение министра экономики Арзыбек Кожошева. 10:35, 26.01.2016 <http://knews.kg/2016/01/minekonomiki-obyem-tenevoy-ekonomiki-dostigaet-60-k-vvp/>

876. Нацстаткомитет Кыргызской Республики. <http://www.oecd.org/std/na/2069663.pdf>

877. В Кыргызстане один из самых высоких уровней теневой экономики в СНГ. Вторник, 25 сентября 2018. <https://vesti.kg/zxc/item/55007-v-kyrgyzstane-odin-iz-samykh-vysokikh-urovnej-tenevoj-ekonomiki-v-sng.html>

эмес иш менен камсыз болушунун негизги себептерине төмөнкү факторлор кирген:

- салыштырмалуу жогорку эмгек акы менен түзүлгөн аз сандагы жумуш орундары;
- ички миграциянын өсүшүнө таасирин тийгизген региондордун экономикалык өнүгүүсүндөгү дисбаланс;
- жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын (ЖӨБ) калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү боюнча чараларды ишке ашырууга начар катышуусу;
- кесиптик билим берүүнүн деңгээлинин эмгек рыногунун керектөөлөрүнө шайкеш келбегендиги;
- кызматкерлер үчүн социалдык кепилдиктердин төмөн деңгээли;
- стихиялуу тышкы эмгек миграциясы;
- формалдуу эмес иш менен камсыз кылуу рынокторуна колдоо көрсөтүүнү камсыз кылган социалдык (коррупциялык) байланыштар ж. б.⁸⁷⁸

Жумушчуларды расмий каттоосу жок жумушка кабыл алуунун негизги себеби жумушка алуу жана бошотуу процедурасынын өзүнүн татаалдыгы болуп саналат (юридикалык жактар үчүн 55,6%, жеке ишкерлер үчүн 73,2%). Экинчи себеп – Кыргыз Республикасынын Социалдык фондуна чегерүүлөрдү киргизүү зарылдыгынын жоктугу жана киреше (подаходный) налогун төлөбөгөндүгү (юридикалык жактар 50,8% жана ишкерлер 26,8%).

878. Национальный институт стратегических исследований Кыргызской Республики. «Неформальная занятость в Кыргызстане» отчет 2014 г. С.5

Республиканын граждандарын законсуз ишке алуунун мындай жогорку пайызы жалданма кызматкерлердин өздөрүнүн учурдагы жобого макулдугу менен да байланыштуу болгон.⁸⁷⁹

Кыргыз Республикасы, эл аралык институттардын баалоосунда, коррупциянын деңгээли боюнча көп жылдан бери дүйнө мамлекеттеринин ичинде “алдынкы орундарды” бекем ээлеп келе жатат. Бул тууралуу өлкөнүн биринчи жетекчиси жана мамлекеттик жогорку кызматта иштешкен чиновниктердин бардыгы жакшы билишкен.

Бирок “балык башынан сасыйт” сыңары, бийликтеги уюшулган коррупциянын башында президенттин өзү отургандыктан жемкорлук жана көмүскө экономика менен күрөшүү кагаз жүзүндө гана жүргүзүлүп келген. Коррупция мамлекетти башкарыры жалпы коомчулукка беш колдой маалым.

Кыргыз Республикасы отуз жыл ичинде үч революцияны баштан кечирди. Анын негизги себептеринин бири коррупциянын гүлдөп өсүшү жана “көмүскө” экономиканын өнүгүшү менен тыгыз байланышта болгону талашсыз.

А.Акаев президент болуп шайланган алгачкы күнүнөн тартып, ар кандай формада, эл алдында ооз көптүргөн жалындуу сөздөрдү айтып, коррупцияга чекит коюуга кайра, кайра убада берген. Бирок жемкорлуктун башында өзү тургандыктан анын айткан сөздөрү менен берген убадаларынын бири да аткарылган эмес. Радикалдуу чараларды көрүүгө Акаевдин духу жеткен эмес. Акаев кыргыз

879. Национальный институт стратегических исследований Кыргызской Республики «Неформальная занятость в Кыргызстане» отчет 2014 г. С.26

коомчулугунда эң билимдүү, илимпоз жана сөзгө чебер, оратор болгону менен анда саясий күчтүү эрк да, чечкиндүүлүк да, лидерлик сапат да, жетекчилик талант да болгон эмес. Акаев жаратылышынан өтө сак, аяр, жеткен куу жана кекчил киши.

Бирок “сагызган сактыгынан эмес, суктугунан өлөт” сыңары, үй-бүлөсүнүн бийликке болгон манчыркоосу, байлыкка болгон суктугу жана дүйнөгө тойбогон ач көздүгү анын өзүнүн эле түбүнө жетпестен, Кыргызстандын мамлекеттик түзүлүшүнүн пайдубалына чейин доо кетирип, мамлекеттик бийлик структураларына коррупциянын үрөөнүн чачып кетти.

Коррупциялык схемаларды өнүктүрүүнүн алкагында Акаев официалдуу түрдө жемкордукту оозуктоодо мага бийликтин рычагдары жетишсиз болууда деген шылтоо менен парламент аркылуу мамлекеттик башкаруу бийлигин толугу менен мыйзам түрүндө “прихватташтырып” алган соң мамлекет, иш жүзүндө, акаевдик үй-бүлөлүнүн менчигине айланган. Үй-бүлөдө кабыл алынган кандай гана чечим болбосун Акаев кыйшаюусуз орундаткан аткаруучу гана болгон.

Жакын санаган тууган-туушкандары, кайын-журттары жана пикирлеш-соратниктеринин катышуусу менен мафиялык топтор түзүлүп, тымызын, макулдашылган түрдө өлкөдө терс системалардын өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Ошол эле учурда “Манастан Чубак кемби экен” деп, бийлик менен күч структураларынын колдоосу менен уюшулган криминалдык топтор да өз кызыкчылыктарын алдыга жылдырышкан. Өлкөнүн күч структуралары булганычтуу, криминалдык иштер-

ди уюшулган кылмыштуу топтордун “колу” менен жасашкан.

“Жер ээн болсо, доңуз дөбөгө чыгат” сыңары, акаевдик башкаруу мезгилинде коррупция менен “көмүскө” экономиканын гүлдөшүнө жана уюшулган криминалдардын ээн, эркин баш көтөрүшүнө ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Союз мезгилинде мыйзам жакшы иштегендиктен, өлкөдө мындай ээн баштыктарга жол берилбей, коомдо жат элементтер ээн, эркин баш көтөрө алышкан эмес. Ал замандын да өзүнө ылайык жетишкендиктери менен кемчиликтери да толтура болгон. Бирок калктын жашпоого болгон көз карашы жана бийликке болгон ишеними ал мезгилде таптакыр башка болгон.

Акаевдик башкаруу мезгилиндеги коррупциялык схеманын бийлик структураларында тамыр алып жайылуусу улуттук валюта – сом жүгүртүүгө киргизилген мезгилде эбегейсиз өскөн. 1993-жылы Кыргызстандын өкмөтү улуттук валюта киргизүүнү сунуштап, 3-майда республиканын Жогорку Кеңеши министрлер кабинетинин сунушун бекитип берген.⁸⁸⁰

1993-жылы 10-майдан 14-май күнү кечки саат 6га чейин Кыргызстандын аймагындагы жүгүртүүдөгү Россия рублдери, СССР Мамбанкынын казналык жана банктык билеттери, рубль түрүндөгү активдер менен пассивдер сомго 200 рубль бир сом курсу менен алмаштырылган.

880. Постановление Верховного Совета Республики Кыргызстан от 3 мая 1993 года № 1182-ХП О предложении Правительства Республики Кыргызстан «О введении национальной валюты» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30221025&pos=4;-108#pos=4;-108

14-май күнү кечки саат алтыдан тартып сом республиканын аймагындагы жалгыз мыйзамдуу төлөм каражаты болуп калган. Ар кандай жүйөөлүү себептер менен акчасын алмаштырууга жетише алышпай калган жарандарга 17-майдан 21-майга чейин жана 3-июндан 4-июнга чейин кошумча убакыт берилген.⁸⁸¹ Чечимге ылайык калктын бардык накталай рублдери, сактык кассалардагы, банк мекемелериндеги аманаттары, юридикалык жактардын активдери жана милдеттенмелери чектөөсүз сомго алмаштырылуусу каралган.

Ошол кезде Кыргызстанда жүгүртүүдөгү накталай акча 53 млрд. рубль деп бааланган. Бирок республиканын чек арасы ачык болгондуктан, бул сан так болуп эсептелген эмес. Кыргызстандын калкынан, иш жүзүндө акча алмаштыруунун баардык мезгилинде, болгону 14 млрд. рубль гана чогултулган, башкача айтканда, жарандар 26,4% гана алмаштырууга жетишишкен. Демек, 40 млрд. рубль алмаштырылбай калган.⁸⁸²

Астрономиялык бул сумманын тагдыры эмне болгон? Кыргыз өкмөтү ал каражатты бюджетке түшүрдүбү же коррупциялык схема менен кимдердин ортосунда бөлүштүрүлдү? Кыргызстандын жогорку бийлик эшолонундагы эң ири уюшулган

коррупциянын биринчи толкуну акча алмаштырууда болгон.

Коррупциянын экинчи чоң толкуну Кыргызстандагы “алтын операциясынан” жана алтын кендерин иштетүүдөн башталган. Убагында президент Акаевдин көрсөтмөсү менен Швейцарияга 19 млн АКШ доллары өлчөмүндөгү 1801 кг алтын тийиштүү эч бир документи жок, мыйзамсыз чыгарылып кеткен.⁸⁸³

Алтын операциясы менен бир убакта президент мамлекеттик жана коомдук мүлктөрдү массалык түрдө приватташтыруу процессин баштап, коррупциянын тамырын алыскы айылдардагы бийликтин чабармандарына чейин жайылткан. Акаевдик элге каршы жүргүзүлгөн менчиктештирүү компаниясы калк арасында ирониялуу түрдө “прихватизация – ээлеп алуу” процесси катары кабыл алынган.⁸⁸⁴

Акаевдик башкаруу мезгил ичинде дээрлик бардык бийлик структураларында кадр байуунун негизги булагына – бизнеске айланган. Министрликтер менен ведомстволордогу, деги эле бийлик бутактарынын бардык тармактарындагы, анын ичинде региондордогу кызмат орундар – чоң, кичинесине жана рангына карата баасы шарттуу түрдө “бычылып”, сатыкка жана сатып алууга чыгарылган. Мамлекеттик сыйлыктарды, ардактуу наамдар

881. Кыргыз сому. https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7_%D1%81%D0%BE%D0%BC%D1%83

882. Кара: Ниязов Ф.А. Политические и экономические реформы в Кыргызстане. – Бишкек: 1995. – 38, 85, 86-66.; Караталов Ө. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>; Кыргыз сому. https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7_%D1%81%D0%BE%D0%BC%D1%83

883. Исабеков К.С. Кумтөрдөгү «алтын» мафия. - Бишкек: “Принт – Экспресс”, 2011 – 10-14-66.; Karatalov Omurbek. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>;

884. Караталов Ө. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>;

ды ыйгарууда да өзүнүн конвенциялары жана наркы болгон, кадимки аукциондогудай эле көрсөтүлгөн кызмат сатылган жана сатып алуучулар болгон.⁸⁸⁵

Акаевдик башкаруу мезгилинде өлкөдө сатылбай турган ыйык эч нерсе калбай калган. Кыргызстанда өлкө бийлигине “тексиз президенттер шайланышкан” сайын, кирешелүү “кадрдык бизнес” популярдуулукка айланып, баасы көтөрүлүп келет бүгүнкү күнгө чейин.

Отуз жыл ичинде профессионал кадрлар бийликтин жүргүзгөн “конкурсунан” кулап, мамлекеттик бардык кызмат орундарды, эң жогорку эшолонунан тартып, айыл башчылыгына чейин, “бычакка саптыкка” жарабаган, билими жок, дипломду сатып алышкан “базаркомдор” ээлешти. Мисалы, 2022-жылы Президент С.Жапаровдун Администрациясынын экспертиза бөлүмүнүн эксперти Т.Шаршенбиевдин жогорку билиминин жоктугун жана ал Улуттук университетинин юридика факультетинин сырттан окуу бөлүмүнүн 2-курсунун студенти экенин “Temirov Live KG -YouTube” сайты билдирген.⁸⁸⁶

2022-жылдын 19-январында “kaktus.media”: “Баса, Орозайым Нарматова тууралуу. Саясатчылардын кимиси документтерди фальсификациялаган деп шектелген” (“Кстати, об Орозайым Нарматовой. Кого из политиков подозревали в фальсификации документов”) – деген темада А.Абдуваитованын макаласы жарык көргөн. Анда автор: экс-премьер министр М.Абылгазиев, ЖКнын экс-депутаттары – Т.Зулпукаров, Р.Момбеков, К.Сатыбалдиев, депутаттар – Ж.Коргонбай уулу жана Т.Сарыбашевдердин дипломдору күмөн жараткандары тууралуу далилдүү мисалдар менен жазган.⁸⁸⁷

Жарык көргөн журналисттин материалына байланыштуу ошол эле күнү президент С.Жапаров улуттук коопсуздук органдарына бардык деңгээлдеги мамлекеттик кызматкерлер арасында билими тууралуу жасалма диплом, күбөлүк жана сертификаттардын болушу жана колдонулушу боюнча масштабдуу текшерүү жүргүзүүнү үч айлык мөөнөт менен тапшырган.⁸⁸⁸

“Пландуу текшерүүгө айыл аймактардын, райондордун жана облустардын, министрликтердин жана ведомстволордун, алардын түзүмдүк жана аймактык бөлүмдөрүнүн башчыларынын деңгээлиндеги мамлекеттик органдардын кызматкерлери жана жетекчилери, Министрлер кабинетинин мүчөлөрү, Президенттин аппаратынын кызматкерлери, жергиликтүү жана шаардык кеңештердин депутаттары, Жогорку Кеңештин депутаттары, ошондой эле күч түзүмдөрүнүн, укук коргоо, көзөмөл жана сот

887.Айдана Абдуваитова 19 января 2022 13:33. Кстати, об Орозайым Нарматовой. Кого из политиков подозревали в фальсификации документов. https://kaktus.media/doc/452892_kstati_ob_orozayym_narmatovoy_kogo_iz_politikov_podozrevali_v_falsifikacii_dokumentov.html

888. Садыр Жапаров УКМКга мамлекеттик кызматкерлердин дипломдорун текшерүү тапшырмасын берди. <https://pk.kg/news/inner/sadyr-zhaporov-ukmkg-mamlekettik-kyzmatkerlerdin-diplomdorun-teksher-tapshyrmasyn-berdi/>

885. Караталов Ө. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>

886. Кимдин балдары президенттик администрацияда иштейт? <https://www.youtube.com/watch?v=12xKmBW8Fhs>

органдарынын кызматкерлери кабылат" — деп, УКМКнын басма сөз кызматы билдирген.⁸⁸⁹

УКМКнын маалыматы боюнча экс-премьер министр М.Абылгазиев диплому боюнча 1990-жылы Эл аралык университетти бүтүргөн. Бирок ал окуу жайда анын окугандыгы күмөн жараткан. ЖКнын бешинчи чакырылышынын депутаты Т.Зулпукаров 1998-жылы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин тарых факультетинин 3-курсунан окуу акысын "такай төлөбөгөндүгү" үчүн окуудан чыгарылган. Ал эми ЖКнын ушул эле чакырылышынын депутаты Н.Төрөбековдун диплому жасалма болуп чыккан. Ал 2003-жылы КУУнун 5-курсунан айдалып кетип, кайра кабыл алынган эмес.⁸⁹⁰

УКМКнын басма сөз кызматы мамлекеттик кызматкерлердин дипломдорун жана кош жарандуулугун текшерүүнүн жүрүшү тууралуу берген маалыматына ылайык, мамлекеттик мекемелерде иштеген 96 кызматкер жасалма диплом колдонууга шектелген. Текшерүүнүн жыйынтыгын күтпөстөн өз каалоосу менен тогуз кызматкер бошонууга арыз берген, ал эми 16 кызматкер кызматынан бошотулган.⁸⁹¹

889. С.Жапаров УКМКга мамлекеттик кызматкерлердин дипломдорун жана жарандыгын текшерүүнү тапшырды. 20-январь 2022-жыл. 13:08. <https://bilim.akipress.org/kg/news:457291/?from=bilim&place=translate>

890 У кого из чиновников и депутатов в Кыргызстане выявляли поддельные дипломы 16:27 14.06.2021. <https://ru.sputnik.kg/20210614/KYRGYZSTAN-DIPLOM-PODDELKA-SKANDAL-CHINOVNIK-1052859343.html>

891. Мукамбетов Найзабек 14/03/2022. УКМК 100гө жакын мамкызматкер жасалма диплом колдонууга шектелип жатканын билдирди. <https://ky.kloop.asia/2022/03/14/ukmk-zh-zg-zhakyn->

УКМКнын маалыматына ылайык, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети берген дипломдордун саны эң эле көп шек туудурган — 28 диплом. Кыргыз улуттук агрардык университетинде берилген 11 диплом, И.Арабаев атындагы университетте жана Кыргыз мамлекеттик дене тарбия академиясында бештен диплом.⁸⁹² Бардык окуу жайларда бирдей эле абал өкүм сүрүп келеген.

Жогорку окуу жайлардын жасалма дипломдору жана күбөлүктөр менен сертификаттар, деги эле документтердин бардык түрлөрү эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары, республика рыноктук экономикага багыт алган, "пулуң болсо, кулуңмун" деген мезгилден тартып базарларга чыгарыла баштаган.

Чет өлкөлөрдө жүрүп окуу жайлардын эшигин аттабай бүтүрүшкөн саясатчы-депутаттар менен мамлекеттик кызматкерлердин саны жыл сайын арбыган. ЖОЖдун пестиждүүлүгүнө жана тандалган кесибине жараша дипломдордун наркы да ар башка болгон.

Өлкөдө уюшулган коррупциянын жана "көмүскө" экономиканын күч алуусунан улам кыргыз коомчулугун түп-тамырынан бери бузган жугуштуу, жаман илдет каптаган. Мамлекет башчы

[mamkyzmatker-zhasalma-diplom-koldonuuga-shektelip-zhatkanyn-bildirdi/](#)

892. Ислам Розиев 15/03/2022 "Жасалма дипломдор": УКМК өлкө боюнча 20дан ашык университетти текшерип жатат. <https://ky.kloop.asia/2022/03/15/zhasalma-diplomdor-ukmk-lk-boyuncha-20dan-ashyk-universtitetti-teksherip-zhatat/>

өзү баш болуп, анын үй-бүлө мүчөлөрү, туугандары, жакын чөйрөсү, мамлекеттик башкаруу органдарынын көптөгөн жетекчилери, мамлекеттик түзүмдөрдүн айрым кызмат адамдары, айрым жетекчилер жана алардын кызматкерлери, республиканын турмушунун дээрлик бардык чөйрөлөрүндө калкты тейлөө функцияларында кызмат өтөшкөн чиновниктер мамлекетти калкы менен кошо “тоноого” активдүү катышып келишет, “жебеген жердин астында” принцибин туу тутушуп.

Кыргызстанда акаевдик “кадр бизнесинин” бекем орношуп, терең тамыр жайышынын натыйжасында өлкө чет мамлекеттердин карызына белчесинен батып, жакырчылыктан кутулуунун жолун таппай келет.

2005-жылы мартта Акаев президенттик тактан кулатылгандан кийин ага мамлекетке чыккынчылык кылып, өлкө байлыктарын талкалагандыгы үчүн жана анын үй-бүлө мүчөлөрүнүн мыйзамсыз жүргүзгөн иштери боюнча 98 кылмыш иши козголгонун 2009-жылы КРнын Генералдык прокурору Э.Сатыбалдиев билдирген. Анын айтымында, 18 кылмыш иши токтотулган. “Белгилей кетким келет, Кыргызстандын биринчи президентинин кол тийбестик статусун эч ким алып салган эмес жана өлкөдө эч нерсе Акаевге коркунуч келтирбейт”, – деп баса белгилеген башкы прокурор. Ал ошондой эле экс-президент Кыргызстанда күбө катары гана суракка алынарын белгилеген.⁸⁹³

893. Караталов Ө. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>; Мы нашли сокровища А.Акаева. КРСУ. – Бишкек: 2009, 8 – 14-66.

Кыргыз Республикасынын укук коргоо жана сот органдарынын, мамлекеттик структуралардын дээрлик бардык кызматкерлери ошондой эле бюджеттен каржыланган массалык маалымдоо каражаттары коррупциялашкандыгы коомчулукка белгилүү болуп калган.

Белгилүү швед экономисти А.Ослунд жети жыл бою өлкөнүн биринчи президенти Акаевдин кеңешчиси болгон. Ал “MSH” басылмасына берген интервьюсунда: “Тилекке каршы, сиздердин өлкөдө коррупция азайган жок, тескерисинче, көбүрөөк болуп кетти. Коррупциянын деңгээли дагы эле өтө жогору, пара алгандар сан жагынан кыскарганы менен, жемкорлуктун суммасы кескин өстү. Алар негизинен укук коргоо органдарында топтолгон. ...Сотторуңар да дээрлик баары коррупционер. Мен алардын ишин өтө ээнбаштык деп атайт элем. Алардын чечимдерине административдик басымга караганда, акча көбүрөөк таасир этет”.⁸⁹⁴

Албетте, арам жолдор менен табылган акча негизинен “көмүскө” экономиканы өнүктүрүүгө, контрабандалык товарлардын жүгүртүүсүнө жана башка экономикалык кылмыштардын кескин өсүүсүнө алып келет. Консервативдик эсептөөлөр боюнча, биринчи президенттин тушунда 10 эле жылдын ичинде “көмүскө” каражаттар 2 миллиард АКШ долларын түзгөн.⁸⁹⁵ Республиканын обочолонгон фирмаларынын олуттуу акчалай операция-

894. Лариса Ли. MSN.KG, 10 июня 2004. Рецепты оздоровления экономики от Андерса Ослунда <https://msn.kg/ru/news/7051/>

895. Караталов Ө. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>; Мы нашли сокровища А.Акаева. КРСУ. – Бишкек: 2009, 8 – 14-66.

лары чет өлкөлөрдөгү Оффшордук аймактардын жардамы менен ишке ашырылып турган.

Коммерциялык эмес Tax Justice Network (TJN) (Салык Адилет Тармагы) тарабынан даярдалган маалыматта Кыргызстандан 900 миллион доллар оффшордук аймактарга чыгарылдыгы тууралуу маалыматтар "The Price of Offshore Revisited" ("Дагы бир жолу оффшордун баасы жөнүндө") "Оффшордун баасы кайра каралат" деп аталган баяндамада келтирилген. "Изилдөөлөргө ылайык, 1993-2010-жылдары Кыргызстандан 0,9 млрд доллар экспорттолгон (өлкөнүн тышкы карызынын 23%ын түзөт. Карыз – 3,9 млрд доллар", – деп айтылат маалыматта.⁸⁹⁶

Кыргызстандын мамлекеттик органдарындагы жалпы (тотальная) коррупция контрабанданын чоң агымына ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Олуттуу финансылык агымдарды түзгөн бажы тармагы Кыргызстандагы коррупционерлердин экономикалык жана коррупциялык негизи болуп келе жатат.

1998-жылы юридика илимдеринин доктору Н.И.Матузов: "азыркы бийликтин артыкчылыктары, кыянаттыктары, коррупциясы совет доорундагы партиялык жетекчилердин түшүнө да кирбеген формаларга жана масштабдарга ээ болду", – деп белгилеген. "Максат номер биринчи" деген китебинде М.Антонов жана КР Президентинин Аппаратынын юридикалык бөлүмүнүн башчысы

⁸⁹⁶. Кыргызстана в оффшорные зоны выведено \$900 млн – исследование Tax Justice Network 09:38 25.07.2012 Из Источник КирТАГ. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1343194680>

М.Укушов Кыргызстандагы коррупцияга "жалпы (тотальная)" – деп баа беришкен.⁸⁹⁷

Коррупция менен күрөшүү боюнча бей-өкмөттүк эл аралык "Transparency International" уюмдун Кыргызстандагы борборунун кызматкери А.Шаршенбаев Кыргызстан дүйнөдөгү эң коррупциялашкан он өлкөнүн катарына кирерин жана коррупция кыргыз мамлекетиндеги эң кыйратуучу күчтөрдүн бири экенин билдирген.⁸⁹⁸

Кыргызстандын коррупционерлери үчүн экономикалык жана коррупциялык негиз болуп бажы тармагы эсептелет, ага олуттуу финансылык агымдар туура келет.

СССР ыдырап, эгемендүү Кыргызстан түптөлгөндөн кийин менчиктештирүүдөн эски партиялык номенклатуранын өкүлдөрү пайда көрүшкөндүктөн "коррупциялык кландарды" түзүшүп, алар олигархиялык топторго айланган. СССРдин кулашы менен кыргыз бажысында "серый" коррупция-

⁸⁹⁷. Коррупция в Кыргызстане - Corruption in Kyrgyzstan. https://wiki5.ru/wiki/Corruption_in_Kyrgyzstan.

⁸⁹⁸. Transparency International: Коррупции в Кыргызстане меньше не стало. Дата обращения: 28 августа 2020. Архивировано 26 июля 2020 года. Коррупция в Киргизии. Материал из Википедии — свободной энциклопедии <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%B2%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%8F%D0%B5%D1%82%20%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B9%2C%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%2C>

лык схемалар киргизилип, контрабанданы өнүктүрүү, Тажикстандан Кыргызстан аркылуу Казакстанга, андан ары Россияга системалуу түрдө баңгизаттарды ташууну көзөмөлдөө колго алынган. Афгандын баңгизатын Россияга, Кытайга жана башка өлкөлөргө жеткирүүнүн “Түндүк жолунун” кыргыз бөлүгүн коррупциялашкан укук коргоо органдарынын жетекчилиги көзөмөлдөп келет бүгүнкү күнгө чейин.

Кытайдан жана Түркиядан контрабанданын чоң агымы жана бул контрабандалык товарлардын ЕАЭБ өлкөлөрүнө андан ары пошлинасыз реэкспорту ЕАЭБ өлкөлөрүнүн жетекчилеринин арасында дайыма пикир келишпестиктерди жаратып келет. Казакстан Кыргызстандын бийлигинен серый контрабанданы токтотууну талап кылып, чек араны жаап салган учурлар дайыма кайталанып турат.

Бирок Кыргызстандын бийлиги кыргыз бажысынын серый кардиналы аркылуу бажыдан жана контрабандалыктан көмүскө киреше алып жаткандыктан, серый контрабандага байланышкан абалды чечүүгө шашылбай келет. Бул коррупцияга малынган чиновниктердин колуна келет, анткени алар көзөмөлдөгөн чек арадан контрабандалык товарлар жана баңгизаттарды алып өтүү коррупционерлердин көмүскө кирешесинин негизги булагы болуп саналат жана кылмыштуу кирешенин басымдуу бөлүгү мамлекеттин жетекчиси менен бөлүштүрүлгөндүктөн бажы системасынын коррупционер жетекчилери Кыргызстандын бардык бийликтеринин тушунда кол тийгис болушуп, түздөн-түз президенттердин калкалоосунда келишкен.

Бажы тармагынан түшкөн каражатты бөлүштүрүүнүн эсебинен байышкан кыргыздын коррупционер элитасынын “көзүн май басып”, эл аралык коомчулуктун сынынын да тоготушпай, кылмыштуу иштерин ачык, “чак түштө” улантып келишкен. Мисалы, Дүйнөлүк соода борборунун сайтында мамлекеттер аралык соода жүгүртүүлөрү боюнча статистикалык маалыматтар катталып турат. Ал сайттан коңшу мамлекеттерден келген бажы маалыматтарын алып, салыштырууга мүмкүнчүлүк берет. Эгерде эки өлкөнүн ортосундагы сандардын айырмасы 50%дан ашкан болсо, анда сөз жок, бир мамлекетте контрабанда же контрафакт бар экендиги белгилүү болот.

2001 – 2017-жылдардын ичинде кыргыз бажысында Кытайдан 11 миллиард 640 миллион долларлык товар киргени катталган. Ошол эле маалда Кытайдын бажысы Кыргызстанга 61 миллиард 667 миллион долларлык товар жөнөтүлгөндүгү боюнча маалымат катталган. Ортодогу айырма 50 миллиард долларды түзүп жатат.⁸⁹⁹

Астрономиялык мындай суммадагы айырманы бухгалтериялык эсептин ар кандай методологиялык учету менен байланыштырууга болбойт –

899. Шибуттов Марат 21 ноября 2018 Контрабанда в Киргизии: почему элита так остро реагирует на претензии ЕАЭС. <https://regnum.ru/news/economy/2523590.html>; Моисеева Светлана 22 ноября 2018 10:18 Regnum об Атамбаеве, миллиардной контрабанде и элите Кыргызстана https://kaktus.media/doc/382849_regnum_ob_atambaevye_milliardnoy_kontrabande_i_elite_kyrgyzstana.html

бул объективдүү, “чак түштөгү” контрабанда, андан кийин “серый” товарлар Кыргызстан аркылуу башка өлкөлөргө кетип, республиканын да көптөгөн дүң базарларына таратылат.

Бажы органдары Кыргызстандын эң “жашыруун” мамлекеттик ведомстволорунун бири болуп саналат, демек жашыра турган нерсе бар үчүн. Анткени чек ара бажыканасынан тартып, Ак үйдүн жетинчи кабатына чейин “көгөндөлүшкөн” мамлекеттик чиновниктер болгондугу үчүн “Сов.секрете” кармашканга аракет жасалган. Эгемендүүлүктүн бардык жылдарында Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсүнүн жыйынтыктары боюнча статистикалык так маалыматты алуу мүмкүн болбой калган.

Ошол себептен республикалык статистиканын жана экспорт/импорт боюнча өнөктөш мамлекеттердин статистикалык маалыматтарын салыштырганда товарлардын нарктык жана табигый баалуулуктар боюнча астрономиялык айырмачылыктар чыгып келе жатат. ПРООНдун эл аралык эксперти Губад Ибадоглунун айтымында, башка өлкөлөр менен тышкы соодада нарктык көлөмдөрдүн дал келбестиги коррупциялык тобокелчиликтердин жогору экендигинин далили болуп саналат.⁹⁰⁰

2014-жылы коомчулукка сунушталган “Кыргыз Республикасынын салыштырмалуу бажы статистикасы. 2008 – 2012.” (“Зеркальная таможенная статистика Кыргызской Республики. 2008 – 2012.”)

900. Байрамукова Ирина 25.04.2014 «Серые» схемы вместо экономического развития http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1037:lr-&catid=5:obshchestvo&Itemid=6

авторлор коллективинин аналитикалык изилдөөсүндө Кыргыз Республикасы 140тан көбүрөөк мамлекеттер менен соода-сатык иштерин жүргүзөрү белгиленген. Китепчеде башка мамлекеттерден биздин республикага импорттун көрсөткүчтөрү менен алардын экспорттук статистикасынын орто-сундагы акылга сыйгыс айырмачылыктар дагы бир жолу конкреттүү фактылар менен тастыкталган.

Китептин авторлорунун бири Н.Токтакуновдун билдирүүсүндө, Кыргыз Республикасынын импортундагы өлкөлөр боюнча пайыздык көрсөткүчтөрдүн айырмачылыктары төмөндөгүдөй: Белоруссия — 25 %, Казакстан — 24,2, Турция — 64,7, Түштүк Корея — 98,8, Кытай — 564 %!!!⁹⁰¹ Мындай айырмаланган маалыматтарды кантип түшүнсө болот?

“Чыгымдардын көрсөткүчтөрүндөгү дал келбестик бажы төлөмдөрүн төмөн көрсөтүү, импортту республикага ишенимсиз декларациялоо, рынокту монополиялаштыруу жана/же Кыргыз Республикасынын импортунун баасын төмөн баалоо сыяктуу негизги көйгөйлөрдү аныктайт. Өз кезегинде, керектөө товарларына бажы наркынын мындай аң-сезимдүү төмөндөшү адилеттүү атаандаштык принцибин бузат”, - дейт Н.Тактакунов, - Болгону 10 керектөөчү товарга болгон баалардын анализи бажы жагынан жол-жоболоштуруунун эсептелген баасы менен акыркы керектөө баасынын ортосундагы айырмачылыктар 204%дан 554%га чейин экенин көрсөттү!

901. Зеркальная таможенная статистика Кыргызской Республики 2008-2012. (Аналитическое исследование) – Бишкек: 2014, 82 с. (http://precedent.kg/wpcontent/uploads/2017/08/Mirror_customs_statistics_2014_Final_20.pdf)

Тандалган товарлар (кофе, чай, ун, жумуртка, күрүч, шампунь, кир жуугуч порошок, тиш пастасы жана көмүр) чоң үлүшкө ээ;

- үй чарбаларынын керектөө чыгымдарында 45 пайызга чейин. Товарлардын бул тобуна рынокту монополизациялоо тандалган ишканаларга бааларды жасалма түрдө жогорулатуунун эсебинен ашыкча пайүдө алууга мүмкүндүк берет! Ошол эле учурда бир ууч демилгелүү бизнесмендердин баюусунун фонунда бул инфляциянын деңгээлин жогорулатып, өлкөбүздүн жакыр жарандарын ого бетер жакыр кылууда”.⁹⁰²

Кытай импорту боюнча айырмачылыктар таң калтырып, акылга сыйбайт. Мисалы, 2008-жылдан 2012-жылга чейинки мезгил ичиндеги айырмачылык 23 миллиард доллардан ашкан.

Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын биринчи төрагасынын орун басары М.Кадыркулов Кытай Эл Республикасы менен КРнын бажы кызматтарынын маалыматтарынын ортосундагы айырмачылыктардын санын азайтуу жагына бара-бара өзгөрүп жатканын оптимисттик көз карашта деп эсептейт. Демек, эгерде 2008-жылы бул айырма 8420 млн долларды же 1156%ды (!) түзгөн болсо 2012-жылдын акырына карата бул айырмачылык 3242 млн долларды же 268%ды түзгөн. Бул дээрлик 5 эсеге азайган!⁹⁰³

902. Байрамукова Ирина 25.04.2014 «Серые» схемы вместо экономического развития http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1037:lr-&catid=5:obshestvo&Itemid=6

903. Байрамукова Ирина 25.04.2014 «Серые» схемы вместо экономического развития http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1037:lr-&catid=5:obshestvo&Itemid=6

Бирок бул Кыргыз Республикасы жана КЭРдин ортосундагы сооданын айланасындагы түзүлгөн кырдаалды бул процесстин катышуучуларынын коррупциялашуусу жана мамлекеттик бюджеттин алынбай калган кирешеси жагынан да кылмыштуулукту азайткан эмес. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасына импорттолгон товарлардын дээрлик 47%да бажы алымдарынын ставкалары нөлгө барабар болсо, Бажы союзунда 14% гана болгон. Демек, Кыргыз Республикасында товардык позициялардын калган жарымы боюнча да бажы алымдарын алуу мүмкүн дегенди билдирет эмес.

Товарларды чек арадан официалдуу каттоодон өткөрбөй алып келүү кадимки көрүнүшкө айланган. “Кыргызстандын КЭР менен соода боюнча айырмачылыктарынан бир жылдык бюджеттин потенциалдуу жоготууларынын суммардык көлөмү 15 млрд 500 млн сомду түздү – деп билдирген “РЕГИОН.KGнин” финансылык эксперти Чыңгыз Бексултанов, – бул топтогу товарларга баалардын деңгээлинин кыйла төмөндөшү рынокту монополиядан ажыраткан учурда гана мүмкүн”.⁹⁰⁴

Акаевдик башкаруу мезгилинде Бажы кызматын жетектеп, “Кошелек” деген каймана атка конгон М.Малабаев бажы тармагына киргизген “серый” схемаларынан республиканын мамлекеттик бюджетти 10 миллиард долларга чейин чыгымга учураган.

Бажы коррупциясында серый кардинал аталган Малабаев кол алдында иштеген, эл ичинде

904. Байрамукова Ирина 25.04.2014 «Серые» схемы вместо экономического развития http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=1037:lr-&catid=5:obshestvo&Itemid=6

“Райым-миллион” атка конгон Матраимовду өстүрүп, бажыдагы коррупциялык схеманын эстафетасын толугу менен ага өткөрүп берип, өзү парламенттин экинчи жана үчүнчү чакырылышына депутаттыка шайланып, коррупциялык схеманын контролдугун колдон чыгарган эмес.

Бажы кызматында отуз жылдан бери “кошелек” деген каймана ат менен республиканын жогорку кызматтагы адамдарына кылдаттык менен пара чогулткан ар бир президенттин ишенимдүү адамдары болгон. Бажыдагы башкы башкармалыктын жасаган кылык-жоруктарын баары билишкен, бирок пара менен кирген кирешелүү жумушунан ажырап калуудан коркушуп, “төө көрдүңбү жок, бээ көрдүңбү жок” принцибин ыйык тутушуп, унчугушпай келишет. Иш жүзүндө дээрлик бүт бажы системасы коррупцияга батып, бирдиктүү бир мафиядай иш алып барышып, жыйымдар ылдыйдан жогору, жогорудан ылдыйга чейин, калыптанып калган схема боюнча жүргүзүлүп келет.

Мамлекеттин карызы үч миллиард долларга жакындап, өлкөнүн өкмөтү мамлекеттик бюджетти толтуруу үчүн чет өлкөлүк донорлордон карыз алууга аргасыз болгон. Бийликтеги уюшулган коррупциянын айынан Кыргызстан дүйнөдөгү эң жакыр 10 өлкөнүн катарын толуктап, республиканын миллиондон ашуун эмгекке жарамдуу жарандары өз мекенинин келечеги жоктугунан жана өлкөдө жумуштун жоктугунан аргасыз миграцияда жүрүүгө мажбур болушууда.

2001-жылы өлкөнүн калкынын 56,4% жакыр деп эсептелген. Айыл калкынын жакырчылыгы шаарларга караганда алда канча жогору болгон.

2001-2005-жылдары Кыргызстандын калкынын жакырчылыгы (% менен)⁹⁰⁵

Жыл дар	Бардыгы		Шаарларда		Айылдарда	
	жакырлар	анын ичинен өтө жакырлар	жакырлар	анын ичинен өтө жакырлар	жакырлар	анын ичинен өтө жакырлар
2001	56,4	24,7	45,4	17,7	62,3	28,4
2003	49,9	17,2	35,7	10,2	57,4	21,0
2005	43,1	11,1	29,8	6,5	50,8	13,8

Улуттук статистиканын берген маалыматы чындыкка дал келбейт. Жакырчылык көп жылдарга чейин 50%дан төмөн болгон эмес. Улуттук статистикалык комитеттин алдын ала маалыматы боюнча 2018-жылы өлкөдө көп өлчөмдүү жакырчылыктын таралышы дээрлик 50%ды түзгөн.⁹⁰⁶

Эл аралык соода борборунун (International Trade Centre (ITC)) берген маалыматы боюнча Кытайдан Кыргызстанга товарлардын импорту, миң доллар менен:⁹⁰⁷

905. Уровень жизни населения Киргизской Республики 2010 – 2014. – Бишкек: Нацстатком Кыргызской Республики, 2015. – 134 с. – С.15.

906. Джумашев Т., Кожоканова Т. Картирование городской бедности. Май, 2021 Бишкек, Кыргызстан. https://www.auca.kg/uploads/SILK/SILK_REPORTS/silk%20-%20urban%20poor%20-%20with%20logo.pdf

907. Шибутов Марат 21 ноября 2018 Контрабанда в Киргизии: почему элита так остро реагирует на претензии ЕАЭС. <https://regnum.ru/news/economy/2523590.html>; Коррупция в Киргизии. Материал из Википедии — свободной энциклопедии. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%B2%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8#:~:text=%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%B2%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%B8%2>

Жылы	Кыргызстандын маалыматы	Кытайдын маалыматы	Айырмасы
2001	48 537	76 639	-28 102
2002	59 094	146 156	-87 062
2003	77 688	245 164	-167 476
2004	80 078	492 741	-412 663
2005	102 879	867 153	-764 274
2006	245 639	2 112 786	-1 867 147
2007	355 558	3 665 539	-3 309 981
2008	728 205	9 212 050	-8 483 845
2009	617 268	5 227 522	-4 610 254
2010	666 303	4 127 513	-3 461 210
2011	923 544	4 878 289	-3 954 745
2012	1 210 253	5 073 516	-3 863 263
2013	1 432 046	5 075 346	-3 643 300
2014	1 098 468	5 242 520	-4 144 052
2015	1 029 111	4 282 123	-3 253 012
2016	1 464 957	5 605 426	-4 140 469
2017	1 500 066	5 336 808	-3 836 742
2001-2017-жж. бардыгы	11 639 694	61 667 291	-50 027 597

Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандын алгачкы жылдарынан тартып, Турция мамлекети саясий, социалдык-экономикалык, маданий жана соодасатык мамилелерин күчөткөн. 2001 – 2017-жылдар ичинде кыргыз бажысынын маалыматы боюнча Туркиядан жөнөтүлгөн товардын көлөмү 1 миллиард 129 миллион долларды түзгөн. Ал эми Түркиянын маалыматы боюнча 2 миллиард 968 миллион

0%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%8F%D0%B5%D1%82%20%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B9.%2C%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%2C

долларлык товар жөнөтүлгөн. Айырмасы 1,839 миллиард доллар.

Түркиядан Кыргызстанга товарлардын импорту, миң доллар менен:

Жылы	Кыргызстанын маалыматы	Турциянын маалыматы	Айырмасы
2001	15 773	1 735	14 038
2002	17 006	23 967	-6 961
2003	25 989	40 862	-14 873
2004	33 243	74 702	-41 459
2005	33 699	89 529	-55 830
2006	39 467	132 172	-92 705
2007	50 919	181 311	-130 392
2008	91 111	191 351	-100 240
2009	72 699	140 002	-67 303
2010	847	129 202	-128 355
2011	11 709	180 241	-168 532
2012	178 519	25 747	152 772
2013	20 473	388 336	-367 863
2014	307 968	421 431	-113 463
2015	16 429	294 702	-278 273
2016	190 776	308 933	-118 157
2017	22 493	343 655	-321 162

Бардык президенттердин башкаруу мезгилинде бажы тармагындагы уюшулган коррупция токтотулган же кыскарып, өзгөртүлгөн эмес. Бажынын серый кардиналдары бардык президенттердин “тилин” таап, алардын үй-бүлөсүн байытууга салым кошуп келишет, бүгүнкү күнгө чейин.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон бери Кыргызстанда алтынчы президенттин бийлиги жүргүзүлүүдө, бирок бажыдагы жемкорлукка каршы алардын бири да реалдуу чара көргөнгө жараган эмес. тескерисинче кыргыз элитасын жана уюшкан кылмыштуу топторду байыткан контрабанданын агымы жүз эселеп өскөн. А.Акаевдин башкаруу мезгили кийинки президенттерден бир аз өзгөчөлөнүп, коррупция анчалык чоң масштабка жетпегени менен анын мезгилинде чет өлкөлөр менен соода-сатык алакалар жаңыдан башталып, товардык агым аз болгондуктан, статистикадагы айырма алты эсеге гана жеткен. Бирок, таможныйдагы контрбандалык коррупциянын серый схемасы так ушул акаевдик башкаруу мезгилинде калыптанган.

Кыргызстандын президенттери жана алардын иштеген мезгилдеги бажы статистикасындагы айырмачылыктар:

Президенттер	Башкаруу мезгили	Кытай менен бажы статистикасындагы айырма, миллион АКШ доллары менен	Түркия менен бажы статистикасындагы айырма, миллион доллар менен
Аскар Акаев	2001–2004	549	49
Курманбек Бакиев	2005–2009	19 036	446
Роза Отунбаева	2010–2011	7 416	297
Алмазбек Атамбаев	2012–2017	22 881	1 046

Мындай статистика бүтүндөй Кыргызстандын коррупцияга жакын элитасынын контрабандадан миллиарддаган доллар менен эсептелген кирешеси бар экенин көрсөтүп турат. Демек, мындай жакыр өлкөдө бай адамдардын санынын көптүгү криминалдашкан, бандиттик мамлекет экенинен кабар берет. Кыргызстандын коррупциялашкан элитасы өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсү жана калктын турмуш деңгээлинин жогорулоосу үчүн эч качан иштеген эмес.

Бажы кызматында Малабаев Муратбек көп жылдар бою “кошелек” деген каймана ат менен республиканын жогорку даражалуу чиновниктерине кылдаттык менен пара чогулткан ишенимдүү адам болгон.

“Акаевдердин үй-бүлөсүнүн капчыгы” аталган М.Малабаев үй-бүлөнүн чөнтөгүн толтуруп элтим болбостон, өзүн да эч унуткан эмес. Ал эми биринчи президент Акаев кызматтан шыпырылып, Москвага учуп кетер замат, ал да шашылыш түрдө чет өлкөгө чыгып кеткен. Ал көп мезгилге чейин чет өлкөдө кымбат клиникалардан дарыланып жаткандыгы тууралуу справкаларды алып Жогорку Кеңештин төрагасы Марат Султановго⁹⁰⁸ жөнөтүп турган.

908. Султанов Марат Абдразакович (1960) – кыргыздын мамлекеттик ишмери. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасы (2006-жылдын 2-марты – 2007-жылдын 22-октябры). 1994 – 1998-жж. – Кыргызстандын Улуттук банкынын башкармалыгынын төрагасы. 1998 – 1999-жж. – Кыргызстандын финансы министри. 2000 – 2005-жж. – Жогорку Кеңештин депутаты. 2007 – 2007-жж. – Кыргызстандын Социалдык фондунун төрагасы. 2009 – 2010-жж. – Кыргызстандын каржы министри. 2010-ж. – Жогорку Кеңештин депутаты (Жогорку Кеңеш).

дыктан ал депутаттык мандатынан ажыраытылган эмес.⁹⁰⁹

Малабаевдик схемасы башкаруу бийлигинин бардык бутактарына эле эмес, республиканын калкына да белгилүү болгон, бирок эч ким маселени көтөрүп чыккан эмес, Акаевдик үй-бүлөнүн коргоосунда болгондуктан, премьер-министр баш болуп ээлеген “майлуу” кызматынан айрылып калуудан коркушкан.

Бажы системасы дээрлик бүтүндөй коррупцияга батып, бирдиктүү бир мафиядай иш жүргүзүлүп, бажыдан түшкөн жыйымдар калыптанган малабаевдик схема менен ылдыйдан жогору, мамлекеттик чиновниктин рангына карай ар биринин үлүшүнүн бөлүнүүсү бүгүнкү күнгө чейин жүргүзүлүп келген.

Кыргызстан менен жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн ортосундагы экспорттук-импорттук жеткирүүлөр боюнча маалыматтар белгилүү бир топтун кызыкчылыгы үчүн бурмаланып келет. Коррупциянын жалпы суммасы, консервативдик эсептөөлөр боюнча, жалпы Кыргыз Республикасы боюнча 11 млрд 058,4 миллион сомду, ошондой эле 17млдр 248,4 миллион долларды түзгөн.⁹¹⁰

2019-жылы 25-декабрда президент С.Жээнбеков бажы тармагы коррупциянын уюгу

909. Яловкина Анна, Шабданова Асель 25 апреля 2014 15:15. Чем заняты сейчас известные политики режима Акаева? Часть 1. https://www.vb.kg/doc/267544_chem_zaniaty_sevchas_izvestnye_politiki_rejima_akaeva_chast_1.html

910. Караталов Ө. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>;

экенин, ал эми Райымбек Матраимов “коррупциянын символу” болгонун айткан. “Мен [коррупция] жок деп айтуудан алысмын. Ал жерде [бажыда] коррупция бар экенин билемин. 90-жылдардан бери бул жер коррупционерлердин уясына айланган. Раимди коррупционер дейсиңер, бажыда Матраимовго окшогондор жүздөп саналат. Бажыда коррупционер бири экинчисинен өтөт”, – деген С.Жээнбеков.⁹¹¹

Эл аралык Transparency International уюму 2018-жылдын 25-январында 2017-жылдагы Коррупцияны кабылдоо индексин жарыялап, анда Кыргызстан 176 өлкөнүн ичинен 136-орунга ээ болгонун белгилеген.⁹¹²

Коррупцияга каршы мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөө боюнча прокуратура органдарынын текшерүүлөрүнүн материалдары, Эсеп палатасынын отчеттору, экономика жана экономикалык иш чөйрөсүндөгү жазык иштери республикалык жана жергиликтүү бюджеттерге административдик, контролдук жана административдик ыйгарым укуктарга ээ болгон коррупциялашкан мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кылмыштуу кол салуусунун негизги объектиси болуп саналаарын көрсөткөнүн эске алып, М.Укушов өзүнүн изилдөөсүндө республикадагы коррупциялык укук бузуулардын мүнөзүн жана аларды жасоонун субъекттери боюнча талдоо жүргү-

911. 25 Декабрь 2019 Президент Киргизии о коррупции на таможне: «Таких, как Матраимов, были сотни» <https://www.occip.org/ru/daily/11359-2019-12-25-09-24-27>

912. Укушов Мурат 15.02.2018 Борьба с коррупцией по-кыргызски. Часть 1. <https://center.kg/article/132>

зүп, коррупциянын үч деңгээлин бөлүп көрсөтүүгө аракет жасаган.⁹¹³

Биринчи деңгээл – бул пара алуу жана мыйзамсыз сый акы алуу түрүндө көрүнгөн “турмуш-тиричилик” коррупциясы”. Турмуш-тиричилик коррупциясы негизинен жарандардын жана калкка социалдык кызмат көрсөтүүчү мамлекеттик, социалдык, муниципалдык жана коммуналдык мекемелер менен уюмдардын кенже категориядагы кызматкерлеринин мамилесинин деңгээлинде жасалат жана тигил же бул социалдык маселелерди жана турмуш-тиричилик проблемаларын тез арада чечкендиги үчүн “сый акынын” кеңири таралышы жана анча чоң эмес өлчөмдөрү менен мүнөздөлөт.

Экинчи деңгээл – “кабинеттик” коррупция”, ал негизинен айрым жарандардын жана чарба жүргүзүүчү субъекттердин жетекчилеринин администрациялык, укук коргоо, фискалдык (салыктык, бажылык) жана башка контролдоочу (көзөмөлдөөчү) органдардын системаларындагы орто звеносунун мамлекеттик кызматчылары менен мамилелеринин жана өз алдынча башкаруу органдарынын деңгээлинде жүргүзүлөт.

Эреже катары, бул деңгээлде кызмат көрсөтүүлөргө мамлекеттик кызматчылардын аракеттери же аракетсиздиги үчүн “акы төлөнөт”, бул субъекттерге укук бузууларды жасоого да, жасалган укук бузуулар үчүн жоопкерчиликтен качууга да

913. Укушов Мурат 15.02.2018 Борьба с коррупцией по-кыргызски. Часть 1. <https://center.kg/article/132>

мүмкүндүк берет. “Кабинеттик” коррупционерлер кылмыш-жаза кодексинин кызмат абалынан кыянаттык менен байланышкан дээрлик бардык статьяларына кирет.

Үчүнчү деңгээл – “ак жакалуу – беловоротничковая” коррупция”. Аткаруу бийлик органдарынын (министрликтердин, административдик ведомстволордун ж.б.), укук коргоо органдарындагы жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жогорку деңгээлдеги жетекчилери менен кызмат адамдары тарабынан жасалат, бул өзгөчө татаалдыгы менен мүнөздөлүп, мамлекетке жана коомдун кызыкчылыктарына өтө чоң зыян келтирүү менен айырмаланат.

Үчүнчү деңгээлдеги коррупциялык кол салуулардын объектиси болуп мыйзамдардын системасы, анын ичинде мамлекеттик башкаруунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү же экономикалык секторлордогу коомдук укуктук мамилелерди жөнгө салуучу тармактык мыйзамдар саналат. Үчүнчү деңгээлдеги коррупциялык кылмыштар, эреже катары, бюджеттик каражаттарды түзүү жана бөлүштүрүү, Мамлекеттик сатып алуулар, Мамлекеттик мүлктү башкаруу, тарифтердин жана жыйымдардын өлчөмдөрүн белгилөө, квоталарды, лицензияларды, жер участкакторун, жаратылыш ресурстарын бөлүштүрүү чөйрөсүндө жасалат.

Бул деңгээлде мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарына зыян келтирүү менен катышуучулардын белгилүү бир чөйрөсүнүн атаандаштык артыкчылыктары үчүн тышкы формалдуу укуктук шарт-

тарды түзүү жана андан ары алар менен туруктуу кор түзүү максатында айрым чечимдерине “акы төлөнөт” жана алар менен туруктуу коррупциялык мамилелер түзүлөт. “Ак жакалуу” коррупционерлердин өзгөчөлүктөрү — чечимдер бир деңгээлде жана бир жерде кабыл алынат, ал эми жоопкерчилик бир нече убакыт өткөндөн кийин башка жерде жана башка деңгээлде — төмөнкү деңгээлде болот.

Коррупциялашкан башкаруу бийлик эч качан мамлекеттин саясий жана социалдык-экономикалык абалы жөнүндө туура маалымат бербейт. Өлкөдөгү ички жана тышкы саясий кырдаал, ошондой эле социалдык-экономикалык фактылар башкаруу бийликтин кызыкчылыгына ылайыкталып, коомчулукка бурмаланган маалыматтар чыгарылат.

Мамлекеттик башкаруу сферасындагы уюшулган коррупция мамлекеттик ресурстарды пайдаланууда мамлекеттин жана коомдун кызыкчылыгына эмес, өзүнүн жеке керт башынын кызыкчылыгына негизделген чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө карата мүнөздөлөт. Коррупциялашкан бийлик, анын чиновниктери пара алууга жана бекер кызматтан пайдаланууга жакын.

Бийлик эч качан элдик болгон эмес жана болбойт дагы. Бийликтин бир канча аныктамалары бар. Сөздүн кеңири маанисинде бийлик — бул ар кандай каражаттардын: бийликтин, мыйзамдын, зордук-зомбулуктун жардамы менен өз эркин ишке ашыруу, адамдардын иш-аракетине, жүрүм-турумуна чечүүчү таасир тийгизе алуу жөндөмдүүлүгү жана мүмкүнчүлүгү. Мамлекеттик бийлик же саясий бийлик — жеке, коомдук, жалпы улуттук же

жалпы мамлекеттик милдеттерге жараша жарандардын жана коомдун жүрүм-турумун жана аракеттерин бир адамдын же адамдардын тобунун көзөмөлдөө жөндөмдүүлүгү.

Демек, мамлекеттик бийлик куралдуу адамдардын атайын отряддарына (күч органдарынын) жана мажбурлоочу институттарга таянуу менен мамлекеттик аппараттын жардамы аркылуу коомду башкаруусу аныкталган. Ар түрдүү коомдордо жана өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин табияты ар башка болот. Кээ биринде мамлекет тарабынан жетекчилик түз зомбулуктун күчү менен, экинчисинде — тымызын мажбурлоо менен, ал эми үчүнчүсүндө — уюштуруучулук ишмердүүлүк искусствосу менен башкаруу ишке ашырылат. Ошондой эле мамлекеттик эркти аткаруунун ар кандай каражаттарынын айкалышы бар. Эгерде мыйзамдар аткарылбаса, кабыл алынган мыйзам алдындагы актылар аткарылбаса, соттун өкүмдөрү жана чечимдери өз убагында жана тийиштүү түрдө күчүнө кирип, аткарылбаса, анда мамлекеттик бийликтин атрофиясы, анархиясы же башка кандайдыр бир күчтөрдүн күчөшү күч алат.

Саясат таануу илиминде “автократия” деген түшүнүк бар, ал бир лидердин чексиз жана көзөмөлсүз бийлиги ишке ашырылган тоталитардык жана толук авторитардык саясий режимдерди билдирет.

Кыргыз ССРи СССРден бөлүнүп, өз алдынча Эгемендүү Кыргыз Республикасы болуп чыгып, көз карандысыз өлкө болгондон бери отуз үч жыл убакыт өтсө да, мамлекет катары, толук кандуу калыптана электиги боюнча дүйнөлүк индекстин (англ. *Corruption Perceptions Index, CPI*) берген

маалыматына ылайык Кыргызстан (weak states – б. а. “жалган” (“фальшивое”), “жасалма” (“поддельное”) алсыз, коррупциялашкан мамлекеттердин катарын толуктап келерин белгилеп келет.

Мисалы, өкмөттүк эмес “Institute for War & Peace Reporting (IWPR)” (Согушту жана тынчтыкты чагылдыруу институтунун (IWPR) 2006-жылдагы маалыматында 192 өлкөнүн мамлекеттүүлүк индекси боюнча Кыргызстан эң акыркыдан кийинки орунду ээлеп турарын жана эгемендүү жашоого жөндөмсүз деп таанылганы белгиленген.⁹¹⁴

Ошол эле жылдын декабрь айында Москва мамлекеттик эл аралык мамилелер институтунун (МГИМО) окумуштууларынын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарын чагылдырган “Политический атлас современности” аттуу көлөмдүү эмгек жарык көргөн. Атлас улуттук жана дүйнөлүк өнүгүү индекстеринин негизинде иштелип чыгып, БУУга мүчө 192 өлкөнүн рейтингдерин камтыган. Мамлекеттүүлүк индекси боюнча Кыргызстан Афганистандан кийин жана Чаддан мурун 191-орунда турары белгилеген. Рейтингдин ылдыйкы жагындагы өлкөлөр өз алдынча жашоого жана өз алдынча өнүгүүгө жөндөмсүз деп таанылган.⁹¹⁵

Депутат К.Иманалиев орус саясат таануучуларынын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы негизсиз эмес деп эсептейт. NBCA билдиргендей, ал:

914. Кыргызстан – несостоявшееся государство? Tuesday, 16 January, 2007. <https://iwpr.net/ru/global-voices/kyrgyzstan-nesostoyavsheesya-gosudarstvo>

915. Кыргызстан – несостоявшееся государство? Tuesday, 16 January, 2007. <https://iwpr.net/ru/global-voices/kyrgyzstan-nesostoyavsheesya-gosudarstvo>

“Кыргызстанда бүгүнкү күндө өлкөнүн коопсуздугуна да, анын мындан аркы көз карандысыз жашоосуна да чоң коркунуч туудурган факторлор бар” – деп айткан. Кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнө коркунуч келтирген факторлордун катарында өлкөнүн түндүк-түштүк болуп аймактык бөлүнүшүн, этникалык кыргыздардын уруулук бөлүнүшүн жана исламчыл экстремисттик уюмдардын күчөшү бар экенин белгилеген К.Иманалиев. Бул факторлор Кыргызстан үчүн мамлекет катары жок болуп кетүү коркунучу бар экенин айтууга негиз берет, деп эсептейт ал.⁹¹⁶

Ал эми NBCAнын кызматкерлери маектешкен башка саясий эксперттер Кыргызстан мындай баа берүүгө татыктуу дегендерге кошулбайт.

Мисалы, саясат таануучу Н.Омаров рейтинг Кыргызстандагы абалды канчалык деңгээлде чагылдыраарынан күмөн санап: “Кээде орусиялык саясат таануучулар реалдуу чындыкты каалагандай өзгөртүп көргөзгүсү келет” – деген. “Бул аргументтердин баары негизсиз”, – дейт “Восток” интеллектуалдык борборунун вице-президенти В.Богатырев. – Дүйнөдө Кыргызстандыкынан калкы жана аймагы бир топ аз, саясий системасы бир топ начар мамлекеттер көп. Алар мамлекет катары аман-эсен жашап жатышат. Ал эми Кыргызстандын адамдык

916. Кыргызстан – несостоявшееся государство?. 13:00, 16 января, 2007. Автор: IWPR. Подробнее: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/20070116/kyrgyzstan-nesostoyavsheesya-gosudarstvo>; IWPR: Кыргызстан – несостоявшееся государство?. 14:28, 16 января 2007. <https://24.kg/archive/ru/news-stall/12630-2007/01/16/23771.html/>; Кыргызстан – несостоявшееся государство? Tuesday, 16 January, 2007. <https://iwpr.net/ru/global-voices/kyrgyzstan-nesostoyavsheesya-gosudarstvo>

ачыкталган. Калкка кызмат көрсөтүүнүн деңгээлине жараша орточо наркы бычылганы коомчулукка белгилүү болгон. Чектен чыккан мындай жемкорлук коомдун күнүмдүк жашоосунда кадимкидей салтка айлануусу, албетте, ачуу чындык.

2013-жылы Шведциялык саясат таануучу **ЙОХАН ЭНГВАЛЛ** “Мамлекет инвестициялык рынок катары: Кыргызстандагы коррупцияны түшүнүү” (“Государство как инвестиционный рынок: Осмысление коррупции в Кыргызстане”) – деген илимий эмгегинин бет ачары болгон. Автор бул эмгеги Кыргызстандагы коррупция феноменин, анын мамлекеттик институттарга жана коомдук өнүгүүгө тийгизген таасирин талдоого алган.

Коррупцияга аралашпаган Кыргызстандык таза адам бул илимий эмгекти окугандан кийин депрессияга кабылып, тез арада өз өлкөсүнөн кетүүнү каалайт. Чындыгында бул китепте өлкөнүн өтө трагедиялуу да аянычтуу да абалына кандайча жеткени жөнүндө дээрлик этап-этабы менен конкреттүү фактылардын негизинде сүрөттөлгөн. Китепте жакыр эмес каражаты бар адам керектүү кишиге пара берип, белгилүү бир кызматты ээлеп, берген парасын бир канча эселеп чыгарып алары жазылган. Эң башкысы кимге, канча берүүнү билүү жетиштүү деп жазган.

Кыргыздын белгилүү журналисти **Л.Саралаева** китептин автору **ЙОХАН ЭНГВАЛЛ**га бир канча суроолор менен кайрылган:

“... - Кызмат орундар канча турары жөнүндө конкреттүү маалыматтарыңыз барбы? – деген суроосуна,

- Мен суммаларга токтолгум келген жок, анткени мага берилген маалыматтын канчалык чын экенин айтуу кыйын. Бирок менде китепте келтирген маалыматтарым бар. Мисалы, мен бул көрсөткүчтөр менен бөлүшө алам: МАИ кызматкеринин же салык инспекциясынын кызматкеринин кызматы болжол менен 10 миң доллардай турат.

- Мен уктум райондун акиминин кызмат орду 100 миң долларга чейин жеткенин...

- Балким, бирок бул өтө эле кымбат. Районго жараша болсо керек. Өткөн шайлоодо парламенттеги орундар 200 миң доллардан ашкан.

- Алар мага жарым миллион долларга чейинки сумманы айтышты...

- Балким, андан да көбүрөөк. Сарпталган каражатты ал орундга барганда кайтарып аларалбасын алар өздөрү жакшы билишет. Коррупция түшүнүгүн түшүнүү үчүн мен мамлекетти “инвестициялык” рыноктун белгилүү бир түрү менен салыштырдым. Бул жерде жөн эле пара алуу жөнүндө эмес. Кызматка ээ болуу жөнөкөй пара сыяктуу бир жолку кызмат же пайда табуу эмес, белгилүү бир мамлекеттик кызматты ээлеп турганда алынуучу туруктуу киреше булагына жетүү дегенди билдирет. Бул жагынан алганда, мен мамлекеттин өзү иш жүзүндө инвестициялык рынок катары каралышы мүмкүн деп ойлоп, мында кирешелүү орунга жетүү балка менен сатылат деп ырастайт элем.

- Сиздин оюңузча, эң кирешелүү мамлекеттик кызматтар кайсылар?

- “Сатып алуучулар” үчүн үч түрдүү кызмат орундары эң керектүү.

Биринчи жана эң кирешелүү тармак – бул мамлекеттик түзүлүштөгү жогорку саясий кызмат-

тар, ал жерде чечимдер кабыл алынат. Башкача айтканда, өкмөттүн кабинетинде, президенттик администрацияда жана парламентте.

Экинчи сектор - электр энергиясы, алтын казуу, транспорт жана байланыш тармагындагы саясатташкан, мамлекеттик компаниялардагы жогорку маяналуу кызматтар.

Үчүнчү секторго мамлекеттик контролдоочу органдар – салык жана бажы инспекциялары, укук коргоо органдары, анын ичинде сот мекемелери кирет.

- Башкача айтканда, мамлекеттик кызматка инвестиция салуу менен жакшы дивиденддерди алууга болобу?

- Ооба, мамлекеттин алсыздыгына, чиновниктердин маянасынын аздыгына карабай адамдарды жумушка инвестициялоого түрткөн себептери ушунда. Саясий деңгээлде мамлекетти менчиктештирүү жөнүндө айтсак болот. Анын үстүнө мамлекеттик структураларга кызматка орношуу чогулткан байлыгын жана мүлкүн коргоо үчүн да маанилүү...” – деп айткан.⁹²⁰

Энгваллдын пикири боюнча, коррупция үй-бүлөлүк-кландык мамилелердин негизинде курулат деген эл ичинде кеңири тараган пикирге карабастан, негизги коррупция – бул акча болуп саналат дейт. “Эгерде сиз баарын акчага сатып ала алсаңыз, анда сиз баарын рационалдаштырып, өзгөртө да аласыз”, – деп жыйынтыктайт швециялык изилдөөчү.

920. Йохан Энгвалл: Кыргызское государство - это и есть коррупция. Сколько стоят прибыльные госдолжности. 26.07.2013. Лейла САРАЛАЕВА. Источник - Дело № <http://www.centrasia...p?st=1377659100>

Эгерде коррупция эрежелерден негативдүү четтөө эмес, системалык көрүнүш болсо, анда ага каршы күрөш антикоррупциялык иликтөөлөр жана резонанстуу иштер менен эмес, системанын өзүн өзгөртүү жолу менен жүргүзүлүшү керек.

Энгвалл күтүлбөгөн жерден саясатчылардын жана жогорку даражалуу чиновниктердин негизги кадрдык катмары бардык саясий пертурбацияларга карабастан, өз ордун жана мурунку абалын сактап кала беришкен деген тыянакка келип: “Акаевдин тушундагы обоймадагы саясатчылардын тобу эки революцияга карабай өздөрүн да, ээлеген кызмат ордуларын да сактап калганга жетишишкен. Мен ошол эле адамдарды дале көрөм... Ошол эле учурда 30 жаштын тегерегиндеги советтик жана чет өлкөлүк эң жакшы билимге ээ болушкан мыкты кадрлардын бар экенин да көрүп турам, бирок аларга коррупциялашкан бул айланпага кирүүгө тыйуу салынган”, – деп жыйынтык чыгарат чет өлкөлүк изилдөөчү.⁹²¹

Башкача айтканда, акаевдик башкаруу мезгилиндеги жогорку эшелондогу коррупциялашкан чиновниктер 1990-жылдары массалык менчиктештирүү учурунда Кыргыз ССРинин мамлекеттик мүлкүн ич ара бөлүштүрүшүп, мамлекет менен

921. Йохан Энгвалл: Кыргызское государство - это и есть коррупция. Сколько стоят прибыльные госдолжности. 26.07.2013. Лейла Саралаева. Источник – Дело № [HTTP://WWW.CENTRASIA...P?ST=1377659100](http://www.centrasia...p?st=1377659100); Верхотуров Дмитрий. Тень Атамбаева над Киргизией [HTTPS://BOOKS.GOOGLE.KG/BOOKS?ID=JGEDDwAAQBAJ&PG=PT66&DQ=%D0%99%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD+%D0%AD%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BB&HL=RU&SOURCE=GBS_TOC_R&CAD=2#V=ONEPAGE&Q=%D0%99%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD%20%D0%AD%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BB&F=FALSE](https://books.google.kg/books?id=JGEDDwAAQBAJ&pg=PT66&dq=%D0%99%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD+%D0%AD%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BB&hl=RU&source=GBS_TOC_R&cad=2#v=ONEPAGE&q=%D0%99%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD%20%D0%AD%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BB&f=FALSE)

коррупцияны ажырагыс, чырмалышкан азыркы татаал системаны түзүшкөн. Ал адамдар жана алардын урпактары азырга чейин Кыргызстанда чечүүчү позицияны ээлеп келишкен жана ээлеп турушат.

1990-жылдары Батыштын карызга берген акчаларына азгырылган Акаев алардын “акылдуу” кеңешчилеринин айткандарын эки кылбай, Кыргыз ССРнин мамлекеттик жана коомдук мүлктөрүн кыска мөөнөт ичинде өзүнүн чиновниктерине “прихватташтыруу” жолу менен бөлүштүрүп берген.

Бийликте турушкан акаевдик чиновниктер өлкө байлыгын “кан таламай” кылышып, ич ара бөлүп алышкан. Жыйынтыгында, күчтүүлөр ого бетер күчтөнүшүп, алсыздар ого бетер жардыланып, алсырашкан. Бийлик бизнести кысымга алып, аны рейдердик ыкма менен тартып алып, өздөрүн коргоп, ири ишкерлер жана бизнесмендер бийликке умтулушкан. Ушунун бардыгы Акаевдин мезгилинде 90-жылдын экинчи жарымынан башталган – дейт, шведдик изилдөөчү.⁹²²

Доктор Энгвалл китебинде мисал катары А.Атамбаевди келтирген. Атамбаев 1983-жылдан тартып – Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун редактору жана улук референти кызматын аркалаган. Андан кийин, көз карандысыздык учурунда, ал “Форум” илимий-өндүрүштүк фирмасынын директору болгон (ага бир нече машина

922. Йохан Энгвалл: Кыргызское государство - это и есть коррупция. Сколько стоят прибыльные госдолжности. 26.07.2013. Лейла САРАЛАЕВА. Источник - Дело № <http://www.centrasia...p?st=1377659100>

куруу ишканалары, анын ичинде “Кыргызавтомаш” да кирген).

Кыргыз Республикасынын экс-президенти А.Акаевдин айтымында, Атамбаевдин баштапкы капиталы 50 миллион рубль болгон, аны Акаев 1992-жылы президент Б.Ельцинден алган.

Кыргызстандын Жазуучулар Союзунун төрагасы Ч.Айтматов акчаны бизнеске салып, түшкөн кирешесинен жазуучуларды колдоо жакшы деп эсептеген. Кийинчерээк Айтматов акча жоголуп кетти деп нааразы болуп Акаевге кайрылган, бирок акча жоголбой эле ал грантка Атамбаев заводдорду өз менчигине менчиктештирип алганы белгилүү болгон.

1997-жылы Атамбаев “Кыргызавтомаш” АКнын генералдык директору болуп калган. Ал эми 2004-жылы ал республикадагы эң бай жүз адамдын катарына кирген. 2005-жылдын март окуясынан кийин – Кыргыз Республикасынын өнөр жай, соода жана туризм министри, андан кийин Кыргыз Республикасынын Премьер-министри, 2010-жылдын апрель окуясынан кийин – Убактылуу өкмөттүн башчысынын экономика боюнча орун басары, андан кийин Атамбаев президенттик шайлоодо утуп чыккан.

Анын карьерасы Кыргызстанда коррупциялык системанын калыптанышын Энгвалл сүрөттөп жазгандай өнүккөн: адегенде Кыргыз ССРинин жогорку административдик жетекчилигинин чөйрөсүнө кирип, андан кийин менчиктештирүү жолу менен байып, андан кийин мамлекеттик жогорку кызматтарды ээлеп, аягында мамлекеттин башчысы

– президенттик кызматка чейин жеткен – деп жазган.⁹²³

Кыргызстанда жашоонун күчтүү булагы акча экенин чет өлкөлүк изилдөөчү Энгвалл баамдаган. Ал эгерде акчага баарын сатып алса, анда бардыгын рационализациялап, өзгөртүүгө болот – деген бүтүмгө келген. Демек, адамдын жашоосу жана өмүрү акча менен бааланып калган.

Глобалдашкан азыркы шум заманда жалпы адамзат акчанын, байлыктын артынан сая түшүп, көр пенделик менен пулдун кулу болуп, XXI кылымдын манкуртуна айланып, өз тарыхын, маданиятын, жашоонун маңызын жана эң негизгиси адам деген улуу ыйык ат унутулуп, адилетсиздик өкүм сүрүп бара жатканы албетте, өтө өкүнүчтүү. Ч.Айтматов: “Адамга эң кыйыны — күн сайын адам болуу!” – деген учкул сөзү тегин жерден айтылбаса керек.⁹²⁴

Коррупция Кыргызстанда мамлекетти башкаруунун ыкмасы болуп калды. Эл аралык коомчулуктар Кыргыз Республикасынын бийлигин ачык эле айыптап жатышат, деп белгилеген ЕККУ(ОБСЕ).

ЕККУнун Бишкектеги борборунун башчысы Капинос: “Кыргызстанда коррупция проблемалар-

923. Верхотуров Дмитрий. Тень Атамбаева над Киргизией https://books.google.kg/books?id=JGEDDWAQBAJ&pg=PT66&dq=%D0%99%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD+%D0%AD%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BB&hl=ru&source=GBS_TOC_R&cad=2#v=onepage&q=%D0%99%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%AD%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BB&f=false

924. Өмүрдүн чыныгы баркы, бактысы да ишенимде! Айтматовдун учкул кептери 17:56 14.07.2019 <https://sputnik.kg/20190714/chyngynz-ajmatovdun-uchkul-kepteri-1045054038.html>

дын бири эле эмес, мамлекетти башкаруунун ыкмасы болуп калды.”⁹²⁵ Ал маалымат каржаттарына берген интервьюсунда Кыргызстан эгемендиктин жыйырма жылында коррупция өлкөдөгү негизги көйгөйлөрдүн бири эле эмес, ал тургай “мамлекеттик башкаруунун ыкмасына айланган” деген жыйынтыкка келген.

ЭККУнун башчысы: “Кыргызстан акыркы бир жылда коррупцияны кабыл алуу рейтингинде 14-позицияга көтөрүлгөнүнө карабастан, өлкөдө бул көрүнүшкө каршы эффективдүү күрөш тууралуу сөз кылуунун кажети жок экенин белгилеген. Аны кыскартуу боюнча жүргүзүлүп жаткан реформалар эч кандай жыйынтык берген жок. Кыргызстан коррупциянын себептери менен эмес, кесепеттери менен күрөшүп жатат”, – деп айткан.

Капинос, андан ары, коррупцияга каршы күрөшүүнүн бирден-бир жолу комплекстүү реформалар аркылуу болорун кошумчалап: “Биринчи кезекте сот системасында реформаларды жүргүзүү зарыл. Сот реформасы болмоюнча коррупцияга каршы күрөш тууралуу сөз кылуунун зарылдыгы жок”, – деп баса белгилеген ЕККУнун Бишкектеги борборунун жетекчиси.⁹²⁶

925. Ырысбек Улукбек уулу - 04:32, 09.12.2015. ОБСЕ: Коррупция стала способом управления государством <https://knews.kg/2015/12/09/obse-korrupsiya-stala-sposobom-upravleniya-gosudarstvom/>

926. Ырысбек Улукбек уулу - 04:32, 09.12.2015. ОБСЕ: Коррупция стала способом управления государством <https://knews.kg/2015/12/09/obse-korrupsiya-stala-sposobom-upravleniya-gosudarstvom/>. ОБСЕ: Коррупция стала способом управления государством 09/12/15 г. <https://translate.google.com/?hl=ru&tab=TT&sl=ru&tl=ky&text=%D0%9E%D0%91%D0%A1%D0%95%3A%20%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8>

Саясат таануучу, доктор Йохан Энгвалл Уппсаль университетине караштуу Россиялык жана евразиялык изилдөөлөр борборунун, ошондой эле Борбор Азия жана Кавказ институтунун жана “Жибек Жолу” программасынын, Джонс Хопкинс (Вашингтон, АКШ) университетине караштуу жана Стокгольм коопсуздук жана өнүгүү саясаты институтунун (ISDP) биргелешкен изилдөө жана кеңеш берүү борборунун кызматкери.⁹²⁷

F%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B0%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BC%20%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D0%BC%2009%2F12%2F15%20%D0%B3%20%D0%A3%D0%B6%D0%B5%20%D0%B8%20%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B5%20%D1%81%D0%BE%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D0%B2%20%D0%BE%D1%82%D0%BA%D1%80%D1%8B%D1%82%D1%83%D1%8E%20%D0%BE%D0%B1%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%8F%D1%8E%D1%82%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%20%D0%9A%D0%A0&op=translate

927. K-News - 12:58, 18.07.2013 В Кыргызстане осенью начнется второй этап борьбы с коррупцией. <https://knews.kg/2013/07/18/v-kyrgyzstane-osenyu-nachnetsya-vtoroy-etap-borbyi-s-korrupsiyev/>; Шведский политолог рассказал президенту о масштабах коррупции в Кыргызстане. 18 июля 2013.18:41 -ББ. https://www.vb.kg/doc/236599_shvedskiy_politolog_rasskazal_prezidentu_o_masshtabah_korruptcii_v_kyrgyzstane.html Президент мырза шап-паңыз, көмүскөдө дагы көп нерселер быкшып жатат 23.07.2013 17:08. https://www.savasat.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=24419%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BC%D1%8B%D1%80%D0%B7%D0%B0%D1%88%D0%B0%D1%88%D0%BF%D0%B0%D2%A3%D1%8B%D0%B7%D0%BA%D3%A9%D0%BC%D2%AF%D1%81%D0%BA%D3%A9%D0%B4%D3%A9%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D1%8B%D0%BA%D3%A9%D0%BF%D0%BD%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%8B%D0%BA%D1%88%D1%8B%D0%BF%D0%B6%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%82&catid=15&Itemid=104&lang=kg

2013-жылы 9-июлда шведциялык саясат таануучу Йохан Энгваллдын “Мамлекет инвестициялык рынок катары: Кыргызстандагы коррупцияны түшүнүү” (“Государство как инвестиционный рынок: Осмысление коррупции в Кыргызстане”) аттуу китебинин бет ачары боюнча пресс-конференция болгон. Саясат таануучу китептин үстүндө 8 жыл иштегендигин жана ал Кыргызстанда ошончо жыл жүргөнүн пресс-конференцияда кабарлаган. Бул аралыкта кыргыз кызына үйлөнүп, балалуу болууга да жетишкенин кабарлаган.

Ал конференцияда: “Мени дайыма Борбордук Азия, атап айтканда Кыргызстан кызыктырчу, сүйүктүү жазуучум Чыңгыз Айтматовдун аркасы менен келгем. Ошол себептен мен диссертациялык темам үчүн да Кыргызстанды тандадым. Менин китебимде экс-президенттер Аскар Акаев менен Курманбек Бакиевдин тушунда коррупция кантип башкаруунун ыңгайлуу ыкмасына айланганына басым жасалды”, – дейт изилдөөчү. “Мен Кыргызстанда коррупция өлкөнү башкаруунун ажырагыс негизги бөлүгү деген тыянакка келдим. Коррупция – бул элемент эмес, бул мамлекет. Демек, кыргыз мамлекети – коррупциянын өзү дегенди туюнтат.

Өлкөдө УКМКнын алдында Антикоррупциялык служба (АКС) түзүлгөн, бул маанилүү, бирок коррупция өзүнүн эрежелери менен буйрук кылат жана бардык ресурстар кыйшаюусуз аткарат. Көрсөтмө үчүн агенттиктерди түзбөстөн, конкреттүү реформаларды жүргүзүү керек”, – деп сөзүн жыйынтыктаган Йохан Энгвалл.⁹²⁸

928 КЫРГЫЗ РЕНЕССАНС. 9 июл 2013 https://vk.com/wall-43799601_276; МАКЕНОВ АДИЛЕТ 05:23, 09.07.2013. - ШВЕДСКИЙ

Ал Кыргызстандын коррупциялык абалын ар тараптан кеңири изилдеп, чогултулган көптөгөн фактыларга таянып, көз карандысыз Кыргызстандын тарыхынын ар кайсы мезгилдерине тиешелүү кызмат орундары үчүн берилген суммалардын сандарын келтирет.

Мисалы, акаевдик башкаруу мезгилинде министрдин кызмат орду 100-200 миң доллар, губернатордук кызмат 40 000\$ доллардан жогору, ал эми аким болуу үчүн 20 000 доллардан баштап берилгенин келтирген. Бишкектеги биринчи инстанциядагы соттогу судьялык орун үчүн 10000\$ доллардан 50000\$ долларга чейин акча төлөнгөн — деп белгилеген.⁹²⁹

Эң өкүнүчтүүсү биздеги коррупциялык көрүнүштөр тууралуу чет өлкөлүк жарандын жазып жатканы.

Көз карандысыз массалык маалымат каражаттары Акаевдин башкаруу мезгилинде дээрлик

ПОЛИТОЛОГ НАПИСАЛ КНИГУ О КЫРГЫЗСКОЙ КОРРУПЦИИ
[HTTPS://KNEWS.KG/2013/07/09/SHVEDSKIY-POLITOLOG-NAPISAL-KNIGU-O-KYRGYZSKOY-KORRUPTSIU/](https://knews.kg/2013/07/09/SHVEDSKIY-POLITOLOG-NAPISAL-KNIGU-O-KYRGYZSKOY-KORRUPTSIU/)

929. Байболот Абытов 7 Февраля 2023. КЫРГЫЗСТАНДА КОРРУПЦИЯГА КАРШЫ КҮРӨШҮҮГӨ ТАРИХЫЙ САРЕСЕП (этаптарына жаңы көз караш) https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:27116; Йохан Энгвалль докторская диссертация «Государство как инвестиционный рынок: аналитическая база для понимания политики и бюрократии в Киргизии»// <https://center.kg/article/132>; Йохан Энгвалль «Коррупция - это весь Кыргызстан... Архивировано 29 июля 2018 года. Дата обращения: 28 августа 2020.»// «Коррупция в Киргизии - это не просто одна из проблем государства. Коррупция и есть государство!»// <http://www.Fergana.news.com/articles/7227>. 28.12.2011; Он является автором книги «Государство как инвестиционный рынок: Кыргызстан в сравнительной перспективе», опубликованной издательством Pittsburgh Press// <https://ca-anticorruption.com/experts/johan-engvall/>

бардык мамлекеттик кызматтар сатууга чыгарылып, каалаган кызмат орундарды сатып алууга болоорун жана ар бир орундун “бычылган” өз баасы болгонун белгилешкен.⁹³⁰

Кызматтык орундардын сатылуу рыногун так акаевдик башкаруу мезгилинде киргизилип, легалдаштырылганын жалпы кыргыз коомчулугунда мектеп окуучуларына чейин белгилүү болгон.

“Бирлик” көз карандысыз эксперттик фондунун президенти Чыңгыз Чолкаевдин айтымында жана башка көз карандысыз эксперттердин эсептөөлөрү боюнча, президенттин үй-бүлөсү менен анын жакын чөйрөсүнүн чөнтөктөрүнө кызматтык сооданын “рыногунан” түшкөн паранын көлөмү республиканын ИДПсынын 20 пайызына барабар болгонун билдиришкен. Дал ушул татаал, бирок кирешелүү кызмат орундарды “сатууда” президенттин жубайы, каймана аты эл ичинде “отдел кадров” деп аталган Майрам Акаева менен уулу Айдар эң активдүү роль ойногону тууралуу маалыматтар байма-бай жарыяланган.⁹³¹

“Пулуң болсо, кулуңмун” принциби негизги ролду ойногондуктан, акчанын күчү менен сот жообуна тартылган же кетирген катачылына байла-

930. Lenta.ru. Акаев, Аскар Бывший президент Республики Киргизия. <https://lenta.ru/lib/14159652/full.htm>; БЕРКУТБАЕВА Чолпон, Бишкек 07.07.2003 ЗЯТЬ ПРЕЗИДЕНТА. В республиках СНГ общее явление: перед отставкой лидеры государства передают власть и собственность ближайшим родственникам <http://2003.novayagazeta.ru/nomer/2003/48n/n48n-s44.shtml>

931. БЕРКУТБАЕВА Чолпон, Бишкек 07.07.2003 ЗЯТЬ ПРЕЗИДЕНТА. В республиках СНГ общее явление: перед отставкой лидеры государства передают власть и собственность ближайшим родственникам <http://2003.novayagazeta.ru/nomer/2003/48n/n48n-s44.shtml>; Lenta.ru. Акаев, Аскар Бывший президент Республики Киргизия. <https://lenta.ru/lib/14159652/full.htm>

ныштуу кызматтан четтетилген чиновниктердин мансаптык өсүүсүнө тоскоолдук кылынбай калган заман бекем орнотулган. Эң негизгиси, “отдел кадровдун” батасы менен өлкөнүн ички кызматтарына эле эмес, чет өлкөлөргө элчи болуп кетүүгө да жол кеңири ачылган.

Эгерде кимдир бирөө саясий катачылыктарды же финансылык мыйзам бузууларга жол берип, кылмыш иш козголуп же кызматтан алынса, анда андайлардын маселеси акча менен чечилген. Ага мисал катары, жогорку даражалуу чиновник Садриддин Жээнбековдун мансаптык жогорулоосун Россиянын “Новая газетасы” кабарлаган.

2001-жылдын этегинде президенттин жарлыгы менен С.Жээнбеков “ишиндеги олуттуу кемчиликтери үчүн” Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлктү башкаруу жана түз инвестицияларды тартуу боюнча мамлекеттик комитетинин төрагалыгы кызматынан алынган. Бирок жарым жылдан кийин, 2002-жылдын 13-июнунда, кайрадан министрлик кызматка дайындалган. Ырас, бул жолу тышкы соода жана өнөр жай министри болгон.⁹³²

Майрам Акаева кадрлар боюнча серый кардинал катары эле белгилүү болгон эмес, — деп жазган россиялык “Новая газетасы”. Газета андан ары балким, ал күйөөсүнүн орду, президенттикти ээлеши мүмкүн. Мындай тыянакты республикада көз карандысыз эксперттер чыгарышып, “пиар жагынан” мамлекет башчынын жубайы президент-

932. БЕРКУТБАЕВА Чолпон, Бишкек 07.07.2003 ЗЯТЬ ПРЕЗИДЕНТА. В республиках СНГ общее явление: перед отставкой лидеры государства передают власть и собственность ближайшим родственникам <http://2003.novayagazeta.ru/nomer/2003/48n/48n-s44.shtml>

тен кийин экинчи орунда турарын белгилешкен. Ал барган сайын коомдук-саясий маселелер боюнча активдүү аралашып, Кыргызстандын негизги массалык маалымат каражаттары Майрам Акаева жетектеген “Мээрим” кайрымдуулук фондунун ишмердүүлүгүн кеңири чагылдырышууда — деп жазган.⁹³³

Россиялык газата андан ары А.Акаев чет элдик банктарга 600 миллион доллардан ашык каражат салганы жөнүндө Жогорку Кеңештин депутаттарынын жар салышканы чагылдырган. Бирок республиканын жетекчилиги бул маалыматты официалдуу түрдө чын, төгүнү боюнча эч кандай маалымат тараткан эмес.

Ошону менен катар Кыргызстан президент Акаевдин жетекчилиги астында кандайдыр бир жогорку экономикалык көрсөткүчтөргө жетише албаганы айтылат. Тышкы карыздын деңгээли эки миллиард доллардан ашкан. Жумушсуздук Кыргызстандын экономикасынын дээрлик бардык тармактарын каптаган. Республикадагы заводдордун 70%дан ашыгы иштебейт. Жумушка орношо алган бактылуу адамдардын орточо айлыгы 10 АКШ долларынын чегинде болгон.⁹³⁴

Коррупция феномени Кыргызстандын отуз жылдык тарыхында мамлекеттик башкаруу моде-

933. БЕРКУТБАЕВА Чолпон, Бишкек 07.07.2003 ЗЯТЬ ПРЕЗИДЕНТА. В республиках СНГ общее явление: перед отставкой лидеры государства передают власть и собственность ближайшим родственникам. <http://2003.novayagazeta.ru/nomer/2003/48n/n48n-s44.shtml>

934. БЕРКУТБАЕВА Чолпон, Бишкек 07.07.2003 ЗЯТЬ ПРЕЗИДЕНТА. В республиках СНГ общее явление: перед отставкой лидеры государства передают власть и собственность ближайшим родственникам. <http://2003.novayagazeta.ru/nomer/2003/48n/n48n-s44.shtml>

линин бир бөлүгү болуп келген, демек, бул көптөгөн коррупциялашкан өлкөлөргө да мүнөздүү.

Эл аралык "Transparency International"⁹³⁵ уюмунун коррупцияны кабыл алуу индекси боюнча Кыргызстан 2003-жылы 118-орунда, 2004-жылы 122-орунда, 2005-жылы 130-орунда, 2006-жылы 165-орунда, 2007-жылы 157-орунда болгон. 2010-ж. Кыргызстан буга чейин рейтингге кирген 182 мамлекеттен коррупцияны кабыл алуу индекси боюнча 164-орунду ээлеп, 2,1 баллга ээ болгон.⁹³⁶

Transparency International уюму жыл сайын жарыялаган коррупцияны кабылдоо индексинде Кыргызстан 2012-жылдан бери болжол менен 17-27 упай топтоп, дүйнөнүн ~180 өлкөсүнүн ичинен болжол менен ~140-160-орундарда болуп келет. 2000-жылдан бери Transparency International уюму жыл сайын жарыялаган коррупцияны кабылдоо индекси Кыргызстанды дүйнөдөгү эң коррупциялашкан 50 өлкөнүн катарына кошуп келет.⁹³⁷

"Орус элдик линиясы" ("Русской народной линии") КМШ өлкөлөрү институтунун Орто Азия жана Казакстан бөлүмүнүн башчысы, Россия Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун

935. Transparency International — коррупцияга жана дүйнө жүзүндөгү коррупцияны изилдөөгө каршы өкмөттүк эмес эл аралык уюм. Эл аралык Transparency International Эл аралык кыймылы 1993-жылы Дүйнөлүк банктын Чыгыш Африкадагы мурдагы директору Питер Айген тарабынан Берлинде негизделген. Милдеттер: коррупцияга каршы аракеттенүү, кылмыштуулуктун алдын алуу. Штаб-квартирасы: Берлин, Германия.

936. Караталов Ө. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. SESSION 1E: Экономика Центральной Азии. Almaty, KAZAKHSTAN. 11-13 October 2012. (Материалы междун. конференции). <https://www.avekon.org/?p=/conf/03/session&s=1&t=E>

937. Трансперенси Интернешнл Кыргызстан. <https://www.transparency.kg/>

улук илимий кызматкери, тарых илимдеринин кандидаты А.В.Грозин: "Кыргызстан – бул жылдан жылга, он жылдап Москванын, Кытайдын жакшы ниетте, ошондой эле кыргыздарга мезгил-мезгили менен Батыштан ыргытып турган кредиттик жана гранттык түзүмдөрдүн эсебинен жашап келе жаткан келечексиз өлкө.

Кыргызстан – бул өз алдынчалыгы жок жана калыптанбаган мамлекет, ал өзүн Борбордук Азияда демократиялык, өзгөчө мамлекеттик түзүлүш катары көрсөткүсү келет. Кыргызстан эч кимге кереги жок өлкө...

Азыркы кыргыздын элитасынан түрмөнүн жыгты сасыйт. Бүгүнкү кыргыз элитасы – бул абдан таң калыштуу биографиясы бар адамдар. Алар бүгүн бул жерде, эртең жок болушкан бир күндүк адамдар. Алар менен эмне жөнүндө сүйлөшө аласың?...

Кыргызстан акчасы жок кичинекей тоолуу өлкө, жөн эле бир нече тыпкы спонсорлору бар кандайдыр бир "африкалык Бантустан"⁹³⁸ деп айткан.⁹³⁹

Кыргыз мамлекети отуз жылдык тарыхында демократиялык башкаруу моделин түзө алган жок. Мунун себептеринин бири, демократиялык ураан-

938. Бантустан – азыркы мезгилде мамлекеттик статусу жана толук эгемендүүлүгү жок чакан аймактык түзүмдөр, тагыраак айтканда, «экинчи сорттогу» ар кандай адамдары жашаган, өнүкпөгөн резервацияларга таандык болгон мамлекеттин же мамлекеттин ичиндеги аймактын аталышы, ал жерде мыйзамсыздык жана кыйроо өкүм сүрөт. <https://neolurk.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD>

939. Андрей Грозин 23:42 27.11.2020 Россия не может потерять Киргизию, к сожалению... https://ruskline.ru/news_rl/2020/11/27/rossiya-ne-mozhet-poteryat-kirgiziyu-k-sozhaleniyu

дарды көтөрүп чыккан бардык президенттер иш жүзүндө авторитардык режимди орнотууга аракет кылышкандыгында. Президент Акаевдин башкаруусунун алгачкы жылдарында Кыргызстан Борбордук Азиядагы “демократия аралчасы” атагына ээ болгон.

Бирок 2000-жылы А.Акаев Конституцияны бузуп туруп, үчүнчү мөөнөттөгү (төрт жолу – 1990, 1991, 1995 жана 2000-жж.) президенттик шайлоого барган. Ошондон тарта көз карандысыз маалымат каражаттарына, саясий оппоненттерге куугунтук күчөп, акаевдик башкаруунун алгачкы жылдарында себилген коррупциянын үрөөнү чайлап-коолап, “гүлдөй” баштаган. Бул окуялар биринчи президенттин “табиятынан” демократиялуу экендигин жокко чыгарып, акырында республикада 2005-жылы мартта алгачкы төңкөрүштө чогулткан байлыгын түйүп, өлкөдөн качып кетүүгө аргасыз болгон.⁹⁴⁰

Акаевдик башкаруу мезгилинде республикада коррупциянын бир катар түрлөрү кеңири жайылтылып, бекем тамырлаган:⁹⁴¹

940. Жазгул Урмамбетова 05.02.2023 13:07. Жалган маалымат, жылаңач үгүт жана алмашкан түшүнүктөр: Мурат Укушевдин демократиялар жөнүндөгү макаласын талдоо. <https://bulak.kg/ky/2023/02/05/zhalgan-maalymat-zhy-la-ach-g-t-zhana-almashkan-t-sh-n-kt-r-murat-ukushev-din-demokratii-al-ar-zh-n-nd-g-makalasy-n-tal-doo/>

941. Абытов Б. 7 Февраля 2023. Кыргызстанда коррупцияга каршы күрөшүүгө тарыхый саресеп (этаптарына жаңы көз караш) https://mnienie.akipress.org/unews/un_post:27116; Коррупция. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F>

“Турмуштук коррупция” (бытовая коррупция) – жөнөкөй жарандар менен чиновниктердин өз ара аракетинен келип чыгат. Ага кызмат адамдарына жана анын үй-бүлө мүчөлөрүнө жарандардын ар кандай белек-бечкектери жана кызмат көрсөтүүлөрү кирет. Бул категорияга непотизм – жакын туугандарына же досторуна кесипкөй сапаттарына карабастан артыкчылыктарды берүүдөн турган фаворитизмдин бир түрү да кирет.

Ишкердиктеги коррупция – мамлекет менен бизнестин өз ара аракетинде пайда болот. Мисалы, ишкер менен мамлекеттик, укук коргоо органдарынын жетекчилеринин жана бандиттик түзүмдөр ортосунда “жең ичинен” түзүлгөн келишим, б.а. “крышалар”. Мындан тышкары коммерциялык талаш-тартыш болгон учурда тараптар өздөрүнүн пайдасына чечим чыгаруу үчүн соттордун колдоосун алууга кылынган аракет.

Жогорку бийликтеги коррупция (Гранд-коррупция, англ. Grand corruption) саясий бийликтеги жетекчиликтер менен жогорку соттордогу коррупция. Мындай учурда бийликте турушкан белгилүү топ жеке кызыкчылыктарына карап, мамлекеттин жана элдин кызыкчылыктарына каршы келген аракеттер жүргүзүлүлөт.

Коррупциянын түрлөрү:

- паракорлук, сүткорлук (казынаны, мамлекетти тоноо), анын коомдук коркунучу мамлекеттик каражаттарды талап-тоноодо эле эмес, элдин менталитетинин бузулуусуна таасирин тийгизгендигинде;
- опузалап алуу;
- пара берүү жана алуу;

- ач көздүк, сараңдык, сатып алуучулук, байлык жыйноо, паракорлук, материалдык байлыкка, жыргалчылыкка умтулуу;

- жогорку, кирешелүү кызматтарга керектүү адамдарды дайындоо;

- акционердик коомдорго капиталдык акы (взнос) төлөөсүз кирүү;

- жогорку кызмат адамдары саясий жана коммерциялык маалыматтарды жеке кызыкчылыктарына колдонуу;

- кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу;

- непотизм (фаворитизм) – туугандарына, досторуна же жакын тааныштарына, алардын профессионалдык деңгээлине баа бербестен, артыкчылык берүү менен мамлекеттик кызматтарга дайындоо.

- протекционизм – өздөрүнүн кызыкчылыгына жетиш үчүн атка минерлерден түзүлгөн топ;

- мыйзамсыз лоббизм – кандайдыр бир мыйзамды кабыл алууда же албоодо парламентарийлерге мыйзамсыз кысым көрсөтүү;

- коомдук ресурстарды жана фонддорду мыйзамсыз бөлүштүрүү жана кайра бөлүштүрүү;

- жеке максаттарда коомдук ресурстарды мыйзамсыз менчиктештирүү жана энчилеп алуу;

- саясий түзүмдөрдү (партияларды ж.б) мыйзамсыз колдоо, каржылоо;

- туугандарына, досторуна, тааныштарына ири тендерлерди, жеңилдетилген насыяларды берүү, ар кандай кызматтарды көрсөтүү ж.б.

Бюрократиянын, өзгөчө жогорку саясий элитанын коррупциялык баюунун негизги жолдорунун бири – бул мамлекеттик чыгымдар.

Инвестициялык долбоорлор негизинен жогорку кызмат адамдарынын жеке кызыкчылыктарына кабыл алган чечимдери менен аныкталат. Ири инвестициялык долбоорлор (айрыкча чет өлкөлүк корпорациялар катышкан) көп учурда конкурстун жеңүүчүсүнө монополиялык укуктарды өткөрүп берүүнү камтыйт, бул чиновниктерге өзгөчө ири параларды убада кылат. Кээ бир долбоорлор белгилүү бир топтор ижара акысын (долбоордун аткаруучусу болуп дайындалган адамдардан “мамлекеттик рента”) алуу үчүн атайын түзүлөт.

Мамлекеттик сатып алуулар, адатта, конкурстун негизинде бир нече объективдүү эң жакшы сунушту тандоону камтыйт, бирок кээде кызмат адамы бүтүмдөн эң жогорку “комиссияны” (“бүтүм жасоого көмөктөшкөн үчүнчү жактын үлүшү”) убада кылган сатуучунун жеңишин камсыздай алат. Ал үчүн сынакка катышуу чектелет, анын эрежелери толук жарыяланбайт, ж.б. Жыйынтыгында, сатып алуулар жогорулатылган баада жүргүзүлөт.

Бюджеттен тышкаркы эсептер – көбүнчө мыйзамдуу максатта түзүлөт (пенсия, жол фонддору ж.б.). Тышкы жардамдын эсебинен же жаратылыш ресурстарын сатуудан түшкөн каражаттар бюджеттик акчага караганда ачык-айкын эмес жана азыраак контролдоонуучу атайын фонддорго багытталат. Товардык баанын мүнөт сайын өзгөрүп туруусунан улам, транзакциянын чыныгы суммасын жана мындай каражаттарга чегерүүлөрдүн суммасын аныктоо оңой эмес, бул акчанын бир бөлүгүн чиновниктердин чөнтөгүнө которууга мүмкүндүк берет.

Коррупциянын биздин жашоого, мамлекети-бизге, өлкөбүздүн бакубат өнүгүүсүнө тийгизген залакасы эбегейсиз чоң экенин калктын канын соргон коррупционер мамлекеттик кызматкерлерге эле эмес, карапайым калктын калың катмарына да маалым.

Бардык министрликтер менен ведомстволордун бардык тармактарында **КОРРУПЦИЯ!!!** Мамлекеттик мекемелерде таза иштеген органдар, иш жүзүндө калган жок. Бир ишинди бүтүрүү үчүн канча жерге барба, бардыгында коррупциялык иштер байкалат.

Башкача айтканда, коррупция күнүмдүк жашообуздун бир бөлүгүнө айланып, ар бир үйгө баш багып турат. Биздин коомдо болуп жаткан жемкорлуктун “торуна” кабылбаган жаранды табуу мүкүн болбой калды.

Бул – бүгүнкү күндүн ачуу чындыгы.

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө ээ болгондун алгачкы жылдары рыноктук мамилелердин механизмдерин өздөштүргөн специалист кадрлар дээрлик жокко эсе болгон. Акаевдик кадрлар – мамлекеттик структуралардын жетекчилери жана алардын кызмат адамдары кыска мөөнөт ичинде рынок мамилелерин изилдөө менен катар “коррупциянын канондорун ийгиликтүү өздөштүрүшүп”, “көлөкө” экономиканын негиздерин да үйрөнүшүп, алар республиканын жашоосунун дээрлик бардык тармактарында коомдогу коррупциялык системалардын жана “көмүскө” экономиканын тармактарын өркүндөтүшүп, ишенимдүү жайылтышкан.

Эл аралык институттардын жыл сайын берген маалыматтарында, коррупциянын деңгээли боюнча Кыргыз Республикасы “алдынкы орундарды” бекем ээлеп келе жатканын кабарлап келишет.

Президент Акаев баш болгон республиканын эң жогорку саясий жетекчиликтеринен тартып, картадагы карапайым калктын калың катмары республиканын бардык бийлик бутактарынын чиновниктери коррупциялашканын жакшы билишкен. Маалымат каражаттары, айрыкча оппозициялык эркин басылмалар жемкордук жөнүндө такай кабарлап турушкан. Өлкөдөгү төнкөрүштөрдүн негизги себептеринин бири бийликтеги уюшулган коррупциянын гүлдөп өсүшү жана “көмүскө” экономиканын өнүгүшү менен тыгыз байланышта болгон.

Кыргыз Республикасы жаңыдан түптөлө баштаган алгачкы жылдары бийликтеги коррупция менен “көмүскө” экономиканын атасы Акаев сепкен үрөөнүн андан кийин бийликке келишкен президенттер үй-бүлөгө кирешелүү, бирок мамлекетке жат мындай структураларды жеке көзөмөлдөрүнө алышкандын натыйжасында бул жат көрүнүштөр ар бир үйгө баш багып турат.

Жаңыдан шайланышкан президенттер кызматка расмий киришишкен алгачкы күндөрдөн тартып, ар кандай формада, эл алдында “жалындуу сөздөрдү” айтып, коррупция менен “көмүскө” экономикага чекит коюуга ооз көптүрө убадаларды берип келишкени менен өлкө байлыгын тоноо кыскаруунун ордуна, геометриялык прогресс менен өскөн. Бийликтеги коррупцияга уюшулган кылмыш-

керлердин тобу шериктеш болуп, бирге иш жүргүзүп келет.

Кыргыз калкы жаратылышынан адилетсиздикти жек көрүп, ага каршы турган эл. Кыргыз Республикасы көз карандысыз, эгемендүү мамлекет болгон алгачкы күндөн бери 33 жылдан ашуун мезгил ичинде, кыргыз коомчулугунун бардык катмарлары болуп көрбөгөндөй саясатташып чынчыл, мамлекетчил бийликти шайлайбыз деген чоң роматикалык үмүткө жетеленип, алты президент шайлаганга жетишти. Бирок шайланышкан президенттердин бири да элдин ишеничин актаганга жарашкан жок. Эреже катары, ал президенттерден кыргыз калкынын ар кандай деңгээлде “журт көчкөндөй” көңүл калуусу болду.

Ар кандай таза эмес жолдор менен шайланышкан президенттер тез эле коррупциянын “көлөкөдөгү корбашчылыгына” айланышып, кол алдындагы мамчиновниктер да аларга табакташ болушуп, мамлекеттик деңгээлде мафиялык структура түзүлгөн.

Отуз жыл ичинде шайланышкан президенттердин бири да өлкөнүн келечегине жаралган чыныгы мамлекетчил, өз өлкөсүн сүйгөн мекенчил жана улуттун намысын ыйык да, бийик да туткан саясий лидер болуша алган жок.

Мамлекет башкарууга алардын тажрыйбасы да, билим деңгээли да жетишерлик болгон эмес, байлык менен бийликтин кулу болушкан катардагы мансапкорлор. Радикалдуу чараларды кабыл алууга аларда күчтүү саясий эрк да, чечкиндүүлүк да болгон эмес. Коррупциялык схемаларды иштеп

чыгуунун алкагында алар үй-бүлө мүчөлөрү менен бирдикте республиканы жетектеп келишти.

Жакын туугандарынын, досторунун жана куда-сөөктөрүнүн катышуусу менен мафиялык топтор түзүлүп, тымызын, макулдашылган түрдө өлкөдө криминалдык, терс системалардын өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Президенттик үй-бүлө мафиясынан үлгү алышкан күч структуралары менен криминалдык структуралар ич ара келишип, өз кызыкчылыктарын алдыга жылдырышкан.

Кызматтан күч менен кетирилген эки президент үй-бүлөлөрү, жакын санаалаштары менен чет өлкөгө талап-тоногон олжолорун чыгарып кетишсе, кийинкилери “койдон жоош” момун болушуп, думананын кейпин кийишип, эл арасына батпай жүрүшөт.

Коррупцияга жана “көмүскө” экономикага каршы күрөш президенттердин берген калп убадалар менен улантыла берсе, анда финансылык-экономикалык коопсуздукка коркунучтун деңгээли жогорулап, өлкөнүн улуттук коопсуздугуна орду толгус зыян алып келери шексиз. Ансыз да эл аралык институттардын аныктаган рейтингсине ылайык Кыргызстан “калыптана элек, ийгиликсиз”, дүйнөдөгү жакыр жана коррупциялашкан элүү мамлекеттин катарын толуктап, чет өлкөлүк донорлордун жардамына муктаждыгы арылбай келет.

КРнын Улуттук статистика комитетинин (УСК) официалдуу берген маалыматы боюнча жашыруун жана формалдуу эмес экономиканын көлөмү - 1995-жылдагы 1,4 млрд сомдон 2010-жылы 42 млрд сомго чейин же 30 эсеге өскөн. Көрсөтүлгөн

сумма ошол эле мезгил ичинде ИДПга карата 8,4%дан 19,1%га чейин өскөн (таблица).

Жыйынтыгында “көмүскө” экономиканын жана контрабандалык товарлардын көлөмү 33,6 миллиард сомду түзгөнү аныктаган. Мындан тышкары, учетко алынбаган сумма – 29 млрд сом, ошондой эле КР УСК тарабынан учетко алынган жашыруун жана формалдуу эмес экономиканын көлөмү 42 млрд сом өлчөмүндө (таблицаны караңыз) аныкталган. Демек, бүтүндөй Кыргыз Республикасы боюнча “көмүскө” экономиканын жалпы көлөмү 104,6 млрд сомду түзгөн же ИДПга карата 49,3%га жеткен.⁹⁴²

Таблица. Кыргызстандагы “көмүскө” экономиканын жана коррупциянын көлөмүнүн өзгөрүү динамикасы, миллиард сом жана ИДПга карата % менен.

Көрсөткүч	1995 -ж.	2000 -ж.	2005- ж.	2008 -ж.	2009 -ж.	2010- ж.
УСКнын маалыматтары	1,4 8,4	8,5 13,1	18,1 17,9	35,3 18,8	39,8 19,8	42 19,1
ИДПга карата % менен	5,7	30,3	50,6	79,5	95,8	104,6
КР УСКнын эсептөө- лөрүн эске алуу менен автордун эсептери	35,4	46,3	50,1	42,3	47,6	49,3
ИДПга карата % менен						

942. Кыргызстан в цифрах (2010, 2011, 2012), - Бишкек: - Нацстаткомитет КР, 2011.- С. 76, 77, 84; Индекс цен КР 2007-2009, годовая публикация, статсборник. - Бишкек: 2010.- С. 106-107; январь-декабрь 2011. Социально-экономическое положение КР. - Бишкек: 2012.- С.74-75 и 150-151; Karatalov Omurbek. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>

Кыргызстандын ИДПсындагы “көмүскө” экономиканын үлүшү өсүү тенденциясына ээ экени таблицадан көрүнүп турат. 2004-жылдын декабрында официалдуу эмес экономиканын көлөмү, анын ичинде айыл чарбасы ИДПнын 50%га жеткен. Кыргыз Республиканын өкмөтү төрт жылдан кийин экономиканын “көмүскө” секторунун салыштырма салмагы ИДПнын 50% жетет деп белгилеген.

“Көмүскө” экономика салыктык жана социалдык базага терс таасирин тийгизет, адилетсиз атаандаштыкты жаратат жана расмий статистиканы бурмалайт, бул экономика чөйрөсүндө натыйжасыз башкаруучулук чечимдердин кабыл алынышына алып келет. Мындан тышкары, коррупциянын жана “көмүскө” экономиканын көлөмү 1 миллиард сомдон ашкан учурда мамлекеттик бюджет 630 миллион сомдон ашык салыктык түшүүлөрдү жоготушу мүмкүн экенин Кыргызстандын мамлекеттик бюджетин экономикалык-математикалык моделдөөнүн (ЭММ) жыйынтыгы да тастыктаган.⁹⁴³

“Тажрыйбалуу коррупционерлер” “көмүскө” экономиканы өнүктүрүү үчүн ири өлчөмдөгү уурдалган акчаларды салышкан. “Көмүскө” рыноктун чөйрөлөрүнүн ичинен суперрентабелдүү рынокко контрабандалык сырьелор менен алкогольдук ичмидиктер, контрабандалык мунайзат продуктулары менен зер буюмдары жана башкарлар кирген.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин жарыяланган статистикалык

943. Karatalov Omurbek. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>

жыйнактарынын негизинде “көмүскө” экономикада чарба жүргүзүүчү субъекттер тарабынан өндүрүлгөн товарлардын көлөмүн, ошондой эле контрабандалык товарлардын импортун жана экспортун анализдеп чыгуу көп деле кыйынчылыкты жараткан жок.

Экспорттук-импорттук операцияларды жүргүзүүдө Тышкы экономикалык иштердин товардык номенклатурасынын (ТН ВЭД кодекси) коддору боюнча топторду бириктирүүгө байланыштуу “Кыргызстан в цифрах” статистикалык жыйнактарында, ал эми товарларды, өзгөчө куйуучу-майлоочу майларды жана башка продукцияларды сатуунун тизмегинде жок болгондуктан, жашыруун чарбада чыгарылып жаткан товарлардын жана алардын контрабандасынын толук тизмесин аныктоого мүмкүн болгон жок. Ошону менен бирге, натуралай өндүрүлгөн товарлардын түзүмүндө аларды ташып келүү, контрабанда жолдору менен экспорттоо, жашыруун экономикада олуттуу үлүштү: тамеки, алкогольдук ичимдиктер, кант, күйүүчү-майлоочу материалдар жана башкалар түзгөн.

Жашыруун экономиканын шартында контрабандалык товарларды “көмүскө” өндүрүү, импорттоо жана экспорттоо кылмыштуу түзүмдөрдүн, айрым укук коргоо органдарынын, мамлекеттик органдарда иштеген таасирдүү адамдардын контролдук калкалоосунда болгон.

Бир сөз менен айтканда, товарларды өндүрүү жана сатуу алардын адистештирилген түрлөрү боюнча ич ара так бөлүштүрүлгөн. Мисалы, бири алкогольдук ичимдиктерди өндүрүүнү координацияласа, экинчиси күйүүчү жана майлоочу материалдарды, айрымдары электр энергетикасын, алтын

кендерин, жаратылыш ресурстарын жана башкаларга адистештирилген.⁹⁴⁴

“Көмүскө” экономиканын чектен чыккан ишмердүүлүгү мамлекетте экономиканын нормалдуу өнүгүүсүнө жол бербейт жана өлкөнүн улуттук коопсуздугуна коркунуч келтирери бышык. Акаевдик башкаруу мезгилинен баштап мамлекет өзү “көмүскө” иштерге аралашып кеткен. Президент алмашкан сайын мамлекеттик чиновниктер да алмаштырылат. Ал эми чиновниктердин мамлекеттик капиталды “көмүскө” тоноосу жана бийликтеги коррупция эстафета катары бир бийликтен экинчисине күчөтүлгөн түрдө өткөрүлүп келе жатат. Бийлик менен капиталдын биригиши мамлекеттик кызматкерлердин арасында кеңири масштабда коррупциянын жайылышына шарт түзүлгөн.

КРнын УКМК жана Генералдык прокуратура тарабынан: “мамлекеттик кызматкерлердин ыйгарым укуктарын кыянаттык менен пайдалануу, ишенип берилген мүлктү ыйгарып алуу же ысырап кылуу, документтерди жасалмалоо жана алдамчылык” беренелерине ылайык жыл сайын ондогон кылмыш иштерин козгошот, бирок мамлекеттик байлыкка кол салуу кыскабай келет.

2012-жылы февралда президент Атамбаев Ош шаарында үч жогорку окуу жайлардын студенттери менен жолугушуу учурунда кыргыздын үч душманы бар: коррупция, улутчулдук жана манкуртизм. Коррупция жөнүндө ал акыркы жыйырма жылдан бери “коррупция элибиздин мээсине өзгөчө

944. Кара: Karatalov Omurbek. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. С.486. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>

терең сиңип, калк ичинде уурулук кадыресе көрүнүшкө айланып калды. Ким уурдабаса аны “келесоо” (“белая ворона”) деп эсептешкен”, – деген.⁹⁴⁵

Өлкөдөгү укук коргоо, мыйзам чыгаруу жана фискалдык органдар, сот жана мамлекеттик органдар өздөрү кол тийбестикке жамынып алып, мыйзам бузууларга барганда бул терс көрүнүштөрдүн кеңири кулач жайып, гүлдөшүнө жол ачат. Өлкөдө жакырчылыктын пайда болушунун негизги себеби бийликтеги коррупциянын деңгээлинин өсүшү болуп саналарын социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөн.

Коррупциянын деңгээли жыл сайын өсүп, орто эсеп менен ал 70%ды түзгөн. Ошол эле мезгилде оокаттуу байлардын саны да өскөн. Ал эми респонденттердин 60%дан ашыгы байлыктын булагы коррупция жана мамлекеттик мүлктү талаптоо деп жооп беришкен.⁹⁴⁶

Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдары, атайын кызматтары жана түзүмдөрү тарабынан мамлекеттик кызмат адамдарынын кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланышкан коррупциялык жана “көмүскө” экономи-

945. Дело №., – Бишкек: – 2012, 22.02. – С. 7; Karatalov Omurbek. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. – С. 487. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>

946. Асанбеков М., Коррупция – мать революций. – Бишкек: Дело №., 2012, 27.02. – С. 11; Karatalov Omurbek. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. – С. 487. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>

калык жасашкан кылмыш иштеринин жыл сайын, орто эсеп менен, эки – эки жарым минден ашуун бети ачылып, кылмыш иши козголот.

Бирок, бул жерде баса белгилей кетүүчү нерсе, кийинки жылдары, көпчүлүк укук коргоо органдары тарабынан өндүрүлгөн зыяндын деңгээли төмөндөө тенденциясына ээ, ошол эле учурда сотторго берилген иштердин саны да кескин кыскарган. Ал эми бул коррупциялык схеманын алкагында укук коргоо органдарынын кызматкерлери менен соттолуучу кылмышкерлердин ортосунда эки тарапка тең пайдалуу келишимдер жең ичинен түзүлгөнүн айгинелейт.

Демек, укук коргоо органдарынын кызматкерлери алды менен өз үлүштөрүн өндүрүп алуу максатында кылмыш ишин козгошот, “тил табышкан” соң, кылмыш иши токтотулат же жабылат. Айрым гана иштер сотко өткөрүлөт. “Манастан Чубак кемби экен” сыңары, соттордо да көпчүлүк мезгилде АКШнын “көк кагазы” ортого түшкөндүгүнө байланыштуу, кылмышкер сүттөн ак, күнөөсүз болуп чыга келет же мамлекеттик бюджетке арзыбаган сумма өндүрүлүү боюнча чечим чыгарылат же иш кыскартылат.

Бул коррупциялык процедуралардын алкагында тергөөчү, анын начальниги, прокуратура кызматкерлери, сот бийлигинин өкүлдөрү жана албетте, айыпталуучулар өздөрүнүн үлүштөрүнө ээ болушат. Эң өкүнүчтүүсү, мамлекеттик бийлик эшелондорунда мыйзамдуулук “ыплас коррупциялык акчага жабылып” турганда чындыктын бети ачылбай, акыйкаттык орнобой тургандыгы.

Мисалы, Кыргызстанда коррупцияны жоюу боюнча аткарылган иштердин жыйынтыгы 2012-жылдын январь айында Коргоо кеңешинин жыйынында каралып, анын катчысы Б.Табалдиев: бир жылда “Кыргызстанда коррупциядан 30 миллиард сомдон ашык зыян келтирилген. 2 миңден ашуун кылмыш иши козголгон. Алардын көпчүлүк бөлүгү аягына чейин жеткирилген эмес. Суроо туулат, анда эмне үчүн иш козгошкон? Соттордун маалыматы боюнча, соттордун чечим-деринин жыйынтыгы боюнча келтирилген зыянын ордун толтуруу болгону 7,4 миллион сомду түзгөн. Калган сумма кайда? Соттордун коррупционерлерге жан тартып, ырайым кылуусу өлкөнүн өнүгүшүнө терс таасирин тийгизип жатат” – деп айткан.⁹⁴⁷

Мамлекеттик бийликтин жогорку эшелонунда отурушкан жемкорлор өздөрүнүн кылмыштуу, булганыч иштеринин изин жашыруу максатында укук коргоо органдары жана сот бийлиги менен коррупциялык максатта келишип кетүүсү өлкөнүн социалдык-экономикалык өсүп, өнүгүүсүнө түздөн-түз кедергисин тийгизип келет. Мындай, бийликтеги коррупциялык схема так акаевдик башкаруудан кеңири тамыр жайган.

Эң жаманы, кызматтык абалынан мыйзамсыз пайдаланышкан кылмышкерлер мамчиновниктер “көмүскө” акча чогултуу үчүн мамлекеттик маанилүү кызматтарды ээлеп отурушат. Мындай шартта биринчи кезекте өлкөнүн экономикасы

947. Karatalov Omurbek. Экономика Центральной Азии. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане. – С. 487. <https://www.avekon.org/papers/405.pdf>

жабыр тартат. Мамлекеттик чиновниктер каражаты экономиканын өнүгүүсүнө, өндүрүшкө жумшакандын ордуна, алар пара алуу менен алектенишип, кызмат орундарын сактап калууга жана кирешелүү орундарды сатып алууга акча топтошуу менен алек болушат.

2003-жылы апрель айында Акаев: “Ар бир үчүнчү кыргызстандык коррупция өлкөнүн экономикалык көйгөйлөрүнүн эң негизги себеби деп эсептейт. Коррупция мамлекеттин коопсуздугуна коркунуч туудурган негизги коркунучтардын бири болуп калды. Бүгүнкү күндө коррупциялашкан структура мамлекеттик башкаруу системасында өз кызыкчылыктарын лоббирлөө⁹⁴⁸ менен эле чектелбестен, өлкөдөгү бийликти басып алууга аракет кылууда, опол эле учурда негизги коркунуч укук коргоо органдары сыяктуу институттарды талкалоого аракет жасалууда” – деп, уюшулган коррупция мамлекеттик бийлик структураларын ээлеп алганын айткан.⁹⁴⁹

Ал эми ушул эле жылдын октябрында ал: “Кыргызстанда коррупция бийликтин эң жогорку тепкичтерин ээлеп, азыртан эле бийликке катуу басым жасап жатат. Ушундан улам, өлкөдө ата мекендик бизнес эле эмес, чет өлкөлүк түз инвестициялар да пайдасыз болуп калды. Опол эле мезгилде катардагы чиновниктер кымбат хан

948. Лоббирлөө (лоббировать) – белгилүү бир топтун кызыкчылыгы үчүн чечим кабыл алуу процессинде мамлекеттик бийлик органдарына кысым көрсөтүү менен жетекчилик кылуу (экономикалык, саясий, улуттук ж.б.).

949. Что говорили о коррупции президенты Кыргызстана. 9 ДЕКАБРЯ 2015 17:50. KAKTUS [HTTPS://KAKTUS.MEDIA/DOC/329553](https://kaktus.media/doc/329553) [CHTO GOVORILI O KORRYPCII PREZIDENTY KYRGYZSTANA.HTML](https://www.avekon.org/papers/405.pdf)

сарайлардын ээси болуп калышууда. Негизинен ишкерлер стандартташтыруу жана сертификациялоо боюнча кызмат көрсөтүүлөрдүн такыр эффективдүү эмес системасы үчүн каражаттардын эсебинен акы төлөп жатышат. Бул продукциянын өздүк наркын бештен бир эсе жогорулатат...”.⁹⁵⁰

Бийликтеги уюшулган коррупция Кыргызстанды каптап калганын Президент Акаев эң жакшы билген. Анткени бийликтеги коррупциянын атасы да, энеси да анын өзү. Президентке эң жакын деп эсептелген мамчиновниктерди жемкорлукка так Акаевдин өзү үйрөткөн.

Эгерде ал жогорку эшелондогу мамлекеттик кызматкерлерден пара талап кылбай, алардын берген параларына көзү кызарып, азгырылып албай өзү жана үй-бүлө мүчөлөрү таза болгондо, анын кол алдында иштешкен өкмөт мүчөлөрү менен бардык бийлик бутактарында отурушкан чиновниктер да кандайдыр бир деңгээлде коррупциядан таза болушмак.

Акаевдин үй-бүлө мүчөлөрү эле эмес, жакын тууган-туушкандары, анын ишеничине киришкен жардамчылары пара алып, кардарлардын ишин бүтүрүү салтка айланган.

Мамлекеттик иштер паранын күчү менен жүргүзүлүп калган заманга айланган. Мамлекеттик жогорку эшелондогу кызмат адамдары президенттин ортомчу өлкүлдөрүнө пара берип, өзүнө

950. Что говорили о коррупции президенты Кыргызстана. 9 ДЕКАБРЯ 2015 17:50. KAKTUS [HTTPS://KAKTUS.MEDIA/DOC/329553](https://kaktus.media/doc/329553) [CHTO GOVORILI O KORRYPCII PREZIDENTY KYRGYZSTANA.HTML](https://kaktus.media/doc/329553)

караштуу кызматкерлерден пара алуу кадимкидей салтка айланып калган.

Жыйынтыгында президент баш болгон мамчиновниктердин бардыгы өлкөнүн келечеги үчүн эмгектенүүсү экинчи планга жылдырылып, биринчи планга, кандай жол менен болсо да, акча табуунун жолуна түшүшкөн. Акаевдик коррупциялык схема бийлик алмашкан сайын пара берүүнүн да, алуунун да “инфляцияга” карата баасы жогорулап, бүгүнкүгө чейин улантылып келген.

2000 – 2002-жылдардагы А.Акаевдин премьер-министри К.Бакиев: “Акыркы жылдары өкмөттө абийирсиз, колу таза эмес адамдар көбөйдү. Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин башталышы жакшы эле болгон. Ал 1996-жылга чейин созулду. Андан кийин республиканы коррупция каптап кетти. Анын деңгээли жыл сайын өсө баштады. Көптөгөн кыйынчылыктарыбыздын, экономикалык көйгөйлөрүбүздүн ачкычы дал ушул коррупцияга байланыштуу болуп калды. Натыйжада коррупция элдин нааразычылыгын жаратты. Акаевдин тушунда өкмөттүн курамынын 70 – 80%ы коррупционерлер болбодубу? Алар менен коррупциялык маселелерди кантип талкуулап, чече алмакмын?” – деген.⁹⁵¹ Бакиев өзү президент болгондон кийин калыптанган коррупциялык схема кыскаруунун ордуна күчөтүлгөн.

Коррупция мамлекеттин экономикалык туруктуулугуна түз же кыйыр түрдө таасир эте турган паракорчулуктун жана кыянаттыктын

951. Что говорили о коррупции президенты Кыргызстана. 9 ДЕКАБРЯ 2015 17:50. KAKTUS [HTTPS://KAKTUS.MEDIA/DOC/329553](https://kaktus.media/doc/329553) [CHTO GOVORILI O KORRYPCII PREZIDENTY KYRGYZSTANA.HTML](https://kaktus.media/doc/329553)

майда-чүйдөсүнө чейин кыскартылган жок. Коррупция – коррупциялык лоббизм, коррупциялык фаворитизм, коррупциялык протекционизм, трайбализм, непотизм (кумовство же кыргызча синоними – “тууганчылык”), мамлекеттик ресурстарды жана каражаттарды мыйзамсыз бөлүштүрүү жана кайрадан бөлүштүрүү, мамлекеттик ресурстарды жеке максаттарга коротуу, мыйзамсыз менчиктештирүү, саясий структураларды (партияларды ж.б.) мыйзамсыз колдоо жана каржылоо, опузалап алуу, жеке кызыкчылыктарды канааттандыруу үчүн жеңилдетилген насыяларды, буйрутмаларды берүү, бийликти же кызматтык абалды кыянаттык менен пайдалануу, кызматтык абалды пайдалануу менен алынган маалыматтан пайда көрүү максатында пайдалануу, “блат” (товарларга, кызмат көрсөтүүлөргө, киреше булактарына, артыкчылыктарга жетүү үчүн жеке байланыштарды пайдалануу, туугандарына, досторуна, тааныштарына ар кандай кызматтарды көрсөтүү) жана башка.⁹⁵²

Коррупциялык көрүнүштөрдүн толук тизмесин келтирүү мүмкүн эмес деген тыянак чыгарууга болот. Коррупциялык көрүнүштөрдүн зыяндуулугу жана таралышы көрсөткөндөй, экономикалык ишти укуктук жана институционалдык жөнгө салуу чөйрөсүндө көрүлүп жаткан чаралар салттуу рыноктук мамилелердин системасына мүнөздүү болгон терең карама-каршылыктарды жоюуну мамлекет камсыз кыла албай келет.

952. Основы антикоррупционной политики: Учебное пособие //Саякбаев Т., Мамбеталиева Э., Абдыкеримов А. - «Оптим Технолоджис», 2020. – С.17.

Салык салуу системасынын императивдүүлүгү, коомдун мамлекеттик (публичный – ачык, айкын) экономикалык кызыкчылыктары жана бизнестин жеке материалдык кызыкчылыктары; жалданма эмгектин кызыкчылыктары жана жеке капиталдын кызыкчылыктары; коомдук-саясий системадагы демократиялаштыруунун жетишилген деңгээли менен экономикада жетиштүү демократиялык принциптердин жоктугу мамлекетке кедергисин тийгизип келет.

Мамлекеттик башкаруунун сапатын жогорулатуунун, өлкөнүн прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуунун артыкчылыктуу багыттарынын бири коррупцияга каршы күрөшүү боюнча чаралардын системасын иштеп чыгуу болуп саналат. Коррупциянын себептеринин көптүгү экономикалык илимде да белгиленет, мында укуктук маданияттын төмөн деңгээлинин фонунда негизги факторлор катары экономикалык, институттук, саясий, социалдык-маданий, социалдык-психологиялык жана саясий факторлор белгиленет.

“Коррупцияга каршы саясаттын негиздери” аттуу окуу куралынын авторлору: Т.Саякбаев, Э.Мамбеталиева жана А.Абдыкеримовдор мамлекеттерде коррупциянын тамыр жайуусунун негизги себептерин терең анализдеп, иликтеп төмөнкү топторго бөлгөн:⁹⁵³

Коррупциянын экономикалык себептери – биринчи кезекте, мамлекеттик кызматкерлердин эмгек акысынын төмөн деңгээли, мамлекеттик

953. Кара: Основы антикоррупционной политики: Учебное пособие //Саякбаев Т., Мамбеталиева Э., Абдыкеримов А. - «Оптим Технолоджис», 2020. – С.19 – 21.

органдардын кызмат-адамдарында дискрециялык ыйгарым укуктардын болушу, кеңири административдик жана контролдук ыйгарым укуктар, ишкердик ишти укуктук жөнгө салуу, ресурстарды бөлүштүрүү ж.б. экономикасы жаңыдан өнүгүп келе жаткан өлкөлөр коррупцияга көбүрөөк дуушар болушат.

Коррупциянын институционалдык себептери катары мамлекеттик ведомстволордун иштеринин жогорку деңгээлдеги жабыктыгы, отчеттуулук системасынын чектен тыш көлөмдүүлүгү, мыйзам чыгаруу системасындагы ачык-айкындуулуктун жоктугу, мамлекеттин кадрдык саясатынын начардыгы, кызматкерлердин иш жүзүндөгү аткарган иштери эске алынбастан, кызматтык жогорулаш үчүн мүмкүнчүлүктөргө жол берилгендиги.

Коррупциянын саясий себептери улуттук жана коомдук (публикалык) саясий максаттарды жеке баюу, саясий “жол башчылык” менен алмаштырууда, олигархиялык кландарды жана топторду түзүүдө жана бекемдөөдө көрүнөт. Жогорку саясий звено капиталды офшордук зонага активдүү алып чыгууну, рейдерлик басып алууларды колдоону, анын ичинде “мамлекеттик аппаратты” өз кызыкчылыктарына жигердүү пайдаланууну, атаандаштарын куугунтуктоону уюштурууну ж.б.у.с. баштайт. Мунун баары мамлекеттин эл аралык аренадагы беделин жана кадыр-баркын төмөндөтүүгө алып келет, анын саясий жана экономикалык обочолонуусуна өбөлгө түзөт, ошондой эле өлкөнүн инвестициялык жагымдуу шарттарды төмөндөтөт.

Коррупциянын социалдык-маданий себептери болуп коомдун деморализацияланышы, жаран-

дардын аң-сезиминин жана уюшкандыгынын төмөндүгү, “бийлик башындагылардын” эркине карата коомдук пассивдүүлүк эсептелет.

Коррупциянын социалдык-психологиялык себептери коомдун деморализациясында, жарандардын аң-сезиминин жана уюшкандыгынын жоктугунан, бийликтин жол берүүчүлүккө жана эрктүүлүгүнө карата коомдук пассивдүүлүктөн көрүнөт. Коррупция жарыяланган жана реалдуу баалуулуктардын ортосундагы олуттуу айырманы билдирет жана коом мүчөлөрүнүн арасында адеп-ахлак менен жүрүм-турумдун “кош стандарттуулугун” түзөт. Бул коомдогу бардык баалуулуктардын өлчөмү акча болуп калышына алып келет, адамдын кадыр-баркы анын жеке байлыгынын өлчөмү менен аныкталат, адамдардын жүрүм-турумунун цивилизациялуу социалдык жөнгө салуучуларынын девальвациясы жана бузулушу: адеп-ахлак нормалары, укук, дин, коомдук пикир жана башка нарктуу салттардын бузулушуна алып келет.

Жогорудагы факторлор орун алган жарды, жаңыдан өнүгүүгө кадам койгон өлкөлөрдө коррупциянын деңгээли өтө жогору болорун тарых далилдеп келет. Коррупциянын жогорку деңгээлинин негизги себептерине ички жана тышкы тоскоолдуктарды кармап туруу механизмдерин камсыз кылган саясий институттардын жеткилең эместиги да чоң роль ойнойт. Мындан тышкары, мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды “кош” чечмелөөнүн фонунда кызмат адамдарына бюрократиялык жол-жоболорду ишке ашырууга өзүм билемдик менен кийлигишүүгө же тийиштүү төлөмдөрдү ашыкча баалоого мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кесиптик компетентсиздиги, клептократия, трайбализм жана саясий патронаждын кызматтык структураларда кеңири тамыр жайышы коррупцияны контролдоо механизмдеринин начарлашына жана жалпы эле өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет.

“Ары жок акылсыз, эрке бала атасы өлгөндө анын дүйнөсүн чачып бир көбөт...” – сыңары, кайран СССР кайтыш болгондон кийин, союздун 70 жыл бою кашыктап чогулткан байлыктарын Акаев башында турган коррупционер-демократтар, тарп талашкан кузгундардай, кыска мөөнөт ичинде мамлекетти да, калкты да тоноп, жайдакташып бүтүшкөн.

2021-жылы 27-июлда “Вечерний Бишкек” басылмасыда журналист А.Аджиевдин: “Коррупциянын, диктатуранын жана Кыргызстандын президенттеринин атасы Аскар Акаев” – деген темада көлөмдүү макаласы жарык көргөн. Ал макалада автор: “Аскар Акаев президенттик кызматка киришкенден кийин алгачкы интервьюларынын биринде Кыргызстанда үч жылдын ичинде түп-тамырынан бери өзгөрүүлөрдү жасап, коомду гүлдөп-өнүгүү жолуна салам деп убада кылган. Ал эми биринчи президент бул убадасын аткарды – биздин өлкөдө жашашкан аз гана катмарлары үчүн, аларды биз элита деп атайбыз.

Биринчи президент баштаган менчиктештирүү процесстери республиканын экономикасын гана кыйратпастан, коррупциянын чексиз өсүшүнө алып келди. Ишканаларды арзанга сатуу абдан

пайдалуу болуп калды. Бийликте отурушкан бардык деңгээлдеги адамдар чексиз байыганга мүмкүнчүлүк алышты. Көптөгөн объектилер кагаз жүзүндө бир баада сатылса, иш жүзүндө башка баада сатылды. Бул азыркы олигархтардын капиталын алгачкы топтоонун негизги этабы болуп калды.

Менчиктештирүү саясатынын шапылыш ишке ашыруунун натыйжасында мамлекеттик кирешелердин деңгээли олуттуу кыскарган, ал өз кезегинде мамлекеттин институционалдык деградациясына алып келген. Мамлекеттик кызматкерлер массалык түрдө иштен бошотулуп, бир адам үчөөнүн функциясын аткарууга жөндөмсүз болгон.

Ал эми мамлекеттик кызмат үчүн эч кандай реалдуу материалдык колдоо болбогондуктан, мамлекеттик кызматкерлер функциясына жараша ар бири конкреттүү аткарган кызматына “сый акы” алууга өтүшкөн. Мисалы, милиция органдарында – кандайдыр бир ишти жаап, сый акы алуу; өкмөттө – кайсы бир тарап үчүн пайдалуу чечим кабыл алуу, кимдир бирөөлөргө лицензия берип, андан акча жасоо; парламентте – кандайдыр бир мыйзамдын бирөөнүн кызыкчылыгы үчүн өтүшүнө “жардам берүү”. Бардык мамлекеттик структураларда ушундай принцип менен иштер жүргүзүлгөн.

Жыйынтыгында республикада коомчулукка белгилүү болгон мамлекеттик башкаруунун коррупциялык туруктуу системасы түзүлгөн” – деп жазган.⁹⁵⁴

954. Анвар Ажиев 27 июля 2021 19:56. Аскар Акаев – отец коррупции, диктатуры и президентов Кыргызстана. [HTTPS://WWW.VB.KG/](https://www.vb.kg/)

Тарых спираль менен өнүгөт деп бекеринен айтылбаса керек. “Жаман жорук жугуштуу” – дегендей, бардык президенттердин коррупциялык жасашкан иштери коёндой бирине бири окшош.

“Чексиз бийлик башкаруучуну бузат” деген сөз таамай айтылган. “Ажыдаарды өлтүргөн адам бат эле кайра Ажыдаарга айланат” – деп, Евгений Шварцтын жомогунда сүрөттөлгөн жагдай так биздин президенттерге тиешелүү.

2012-жылы 17-майда “Дело..., №” газетасына саясат таануучу М.Сариевдин: “Акаев и Бакиев - не президенты. Они вожди племени” – деген темада интервьюсу жарыяланган. Анда ал: Аскар Акаев Кыргызстанды СССРден мураска калган гигант ресурстары менен тың республиканы кабыл алганы элдин эсинде. Ал таза, актай барактын бетинен баштап, тап-такыр башка өлкөнү түптөсө болмок. Акаев болсо коррупциянын, көмүскө агымдардын, кыйшык мамлекеттин пайдубалын түптөдү. ...эми коррупция менен масштабдуу күрөш жүргүзүү мүмкүн эмес, анткени коррупциянын атасы болгон Акаевдин аркасы менен жемкорлук бийлик структурасынын бардык вертикалына терең сиңип кеткен, – деп айткан.⁹⁵⁵

Коррупция акаевдик башкаруу мезгилинде эле пайда боло калган негативдүү көрүнүш эмес. Ал социализмдин тушунда да өз деңгээлине жараша

DOC/404051 ASKAR AKAEV OTES KORRYPCII DIKTATYRY I PREZIDENTOV KYRGYZSTANA.HTML

955. “Дело №”: Почему кыргызские VIP-бегунки идут в мире нарасхват? (расследование) 00:40 21.05.2012. АКАЕВ И БАКИЕВ - НЕ ПРЕЗИДЕНТЫ. ОНИ ВОЖДИ ПЛЕМЕНИ Расследования. 17.05.2012 06:09. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1337546400>

болгон. Бирок СССРде 30-жылдардан 50-жылдардын башына чейин аны нейтралдаштыруу үчүн мамлекеттик бийлик тарабынан керектүү иш чаралардын баары жасалган.

Коррупцияны да, сойкулукту да биротоло жок кылууга мүмкүн эмес, бирок коомго жат көрүнүштөрдү минималдаштырып, мамлекетте алар эч кандай чечүүчү ролду ойнобогон деңгээлге жеткирүүгө болорун сталиндик башкаруу мезгилинде, кыска мөөнөт ичинде ишке ашырылган. Ал эми Сталин паракорлорду “жөн эле атып салган” үчүн коррупцияны жеңген деп бүтүм чыгарышкандар терең жаңылышышат. Анткени, согуштан кийин коррупцияга каршы күрөш күчөп турганда, 1947-жылдын 26-майында өлүм жазасы алынып салынган. Коррупцияга каршы ар бир советтик жаран, анын ким экендигине жана коомдогу ээлеген статусуна карабастан күрөшүүгө милдеттүү болгон. Кылмышкердин жасаган иштерин билип, бирок ага каршы эч бир аракет жасабаган коррупционердин жакын туугандары да шериктеп (соучастник) катары жоопко тартылган.

Мындан тышкары кимдир бирөөнүн пара алып жатканын же башка мыйзамсыз иштерди жасаганын көрүп эле эмес, кулагы менен угуп, бирок унчукпай койгондор да сот алдында жооп берген. Мына ушундан улам ошол жылдарда министрстволордун, борбордук башкармалардын жана ишканалардын иш чөйрөсүндөгү кылмыштардын бүтүндөй сериясынын беттери ачылган.⁹⁵⁶

956. Николай НАД (Добрюха) 31 октября 2013. Как Сталин победил коррупцию. <https://fish12a.livejournal.com/836477.html>

Сталиндик башкаруу мезгилинде коррупция менен көмүскө экономика, дүйнөлүк тарыхта эң минималдуу чекке жеткен. Анткени ал мезгилде советтик жарандар “бир көзүң, экинчи көзүңө душман” катары, үй-бүлө мүчөлөрүнөн да чоочулашып, мыйзамсыз иш жасагандан сактанышкан.

Советтер Союзунда Сталинден кийин экинчи ирет Ю.В.Андроповдун тушунда коррупцияга каршы күрөш башталган. Ю.В.Андропов Советтер Союзун бир аз гана убакыт башкарган – 1982-жылдын 10-ноябрынан 1984-жылдын 9-февралына чейин.

Бирок анын коррупцияга каршы аёосуз күрөшүүсүнүн маховиги, ал өлгөндөн кийин да инерция менен бир-эки жыл иштеген. Андропов мамлекеттин экономикалык абалын жакшыртуу үчүн күрөштү эмгек тартибин чыңдоо боюнча кеңири масштабдуу кампания менен баштаган.

СССРдин шаарларында укук коргоо органдары тарабынан 1980-жылдардагы катуулугу калкка адаттан тыш көрүнгөн чараларды колдонуу менен башталган. Маселен, чоң шаарларда жумуш убактысында кинотеатрларда, ири универмагдарда жана башка эл көп чогулган жерлерде милициянын рейддери жүргүзүп, анын жүрүшүндө жумуш мезгилинде жумуш ордунда жокторду аныктоо максатында документтер текшерилген. Айрым начальниктер жумуш убактысында “дүкөндөрдү кыдырып” жүрүшкөн кызматкерлерине рейддер уюштурулган. Кыска мөөнөт ичинде эмгек тартиби кадимкидей жолгон коюлуп, өндүрүлгөн продукциянын көлөмү кескин өскөн.

Ошол эле учурда резонанстуу коррупциялык иштер козголуп, мыйзамсыз кирешелерге, алыштар, спекулянттарга каршы күрөш күчөтүлгөн. 1982-1986-жылдар аралыгында 839 миң коррупционер камакка алынган. Соода тармагындагы коррупцияга каршы күрөш кеңири масштабда жүргүзүлгөн. Москва шаардык аткаруу комитетинин соода башкы башкармасынын начальниги Н.П.Трегубов сот жообуна тартылган. Анын артынан Москвадагы Главторгдун 25 жооптуу кызматкери, Москвадагы ири азык-түлүк магазиндеринин директорлору камакка алынган. КПСС Краснодар крайкомунун биринчи секретары С.Ф.Медунов, ички иштер министри Н.А.Щелоков жана анын орун басары, Л.Брежневдин күйөө баласы Ю.М.Чурбановдор сот жообуна тартылышкан.

Бүткүл союз боюнча чуулгандуу: Өзбек ССРиндеги “пахта мафиясы”; “Сочи-Краснодар мафиясы”; “Медуновдун иши”; “балык мафиясы” жана башкарлардын беттери ачылып, көптөгөн кызматкерлер ар кандай мөөнөткө соттолушкан. Бул кылмыштуу топтордун уюштуруучуларын “калкалап” (“крышевать”) турушкандар: КПСС БКнын жана союздук өкмөттүн жогорку даражалуу кызматкерлери, ошондой эле союздук республикалардын партиялык жана өкмөттүк жетекчилери болушкан. Бул айсбергдин чокусу гана болгон. Бирок, партиянын жогорку жетекчилеринин көпчүлүгү тазаланганына карабастан, алар түрмөгө эмес, пенсияга жөнөтүлгөн.⁹⁵⁷

957. Борьба Андропова с коррупцией: какие были результаты https://news.rambler.ru/other/43805380/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink;https://news.rambler.ru/other/43805380/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink

Андропов партиялык жана мамлекеттик аппаратты, анын ичинде мамлекеттик коопсуздук органдарын “тазалоо” компаниясын жүргүзгөн. Ал башкарган он беш айдын ичинде жемкордукка жана ар кандай мыйзамсыз иштерге аралашкан СССРдин 18 министри алмаштырылып, КПССтин обкомдорунун 37 биринчи секретары кайра шайланышкан.⁹⁵⁸

Дагы бир мисал, Израилдин 5-премьер-министри Голда Меир⁹⁵⁹ айым (1969-1974) коррупция менен күрөшүү боюнча мындай деген: “Эгерде сиз уул-кыздары кайтып келе турган өлкө кургуңуз келсе, өлкөнүздөгү адамдар өргүү мезгилинде гана чет өлкөлөргө чыга турган өлкө кургуңуз келсе, келечекте коркуу сезими жок мамлекет кургуңуз келсе, анда эки эле кадамды жасаңыз: Коррупцияны Мекендин саткынына, ал эми коррупционерлерди жети урпагына чейин чыккынчыларга теңеңиз... (Приравняйте коррупцию к измене Родине, а коррупционеров — к предате-

rambler.ru/other/43805380-borba-andropova-s-korrupsiyey-kakie-byli-rezultaty/

958. Андропов Юрий Владимирович https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2_%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

959. 5-й премьер-министр Израиля Голда Меир. https://aif.ru/society/history/kak_golda_meir_predlagala_sdelat_lyubuyu_stranu_veli_koy

лям, вплоть до седьмого колена...)⁹⁶⁰ Демек, коррупционердин урпактары да калктын каргышына калгандай, чыккынчы катары, эл ичинде баш көтөрүп, жүзү жарык жүрө албай турган деңгээлге жеткенде коррупция кескин кыскарат дегенди билдирет.

Мамлекетте мыйзамдуулук сакталып, темирдей тартип орнотулган өлкөдө коррупция менен көмүскө экономика кескин кыскарып, мамлекеттин ар тараптуу өнүгүүсүнө кеңири шарттар түзүлөрү мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ал эми “ат көрбөгөн минип өлтүрөт...” — сыңары, мамлекетти башкаруунун жана бийликтин күңгөй-тескей сырларын теориялык жактан да, практикалык жактан да көрбөгөн, жеңил ойлуу, зайыбынын акылы менен жашаганга көнгөн президент республиканын өзгөчөлүгүн эске албай, Батыштан жөнөтүлгөн чет өлкөлүк кеңешчилердин акылы менен революциялык реформаларды баштаган. Республика, иш жүзүндө, кыска мөөнөт ичинде, горбачевдук “кайра куруу” жолу менен социалисттик пландуу экономикадан, рыноктук экономикага секирик жасоо менен өтүүгө өлкөнүн өндүрүшү да, калктын да даярдыгы жок болгон.

Саясий жана социалдык-экономикалык ар кандай реформаларды жүргүзүүдө терең анализденбеген, алабармандык чечимдер мамлекетти тунгуюкка алып барарын, ачык, бетке айтып, президентти өз мезгилинде токтото турган, журт ичинде

960. 5-й премьер-министр Израиля Голда Меир. https://aif.ru/society/history/kak_golda_meir_predlagala_sdelat_lyubuyu_stranu_veli_koy

кадыры сиңген, Бакайдай бир аксакал калың кыргыз журтчулугунан чыкканга жарабаганы албетте, арман эмей эмне.

Акаевдик башкаруу “аттанганда эле ээрге кыйшык отурганын”, бийликтин жүргүзүп жаткан реформалары туура эмес экенин, өз мезгилинде Советтик Кыргызстандын эки жетекчиси Т.Усубалиев менен А.Масалиев оппозициялык маанайда сын-пикирлерин айтышкан. Совет доорунда жана эки партбосстун жетекчилиги астында курулган жана иштеп жаткан эл чарбасындагы завод-фабрикалар, колхоз-совхоздор жана турмуш-тиричилик объектилерин Эгемендүүлүктүн шылтоосу менен “өзүмдү өзүм билем, өтүгүмдү төргө илем” сыңары, “шок терапиясын” уюштуруу менен өлкөнүн өндүрүшүн, айыл чарбасын акаевдик бийлик кыйратып жатканы, албетте, алардын акылына сыйбаган иш болуп, аларга жаккан эмес.

Бирок, Акаев Кыргызстан Компартиясынын БКнын мурдагы эки биринчи секретарларынын айткан сындарынан кутулуу максатында, алардын “тилин” табууга ар кандай жолдор менен аракеттер жасаган. Саясат таануучу жана Борбордук Азия боюнча россиялык эксперт А.Дубновго берген интервьюсунда А.Акаев: “Билесизби, биринчиден, легендарлуу парламент мени президент кылып шайлаган. Мен парламент менен абдан абийирдүүлүктө, ийкемдүү иштештим. Дээрлик күн сайын эртең менен парламентке келип отуруп, бардык суроолорго жооп берчүмүн. Парламентте төңкөрүш жана башка нерселер болуп кетпеши үчүн ынтымакты сактоо менин башкы милдетим деп эсептечимин. Эмне үчүн? Анткени, эсиңизде болсо,

парламентте эки мурдагы генсектер отурушкан: [Турдакун] Усубалиев жана [Абсамат] Масалиев. Бардык депутаттар алардын тарбиялануучулары болчу. Элестете аласызбы? Масалиев мени таптакыр кабыл алган жок, ал мени кокусунан келген адам, мени кетириш керек деп эсептеген. Усубалиев салкын мамиледе болгон. Бирок мен эмне кылдым? Мен өткөн заманга жана жеке бул эки аксакалга таш ыргытканга (сындаганга) эч кимге уруксат берген жокмун. Аларга дачаларын кайтарып берип, экөөнө тең машина бердим. Масалиев мени өмүр бою, көзү өткөнчө сындады, ал эми менин кунт коюп, жасаган мамилемден улам Усубалиевдин пикири өзгөрдү. Анын же 80 жылдыгын, же 90 жылдык маарекесин белгилешкенде мен ага Кыргыз Республикасынын Баатыры наамын тапшырдым, ал ыраазы болду. Чындыгында бул наамга ал киши татыктуу болчу” – деген.⁹⁶¹

Акаевдин баш аламан жүргүзгөн “шок терапиялык” реформаларына дайыма оппозициялык маанайда каршы болгон А.Масалиев эле эмес, кошуна өлкөлөрдүн жетекчилери да каршы пикирин билдиришкенин Акаевдин өзү эскерүү менен: “Ал эми, эки кошунам (Каримов менен Назарбаев) мага: “Уккунчу, сен эмне кылып жатасың? Сен өкүмгө өзүң кол койдун, күзүндө

961. Дубнов А. Почему распался СССР. Вспоминают руководители союзных республик / Аркадий Дубнов. — Москва: Индивидуум, 2019. — 304 с.: ил. <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/545496?format=read>; Борис Николаевич сказал: „Аскар, нам рано успокаиваться“ [https://prozhito.org/memories?diaries=\[6432\]&offset=0](https://prozhito.org/memories?diaries=[6432]&offset=0)

колунду жайып басып кетесиң. Карьеранды бүттү деп эсепте”, – деп айтышкан, деген.⁹⁶²

Кошуна өлкөлөрдүн жетекчилери Кыргызстандагы коррупциялык жол менен тездик темпте жүргүзүлүп жаткан “кайра куруу” реформаларын тынчсыздануу менен анализдеп, байкоо жүргүзүп турушканын жана Кыргызстандагы “демократиянын” жугуштуу шамалы алар жетектеген өлкөлөргө да таасирин тийгизгендиктен алардын кайрылуусун Акаев интервьюсунда мындайча эскерет: “Күндөрдүн биринде Нурсултан Абишевич (Назарбаев. – Ред.) мага телефон чалып: “Эй, демократ, сен үйүңдө демократияны жасагын, уктуңбу! Эмне үчүн бизди аралаштырасың? Көрдүңбү, сенин басылмаңардан чыккан газетаңар эмнелерди басканын, мага карата ушундай сындарды алып келишти!”. Ушундай эле пикирди Ислам Абдуганиевич (Каримов. – Ред.) да айткан. Ошентип, ушундай катачылыктар болгон...”, – деп эскерген Акаев.⁹⁶³

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондун алгачкы жылдарында акаевдик бийлик мамлекеттин экономикалык – өндүрүштүк структурасын жана калктын менталдык өзгөчөлүктөрүн терең

962. Дубнов А. Почему распался СССР. Вспоминают руководители союзных республик / Аркадий Дубнов. — Москва: Индивидуум, 2019. — 304 с.: ил. <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/545496?format=read>; Борис Николаевич сказал: „Аскар, нам рано успокаиваться“ <https://prozhto.org/memories?diaries=6432&offset=0>

963. Аскар Акаев: Я сделал ошибку, разрешив Freedom House создать типографию 25 июня 2022 15:32. https://www.vb.kg/doc/419738_askar_akaev:_ia_sdelal_oshibky_razreshiv_freedom_house_sozdat_tipografiu.html

изилдебей туруп, эл аралык консультанттардын “акылына” жетеленип, донорлордун карызга берген каражатына калыптанып калган социалисттик экономиканы тобокелчиликке салып, тез либералдаштыруунун жана менчиктештирүүнүн “шок терапиясын” ишке ашырууга аракеттенген.

СССР урап, бирдиктүү экономикалык байланыштар үзүлүп, республиканын эл чарба, илим, билим жана маданият тармактары, айрыкча өнөр жай өндүрүштөрү кризисттик оор абалга кептелген. Экономиканын кыр аркасы эсептелген заводдор менен фабрикалар PESAC деп аталган программасына жана акаевдик “прихваттарштырууга” кабылып, биринен сала, бири банкротко кабылышкан. PESAC – бул мамлекетке таандык ири, бирок рентабелдүү эмес деп эсептелген ишканаларды кайра уюштуруу жана жок кылуу программасы болгон.

Программа 1993-1996-жылдары Кыргызстанда Дүйнөлүк банк тарабынан каржыланып ишке ашырылган. PESAC программасынын алкагында 1993-1996-жылдары Кыргызстандын 36 ири ишканасы рентабелдүү эмес, чыгашалуу деп табылган. Кыргызстандагы миңдеген жумушчулар иштеген эң ири – Ленин атындагы, Фрунзе атындагы заводдор, Камволдук-нооту комбинаты, “Октябрдын 40 жылдыгы”, “ВЛКСМ” жана башка бир нече фабрикалар “банкроттукка” кабылган.⁹⁶⁴ Программанын ишке ашырылышы менен миңдеген адамдар жумушсуз

964. Караева А. 13 марта 201. Программы, разгромившие экономику Кыргызстана. Газета «ПолитКлиника» №5 от 12.03.2015/стр. 6. https://www.gezitter.org/economics/38063/programmyi_razgromivshie_ekonomiku_kyrgyzizstana/

калышып, бардык ишканалар токтоп, акыры алардын баары талкаланып, станоктору жана темир тезектери, металлолом катары Кытайга сатылып, жок кылынган.

Мурдагы КРнын вице-премьер-министри Б.Мамбетов: "...Муну мен Кыргызстандын экономикасына каршы атайын жасалган кылмыш деп эсептейм. Менин билишимче, бул программанын негизинде 100 миллион доллар бөлүнгөн. Жыйынтыгында ал акчадан сөз да, дем да жок, бир кезде дүркүрөп турган ишканалар да биротоло талкаланып, жок кылынган. Бардык мамлекеттик завод-фабрикалар тиешелүү инвесторлордун колуна өткөн жок, бирок кандайдыр бир жол менен талкаланып, өтө арзан баада сатуучулардын колуна өткөн. Бул Кыргызстандын тарыхындагы эң негизги кечиримсиз кемчилик", – деп эскерген.⁹⁶⁵

Акаевдин тездетилген рыноктук экономикага "шок терапиясын" колдонуу методу менен өтүүдөгү жасаган аракетине парламенттеги үркөрдөй болгон оппозициялык маанайдагы депутаттар объективдүү аргументтер менен каршы турушкан. Бирок бийлик алардын үнүн угуу мындай турсун, оппозициянын лидерлерин карателдик органдардын жардамы менен жазалоо компаниясы күчөтүлүп, союз мезгилинде республиканын ири өндүрүш тармактарын жетектепкен жетекчилерге "кызыл директорлор" деген ярлык менен куугунтукка алынган.

965. Караева А. 13 марта 201. Программы, разгромившие экономику Кыргызстана. Газета «ПолитКлиника» №5 от 12.03.2015/стр. 6. <https://www.gezitter.org/economics/38063programmy-razgromivshie-ekonomiku-kyrgyzystana/>

Республиканын ири завод-фабрикаларын "жандандыруу" үчүн PESAC программасына киргизүү мезгилинде Өнөр жай министрлигинде 160тан ашуун киши эмгектенишкен. Бирок алардын бири да келечек тарых үчүн, жок дегенде бир кичкинекей заводду сактап калууга аракет жасашкан эмес, – деп жазат Б.Мамбетов өзүнүн "Бул кандайча болгон" ("Как это случилось") аттуу көлөмдүү эмгегинде.⁹⁶⁶

Бардык ишканалардын жок болуп кетиши жөнүндө министрликтин мурдагы жетекчилери менен сүйлөшкөндө, мен алардын эч кимиси азыр да бул жөнүндө кымындай да өзүн күнөлүү сезбей тургандыгына ынандым. Ал эми өндүрүштүн толук талкаланышына түздөн-түз күнөө так ушул жетекчилерде болгон. Ошол кездеги президент Акаев аларга эң көп ишенич арткан,⁹⁶⁷ деп айткан Мамбетов. Кыргыз интеллигенциясынын ошол кездеги чыгаан аттуу, баштуулары завод-фабриканын талкаланып жатканын көрүп, билип турса да "бул мага тиешеси жок" деген принцип менен кайдыгер жашаганга көнүшкөнү, албетте, өтө өкүнүчтүү.

Тилекке каршы, ПЕСАК программасы менен приватизация саясаты республиканын өндүрүш тармагын жана экономикасын мыкты билген чарбакер деп эсептелген өкмөт башчы А.Жумагуловдун колу менен ишке ашырылган. Натыйжада Апас Жумагуловго кыйыр түрдө "башкы ликвидатор" деген жарлык тагылганын маалымат каражаттары кабарлап чыгышкан. Апас Жумагулов да А.Акаевдин башкаруу режимине каршы тура алган эмес, бул

966. Мамбетов Базарбай. Как это случилось. – Б.: Турар, 2019. – С. 37.

967. Мамбетов Базарбай. Как это случилось. – Б.: Турар, 2019. – С. 38.

анын иегизги күнөөлөрүнүн бири болуп калды, — деп жазган “Полит Клиника” газетасы.⁹⁶⁸

Калыптанып калган социалисттик пландуу экономиканы жаңайы рыноктук баш-аламан экономикага өткөрүүдө Акаев “рыноктук экономикага өтүүнүн тездетилген курсун” жарыялап, “шок терапияны” колдонуу менен жүргүзүлгөн реформаны колдоп, кубаттап чыгышкан күчтөр басымдуулук кылган.

Акаевдик башкаруудан тартып президенттердин жүргүзүшкөн саясий, социалдык-экономикалык саясаттарынын ак, карасы анализденбей, массалык маалымат каражаттарында жорго, сууга тийгизбей көкөлөтө мактап, колдоп чыгышкан “дежурный” “ак шакал, көк шакал” коопматчы топтордун катары өсүп чыккан.

Президент бийликте турганда “оозу кыйшык болсо да, байддын баласы сүйлөсүн” сыңары, анын туура да, туура эмес да жүргүзгөн саясатын айта күүгө төңөгөн, мактоо компаниясы кадимки салтка айланган.

Ал эми президент кызматтан кеткенине үлгүрбөй жатып, анын “оту менен кирип, күлү менен чыгып” жүрүшкөн, үзөңгүлөш сорапниктери биринчилерден болушун, каралоо компаниясын башташкан. Мындай эки жүздүүлүк, коомго жат көрүнүш Кыргызстандын 33 жылдык тарыхында бардык президенттердин башкаруу мезгилдеринде кайталанган келе жатат.

968. Караева А. 13 марта 201. Программы, разгромившие экономику Кыргызстана. Газета «ПолитКлиника» №5 от 12.03.2016/стр. 6. http://www.gazitter.org/economics/38063_programmyi_razgromivshie_ekonomiku_kyrgyzстана/

ЖАКЫРЧЫЛЫК. ЭМГЕК МИГРАЦИЯСЫ

Акаевдин тездетилген экономикалык саясатында мамлекеттик ишканаларды приватташтыруу жана реструктуризациялоо, соода жана валюта режимдерин, финансы институттарын реформалоону камтыган кеңири реформалар жүргүзүлгөн. Тездетилген бул өзгөрүүлөрдүн эффектиси төрө натыйжасын берген: төрт жылдын ичинде (1992-жылдан 1996-жылга чейин) ИДП 60 пайызга жакын төмөндөгөн, жумушсуздук кескин өскөн, жумушчулардын эмгек акысы төмөндөгөн. Жакырчылыктын масштабы күн санап өскөн. Экономиканын тармактык структурасы олуттуу өзгөрүүлөргө учураган. Онөр жайдын салыштырма салмагы кескин кыскартылып, айыл чарбасынын үлүшү өскөн.

Экономикалык өсүштү кайра жаңыдан-дырууга жасалган бийликтин аракеттери жакырчылыктын деңгээлин ого бетер тереңдеткен. Чындыгында, жакырчылыктын өсүүсү 2000-жылга чейин басаңдаган эмес. Ошол эле мезгилде кирешелердин теңсиздиги 1000-жылдары кескин өскөндүгү байкалган.

1990-жылдары болуп өткөн трансформациялык процесстер калктын кирешелеринин өзгөрүшүнө алын келип, өң кейингүү кесепеттерге кабыл-

тып, коом ич ара бай жана кедей болуп бөлүнүшүнө алып келген.

Республикадагы өтө, төмөнкү деңгээлдеги жакырчылык эмгекке жарамсыз кары-картандарга, майыштарга жана балдарга эле эмес, калктын эмгекке жарамдуу бөлүгүнө да кеңири жайылтылган.

Эл чарба тармактарындагы өндүрүштөрдүн дээрлик бардыгы акаевдик экономикалык “кайра курууга” байланыштуу толук кандуу иштеген эмес. Завод-фабрикалар биринен сала бири банкрот болгон. Республикада жумушсуздук массалык түргө айланган. Жалаң айлык маяна менен жашаганга көнгөн республиканын басымдуу көпчүлүк калкы айлап, жылдап эмгек акы алуусу үзгүлтүккө учураган. Ишканалардын финансылык абалы кескин оордошконуна байланыштуу жумушчулар айлык акы үчүн өндүрүлгөн товарлардан натуралай түрдө алууга аргасыз болушкан. Мамлекеттик кызматкерлердин, айрыкча социалдык тармактарда иштешкендердин маянасынын аздыгына жана убагында берилбегенине байланыштуу кызматын таптап кетүүгө аргасыз болушкан.

Акаевдин тушунда экономикалык реформа боюнча мамлекеттик комиссияда иштеген, экономика илимдеринин доктору Асылбек Аюпов мындай деп эскерет: “[Акаев] “шок терапиясын” уюштуруп өндүрүштү, айыл чарбасын талкалады. Бул ымыркайды сууга ыргытканга барабар: сүзүп чыкса жашап кетет. Бизде сууга ыргытылган наристе чөгүп кеткени анык болгон. Биздин калкыбыз билим жагынан да, менталитет жагынан да даяр эмес болчу. Уурдоо, сатуу, мыйзамсыз бизнес менен

алектенүү оңой болгон. Ал жерден баңгизат сатуучулар, өз капиталдарын түптөшкөн криминалдык авторитеттер өсүп чыгышкан”, – деген.⁹⁶⁹

Ал эми тарыхчы Бакыт Саипбаев мамлекеттик жана коомдук мүлктөрдү менчиктештирүү жумушсуздук менен жакырчылыкка алып келгенин, анын натыйжасында республикада коррупция менен мафиянын таасири күчөгөнүн кошумчалайт. Анын айтымында, ал күндөрү Аскар Акаевдин жакын санаалаштары гана жакшы жашашкан. Саипбаев: “Акаевдин тушунда куксиге отурганбыз, ачкачылык болгон. Албетте, КМШнын бардык өлкөлөрүндө калк жашоо үчүн ар кандай базарларды кыдырып жүргөн мезгил болгон. Бирок биз бул мезгилди башка өлкөлөргө караганда башыбыздан начар өткөрдүк. Аскар Акаевичтин тушунда бактылуу адамдар аз болчу. Анын үй-бүлөсү менен жакын санаалаштары гана бактылуу болушкан”, – деп жыйынтыктаган.⁹⁷⁰

Кыргызстандын социалдык структурасы эки полярдык уюлду – мурдагы советтик, партиялык номенклатуранын өкүлдөрүнөн, мамлекеттик түзүлүштүн жаңы чиновниктеринен, мамлекеттик мүлктү “ээлеп алуунун” эсебинен байыган бай адамдардын чакан тобу менен эгемендүүлүктүн ыңгайлуу шартында өсүп чыгышкан чыныгы ишкерлер-

969. Эркебаева Айдай. Кыргызстан 9 августа 2021, 15:11. Интеллигент из 90-х. Как жилось в Кыргызстане при Аскаре Акаеве, и почему его время вспоминают с ностальгией. <https://mediazona.ca/article/2021/08/09/akaev>

970. Эркебаева Айдай. Кыргызстан 9 августа 2021, 15:11. Интеллигент из 90-х. Как жилось в Кыргызстане при Аскаре Акаеве, и почему его время вспоминают с ностальгией. <https://mediazona.ca/article/2021/08/09/akaev>

дин анча-мынча тобунап, ал эми экинчи полярдык уюлду жакырлардын басымдуу көпчүлүгүн түзгөн чыгармачыл (жазуучу, көркөм өнөр жана театр) тармактарында эмгектенишкендерден жана илимий, педагогикалык, медициналык интеллигенциянын, мурдагы өнөр жай кызматкерлери, колхозчулар менен дыйкандардын катарларынан түзүлгөн.

Эгерде дүйнөлүк практикада жакырчылыктын чеги минималдуу керектөө бюджетинин өлчөмү деп эсептелерин эске алсак, анда Кыргыз Республикасында жакырчылык проблемасы кеңири таралган жана туруктуу бойдон калууда. 1999-жылы калктын 55,3%дан ашыгы жакырлар категориясына кирген, анын үчтөн бир бөлүгү өтө жакырчылыкта жашаган.

1999-жылдын акырына карата жакырчылыктын чегинин расмий эсептөөлөрү 1097,1 сомду түзгөн. 1990-жылга салыштырганда 1999-жылдын акырына карата минималдуу керектөө корзинасынын деңгээли дээрлик 1100 эсе өскөн.⁹⁷¹

1991–1995-жылдары экономика рецессияда болгон, ал эми өндүрүштүн төмөндөшү жылына орточо 9,5%ды түздү, бул ИДПнын 1990-жылдагы деңгээлинен 50%га кумулятивдүү кыскарышына алып келген. Экономикалык өсүш 1996-жылы гана жандана баштаган, бирок туруктуу болгон эмес, 1998-1999 жана 2002-жылдары өсүү темпи төмөн

971. БЕДНОСТЬ: МАСШТАБЫ, ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ А.О.ОРОЗБАЕВА, д.э.н., профессор; Д.Ы. ШАМЫРКАНОВА. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575271>

болгон.⁹⁷² Экономикадагы көйгөйлөр калк арасында жакырчылыктын эбегейсиз чоң масштабына алып келген. Жакырчылыктын деңгээли 1996-жылы 43,5%, 1999-жылы 55,3% жана 2000-жылы 62,5% жеткен.⁹⁷³

Кыргызстандагы жакырчылык боюнча биринчи изилдөөнү Дүйнөлүк банк 1993-жылы жүргүзгөн. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети “Жакырчылыктын мониторинги” компонентин ишке ашырууга киришти, анын алкагында төрт изилдөө жүргүзүлгөн (1996-ж. жаз жана күз, 1997-жылдын күзүндө жана 1998-ж.). Изилдөө жакырчылыктын деңгээли боюнча үй-бүлөлөрдү классификациялоо үчүн зарыл болгон үй чарбаларынын керектөө маалыматтарын (жалпы республика боюнча иш менен камсыз болуу, эмгек акы жана киреше, социалдык чыгымдар, тамактануу, ден соолук, үй-бүлөнү пландаштыруу, билим берүү, турак жай шарттарынын көрсөткүчтөрү) чогултуп, жакырчылыкты талдоо жана анын себептерин аныктоо үчүн маалымат базасын түзүү болгон.⁹⁷⁴

972. World Bank (2003), Kyrgyz Republic: Enhancing Pro-Poor Growth; Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности / Международное бюро труда.- Бишкек, МОТ, 2008 – С.22. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_306630.pdf

973. Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности / Международное бюро труда.- Бишкек, МОТ, 2008 – С.24. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_306630.pdf

974. БЕДНОСТЬ: МАСШТАБЫ, ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ А.О.ОРОЗБАЕВА, д.э.н., профессор; Д.Ы. ШАМЫРКАНОВА. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575271>

1992-1993-жылдардагы гиперинфляция калктын жашоо деңгээлинин начарлоо процессин кескин түрдө тездеткен. 1997-жылы экономиканын калыбына келе баштаганына карабастан, жакырчылыктын деңгээли жогору бойдон калган.

Республиканын калкынын жашоо деңгээли жөнүндө толук жана анык маалымат алуу үчүн Улуттук статистикалык комитет 1996-1999-жылдары үй чарбаларына көп максаттуу тандалма изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Республиканын бардык калкы камсыз болуу деңгээли боюнча үч топко бөлүнгөн: өтө жакырчылыкта, жакырчылыкта жашагандар жана жакыр болуп саналбагандар.

1996 – 1999-жылдары Кыргызстандагы жакырчылыктын деңгээли⁹⁷⁵

	1996	1997	1998	1999
Жакыр эместер	48,1	49	45,1	44,7
Жакырлар	51,9	51	54,9	55,3
Өтө жакырлар	19,1	14,8	23,0	23,3

Таблицадагы маалыматтар тастыктагандай, 1996 – 1999-жылдары республикада жакыр калктын катары өскөн. Жакыр калктын үлүшү 1996-жылдагы 51,9%дан 1999-жылы 55,3%га, 2000-жылы 62,5%га чейин өскөн. Республикадагы жакырчылыктын көбөйүүсү айыл-кыштактарда жашаган калктын эсебинен болгон. Республикадагы бардык

975. БЕДНОСТЬ: МАСШТАБЫ, ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ А.О.ОРОЗБАЕВА, д.э.н., профессор; Д.Ы. ШАМЫРКАНОВА. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575271>

жакыр жашапкан калктын 80%ы айыл жерлеринде жашапкан. Бирок шаардык жакырлардын катары да өсүп баратканы байкалган. Алсак, 1998-жылы өткөн жылга салыштырмалуу өлкөнүн шаарларында жакырчылыктын деңгээли эки эсеге өскөнү белгиленген.⁹⁷⁶

Жакырчылыктын деңгээли ар кайсы областтарда ар кандай болгон. Жакырчылыктын эң жогорку деңгээли 77,8% менен Баткен областы, андан кийин 66,3% менен Нарын, Ош – 57%; Ысык-Көл – 54,1; Талас – 51,3; Жалал-Абад – 50,1; Чүй – 21,6 жана Бишкек – 16,5%ды түзгөн. Баткен областында жакырчылыктын деңгээли 2004-жылы республикалык орточо көрсөткүчтөн 69%га жогору болгон. Эң аз жакыр аймактарга Бишкек шаары менен Чүй областы кирген, аларда кызмат көрсөтүү сектору өнүккөн жана эгин айдоо аянты салыштырмалуу чоң.⁹⁷⁷

1996-1999-жылдардагы кооптуу тенденция бул жылдары өтө төмөнкү жакырчылыкта жашаган калктын саны өскөн. 1996-жылы кедейлердин жалпы санынын ичинен 19,1% эң төмөнкү жакырчылыктын чегинде жашапкандар болсо, бул көрсөткүч 1999-жылы 23,3%га өскөн. Айыл жеринде жашапкан өтө жакыр адамдардын үлүшү 1996-жылдагы 23,3%дан 1999-жылы 25,6%га чейин өскөн. Өтө критикалык чекке жеткен жакыр калктын жогорку пайызы Талас областында, ал эми жакырлар Жалал-Абад областында белгиленген.

976. Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности / Международное бюро труда.- Бишкек, МОТ, 2008 – С.26.

977. Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности / Международное бюро труда.- Бишкек, МОТ, 2008 – С.28.

Айыл тургундарынын арасындагы жакырчылыктын көрсөткүчү Ысык-Көл областында 46,1% дан Жалал-Абад облусунда 80% га чейин болгон.⁹⁷⁸

Шок либералдаштыруу башталганга чейин кедейлер негизинен, көп балалуу үй-бүлөлөр болгон. 1992 – 1999-жылдар ичинде жакырлардын катарын жумушсуздар менен эмгекке жарамсыз үй-бүлөлөр, интеллигенциянын орто катмарлары кошулган.

2003 жана 2004-жылдар үчүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритетинде жакырчылыктын деңгээли төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн. (АКШ доллары менен).⁹⁷⁹

Эл аралык жакырчылык чегинин ар кандай маанилери боюнча жакырчылыктын деңгээли, 2003 – 2004-жж. (% менен)

	2003	2004
\$ 1.075 бир күнгө киши башына	3,1	3,4
\$ 2.15 бир күнгө киши башына	40,1	31,3
\$ 4.3 бир күнгө киши башына	81,2	76,1

Таблицадан көрүнүп тургандай, үй-бүлөлүк кирешенин салыштырмалуу көлөмү бир күндө 1 АКШ долларынан аз акчага жашайт, бирок

978. Орозбаева, А. "БЕДНОСТЬ: МАСШТАБЫ, ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ". Журн.: Реформа (Reforma) 2001 № 3. С. 8-11

979. Эркебаева Айдай. Кыргызстан 9 августа 2021, 15:11. Интеллигент из 90-х. Как жилось в Кыргызстане при Аскаре Акаеве, и почему его время вспоминают с ностальгией. <https://mediazona.ca/article/2021/08/09/akaev>

алардын үлүшү 2003-жылдан 2004-жылга чейин бир аз өскөн. Ал эми жакырчылыктын чеги 2 доллар карата 2003-2004-жылдарда жакырчылыктын көлөмү дээрлик 9%га төмөндөгөн. Жакырчылыктын төмөндөөсүнүн негизги себеби эмгек мигранттардын банк аркылуу жөнөтүлгөн каражаттарынын эсебинен болгон. Улуттук жана эл аралык жакырчылыктын чегине карата Кыргыз Республикасы жакырчылыкты кыскартууда олуттуу прогресске жетишкен, бирок экономикалык өсүштүн натыйжаларын адиет бөлүштүрүү маселеси даде актуалдуу бойдон калган.

2000-жылдарды кыргызстандыктардын эмгек миграциясынын туу чокусу деп атоого болот: 400 миң адам өлкөдөн, негизинен Россияга, тейлөө жана курулуш тармагында иштөө үчүн жумуш издеп, өлкөдөн чыгып кеткен. Мигранттардын акча которууларынын аркасында өлкөдө жакырчылык кыскара баштаган, бирок кыргызстандыктардын дээрлик жарымы күнүнө 1,9 долларга жетпеген акчага жашоосун уланткан. Эмгек миграциясынын өсүү темпи өзгөчө өлкөнүн калкы жыш жайгашкан түштүк аймактарында массалык түргө айланган. Ошол эле учурда Кыргызстандын өзүндө жумушсуздуктун деңгээли 90-жылдардан бери тынымсыз өсүүдө: эгерде 1992-жылы официалдуу маалымат боюнча 1,8 миң адам жумушсуз деп эсептелсе, 2004-жылга карата бул көрсөткүч 58 миңге жеткен.⁹⁸⁰

980. Эркебаева Айдай. Кыргызстан 9 августа 2021, 15:11. Интеллигент из 90-х. Как жилось в Кыргызстане при Аскаре Акаеве, и почему его время вспоминают с ностальгией. <https://mediazona.ca/article/2021/08/09/akaev>

Иш менен камсыз кылуу жана эмгек рыногу. СССР мезгилинде мамлекетте социалисттик пландуу экономика менен өлкөдө жумушсуздук деген түшүнүк, иш жүзүндө, калк ичинде жок болгон. Бул негизинен суроо-талапка ылайык жетиштүү сандагы жумуш орундарын камсыз кылган экономиканы өнүктүрүүнүн экстенсивдүү методдору менен шартталган. Албетте, бир жумуштан экинчи жерге көчкөндө убактылуу жумушсуздук пайда болгон, ал кыска мөөнөттүү болгон. Аракечтер, наркоман-нашакорлор жана ар кандай шылтоолор менен иштегиси келбегендер үч айдан ашык кызматка орношуудан баш таркандар, соттун чечими менен туруктуу жашаган жеринен орун которуп, коомдук иштерге мажбурлап тартылган.

Өткөн кылымдын 90-жылдарынын башынан тартып мурдагы Советтер Союзунун составына кирген өлкөлөр, анын ичинде Кыргызстан да пландуу экономикадан жаңы, рынок принциптерине негизделген экономикалык системаны түзүүгө бет алган. “Жумушсуздук” деген категория да так ушул жылдардан баштап официалдуу таанылган. 1991-жылдан тартып менчиктештирилген ишканалардын жаңы кожоюндары ашыкча жумушчу күчтөрүн жок кылуу процесси башталган. Натыйжада жумуш орундарынын саны акырындык менен кыскарган.

СССР мезгилинде көпчүлүк адамдар үчүн эмгек акы жалгыз киреше булагы болгон. Демек, жумуштан айрылуу же аны жоготуу коркунучу адамдардын жашоосундагы олуттуу көйгөй болуп саналган. Жалпысынан алганда, бул жашоонун материалдык деңгээлинин төмөндөшүнө эле эмес, ошондой эле өзүнө ишенбөөчүлүк жана ал тургай,

өзүн төмөн сезүү сезимине алып келиши мүмкүн. Тилекке каршы, борбордоштурулган пландуу экономикадан рынок экономикасына өтүү сөзсүз түрдө жумушсуздуктун пайда болушуна жана анын өсүшүнө алып келет. Мунун көптөгөн себептери бар – ишкананын жабылышы же аны кайра курууга байланыштуу жумуш орундардын жоюлушу ж.б. Жумушсуздардын белгилүү бир бөлүгүн, көбүнчө оор өткөөл мезгилдин реалдуулуктары менен байланышкан жеке психологиялык драмадан улам иштөөнү каалабагандар түзгөн.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарын журналист Влад Ушаков мындайча эскерет: “90-жылдары үрөй учурган башаламандык болуп, баары урай баштады. Адамдар өмүр бою бир жерде иштешип, анан эле бардык заводдор тездик менен банкрот болду. Кечээги, бардык кесипкөй адистер жана илимпоздор бизнеске бет алышты, баары бир нерсени соодалоого аракет кылышты. Мындай башаламандыкка миллиондогон үй-бүлөлөр кабылды. Кимдир бирөөлөр четке кетүүгө аргасыз болсо, кээ бири иш чөйрөсүн кескин өзгөртүүгө мажбур болду. Кээ бирин үмүтсүздүк бийлеп, баарына кол шилтеп, ичкиликке берилди. Көптөгөн трагедиялуу окуялар болгон” – дейт.⁹⁸¹

Ошол эле учурда айласы кеткен кыргыз бийлиги башка, кошуна өлкөлөр менен болгон чек арасын ачууга мажбур болгон. Жумушсуздук көпчүлүк калкты өлбөстүн күнүн көрүү үчүн жайма

981. Эркебаева Айдай. Кыргызстан 9 августа 2021, 15:11. Интеллигент из 90-х. Как жилось в Кыргызстане при Аскаре Акаеве, и почему его время вспоминают с ностальгией. <https://mediazona.ca/article/2021/08/09/akaev>

базарларга чыгарды. Натыйжада жумуш менен камсыз болгон калктын жаңы катмарын – челнокторду пайда кылды.

Айрым эксперттердин пикири боюнча, өлкөнү экономикалык жана социалдык кыйроодон так ушул челноктор менен жайма базарда соода кылышкандар сактап калган.

“Акаевдин тушунда адамдар өз алдынча жашаганга көнүшүп, жайма базардын арты менен биринчи челноктар пайда болгон. Адамдар Түркиядан жана Кытайдан товар сатып алып келип, бул жерде сата башташкан, анткени базар бош болгон. Жада калса чайнаганга резина сагызын Түркиядан алып келишкен, башкасын айтпаганда сагыз да бул жерде жок болгон” – деп эскерет фотограф И.Сыдыков.⁹⁸²

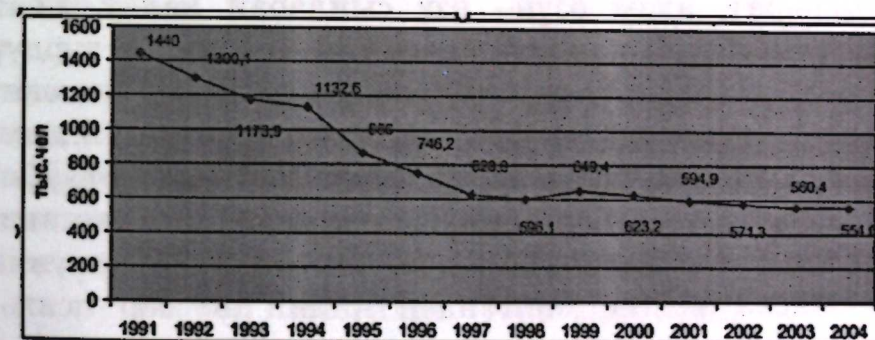
90-жылдары Бишкектин четинде “Дордой” базары жаңыдан пайда болуп, ал базарда Кытайдан келген товарлар республиканын булуң-бурчтарына жөнөтүлүп эле эмес, Казакстан, Россия жана Өзбекстандын базарларына товарларды жөнөтүүчү Орто Азиядагы эң ири өткөөл (перевалочный) базага айланган. Кийинчерээк “Дордой” Борбор Азиядагы эң чоң кийим-кече базарына айланып, күн сайын 150 000ге чейин адамды жумуш менен камсыз кылган.

Жаңы экономикалык системага өтүү мезгилинде (1991-2004-жж.) калктын иш менен камсыз болуу абалы кескин өзгөргөн. 1991-жылдан тартып

982. Эркебаева Айдай. Кыргызстан 9 августа 2021, 15:11. Интеллигент из 90-х. Как жилось в Кыргызстане при Аскаре Акаеве, и почему его время вспоминают с ностальгией. <https://mediazona.ca/article/2021/08/09/akaev>

менчиктештирилген ишканалардын жаңы ээлери ашыкча жумушчу күчүн чыгара башташып, жумуш орундарынын саны акырындык менен кыскартылган. Өткөөл мезгилдин кыйынчылыктарына жооп катары мамлекет мамлекеттик мекемелердин штаттык санын, ошондой эле социалдык кызматкерлерди кыскартууга аргасыз болгон, бул массалык кыскартууларга алып келген. Ишканаларда, уюмдарда жана Мекемелерде иштепкен кызматкерлеринин саны 1991-жылдан 2004-жылга чейин 1440 миң адамдан 554,6 миң адамга чейин кыскартылган, бул 61,5%га кыскартууга барабар болгон (Таблицаны кара).⁹⁸³

Ишканаларда, уюмдарда жана мекемелерде иштегендердин саны, 1991-2004-жж.

Булак: Улуттук статистика комитети, эмгек ресурстарынын балансын баалоо

Өткөөл мезгилдин башталышында мамлекеттик органдар биринчи жолу жумушсуздардын

983. Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности / Международное бюро труда.- Бишкек, МОТ, 2008 – С.30. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_306630.pdf

санын эсепке ала башташкан. Жумушсуздуктун деңгээли жумушсуздуктун жалпы жумушчу күчүнө карата пайызы катары аныкталган.

Жумушсуздук – бул жөн эле жумуштун жоктугу эмес – деп жазат профессор К.Абдымаликов. Андан ары ал: “Бул калкка жана коомго тескери таасирин тийгизүүчү социалдык катастрофаларга алып келет. Мындай көрүнүш калктын турмушун экономикалык, социалдык жана психологиялык кыйынчылыкка дуушар кылат. Жумушсуздукка кабылганда элдин жашоонун орто мөөнөттүк деңгээлине, ден соолугуна, жаштын узарышына, өлүмгө жана ичимдике берилишине түз таасирин тийгизе турганын психологдор тарабынан далилденген.

Мындан тышкары, үй-бүлөлүк кирешеси кыскарат, адам өзүн-өзү сыйлабай калат, нерв системасынын начарлашынын негизинде ар түрдүү ооруга чалдыгат, эртеңки күнгө ишеним жоголот. Адам жашаш үчүн күрөшүн токтото баштайт, б.а. ал жашоонун кызыкчылыгын, маңызын жоготот. Көп адамдар өзүнүн баркы, жүрүш-турушу иштеген иши менен байланыштуу. Ошондуктан, адам рыногунда керексиз экенин билгенден кийин ал оор психологиялык каатчылыкка жана депрессияга кабыл болот. Депрессия болсо адамдын ишсиздигине, квалификациясынын жоголушуна, өзүн-өзү сыйлабашына, моралдык туруктуулугунун кетишине, коомдук жана саясаттык тартипсиздикке алып келет. Жумушу жок адамдар аз акы төлөнүүчү, кызыксыз, оор жана керексиз иштерге, жашаган жери же иштеген иши боюнча административдик жол аркылуу иштешет. Мындай учурда жабык же ачык жумушсуздук пайда болот.

Жумушсуз адам, ишке кабыл алынып иштей баштаганда анын эмгек өндүрүмдүүлүгү жарым жыл ичинде гана туруктуу 492 нормага келет. Бул мезгилдин ичинде бул иштеген адам бирдей эле эмгек шартында иштеп жаткан жумушчуларга караганда толук жыйынтыктуу өндүрүштүк продукция бере албайт. Коомдо толук өндүрүлбөй калган продукциянын негизинде суроо-талаптар кыскара баштайт, кирешелердин төмөндөшүнүн негизинде каражат топтоо азайып, инвестициянын кыскарышына алып келет дагы түздөн-түз экономиканын өсүшүнө тескери таасирин тийгизет. Эң негизгиси, экономикалык ресурстардын толук пайдаланылбай калышы, өндүрүлбөй калган продукция, өлкөнүн өндүрүштүк потенциалын кайрылгыс жоготууларга алып келет.

Ошондуктан эмгек рыногунда эффективдүү жумуш ордун камсыз кылуу үчүн чектөө механизм киргизүү зарыл. Бул болсо жумушчу күчтөрдүн эффективдүү пайдалануунун негизинде улуттук экономиканын өсүшүнө жана мекеменин пайда берүүчү ишмердигине мүмкүндүк түзүлөт.

Өткөөл мезгилде Кыргызстандын экономикасы туруксуздук мүнөздө, анткени эмгекке жарактуу адамдардын кыйла бөлүгү жумушсуз. Мисалы, 1995-жылы жумушсуздуктун жалпы саны 100 миң адам болсо, 2000-жылы–140,0 миң, мезгилде 1,4 эсеге, 2013-жылы–205,7 миң, же 2,0 эсеге өскөн” – деп жазган.⁹⁸⁴

984. Абдымаликов К. Кыргызстандын Экономикасы (өткөөл мезгилинде) – Б.: “Улуу тоолор” – 2016. – 491 – 492-бб.

Кыргыз Республикасында жумушсуздуктун абалы, миң киши.⁹⁸⁵

	1995	2000	2003	2005
Экономикалык активдүү калкы	1741,7	1911,1	2004,1	2260,6
Жумушсуздар	100,0	140,0	180,0	183,5
Официалдуу жумушсуздук	50,4	59,9	57,4	68,0
А.и.жөлөк пул алгандар	28,9	6,5	6,0	10,2
Жабык жумушсуздук	69,6	60,0	53,0	-
Жумушсуздуктун деңгээли, % менен	5,7	7,4	8,9	8,1
Официалдуу жумушсуздуктун деңгээли, % менен	3,0	3,2	3,0	3,3

Статистикалык маалыматы: КР "Социалдык тенденциясы" 1995,2000,2014

Эгерде 2008-жылы республика боюнча жумушсуздуктун жалпы деңгээли 8,2%ды түзсө, анда аялдар арасында - 9,4% жана эркектерде - 7,3%. Албетте, шаарларда жумушсуздуктун деңгээли дагы бир топ жогору жана 9,8%ды, айыл жеринде 7,3%ды түзөт. Жумушсуздуктун эң жогорку деңгээли 15-24 жаштагы жаштар арасында (14,5%), ошондой эле жогорку жана кесиптик билими жок жумушчулар арасында байкалат.⁹⁸⁶

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык, 2000-

985. Абдымаликов К. Кыргызстандын Экономикасы (откөөл мезгилинде) – Б.: "Улуу тоолор" – 2016. - 492 – 493-бб.

986. Абдымаликов К. Экономика Кыргызстана. Учебник 2-е издание, исправленное и дополненное Бишкек. – 2010. – С. 496.

жылга карата республикада жалпы эмгек ресурстары 2639,8 миң адам болгон, экономикалык жактан активдүү калк 1911,4 миң адамды түзгөн, ал эми экономикада иштеген адамдардын саны 1767,1 миң адамды түзгөн.⁹⁸⁷ Бул эмгек ресурстары боюнча мамлекеттик официалдуу маалымат.

Ошондой эле жумушсуздук үч категорияга бөлүнөт: биринчиси, жумушсуздук боюнча официалдуу катталып жөлөк пул алгандар, экинчиси, катталган бирок жөлөк пул албай жумуш издегендер жана үчүнчүсү, жашыруун же эч жерде катталбай, өз алдынча жумуш издегендер. Бул үч көрсөткүч боюнча толук маалымат өлкөдөгү жумушсуздуктун жалпы көрсөткүчүн түзөт.

Өлкөдөгү жумушсуздуктун деңгээлин эсептөөнүн белгилүү жөнөкөйлүгүнө карабастан, жумушсуздуктун деңгээли боюнча маалыматтарды эмгек рыногунун абалынын абсолюттук ишенимдүү көрсөткүчү катары кароого болбойт. Жумушсуздуктун деңгээлин баалоо үчүн эки негизги индикатор бар. "Жалпы жумушсуздук" деп аталган биринчи индикатор эл аралык статистикалык уюмдар тарабынан иштелип чыккан критерийлерге негизделип, жумушсуз, бирок жигердүү жумуш издеп жүргөн жана ишке киришүүгө даяр калктын үлүшүн чагылдырат. Экинчи индикатор – "катталган жумушсуздук" – иш менен камсыз кылуу боюнча мамлекеттик кызматтарга кайрылган жана каттоодо турган жана тиешелүүлүгүнө жараша жумушсуз деп эсептелген адамдардын санын чагыл-

987. Кыргызстан в цифрах. Бишкек, 2001, с. 143.

дырат. Бул эки индикатордун ортосунда олуттуу айырма болгон жана ал кала берет.

Маселен, Кыргыз Республикасында официалдуу катталган жумушсуздардын саны 1992-жылдагы 1,8 миңден 2004-жылы 58,2 миңге чейин өскөн, бул расмий жумушсуздуктун деңгээлинин 1992-жылдагы 0,1 пайыздан 2004-жылы 2,8 пайызга чейин өскөндүгүн көрсөтөт. Эл аралык эмгек уюмунун (ЭЭУ-ILO) стандарттары боюнча эсептелген жумушсуздуктун жалпы деңгээлине келсек, бул маалыматтар 2002-жылдан тартып, жумушчу күчүн изилдөө (LFS) жүргүзүлө баштаганда гана жеткиликтүү болгон. 2002-жылы жумушсуздардын саны 265,5 миң адамды, жумушсуздуктун деңгээли 12,5 пайызды түзсө, 2003 жана 2004-жылдары бул көрсөткүчтөр тиешелүүлүгүнө жараша 212,3 миң адамды (9,9 пайыз) жана 185,7 миң адамды (8,5 пайыз) түзгөн.⁹⁸⁸

Жакырчылыктын өсүшүнүн эң маанилүү фактору болуп үй-бүлөлөрдө ишке жараксыздардын оор жүгү, албетте биринчи кезекте көп балалуулар саналат. Аз камсыз болгон жарандардын басымдуу бөлүгүн эмгекке жарамсыз курактагы адамдар түзгөн, алар өндүрүшкө катышуу аркылуу кирешелерин көбөйтүүгө мүмкүнчүлүгү минималдуу болгон.

Социологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча жакыр үй-бүлөлөрдүн орточо өлчөмү 6,2 адамды, ал эми айыл жергесинде жашагандарда 6,5 адамды, шаарда жашагандарда 5,5 адамды, ал эми

988. Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности / Международное бюро труда. - Бишкек, МОТ, 2008 - С.30.

жакыр эмес үй-бүлөлөрдүн өлчөмү орточо 3,7 адамды түзөрүн көрсөткөн. Өтө жакыр үй-бүлөдө (көз карандылык (иждивенчество) коэффициенти) бир жумушчуга орточо эсеп менен 3,2 адам туура келген, ал эми жакыр жана жакыр эмес үй-бүлөлөргө – 2,7 адам туура келген.⁹⁸⁹

Кыргызстандагы жумушсуздуктун жогорку деңгээли жакыр калктын санынын өсүшүнө өзгөчө таасирин тийгизген. Мында өндүрүштүн төмөндөшү менен байланышкан циклдик жумушсуздук товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө жалпы сурооталаптын азайышына алып келип, республиканын экономикасынын узакка созулган экономикалык төмөндөөдөн чыгуусун кыйындатат. Жумушсуздуктун деңгээлинин жогорулашынын негизги себептери болуп жумушчу күчүнүн демографиялык курамынын өзгөрүшү (жумушсуздардын жалпы санында салыштырма салмагы салттуу түрдө жогору болгон аялдардын жана жаштардын үлүшү көбөйгөн) саналат. Демек, жумушсуздук социалдык жактан аялуу топторго өзгөчө оор таасирин тийгизип келет.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тартып калкты иш менен камсыз кылуу проблемаларында жаштардын жумушсуздугу өзгөчө орунду ээлеп келет. Республикада эмгекке жарамдуу курактагы адамдардын көптүгү мүнөздүү. Иш менен камсыз кылуунун абалы жаштардын айылдардан шаарга массалык миграциясы менен татаалдашкан жана эреже катары, булар кесиби жана иш тажрыйбасы жок, орто мектепти аякташкан жаштар, ошон-

989. Орозбаева, А. "БЕДНОСТЬ: масштабы, основные причины в современном кыргызстане". – Журн.: Реформа (Reforma) 2001 № 3. С. 11.

дуктан алардын жумушка орношуу мүмкүнчүлүгү минималдуу болгон. Жумушсуздуктун эң жогорку деңгээли 15-24 жаштагыларга (14,5%) туура келген, ошондой эле жогорку жана кесиптик билими жок жумушчулар арасында байкалган.⁹⁹⁰

Жумушсуздукту туура баалоо үчүн анын узактыгы жөнүндө маселени кароо зарыл. Жумушсуздуктун узактыгы жөнүндө маалыматтарды анын жумушсуздуктун деңгээли боюнча төмөнкүдөй мөөнөттөрдү колдонуу менен карап көрүлөт: а) 6 айга чейин, б) 6 айдан 12 айга чейин жана в) 1 жылдан ашык. 1996-жылы а) тобундагы жумушсуздардын саны 58%, б) группасында 25% жана в) группада 17% ды түзгөн. 1997-жылы: а) 51%, б) 24%, в) 25%; 1998-жылы - а) 48%, б) 30%, в) 22%, ал эми 1999-жылы - а) 38%, б) 32%, в) 30%ды түзгөн.⁹⁹¹ Келтирилген маалыматтардан көрүнүп тургандай, көпчүлүк адамдар жумушунан кыска мөөнөткө ажырап, кайра таба алышкан.

Социалдык сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча, жакырлар негизинен айыл чарбасында жана тейлөө тармактарында иштегендер болгон. Мисалы, 1998-жылы айыл чарбасында иштеген жумушчулардын 74%дан ашыгын жакыр катмардагылар түзгөн. Тейлөө чөйрөсүндөгү кызматкерлердин 83%дан ашыгы кедейлерден турган. Ошол эле учурда айыл чарба өндүрүшүндө иштегендердин

990. Абдымаликов К. Экономика Кыргызстана. Учебник 2-е издание, исправленное и дополненное Бишкек. – 2010. – С. 496.

991. Бобушев Т.С., Бобушева Д.С. Экономическое развитие Кыргызской Республики на пути к рынку. Учебное пособие. Американский университет в Центральной Азии. Бишкек, 2006. С.113; Национальный Статистический Комитет. Безработица. 2000. – Б.: Кыргызстан. – С.149.

жакырчылык деңгээли 1997-жылдагы 61%дан 1999-жылы 74%га чейин, ал эми тейлөө чөйрөсүндө иштеген кызматкерлердин арасында бул көрсөткүч 66%дан 83%га чейин өскөн.⁹⁹²

Кыргызстанда жакырчылыктын деңгээлин кыскартууда эмгек мигранттарынын акча которуулары маанилүү роль ойногону талашсыз. Статистикалык маалыматтар тастыктап тургандай, жакырчылыктын деңгээли салттуу түрдө Кыргызстандын региондору боюнча олуттуу айырмаланган, башкача айтканда өлкөнүн региондору боюнча жакырчылыктын деңгээли бирдей болгон эмес.

Кыргыз Республикасынын областтар боюнча жакырчылыктын деңгээли, % менен.⁹⁹³

Жылы	Область								
	КР	Бишкек	Чүй	Жалал-Абад	Ысык-Көл	Ош	Нарын	Талас	Баткен
Жакырчылыктын деңгээли									
1996	3,5	0,2	32,3	43,8	53,7	51,6	0,7	5,8	-
1998	4,9	20,9	31,1	65,2	58,1	70,1	83,0	77,0	-
2000	2,0	29,9	28,1	64,9	53,7	51,6	81,4	72,7	69,0
2010	3,7	7,9	21,8	44,7	38,0	41,9	53,5	42,3	33,6
2014	0,0	17,6	21,6	46,4	26,0	31,7	30,6	19,0	40,7

992. Орозбаева, А. "БЕДНОСТЬ: масштабы, основные причины в современном кыргызстане". – Журн.: Реформа (Reforma) 2001 № 3. С. 11.

993. Атабаева Г.К. Влияние денежных переводов мигрантов на экономический рост Кыргызстана. Дисс. к.э.н. Б., 2021. – С.122. <http://inec.kg/wp-content/uploads/2019/06/Dissertatsionnaya-rabota-Atabaeva-Gulnaz-converted.pdf>

Источник: КР УСК: Уровень жизни населения Кыргызской Республики. – Бишкек, 2017. – С. 22.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматына караганда жылдан жылга бардык областарда жакырчылыктын деңгээлинин төмөндөө процесси байкалат. Жакырчылыктын азайышы түштүк региондорунда көбүрөөк байкалган. Албетте, бул метаморфоздор эмгек мигранттарынын акча которууларынын өсүшүнөн улам мүмкүн болгон.

Статистикалык маалыматтар боюнча түштүк областарынан эмгек миграциясына кабылгандар басымдуулук кылган. Анткени түндүк регионго салыштырмалуу түштүктө жумушсуздуктун деңгээли жогору жана жакырчылыктын пайызы да салыштырмалуу бир топ жогору.

Экономикалык тармакта иштегендердин саны маанилүү макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн бири болуп саналат жана белгилүү бир мезгилде эмгекке болгон жалпы суроо-талапты чагылдырат. Республикада 1991 – 2004-жылдары эмгекке жарамдуу калктын саны 658 миң адамга өсүп, 2004-жылы 2909,5 миңге жеткен, бул дээрлик 30 пайызга өскөндүгүн көрсөтөт. Мындай демографиялык өсүш менен, бул 15 жыл ичинде эмгек рыногундагы өзгөрүүлөрдүн айкыныраак картинасын жумушка орношуу деңгээлин изилдөө аркылуу алууга болот. Жумуш менен камсыз болуу деңгээли 1991-жылдагы 78%дан 2004-жылы 65%га чейин акырындык менен төмөндөгөнүнө карабастан, жумуштуулуктун деңгээли салыштырмалуу жогору бойдон калган. Бирок

иш менен камсыз кылуу структурасы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

1991-жылдан 2014-жылга чейинки мезгилде экономикада иштегендердин абсолюттук саны бир аз өскөнү менен ишканаларда, уюмдарда жана мекемелерде иштегендердин саны 61,5 пайызга, башкача айтканда 1991-жылдагы 1440 миң адамдан 2004-жылда 554,6 миң адамга чейин кыскарган. Башкача айтканда, эгерде 1991-жылы эмгекке жарамдуу 10 адамдын ичинен 6 адам гарантияланган айлык акылары бар ишканаларда иштесе, 2004-жылы алардын салыштырма салмагы 10 адамдын 2сине чейин кыскарган.⁹⁹⁴ Бул жалданма эмгектен өз алдынча иштөөгө (башкача айтканда, өз жеринде айыл чарба эмгегине) өтүүнүн натыйжасы менен байланыштуу болгон.

Балдар эмгеги. Кыргызстанда балдар эмгегинин кеңири жайылышы коомдун социалдык-экономикалык турмушуна рыноктук мамилелердин киргизилиши жана жакырчылыктын, социалдык теңсиздиктин андан ары өсүшүнө байланыштуу. Калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү, жумушсуздуктун жогорку деңгээли, ички жана тышкы миграциянын күчөшү балдар эмгегин колдонуунун өсүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзгөн.

Жакырчылыктын айынан өндүрүштүк процесстерге тартылган балдардын физикалык, интеллектуалдык, адеп-ахлактык жана этикалык өнүгүүсүнө олуттуу зыян келтирери белгилүү. Жаш балдардын андан аркы социалдашуусуна, башкача айтканда, “кабыргасы ката элек”, жаш өспүрүмдөр-

994. Кыргызстан: экономический рост, занятость и сокращение бедности / Международное бюро труда. - Бишкек, МОТ, 2008 – С.34.

дүн бүткүл өмүрүндө ишке ашырылуучу коомдогу жашоо үчүн зарыл болгон маданий ченемдерди жана социалдык тажрыйбаны индивид тарабынан өздөштүрүү процессине түздөн-түз терс таасирин тийгизет, ошону менен катар улуттун генофондун начарлатуучу негизги факторлордун бири болуп саналат.

Балдар арасындагы жакырчылык Кыргызстандагы өтө олуттуу көйгөй болуп саналат. 2002-жылы Кыргыз Республикасында жашаган балдардын жалпы санын ичинен 64,5% балдар жакырчылыкта жашашса, 2022-жылы бул көрсөткүч 40,3%га төмөндөгөн. Башкача айтканда, 2022-жылы 1млн. 126 миң бала жакырчылыкта жашайт.⁹⁹⁵

2000-жылы Эл аралык эмгек уюмунун демилгеси менен Кыргызстанда биринчи жолу балдар эмгегин изилдөө жүргүзүлүп, анда анын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары: айыл чарбасы, оор өнөр жай жана кол эмгеги, үй жумуштары жана кызмат көрсөтүүлөр аныкталган.⁹⁹⁶

Балдар – бул өзгөчө социалдык-демографиялык группа, алар эмгек ишмердигинин аспектинде эмгектик жана социалдык өзүн-өзү аныктоо стадиясында болуу менен мүнөздөлөт жана аны башка курактык муундардан айырмалап турган бир катар спецификалык белгилерге ээ.

995. Более миллиона детей в Кыргызстане живут в бедности. Как им помочь? 2 ноября 2023. <https://kg.akipress.org/news/2012337/?from=portal&place=nowread&b=1>

996. Детский труд в сфере сельского хозяйства и торговли (на примере южных областей Кыргызстана). Бишкек: Социальные и маркетинговые исследования, 2002. <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/5834.pdf>

Азыркы учурда Кыргызстан социалдык-экономикалык өнүгүү баскычында турат, анда балдар эмгегинин проблемасы мамлекетти жана коомдун жалпы проблемасы болуп эсептелүүгө тийиш. Коомго жат мындай көрүнүш салыштырмалуу жакында эле пайда болгонуна карабастан, өлкөдө балдардын ден соолугуна коркунуч келтирген же зыян келтирген балдар эмгегинин эң начар формалары кеңири жайылган.

2007-жылдын ноябрь-декабрь айларында Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети тарабынан Эл аралык эмгек уюмунун Балдар эмгегин жоюу боюнча эл аралык программасы (ЭЭМ-ИПЕК) менен биргеликте балдар эмгегин изилдөө жүргүзүлүп, 26 008 адамдар суралган, анын ичинде 6300 кожолуктун ичинен 5-17 жаштагы 7080 бала болгон. Балдар эмгегин изилдөөнүн (БЭИ) маалыматы боюнча республикада 5 жаштан 17 жашка чейинки балдардын саны 1 миллион 467 миң адамды түзгөн. Алардын ичинен 672 миңи (45,8%) жума ичинде иштегендер эсептелген. Балдардын арасында жумуштуулуктун таралышынын жогору болушу менен бирге, 5-17 жаштагы балдардын эмгегинин деңгээли да кыйла жогору болуп, 40,3%ды түзгөн.⁹⁹⁷

Балдар эмгегинин пайда болушунун негизги түздөн-түз факторлорунун бири болуп, өлкөдөгү миграция деңгээлинин жогору болушу, ата-эне-лердин жумуш издеп, өздөрү жашашкан регион-

997. Работающие дети в Кыргызстане: Результаты обследования детского труда в 2007 году. / МОТ; Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. – Бишкек, 2009. – 92 с.

дордон чыгып кетиши, балдар негизинен чоң ата, чоң энелеринин, тууган-туушкандарынын колунда калышы эсептелет.

Жумуш издеп кетишкен ата-энелер балдары кандай абалда, кандай жашап жатканын жылдап билишпейт. Чоң ата, чоң эне же жакын туушкандары тарабынан жашы жете элек баланы тарбиялоо, окутуу же багуу боюнча милдеттерин талаптагыдай аткарбагандыгынын натыйжасында жүрүм-туруму көзөмөлдөнбөгөндүктөн ал көчө баласы болуп, ээн баш чоңойгонго шарт түзүлөт.

Натыйжада бала ата-эненин тарбиясын көрбөй, ээн баш чоңоюусу анын инсандыгынын туура калыптанышына коркунуч келтирет жана социалдык терс көндүмдөрдүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Маанилүү дагы бир фактор, көптөгөн үй-бүлөлөрдүн жашоо деңгээлинин төмөндүгүн жана үй-бүлөлүк көйгөйлөр да баланын туура калыптануусуна тескери таасирин тийгизген маанилүү фактор болуп эсептелет. Үй-бүлөдөгү негативдүү кырдаал, моралдык климат, ата-эне менен болгон мамиле, ата-эненин терс жашоо образы (ичкилик, баңгилик ж.б.) баланын үйдөн чыгып кетишине өбөлгө түзүп, аны “көчө баласына” айлантууга түрткү берет.

Албетте, үй-бүлөдө терс көрүнүштөрдүн пайда болушуна тигил же бул даражада тышкы факторлор да негизги ролду ойнойт. Маселен, мамлекеттин жалпы социалдык саясаты, калктын материалдык жактан камсыз болуу деңгээли, жарандардын укуктук жактан корголушу. Жалпысынан алар коомдо, конкреттүү калктуу конушта, үй-бүлөдө

жана башка ар кандай терс көрүнүштөр өнүгө турган фонду түзөт.

Калктын кескин социалдык дифференциациясы, жумушсуздук, социалдык толкундоолор жана анын натыйжасында жашоо деңгээлинин төмөндөшү, чоңдордун жашоо ориентациясын жоготушу адамдардын социалдык обочолонушуна, аларды кадимки жашоо ыргагынан чыгарып салууга шарт түзгөн. Узакка созулган өлкөдөгү туруксуз кырдаал, экономикалык кризистин жылдарында калыптанган терс социалдык фон. Көптөгөн терс көрүнүштөрдүн себептерине мыйзамдардын жеткилеңсиздиги, мектепте жана үй-бүлөдө профилактикалык иштердин жетишсиздиктери да себеп болот. Мындай кырдаалдын курмандыктары албетте, биринчи кезекте, балдар болушкан.

Балдарды балдар эмгегине тартуу жогору бойдон калууда. Демек, 2007-жылы иштеген балдардын 70%дан ашыгы балдардын ден соолугуна коркунуч келтире турган, алардын билим алуу мүмкүнчүлүгүнө тоскоолдук жарата турган же физикалык, акыл-эстик, адеп-ахлактык, моралдык жана социалдык өсүүсүнө залал тийгизе турган иштерде иштешкен. Ал эми 2000-жылы бул көрсөткүч 85%ды түзгөн.⁹⁹⁸

2005-жылы республикада 5 жаштан 17 жашка чейинки балдардын жалпы саны 1 467 352

998. Кыргыз Республикасында иштеген балдар. 2014-2015-жылдардагы балдар эмгегин изилдөөсү. Эл аралык эмгек уюму, (ЭЭУ) Балдар эмгегин жоюу боюнча эл аралык программа (ИПЕК), Татыктуу эмгек маселелери боюнча техникалык колдоо тобу жана ЭУУнун Чыгыш Европа жана Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн бюросу, – Бишкек МОТ, 2016. – 10-б.; <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/199f039e-9bdd-4119-af04-59c30b572c63.pdf>

баланы түзгөн, анын ичинен иштебеген балдардын саны 897 166 адам болгон, ал эми балдар эмгегине тартылып, иштегендердин саны 570 186 адамды түзгөн.⁹⁹⁹

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети тарабынан жүргүзүлгөн Кыргызстандагы балдар эмгеги боюнча алгачкы улуттук изилдөөгө ылайык 2007-жылы 592 миң бала жаш курагы жана өсүүсү үчүн туура келбеген иштерде иштешкен.¹⁰⁰⁰

Статистикалык маалыматка караганда Кыргыз Республикасында 5-17 жашта 1,5 миллион бала жашайт, анын ичинен 580 000 (40%) бала жумуш менен эмгектенишет, ал эми 276 000 бала жумуштун эң оор түрлөрүндөгү жумуштар менен иштешет.¹⁰⁰¹ 6-13 жаштагы балдардын 98%дан ашыгы белгиленген нормадан ашыкча салмак көтөрүшөт. Айыл жеринде жашаган, иштеген балдардын 78%дан ашыгы жумушта нормадан ашыкча оор жүк көтөрүүгө дуушар болушат. Бирок Бишкек шаарында бул көйгөй көбүрөөк кездешет –

999. Кыргыз Республикасында иштеген балдар. 2014-2015-жылдардагы балдар эмгегин изилдөөсү. Эл аралык эмгек уюму, (ЭЭУ) Балдар эмгегин жоюу боюнча эл аралык программа (ИПЕК), Татыктуу эмгек маселелери боюнча техникалык колдоо тобу жана ЭУУнун Чыгыш Европа жана Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн бюросу, – Бишкек МОТ, 2016. – 10-6.; <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/199f039e-9bdd-4119-af04-59c30b572c63.pdf>

1000. Кыргыз Республикасындагы иштеген балдар. 2014-2015-жылдардагы балдар эмгегин изилдөөсү... – Бишкек МОТ, 2016. – 22-б. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/199f039e-9bdd-4119-af04-59c30b572c63.pdf>

1001. Жоомартова Э. Ж., Жумабек кызы Ж. Жаш балдардын эмгегин пайдалануу, коомдук көйгөй катары. Вестник МУК№ 1 (38) 2019. <http://east.iuk.kg/wp-content/uploads/2022/01/vestnik-1-38-2019.pdf>

95,3%.¹⁰⁰² Ошондой эле эмгек менен иштеген 28 000 бала мектепти таштаганга аргасыз болушкан.¹⁰⁰³

Көпчүлүк балдар үй-бүлөдөгү материалдык кыйынчылыктардан улам мектепке барышпай калышкан. 90-жылдардагы жакыр жашашкан мектеп жашындагы балдар менен алардын ата-энелеринин али эсинде болсо керек. Айрыкча мектепке баруучу балдардын кийим-кечесинин тартыштыгына же такыр жоктугуна байланыштуу, айласыз мектепке бара албай калышкан учурлар көп болгон. Жакыр үй-бүлөлөрдүн мектеп жашындагы балдары бут кийимдерин биринчи жана экинчи сменага ылайыкташып, кезек менен алмашып кийишип, мектепке барууга мажбур болгон учурлар да көп кездешкен.

“Эл пикири” коомдук пикирди изилдөө борбору ЮНИСЕФ менен биргеликте жүргүзгөн изилдөөдө 2007-жылы 40 000ден ашуун бала – мектеп жашындагы балдардын жалпы санынын төрт пайызга жакыны – мектепке такай же такыр барбаганын көрсөткөн. Бир катар бейөкмөт (БӨУ (НПО)) уюмдарынын изилдөөсү боюнча реалдуу көрсөткүчтөр үч эсе жогору, башкача айтканда, балдардын 14%га жакыны билим албайт деп эсептешкен. Эл аралык эмгек уюмунун Бишкектеги кеңсеси (ЭЭУ(МОТ)) IWPRга бир катар бейөкмөт уюмдар чогулткан маалыматка ылайык, 120 000 бала мектепке барбай жатканын, бул “Эл пикири”

1002. Детский труд. В какой сфере дети работают? 19:37, 16 апреля 2019. <https://kg.akipress.org/news:1540678>

1003. Жоомартова Э. Ж., Жумабек кызы Ж. Жаш балдардын эмгегин пайдалануу, коомдук көйгөй катары. Вестник МУК№ 1 (38) 2019. <http://east.iuk.kg/wp-content/uploads/2022/01/vestnik-1-38-2019.pdf>

коомдук пикирди изилдөө борбору берген маалыматтарга караганда үч эсе көп экенин билдирген.¹⁰⁰⁴

5-17 жаштагы балдардын жалпы санындагы балдардын 10,5%ы гана (156139 адам) мектепке/билим берүү уюмуна такыр барышкан эмес. Балдардын жынысынан көз каранды болгон аталган көрсөткүч боюнча олуттуу айырмачылыктар байкалган эмес. Маалыматтар да айыл жеринде бул категориядагы балдар шаар жерине караганда бир аз жогору (11,5%, шаар 8,3%) экендигин көрсөтөт. Мектепке такыр барбаган балдардын эң жогорку пайызы Чүй (14,5%), Ош (12,7%) жана Талас (12,3%) облустарында, ал эми эң төмөнкү пайызы - Бишкек шаарында (5,9%). Жакыр үй чарбалардагы мектепке такыр барбаган балдардын үлүшү бай үй чарбаларга караганда жогору (11,1 жана 7,5%).¹⁰⁰⁵

Бүгүнкү күнгө чейин иштеген жана окубай калган балдардын саны боюнча статистикалык толук жана так маалымат жок. Жалгыз жеткиликтүү жана официалдуу маалымат 2007-жылга таандык. Бул статистика боюнча Кыргызстанда

1004. Special report. Кыргызстан: высокая стоимость «бесплатного» образования. <https://iwpr.net/ru/global-voices/bednost-tolkaet-na-ispolzovanie-detskogo-truda-v-kyrgyzstane>; <https://iwpr.net/ru/global-voices/kyrgyzstan-vysokaya-stoimost-besplatnogo-obrazovaniya>; Детский труд. В какой сфере дети работают? 19:37, 16 апреля 2019. <https://kg.akipress.org/news:1540678>

1005. Кыргыз Республикасындагы иштеген балдар. 2014-2015 жылдардагы балдар эмгегинин изилдөөсү... – Бишкек МОТ, 2016. – 22-б. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/199f039e-9bdd-4119-af04-59c30b572c63.pdf>

балдардын 40%дан ашыгы тигил же бул деңгээлде иштешкени кабарланган.¹⁰⁰⁶

“Кыргызстанда иштеген балдар боюнча расмий статистика жок”, – дейт парламенттин депутаты, буга чейин билим берүү министринин орун басары болуп иштеген И.Карамушкина. – Жергиликтүү көпчүлүк жетекчилер (ошол эле областтык билим берүү бөлүмдөрүнүн жетекчилери) сандарды болгонун болгондой көрсөтүшсө, жумуштан айдалып кетебиз деп коркушат. Ошондуктан мындай балдарды азырынча эч ким санай элек”.¹⁰⁰⁷

Эмгек, ишке орноштуруу жана миграция министрлигинин алдындагы Жаштар эмгек биржасынын жетекчиси А.Ахмедов балдар эмгегин пайдаланган иш берүүчүлөрдү жоопко тартуу фактылары, иш жүзүндө жокко эсе, болсо да саналуу гана экенин айтат. “Азыр ар кандай мамлекеттик инспекциялар бар, бирок иш жүзүндө өлкөнүн базарларында жана экономиканын башка секторлорунда балдар чоң көлөмдөгү иштерди аткарып, балдардын организми не жол берилбеген чоң жүктөрдү сүйрөп барышууда жана бул жазасыз калууда”, – дейт Ахмедов.¹⁰⁰⁸ Жаштар уюмунун дагы бир мүчөсү коррупция өтө кеңири жайылып кеткендиктен, жазадан оңой кутулууга болорун айтат. “Алар ага [иш берүүчүгө] текшерүү менен келишип, аныктаса дагы, ал ар дайым акча менен кутулуп кетет”, – дейт ал.¹⁰⁰⁹

1006. Детский труд. В какой сфере дети работают? 19:37, 16 апреля 2019. <https://kg.akipress.org/news:1540678>

1007. Детский труд. В какой сфере дети работают? 19:37, 16 апреля 2019. <https://kg.akipress.org/news:1540678>

1008. Детский труд. В какой сфере дети работают? 19:37, 16 апреля 2019. <https://kg.akipress.org/news:1540678>

1009. Детский труд. В какой сфере дети работают? 19:37, 16 апреля 2019. <https://kg.akipress.org/news:1540678>

5-17 жаштагы балдардын жалпы санынын ичинен 2007-жылы 570 186 (38,9%) бала иштесе, 2014-жылы иштеген балдардын саны 580 565 (39,0%) баланы түзгөн. Иштеген балдардын абсолюттук санынын жогорулаганына карабастан, статистикалык талдоонун көз карашы менен иштеген жана иштебеген балдардын түзүмүндө олуттуу өзгөрүүлөр байкалган эмес.

5-17 жаштагы изилдөөдөн өткөн балдардын эсептик саны 1 488 485 адамды түзгөн, алардын ичинен 793 956сы (53,3%) эркек балдар болсо, 694 530у (46,7%) – кыздар. Балдардын үчтөн экисин (62,4%) 6-13 жаштагы балдар түзгөн, ар бир алтынчы бала 14-15 же 16 - 17 жашта, 5 жаштагы балдар 8,6%ды түзгөн. Балдардын жынысы боюнча бардык жаш курактык топтордо бир аз четке кагуулар байкалат: 6-13 жана 14-15 топтогу эркек балдардын пайдасына жана 5 жаштагы жана 16-17 жаштагы кыздардын пайдасына.¹⁰¹⁰

5-17 жаштагы балдардын жынысы жана жаш курактык топтор боюнча пайыздык бөлүнүшү

1010. Кыргыз Республикасындагы иштеген балдар. 2014-2015-жылдардагы балдар эмгегин изилдөөсү... – Бишкек МОТ, 2016. – 50-б. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/199f039e-9bdd-4119-af04-59c30b572c63.pdf>

Балдардын үчтөн экиси (68,6%) айыл жеринде, ал эми үчтөн бири (31,4%) шаар жеринде жашашкан. Балдардын саны жашаган региондор боюнча да бирдей бөлүнгөн эмес. Маселен, балдардын үлүшү өлкөдөгү балдардын салыштырмалуу көпчүлүгү (43,4%) жашаган Ош областында (22,8%) жана Жалал-Абад областында (20,6%) бир кыйла жогору. Бишкекте балдардын 13,0%ы, Чүй облусунда – 12,4%ы, ал эми Ош шаарында - 4,2%ы жашаган. Иштеген балдардын негизги үлүшү (96,2%) айыл чарба тармагында алектенишкен. Алардын ичинен негизги бөлүгү дүң жана чекене соодада (1,2%), курулуш жана иштетүү өнөр жайында (0,8%) иштегендиги белгиленген.¹⁰¹¹

Эркек балдар эмгек акы көп төлөнгөн тармактарга көбүрөөк орношот, ал эми кыздар эмгек акысы бир топ аз жумуштарда иштешкен. Маселен, балдар пайдалуу кендерди казуу чөйрөсүндө жана курулушта көп иштешкен. Ал эми кыздар көбүнчө жеке үй чарбасындагы жалданма жумуштарда иштешкен. Жумуштуулуктун башка тармактары боюнча эркек балдар менен кыздардын ортосунда олуттуу айырмачылык байкалган эмес. Бирок кыздардын иш менен камсыз болуу спектри эркек балдардыкына караганда начарыраак: кыздар 7, эркек балдар 9 тармакта иштешкен.

Балдардын эсептелген жалпы саны 1 488 485 адамды түзгөн, анын ичинде эркек балдар - 793 956 (53,3%), кыздар - 694 530 (46,7%) болгон. Балдардын

1011. Кыргыз Республикасындагы иштеген балдар. 2014-2015-жылдардагы балдар эмгегин изилдөөсү... – Бишкек МОТ, 2016. – 50-б. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/199f039e-9bdd-4119-af04-59c30b572c63.pdf>

үчтөн экиси (68,6%) айыл жеринде жашаса, үчтөн бири (31,4%) шаар жеринде жашапкан. Бишкекте балдардын 13,0%ы жашаган, ошол эле убакта калгандары Чүй облусунда (12,4%), Баткен жана Ысык-Көл облустарында (ар бири 130 болжолдуу түрдө 8,2%дан), Нарын жана Талас облустарында – (ар бири болжолдуу түрдө 5%дан) жана Ош шаарында ар бири 4,2%ы жашапкан. 5-17 жаштагы балдардын миллиондон ашыгы (1 125 037 бала же 75,6%) ата-энесинин экөөсү менен тең жашапкан. Ошол эле убакта 350 миңден ашык бала коркунуч тобунда жашайт: 184 397 бала (12,4%) энеси менен гана жашапкан; 27 736 бала (1,9%) атасы менен жашапкан; 151 316 баланын (10,2%) ата-энесинин экөөсү тең жок болгон. Ата-энесиз жашаган балдардын үлүшү айыл жеринде жогору. Жогорку үлүш Ош облусунда (16,3%), Ош шаарында (13,8%), Нарын (11,5%) жана Ысык-Көл облустарында (10,6%) да белгиленген.¹⁰¹²

Кыргыз Республикасынын Конституциясы балдар эмгегин колдонууга тыюу салат. Биздин мамлекет бул маселе боюнча негизги эл аралык документтерди – БУУнун Баланын укуктары жөнүндө конвенциясын жана аны ишке ашыруу үчүн минималдуу курак жөнүндө ЭЭУнун Конвенциясын, ошондой эле балдар эмгегинин эң начар формаларын жоюу боюнча тыюу салуу жана токтоосуз чаралар жөнүндө ЭЭУнун Конвенциясын ратификациялаган.

1012. Кыргыз Республикасындагы иштеген балдар. 2014-2015 жылдардагы балдар эмгегинин изилдөөсү... – Бишкек МОТ, 2016. – 130-131-бб. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/199f039e-9bdd-4119-af04-59c30b572c63.pdf>

Эл аралык бул документтерде көрсөтүлгөн жоболорду ишке ашыруу боюнча кыргыз бийлиги тарабынан, бир канча жолу алмашканы менен жүз миңдеген ишке чегерилген жана окууга тартылбай калган балдардын кайгылуу тагдыры “унутта” калып, эл аралык уюмдарга берилген милдеттенмелер боюнча да, кабыл алынган мыйзамдар боюнча да жарытылуу иш жасалбай, кагаз бетинде калып келет.

Кыргызстандын мыйзамдарда иш берүүчү 16 жашка чыга элек жарандарды же өзгөчө учурларда 15 жашка чыга элек жарандарды жумушка ала албайт деп так жазылган. Маселе, балдар, көмүскө экономикада иштеген чоңдор сыяктуу эле, жашыруун иштешүүгө мажбур болуп келишет. Алар чоңдорго караганда айлык акыны азыраак алышат жана өз укуктарын билбегендиктен жана жапоонун мажбурлаганынан унчугушпайт.

Балдар эмгегин азайтуу максатында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жооптуу чараларды кабыл алышкан. Тийиштүү мыйзамдар мамлекеттик деңгээлде кабыл алынып, эл аралык нормалар ратификацияланган, жашы жете электердин эмгегинин эң начар формаларын жоюу боюнча максаттуу программа иштелип чыккан. Бирок балдар бир катар себептерден улам балдар эмгегинде иштөөнү улантып келишүүдө. Балдар эмгегинин көйгөйлөрүн чечүү үчүн жалпы улуттук жана жергиликтүү программалардын негизиндеги ишенимдүү статистикалык маалыматтардын болушу маанилүү болуп саналат.

Эмгек ресурстары менен жумушчу күч түшүнүгү тыгыз байланышта. Мында адамдын эмгекке жөндөмдүүлүгү боюнча, б.а. өндүрүш процессинде-өзүнүн физикалык жана интеллектуалдык жөндөмдүүлүгү пайдаланылат. Жумушчу күч-өзгөчө товар, анын өндүрүштүк сапаты экономиканын атаандаштык эффективдүүлүгүн, жогорку сапаттагы товарды чыгаруу жана комфорттук усулдукту көрсөтүү, илимий-техникалык темпин жана уюштуруу иштерин кайра жандандыруу дегенди түшүндүрөт.

Ошондуктан эмгек рыногуна билимдүү жана чыгармачыл активдүү даярдалган эмгек күчүн даярдоо чоң мааниге ээ. Эл чарбасында аймактык мобилдүү жана квалификациялуу эмгек күчү— бирден бир негизин түзөт. Канчалык экономика өнүккөн сайын, ошончолук жогорку квалификация эмгек күчүн кеңири керектелүүчүнүн талаптарын толук канааттандыруу өтө кыйын. Бардык өнүккөн мамлекеттерде илимий техниканын жетишкенине ылайыктуу мамлекеттик органдар жана жеке жумуш берүүчүлөр эмгек рыногунда жумушчу күчүнө жогорку деңгээлде өндүрүштүк жана жашоо шартын түзүүгө умтулушууда.

Практика көрсөткөндөй республикада кайра жаралуу мезгилинде, калктын санынын өсүшү менен эмгек рыногу да кыйла өсүүдө. Мисалы, 2013-жылы республикада калктын саны 1990 — жылга салыштырганда — 51,4%га өскөн, анын ичинен

эмгек ресурстары — 13,0%га жогорулаган.(Табл. кара).¹⁰¹³

Республикада эмгек ресурстарынын өсүш динамикасы

	1990	1995	2000	2005
Калктын саны, миң адам	4367,2	4483,4	4908,4	5138,7
%менен	100	102,6	112,4	117,6
Эмгек ресурстары, миң адам	2184,0	2290,0	2686,6	3007,0
% менен	100	104,8	121,0	137,6
Эмгек ресурстарынын жалпы калктын санына болгон катнашы, % менен	50,0	51,0	54,7	58,5

Статистикалык маалыматы: “КР цифраларда”, Б. 1995–2014.

Эмгек рыногу социалдык жана экономикалык жактан туруксуздугун бүгүнкү күнгө чейин сакталууда, ошондуктан калктын бакубаттуулугу анын канчалык өнүккөн жана ийкемдүү болушунан көз каранды. Республикадагы социалдык маанидеги курч көйгөй жумушсуздук болуп эсептелет жана ага катар эле квалификациялуу жумушчу күчүнүн жетишсиздиги болуп саналат.

Республиканын калкынын тышкы жана ички миграциясынын контролсуздугу Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу коркунуч келтирген проблема болуп саналат. Республиканын региондорунда, айрыкча алыскы, климаттык шарты татаал райондорунда

1013. Абдымаликов К. Кыргызстандын Экономикасы (өткөөл мезгилинде) – Б.: “Улуу тоолор” – 2016. – 459-б.

көбүрөөк таасирин тийгизген кризис эмгекке жарамдуу калктын чакан шаарлардан жана айыл жерлеринен ири шаарлардын чет-жакаларына агып кетишине алып келүүдө. Бул социалдык инфраструктуранын жүгүн кескин жогорулатып, элементардык эмгек рыногунун калыптанышына өбөлгө түзөт. Ал эми бул көзөмөлсүз ички миграциядан келип чыккан көйгөйлөрдүн толук тизмеси эмес. Кыргызстандын экономикалык жана социалдык абалын стабилдештирүү бул проблемаларды чечүү боюнча эффективдүү чараларды иштеп чыгууга байланыштуу болот.

Миграция. Мамлекеттин саясий жана социалдык-экономикалык турмушундагы көңүл бурууну талап кылган олуттуу көйгөйлөрдүн бири – миграция маселеси. Миграция маселеси өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык, демографиялык, этникалык процесстерине түздөн-түз таасирин тийгизген маанилүү көрүнүш. Калктын миграциясы татаал процесс. Анын өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү түздөн-түз мамлекеттик саясий жана социалдык-экономикалык шарттар менен аныкталат.

Бул жерде калктын миграция процесси төмөнкүдөй классификацияланат: калктын кайра кайткыс миграциясы – жашаган жерин биротоло алмаштыруусу; убактылуу – кыйла узак мөөнөткө алмаштыруусу, бирок чектелүү мөөнөткө; мезгилдик – жылдын белгилүү бир мезгилинде орун алмаштыруу. Тышкы (өлкөнүн чегинен тышкары) жана ички (өлкөнүн ичинде) миграцияны бөлүп көрсөтүүгө болот. Калктын тышкы миграциясына эмиграция менен иммиграция таандык. Ички миграцияга болсо айыл жеринен шаарга, райондор

аралык орун которуулар ж.б.у.с. тийиштүү. Андан тышкары “маятниктик миграциялар” түшүнүгү колдонулат, б.а. өзүнүн калктуу пунктуан тышкары иш ордуна же окууга болгон тез-тез каттоолор. Демек, калктын миграция процесси калктын жашаган жерин алмашуусу менен байланышкан маселелерди камтыган кыйла кеңири түшүнүк катары эсептелет. Калктын түрдүү орун алмашуулары түз жана кыйыр түрүндө саясий кырдаал, саясий бийликтин формасы, мамлекеттик түзүлүш, саясий режим ж.б.у.с. менен байланышкан.¹⁰¹⁴

Эмгек ресурстарын аймактык кайра бөлүштүрүүнү жакшыртуу маселеси Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин өзгөчө мааниге ээ болгон. Советтер Союзу урагандан кийин саясий жана экономикалык кризистин, улуттар аралык мамилелердин курчусунун, жарандык согуштун натыйжасында Кыргызстанда жана коңшу республикаларда миграциялык агымдардын багыттары жана көлөмү түп тамырынан бери өзгөргөн.

Мындан тышкары Кыргызстанда миграциянын стихиялуу, деструктивдүү мүнөзү күчөп, орус тилдүү калктын массалык түрдө түпкүлүктүү этникалык мекендерине көчүү процесси башталганы байкалган. Натыйжада республиканын калкынын этникалык структурасынын өзгөрүүсүнө дуушар болгон. Ошол эле учурда жергиликтүү кыргыз калкынын концентрациясынын көбөйүү тенден-

1014. Акаев А.А. Кыргыз Республикасындагы миграциялык процесстердин динамикасына саясат таануучулук анализ. Диссертация, саяс.и.к. Б., 2021. – 10 – 11-бб. <https://vak.kg/wp-content/uploads/2021/02/akaev-avtoref-kyrg.pdf>

циясы байкалып, этникалык гомогендүүлүктүн деңгээли жогорулаган.¹⁰¹⁵

СССРдин кулашы калктын болуп көрбөгөндөй массалык жер которууларына алып келген. Эгемендүүлүккө ээ болгон жаңы мамлекеттердин чек аралары үй-бүлөлөрдү, тууган-туушкандарды аркыл мамлекеттердин жарандары болуп бөлүнүп калган. Миллиондогон үй-бүлөлөр өздөрүнүн тарыхый этникалык мекенинен ажырап калган. Алардын көпчүлүгү киндик кан тамган өлкөлөрүнө, этникалык эпигорборлоруна кайра кетүүгө аракеттенишкен. Болжолдуу эсептөөлөр боюнча, СССР жоюлгандан кийинки биринчи он жыл ичинде КМШ өлкөлөрдөн туруктуу этникалык мекендерине 9 миллиондон ашуун адамдар жер которушкан.¹⁰¹⁶

Кыргызстандагы миграциялык процесстер өлкөнү социалдык жана экономикалык чөйрөдөгү терең кризистик абалдан сактап калуунун маанилүү өбөлгөсү болгон. Миграциялык агымдардын маанилүүлүгүн аныктоочу негизги фактор болуп, калктын Кыргызстандын чегинен тышкары жактарга массалык түрдө чыгып кетүү тенденциясы саналат.

Миграциянын негизги себептерин бир нече негизги группаларга бөлүп кароого болот:¹⁰¹⁷

1015. Матаева С.Ш. Факторы, обуславливающие направленность трудовых миграционных потоков Кыргызстан Жун.: Вестник МУК № 4 (37) 2018. – 145 с.

1016. Акаев А.А. Кыргыз Республикасындагы миграциялык процесстердин динамикасына саясат таануучулук анализ. <https://vak.kg/wp-content/uploads/2021/02/akaev-avtoref-kyrg.pdf>

1017. Уметова Айнура. Подходы к разработке Миграционной политики в странах Центральной Азии и Европы (Сравнительный анализ на примере Кыргызской Республики и Польши). В кн.: Открывая двери подготовке политики: Средняя Азия и Южный Кавказ. Проект Фонда Демократии ООН №.UDF-GLO-09-281. –

Экономикалык:

- эмгек миграциясы болгон өлкөлөрдө эмгек акынын жогорку деңгээли

- Кыргызстанда калктын жашоо деңгээлинин төмөндүгү

- социалдык – экономикалык стабилдүүлүктүн жоктугу

Саясий:

- коомдук-саясий туруксуздук (2005-жылдын 24-мартындагы жана 2010-жылдын 7-апрелиндеги окуялар)

- ички саясий аренада орус тилинин статусу жөнүндө мезгил-мезгили менен талкууга түшүүсү

Коопсуздук:

- улутчулдук сезимдердин өсүшү (1990 жана 2010-жылдардагы Ош окуялары)

- үмүтсүздүк жана баш аламандык сезими, өздөрүнүн жана балдарынын келечегинин кооптуулугу.

Өз кезегинде жагымдуу миграциялык процесстер Кыргызстандагы коомдун туруктуулугуна жана өнүгүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизип келет.

Демек, Кыргызстандагы миграциялык саясат, миграциялык процесстер жана эмгек мигранттарынын коопсуздугу азыркы Кыргыз Республикасынын ички жана тышкы саясатынын маанилүү, артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп саналууга тийиш. Ошол эле учурда миграциянын

кайсы түрү болбосун, мамлекет үчүн бир катар актуалдуу жана көйгөйлүү проблемалар жаралып, өз мезгилинде көңүл бурулбай жана чечилбей келе жатат.

Кечиктирилбей чечүүгө негиз болгон маселелердин катарына мамлекеттер аралык келишимдер менен макулдашуулардын мыйзам чегинде так жана кыйшаюусуз аткарылуусуна жетишүү, республиканын бардык аймактарында стихиялуу эмгек миграциясына чыгып кетүүнүн алдын алып, аларды түшүндүрүү жолу менен окутуу, өз алдынча кетүүгө бөгөт коюу жана мүмкүн болгон бардык тобокелдиктерди жоюу маселелери. Ошону менен катар мигранттардын коопсуздук көйгөйлөрү, жумуш менен камсыз кылуу, турак-жай, ден соолук жана башка маселелер мамлекеттик деңгээлде чечилүүсү тийиш.

Орус тилдүү калктын Кыргызстандан этникалык, тарыхый мекенине чыгып кетүү процесси СССРдин урашы менен гана эмес, экономиканын, өнөр жай ишканаларынын жана айыл чарба өндүрүшүнүн кыйрашы менен да тыгыз байланыштуу болгон. Эки (1999-ж., 2009-ж.) эл каттоонун маалыматтары боюнча 1999-жылы Кыргызстандын тургундарынын арасында 397,5 миң башка өлкөлөрдөн келип жашагандар түзгөн болсо, 2009-жылы алардын саны 236,2 миң адамга кыскарган.¹⁰¹⁸

1018. Мкртчян Н., Сарыгулов Б. Миграция в современном Кыргызстане. [demoscope.ru. № 181-182, 10-23 октября, 2011. 29 с. https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/28e0wprgc5/74681963.pdf](https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/28e0wprgc5/74681963.pdf); Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией

Кыргызстандагы калктын тышкы миграциясы абдан маанилүү фактор болуп саналат. Эгерде республиканын миграциясынын тарыхына жана экономикалык өнүгүүсүнө кайрыла турган болсок, анда Совет доорунда Кыргызстанга ыктыярдуу иммиграция мүнөздүү болгон. Кыргызстандын өнөр жайын, айыл чарбасын, саламаттыкты сактоону, билим берүүнү, илимди өнүктүрүү үчүн жогорку квалификациялуу адистер КПСС БКнын тапшырмасы менен СССРдин борбордук бөлүгүнөн атайын жөнөтүлгөн.

XX кылымдын экинчи жарымында Кыргыз ССРи социалдык-экономикалык, илимий, билим берүү жана маданий өнүгүү жагынан алга карай эбегейсиз чоң кадам жасаганына Союздун ар тарабынан келишкен жогорку квалификациялуу специалисттеринин кошкон салымы өтө жогору. Советтик Кыргызстан көп жагынан алдыңкы индустриалдык-агрардык борборго айланып, республиканын бардык региондорунун социалдык-өндүрүштүк инфраструктуралары болуп көрбөгөндөй өнүгүп, республика көп улуттуу өлкөгө айланган.

СССР кулагандан кийин Кыргызстан оор мезгилди баштан кечирүүгө дуушар болгон. Анткени постсоветтик мейкиндикте вертикалдык жана горизонталдык экономикалык жана кооперациялык байланыштардын кескин масштабдуу үзүлүшүнүн негизинде социалдык-экономикалык терең кризиске туш болгон. Дээрлик бардык ири өнөр жай ишканалары токтотулган же жабылууга

аргасыз болгон. Анын натыйжасында массалык жумушсуздук келип чыккан. Калктын жакырлануусу башталган. Мисалы, 1990-2001-жылдары Кыргызстандын ички дүң продукциянын көлөмү АКШ доллары менен эсептегенде 10,35 эсеге кыскарган. Ошол эле көрсөткүч Россияда 3,37 эсеге, Өзбекстанда 3,45 эсеге, Казакстанда 1,65 эсеге азайган. Калктын жан башына ИДПнын көлөмү АКШ доллары менен эсептегенде Кыргызстанда 11,15 эсеге, Орусияда 3,32 эсеге, Өзбекстанда 4,07 эсеге, Казакстанда 1,66 эсеге азайган.¹⁰¹⁹

Кыргызстанда колхоздук жана совхоздук системанын укмуштуудай тездик темп менен жоюлушу, рыноктук атаандаштыкты объективдүү жана сөзсүз түрдө идеалдаштыруу социалдык-экономикалык чөйрөдө кыйраткыч натыйжаларга алып келген. Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, акаевдик “шок терапиялык” экономикалык реформаны жүргүзүүнүн натыйжасында Кыргыз Республикасы КМШ өлкөлөрүнүн ичинде эл чарбасы толук бүлүндүрүлүп, арта калган, эң жарды мамлекетке айланган.

Жумуш издеп, жашоо шарттарын жакшыртуу максатында эң алдыңкы илимпоздор, инженерлер, дарыгерлер, квалификациялуу жумушчулар Россияга, Казакстанга, Өзбекстанга, Батыш Европага, АКШга, Израилге жана башка өлкөлөргө көчүп кетишкени таң калыштуу болбой калган.

1019. Турдиев Т.И. Социо-эколого-экономические последствия трудовой миграции населения Кыргызстана. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsio-ekologo-ekonomicheskie-posledstviya-trudovoy-migratsii-naseleniya-kyrgyzstana>

“Акыл-эстүүлөрдүн” (“утечка умов”) чыгып кетиши Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү үчүн орду толгус чоң жоготуу болгон. Эгемендүүлүктүн биринчи он жылдыгында (1990-2000-жылдар) республикадан эмгекке жарамдуу калктын тышкы миграциясынын натыйжасында ички дүң продукциядагы жоготуулардын үлүшү болжол менен 3% жылдык орточо ченди түзгөн.

90-жылдар ичинде “булчуңдардын агымы” (“утечка мускулов”), башкача айтканда Кыргыз Республикасынын эмгекке жарамдуу калкынын олуттуу бөлүгү жумуш издеп, убактылуу ишке орношуу үчүн негизинен Россия Федерациясына жана Казакстанга кетүүгө аргасыз болгон. Мында калктын өтө жакырдыгы түйүндүү фактор болуп саналат, анын деңгээли чектик көрсөткүчтөрдөн дайыма 3-4 эсе ашып турат.¹⁰²⁰ Кыргызстандагы жакырчылыктын олуттуу кесепеттеринин бири – калктын масштабдуу миграциясы.

80-жылдардын аягында жана 90-жылдардын башында дүйнөлүк аренада геосаясий процесстер (Германиянын кайрадан биригиши жана Советтер Союзунун кулашы) Кыргызстанда жашапкан этникалык башка улуттардын өкүлдөрүнө тарыхый мекенине кайтып келүүнү чечкен калктын массалык агылып кетүүсүнө кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн.

1020. Турдиев Т.И. Социо-эколого-экономические последствия трудовой миграции населения Кыргызстана. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsio-ekologo-ekonomicheskie-posledstviya-trudovoy-migratsii-naseleniya-kyrgyzstana>

1989-жылдан 1991-жылга чейинки мезгил ичинде Кыргызстандан 214,9 миң адам көчүп кеткен. Мигранттардын улуттук курамы төмөнкүдөй болгон: 122 016 орустар, 25 426 немистер, 15 918 украиндер. Бул мезгилди этникалык миграция катары белгилесе болот. Ал эми 1992-жылы Кыргызстандан 103 миң адам этникалык тарыхый мекенине чыгып кетишкен.¹⁰²¹ Миграциялык агым менен чет өлкөлөргө чыгып кетүүнүн туу чокусу 1993-жылга туура келип, республиканын аймагынан 144 миң адам чыгып кеткен.¹⁰²²

1989-1998-жылдары калктын миграциялык агым менен республикадан чыгып кетүүсү 381 миң адамды же калктын дээрлик 9% ын түзгөн. 1990-жылдардын экинчи жарымында, миграция статистикасы көрсөткөндөй, республикадан чыгуу бир аз кыскарган, бирок 1999-жылы экономикалык кризистин натыйжасында кайра өсө баштаган.¹⁰²³ Ички саясий кырдаалдын курчушу да миграцияга таасирин тийгизген: 1999 жана 2000-жылдары Өзбекстандын оппозициялык маанайдагы куралдуу топтордун

1021. Уметова Айнура. Подходы к разработке Миграционной политики в странах Центральной Азии и Европы (Сравнительный анализ на примере Кыргызской Республики и Польши). В кн.: Открывая двери подготовке политики: Средняя Азия и Южный Кавказ. Проект Фонда Демократии ООН №.UDF-GLO-09-281. – Прага, 2012. – С.107. <https://www.auca.kg/uploads/Migration-Database/Publications/Umetova,%20migration%20policy%20paper,%20Russ.pdf>

1022. Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией М.Б. Денисенко . - Б.: 2011. – 332 с. https://www.hse.ru/data/2012/03/19/1264969721/Kyrg2011_info.pdf

1023. Элебаева А. Современные миграционные процессы в Кыргызстане / Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. Под ред. Ж.А. Зайончковской и Г.С. Витковской. - М.: «Адамант», 2009. – С.384.

өкүлдөрү Тажикстандан өлкөнүн түштүгүндөгү Баткен областы аркылуу Өзбекстанга алып өтүү үчүн басып киришкен. 2000-жылы Кыргызстандын куралдуу күчтөрү менен “моджахеддердин” кагылышуусунун натыйжада 5,6 миң адам ички жер которгонго мажбур болушкан.¹⁰²⁴

2005-жылы республикада бийлик алмашкан (“жоогазын революциясы” деп аталган), аны коштогон баш аламандык да ушундай кесепеттерге дуушар кылган. Натыйжада, акыркы эл каттоолор аралык мезгилдин ичинде эл аралык миграциянын эсебинен калктын азайышы 269 миң адамды, башкача айтканда калктын 5,6% түзгөн.¹⁰²⁵

2000-жылдардагы миграциялык төмөндөөнүн кыскарышы салттуу чет өлкөлөргө чыгып кетүүнүн азайышынын эсебинен камсыздалган: 1989-1998-жылдары Кыргызстан бул өлкөлөр менен миграциялык алмашууда 102 миң, ал эми 1999-2008-жылдары 18 миң адамын жоготкон. КМШ өлкөлөрүнө агылып чыгуу дээрлик мурдагы деңгээлде сакталган, мисалы 1989 – 1998-жылдар ичинде 279 миң киши чыгып кеткен болсо, 1999 – 2008-жылдарда 251 миң киши.¹⁰²⁶ Бул эсептөөлөр

1024. Тенденции в области миграции в регионе Восточной Европы и Центральной Азии. Обзор за 2001- 2002 годы. М.: MOM 2002. с. 111-112; Мкртчян Н., Сарыгулов Б. Миграция в современном Кыргызстане. demoscope.ru. № 181-182, 10-23 октября, 2011. – С.4. <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/28e0wprgc5/74681963.pdf>

1025. Мкртчян Н., Сарыгулов Б. Миграция в современном Кыргызстане. demoscope.ru. № 181-182, 10-23 октября, 2011. – С.4. <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/28e0wprgc5/74681963.pdf>; Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией М.Б. Денисенко . - Б.: 2011. – С. 217. https://www.hse.ru/data/2012/03/19/1264969721/Kyrg2011_info.pdf

1026. Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией М.Б. Денисенко . - Б.: 2011. – С. 217. <https://www.hse.ru/>

учурдагы миграциялык статистикадан алынган, алар туруктуу жашоо үчүн кеткендерди каттоого негизделип, убактылуу миграциялык агымдар эсепке алынган эмес.

1990 – 2010-жылдар ичинде Кыргызстандагы миграциялык агым кошуна, үч өлкө: Россия, Казакстан жана Өзбекстан менен болгон калктын тарыхый байланышы жогору болгон. Республикадан биротоло чыгып кетишкен жарандардын 80%ы ушул үч өлкөгө кетишкендер түзгөн. Россия Федерациясына миграциялык агым тынымсыз өсүп, Казакстан менен Өзбекстандын үлүшү акырындап азайып баратканы байкалган. Россия иммиграциянын негизги өлкөсү катары эсептелип жаткандын мааниси, кыязы, 1990-жылдары жана андан кийинки жылдарда кайра кайтып келүү миграциясы менен түшүндүрүлгөн.¹⁰²⁷

1990-жылдардын башында аталган үч өлкөгө Кыргызстандан эмиграциялангандар 60-70%ын түзсө, 2000-жылдардын аягында бул көсөткүч Россия менен Казакстанга 95%ы туура келген. 1990-жылдары республиканын тургундарынын 15-20%ы “алыскы” чет өлкөлөргө кеткенине карабастан, өлкөдөн КМШдан тышкаркы мамлекеттерге чыгуу, иш жүзүндө токтотулган.

1999-2009-жылдары КМШдан тышкаркы өлкөлөргө 19,5 миң кыргызстандык чыгып кеткен,

data/ 2012/03/19/1264969721/Kyrg2011 info.pdf; Мкртчян Н., Сарыгулов Б. Миграция в современном Кыргызстане. demoscope.ru. № 181-182, 10-23 октября, 2011. – С.4. <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/28e0wprgc5/74681963.pdf>

1027. Космарская Н.П. “Дети империи” в постсоветской Центральной Азии: адаптивные практики и ментальные сдвиги (русские в Киргизии, 1992-2002). М.: Наталис, 2006. с. 58-97.

анын ичинен 14,9 миңи Германияга, 2 миңи АКШга, 1,3 миңи Израилге кеткен. 2000-жылдары “салттуу” чет мамлекеттерге миграциянын кыскарышы бардык постсоветтик өлкөлөрдө байкалган, мунун себеби этникалык миграциянын потенциалынын кескин азайышы жана кабыл алуучу өлкөлөрдүн, биринчи кезекте Германиянын миграциялык саясатынын катаалдашуусу болгон.¹⁰²⁸

Жалпысынан, 2000-жылдары Кыргызстандын миграциялык өнөктөшү катары Россиянын ролу өтө маанилүү болгон, ал тургай постсоветтик мейкиндикте да Кыргызстандын Россиядан миграциялык “көз карандылыгы” бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жатат.

Кыргызстандын калкынын этникалык составынын өзгөрүшүнө эл аралык миграциянын таасири өтө чоң болгон. Орустардын жана башка “европалык” элдердин түпкү мекендерине агылып чыгып кетүүсү уланган, бирок 90-жылдардын аяк ченинде анын абсолюттук масштабы 1990-жылдарга салыштырмалуу кыскарган. Кыязы, миграциялык потенциалдын азайышы чоң роль ойногон болуу керек.

1989-жылы Кыргызстанда жалаң славян элдеринин (орустар, украиндер жана белорусстар) саны 1033,8 миң адамды түзсө, 1999-жылы 656,9 миң адамга же 36%га кыскарган.¹⁰²⁹ Натыйжада, 1990-жылдардагы интенсивдүү миграциялык

1028. Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией М.Б. Денисенко. - Б.: 2011. – С. 218. <https://www.hse.ru/data/2012/03/19/1264969721/Kyrg2011 info.pdf>

1029. Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией М.Б. Денисенко. - Б.: 2011. – С. 220. <https://www.hse.ru/data/2012/03/19/1264969721/Kyrg2011 info.pdf>

процесстер республикадагы орустардын санынын үчтөн бирине жана украиналыктардын саны эки эсеге кыскарышына шарт түзгөн.¹⁰³⁰

1990 – 1998-жылдары орустардын, украиндердин жана белорусстардын миграциялык жоготуулары 247,8 миң адамды же 1989-жылдын башындагы бул элдердин санынын 24%ын түзгөн. 1999 – 2009-жылдар үчүн бул элдердин агылып чыгышы 153,9 миң адамды же 1999-жылдын башына карата калктын 23%ын түзгөн, башкача айтканда агылып чыгуунун интенсивдүүлүгү өзгөргөн эмес. Ушундай эле төмөндөө татарлар арасында да байкалган, мисалы 1990 – 1998-жылдары татар улутундагылар – 30%га, ал эми 1999-2009-жылдары -22%га азайган. 1990-жылдары Кыргызстандан немецтер менен еврейлер калкынын тездик темпте, интенсивдүү агылып чыгыш кетүүсүнө алар үчүн ыңгайлуу шарт түзүлүп, 101,3 миң же 70% немец улутундагылар жана 5,6 миң же 68% еврейлер республикадан чыгыш кетишкен. Ал эми кийинки он жылдыкта өлкөдө калгандарынын жарымынан көбү кетүүгө мүмкүнчүлүк алыпкан.¹⁰³¹

Эл аралык миграциянын натыйжасында 80-жылдары этникалык жактан гетерогендүү, б.а. көп

1030. Разработка Концепции миграционной политики Кыргызской Республики. – Бишкек, 2013. – С.13. https://www.auca.kg/uploads/Migration_Database/Publications/18_migrac_report.pdf

1031. Мкртчян Н., Сарыгулов Б. Миграция в современном Кыргызстане. demoscope.ru. № 181-182, 10-23 октября, 2011. – С. 8. <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/28e0wprgc5/74681963.pdf>; Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией М.Б. Денисенко. - Б.: 2011. – С. 220. https://www.hse.ru/data/2012/03/19/1264969721/Kyrg2011_info.pdf

улуттуу өлкө болгон Кыргызстан (өзгөчө шаар калкы үчүн) моноэтностуулукка карай тездик темп менен өзгөрө баштаган. Эл каттоо учурларында (1989-, 1999- жана 2009-жж.) айрыкча Бишкек шаарында жана Чүй облусунда Европа элдеринин көп сандаган диаспоралары сакталып калганы менен алардын саны өлкөдөн эмиграциялануусунун жана жергиликтүү, кыргыз улутундагылардын массалык түрдө көчүп келишинин эсебинен кыскарууда. Ошол эле учурда бул процесс экономикалык факторлорго гана баш ийбестен, көп жагынан жалпы саясий кырдаал менен аныкталып, өлкөнүн дестабилдешүүсүнө түрткү болгон.

Башка өлкөлөр менен миграциялык алмашуунун натыйжасында 1989-2007-жылдар ичинде Кыргызстандан 900 миңден ашык адамдар чыгыш кетишкен, ал эми тышкы миграциянын терс сальдосу 593 миңге жакын адамды түзгөн.¹⁰³² Иммигранттардын эң көп саны 1996-1999-жылдарга туура келген. Кыргыз Республикасына келгендердин 80%га жакынын Кытайдан, Түркиядан, Пакистандан, Афганстандан жана Ирандан келишкен жарандар болгон.¹⁰³³

Эгемендүүлүк алгандан бери Кыргызстандын аймагынан КМШ өлкөлөрүнө жана алыскы чет

1032. Национальный институт стратегических исследований Кыргызской Республики. – Бишкек, 2013. – С.20. https://www.auca.kg/uploads/Migration_Database/Publications/18_migrac_report.pdf

1033. Национальный институт стратегических исследований Кыргызской Республики. – Бишкек, 2013. – С.23. https://www.auca.kg/uploads/Migration_Database/Publications/18_migrac_report.pdf

өлкөлөргө 909 692 адам чыгып кеткен, анын ичинде:¹⁰³⁴

- Россияга – 653 465 адам;
- Өзбекстанга – 52 482 адам;
- Казакстан – 84 931 адам;
- башка постсоветтик өлкөлөргө – 22 210 адам;
- алыскы чет мамлекеттерге – 96 604 адам

Статистикалык маалымат боюнча 1999-2009-жылдар ичинде биздин өлкөдө жашашкан бардык улуттардын өкүлдөрүнүн миграциялык агымы катталган. 1990-жылдары Кыргызстанга 17 миң кыргыздар жана 0,9 миң дунгандардын келиши байкалган. 1999 – 2009-жылдар ичинде казактардын миграциялык азаюусу көбөйүп, республикада жашашкан казактардын 20%ы негизинен Казакстанга жана башка өлкөлөргө чыгып кетишкен. Өзбек улутундагылардын миграциялык агымы уланган, бирок бул элдин арасында олуттуу табигый көбөйүү жогору болгондуктан, алардын Кыргызстандагы санынын азайышына алып келген эмес, тескерисинче, бир аз гана көбөйүүнүн санын азайткан. Тажик улутунун арасында да миграция агымы байкалган, бирок алар Тажикстанга эмес, биринчи кезекте Россияга кетишкен. Закавказье элдеринин өкүлдөрүнүн да азайуусу байкалган.¹⁰³⁵

Миграциялык бумдун негизги себептеринин бири болуп, биринчи кезекте, саясий фактор болгон.

1034. Тынаев Нурдин. Обзор миграционной ситуации в Кыргызстане: основные вызовы. С.21. [https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Training%20materials/Migration sit-n Tynayev.pdf](https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Training%20materials/Migration%20sit-n%20Tynayev.pdf)

1035. Мкртчян Н., Сарыгулов Б. Миграция в современном Кыргызстане. demoscope.ru. № 181-182, 10-23 октября, 2011. – С. 8-9. <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/28e0wprgc5/74681963.pdf>;

Баарынан мурда, СССРдин урашы, улуттук аңсезимдин өсүшү жана мурдагы Советтер Союзунун бардык региондорунда улуттар аралык мамилелердин курчушу менен коштолгон. 1990-жылдагы Ош шаарындагы улуттар аралык кандуу кагылышуу да Кыргызстандын орус тилдүү калкынын тышкы миграциясынын массалык агымына күчтүү стимул болгон.¹⁰³⁶

Эгемендүүлүк жана көз карандысыздык процесстеринин алгачкы этабында Кыргыз Республикасында эле эмес, мурдагы союздук республикалардын дээрлик бардыгында табигый жана сөзсүз түрдө моноэтникалык тенденциялар менен коштолгон. Ага орус тилдүү калктын улуттук республикаларда артыкчылыктуу өзгөчө позициясынын жоюлушуна байланыштуу “социалдык ыңгайсыздык” да белгилүү бир деңгээлде роль ойногон. Мындан тышкары, словян улутундагы калктын агылып кетишине таасир эткен дагы башка себептер:¹⁰³⁷

- келечек жана перспективалар тууралуу туңгуюктук, б.а. өзү үчүн да, балдар үчүн да маанилүү өбөлгөлөрдүн белгисиздиги;

- этносаясий кырдаалдын туруксуздугу;

1036. Элебаева А.Б. Межэтнические отношения в постсоветских государствах Центральной Азии: динамика развития. – Бишкек, 2001. – С.107-108.

1037. Разработка Концепции миграционной политики Кыргызской Республики. – Бишкек, 2013. – С.14. https://www.auca.kg/uploads/Migration_Database/Publications/18_migrac_report.pdf; Сарыгулов Б.А. Современное состояние и перспективы межгосударственной миграции русскоязычного населения в Кыргызской Республике //Внешняя миграция русскоязычного населения Кыргызстана: проблемы и последствия. - Бишкек, 2000. - С.12.

- Россиянын колдоосуна үмүт үзүү;

- КМШ мамлекеттери чектерин жабышып, изоляциялануу процесси улантылып жатканы.

1989-жылдын 23-сентябрында кабыл алынган "Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдын" орус тилин көп улуттуу республиканын турмушундагы мурдагы үстөмдүк ролунан ажыратуусу да орус тилдүүлөрдүн массалык түрдө агылып кетүүсүнө чечүүчү ролду ойногону талашсыз. Тил жөнүндө мыйзамдын кабыл алуусу менен катар эгемендүү мамлекеттин кадрдык саясатында этноцентрдик үстөмдүк күчөтүлүп, иш жүзүндө мамлекеттик бардык бийликтин деңгээлдериндеги жетекчи кызматтарда иштешкен башка улуттун өкүлдөрүнүн ордуна титулдук этникалык топтун өкүлдөрүнүн ээлөөсү да, албетте таасири чоң болгон.

Биринчи этап, 1990-жылдардын башынан тартып ортосуна чейин уланатылган. Бул мезгилде республикада жашапкан орус тилдүү калктын саясий жана экономикалык себептерден улам жана тарыхый этникалык мекенине кайтып кетүү үчүн туруктуу көчүп кетүүсү менен мүнөздөлгөн.

Ал эми экинчи мезгил 1993-1994 жылдардан тартып байкалат жана негизги өзгөчөлүгү бул мезгилде миграцияда кыргыздар жана башка улуттардын көчүүсү жумуш издөө менен тийиштүү болгондугунда жана көп учурда Россия Федерациясына көчүү менен байланыштуу түшүндүрүлөт. Ал эми миграциянын жаңы толкуну 1999-жылдан башталат жана жергиликтүү улуттун жумушчу күчүнүн экономикалык абалдарга бай-

ланыштуу чет өлкөлөргө, Россия Федерациясы жана Казакстанга кетүүсү менен коштолгон.¹⁰³⁸

1989-жылдан 1995-жылдын биринчи жарымына чейин республикадан 286,4 миң адам чыгып кеткен, бул ушул мезгилде мурдагы жашаган жеринен кеткен бардык катталган адамдардын жалпы санынын 51,8%ын түзгөн (552,5 миң).¹⁰³⁹ Бул көрсөткүчтөр тышкы миграциянын масштабын көрсөтүп турат. Эгерде 1993-жылы республикада жалпысынан 4502,0 миң адам жашап, алардын 840,5 миңи орус улутундагылар деп эсептелсе, 1994-жылы, башкача айтканда, бир эле жылдын ичинде калктын жалпы саны 39,4 миңге (4462,6 миң адам), же 0,9%га кыскарган, ал эми орус улутундагылардын саны 84,3 миң адамга (756,3 миңге чейин), же 10,3% кыскарган.¹⁰⁴⁰

Тышкы миграциянын пиги 1993-жылга туура келип, Кыргызстандан расмий катталган 120,6 миң мигрант чыгып кеткен. Эгерде жалаң орус улутундагылар жөнүндө айта турган болсок, алар Кыргызстандан кеткендердин негизги массивин түзүшкөн: ошол эле 1993-жылдагы рекорддук миграцияда 89,9 миң адам чыгып кетип, жалпы кеткендердин 62,7% ын түзгөн.¹⁰⁴¹ 1990-жылдан 1994-

1038. Сулайманова Б.Б. Кыргызстандын тышкы миграциясынын динамикасы жана анын себептеринин анализи. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/578905>

1039. Социально-экономические проблемы миграции населения Киргизской Республики (1991 — 1996 гг.). Бишкек, 1997. С. 38.

1040. Демографический ежегодник Киргизской Республики. 1996 год. Б.: 1997. — С. 34 — 35.

1041. Социально-экономические проблемы миграции населения Киргизской Республики... С. 77, 39, 85; Немешина Л., Омаров Н., Панарин С. Русские Кыргызстана в 1990—2000-е годы:

жылга чейин республикадагы орустардын саны 917,6 миң кишиден 756,3 миңге чейин азайган. Алар бүткүл калктагы үлүшү 21,0%ды түзгөн болсо эми 17,1%га чейин төмөндөгөн.¹⁰⁴²

Ал эми 1995-жылдан 1998-жылга чейин республикадан орус тилдүү улуттардын миграциясынын динамикалык көрсөткүчтөрү төмөндөө темпинде болгон. 1998-жылы Кыргызстандан орус тилдүүлөрдүн миграциясы 10 миңден ашкан эмес.¹⁰⁴³ Бирок 1998-жылдардан кийин мурда чыгыш кетишкен орус тилдүүлөрдүн бир аз бөлүгүндө Кыргыз Республикасына кайтып келүү процесси башталган. Кайтып келишкендердин көпчүлүгү квалификациялуу жумушчулар, инженерлер жана техниктер болгон. 1990-жылдардын аягында – 2000-жылдардын башында кыргыз эмес улутундагылардын миграциялык процесстердин турукташуу мезгили аяктайт.¹⁰⁴⁴

Өлкөнүн экономикасынын масштабы жетиштүү сандагы жумуш орундарын түзгөн эмес жана калктын өсүп жаткан керектөөлөрүн канааттан-

динамика размерности, качественные сдвиги, оценка адаптации. <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-kyrgyzstana-v-1990-2000-e-gody-dinamika-razmernosti-kachestvennyye-sdvigi-otsenka-adaptatsii>

1042. Демографический ежегодник Киргизской Республики. 1996 год. Б.: 1997. – С. 34 – 35.

1043. Немешина Л., Омаров Н., Панарин С. Русские Кыргызстана в 1990–2000-е годы: динамика размерности, качественные сдвиги, оценка адаптации. <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-kyrgyzstana-v-1990-2000-e-gody-dinamika-razmernosti-kachestvennyye-sdvigi-otsenka-adaptatsii>

1044. Немешина Л., Омаров Н., Панарин С. Русские Кыргызстана в 1990–2000-е годы: динамика размерности, качественные сдвиги, оценка адаптации. <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-kyrgyzstana-v-1990-2000-e-gody-dinamika-razmernosti-kachestvennyye-sdvigi-otsenka-adaptatsii>

дырган эмгек акынын жетиштүү деңгээлин берген эмес. Ошол мезгилде басымдуу роль ойногон этносаясий факторлор менен катар миграциялык активдүүлүккө бүткүл союздук чарбалык байланыштардын ыдырашы, өнөр жай өндүрүшүнүн кыскарышы да таасирин тийгизип, калктын жумуш издөөдөгү территориялык миграциялык агымын күчөткөн. 90-жылдардагы экономикалык терең кризис калктын киреше деңгээлинин төмөндөшүнө, коррупциянын өсүшүнө, криминалдын активдешүүсүнө, экономикадагы терс көрүнүштөрдүн көбөйүшүнө алып келген.

Экономикалык сектордун өнүгүү динамикасынын туруксуз мүнөзү жана анын натыйжасында ички эмгек рыногундагы кырдаалдын курчүшү калктын эмгекке жарамдуу бөлүгүнүн миграциялык жүрүм-турумун калыптандырган. Республикадагы экономикалык кризистин күчөшү, жумушсуздуктун деңгээлинин өсүшү, өлкөнүн ичинде киреше табуу мүмкүнчүлүгүнүн кескин кыскарышы калктын “жумушчу булчуңдардын” (“утечка мускулов”) республикадан чет өлкөлөргө миграциялык агымынын өсүүсүнө алдын ала түрткү берген.

Кыргызстанда эмгек миграциясы эгемендүүлүктүн алгачкы күнүнөн бери эң чоң жана көрүнүктүү миграциялык тренд болуп калды. Эмгек миграциясы – бул Кыргызстандагы жумушсуздардын көп бөлүгүн өзүнө камтыган альтернативалуу, кеңири жеткиликтүү иш чөйрөсүнө айланган. Эмгек миграциясынын процесси 90-жылдардын ортосунан бери официалдуу учетко алына баштаган. Кыргызстанда экономикалык кыйынчылыктардын натыйжасында түпкүлүктүү кыргыз улуттун өкүл-

дөрүнөн жумушчу күчүнүн экспортунун өсүшүнүн табигый процесси 90-жылдардын башында эле башталган. Тарыхый жалпылыктын болушуна жана тилдик тоскоолдуктардын жоктугуна байланыштуу Кыргызстандан эмгек миграциясынын негизги багыттары Россия менен Казакстан болуп саналган.¹⁰⁴⁵

Эмгек миграциясынын процесси 90-жылдардын орто ченинен тартып республикада официалдуу каттоосу белгиленип, Кыргызстанда түпкүлүктүү улуттун өкүлдөрүнүн жумушчу күчүн экспорттоонун табигый процесси жүргүзүлө баштаган. 1994-1997-жылдары жумуш издеп 200 миңге жакын кыргыз улутундагылар эмиграцияланган. 2002-жылдан 2006-жылга чейинки мезгилде өлкөдөн чыгып кеткен кыргыздардын үлүшү бардык чыгып кеткендердин санынын 16,7% түзгөн.¹⁰⁴⁶

Кыргызстанда эмгек мигранттарынын негизги агымы дагы эле уюшкан жана жөнгө салынган миграциядан тышкары, негизинен стихиялуу, мыйзамсыз жүргүзүп келе жатат. Ар кандай эсептөөлөр боюнча, эмгек мигранттарынын 80ден 90%га чейин расмий эмес каналдар аркылуу, тууган-тууш-

1045. Омаров Н.М. Миграционные процессы в Кыргызской Республике в годы независимости: Итоги десятилетия. – Бишкек: Технология, 2001. – С. 19.

1046. Уметова Айнура. Подходы к разработке Миграционной политики в странах Центральной Азии и Европы (Сравнительный анализ на примере Кыргызской Республики и Польши). В кн.: Открывая двери подготовке политики: Средняя Азия и Южный Кавказ. Проект Фонда Демократии ООН №.UDF-GLO-09-281. – Прага, 2012. – С.107. <https://www.auca.kg/uploads/Migration-Database/Publications/Umetova,%20migration%20policy%20paper,%20Russ.pdf>

кандарынын жана тааныштарынын чакырыгы менен өмүрүн тобокелге салып кетип жатышат.¹⁰⁴⁷

Эмгек миграциясында эң активдүү болуп эмгекке жарамдуу курактагы жарандар эсептелет. Эмгек мигранттарына социалдык сурамжылоо жүргүзүлгөндө гендердик жана курактык түзүмдөрдүн бирдей эместиги аныкталган. Эмгек миграциясына калктын дээрлик бардык жынысы жана курагы, кесиптик, социалдык жана аймактык топтору тартылган. Социалдык сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча басымдуу, эң көп группаны 16 жаштан 36 жашка чейинкилер түзгөн; 16 – 25 жаштагылар сурамжылоого катышкандардын 44,1%ын, 26 – 35 жаштагылар 31,4%ды жана 36 жаштан жогоркулар 6,8%ды түзгөн.¹⁰⁴⁸

Демек, тышкы эмгек миграциясынын курамын негизинен жаштардан түзүлгөнү аныкталган. Мигранттардын жаш курагы жана ага байланыштуу жеке потенциалы аларга эмгек миграциясынын жүрүшүндө алынган өтө чоң физикалык, психологиялык жана моралдык жүктөрдү компенсациялоого мүмкүндүк берген. Респонденттердин жарымынан көбү орто (52,2%) жана жогорку (36,7%) билимге ээ экендиги аныкталган. Сурамжылоодо эмгек мигранттарынын гендердик балансы төмөнкүдөй болгон: эркектер 56,5%ды жана аялдар 43,5%ды түзүшкөн. Эмгек мигранттарынын басымдуу

1047. Мусабаева А. Аналитическая заметка Политика экспорта рабочей силы: вызовы для Кыргызстана https://www.auca.kg/uploads/Migration-Database/Musabaeva_rus.pdf

1048. Элебаева А. Миграционная политика кыргызской республики в современных условиях. <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnaya-politika-kyrgyzskoy-respubliki-v-sovremennyh-usloviyah>

көпчүлүк бөлүгүн кыргыз улутунун өкүлдөрү түзүп, алар 97,2%ды түзгөн. Башка улуттардын үлүшү 1%дан ашкан эмес. Сурамжылоого катышкандардын 55,1%ы үй-бүлөлүү болсо, 41,9%ы бойдок жаштар, алардын айрымдары Россияга туугандары менен кетишкен.¹⁰⁴⁹ Эмгек миграциясынын курамын негизинен айыл тургундары түзөт.

Профессор А.Элебаеванын социологиялык изилдөөсү көрсөткөндөй, эмгек миграциясында жүргөн респонденттердин 38,2%ы дагы деле эч кандай документ түзүшкөн эмес, бул категориянын 38,8%ын жаштар түзгөн. Ошол эле учурда респонденттердин 34,1%ы иш берүүчү менен келишим түзүүгө жетишкен, ал эми 17,7%ы жумушка легалсыз орношкондон кийин келишимди жол-жоболоштурууну күтүшкөн. Сурамжылоого катышкандардын 6,3%ы гана иш менен камсыз кылуу кызматы аркылуу келишим түзүшкөн, ал эми 3,3%ы — тиешелүү мамлекеттер аралык келишимдин алкагында ишке орношкон.¹⁰⁵⁰

Кыргызстандык эмгек мигранттарынын 60%дан ашыгы мыйзамсыз, башкача айтканда, каттоосу жана иштөөгө уруксаты жок, айласыз иштегенге аргасыз болушат. Кыргызстандык мигранттардын жарымынан көбү жумуш берүүчүлөр тарабынан нормадан ашыкча иштөөгө аргасыз болушат.¹⁰⁵¹

1049. Элебаева А. Миграционная политика кыргызской республики в современных условиях. <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnaya-politika-kyrgyzskoy-respubliki-v-sovremennyh-usloviyah>

1050. Элебаева А. Миграционная политика кыргызской республики в современных условиях. <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnaya-politika-kyrgyzskoy-respubliki-v-sovremennyh-usloviyah>

1051. Институт Центральной Азии и Кавказа, Исследовательская программа "Шелковый путь"; Эрика Марат "Трудовая

Кыргызстандан эмгек миграциясынын көлөмүнүн консолидацияланган эксперттик эсептөөлөрү боюнча, республиканын чет өлкөлөрдө иштеген жарандарынын саны 600 миңге жетет, бул 360 миңге жакын мигрант чет өлкөлөрдө мыйзамсыз иштеп жүргөнүн же иштеп жатканын билдирет. Кыргызстандын эмгек миграциясынын негизги вектору Россия менен Казакстанга багытталгандыктан, мыйзамсыз мигранттардын басымдуу бөлүгү дал ушул эки өлкөдө топтолгону эч кандай жашыруун сыр болгон эмес. Мындай маалыматтарды россиялык жана казакстандык ММКлардагы кыргызстандык мигранттардын аталган өлкөлөрдө кармалышы тууралуу маалыматында да тастыкталган.¹⁰⁵²

Мыйзамсыз эмгек эмигранттарын Кыргызстандын чет өлкөлөрдөгү дипломатиялык өкүлчүлүктөрү мыйзам боюнча кыргыз жарандарын каттап, так учетун жүргүзүүгө милдеттүү. Бирок бул ишти биздин чет өлкөлөрдөгү өкүлчүлүктөр ар кандай себептер менен жеткиликтүү аткарышпай келет. Мигранттардын көбү чет өлкөдө мыйзамсыз иштеп жүрүшкөндүктөн, чет жактагы кыргызстандыктардын саны боюнча иш жүзүндө статистикалык

миграция в Центральной Азии. Последствия глобального экономического кризиса", Публикация "Шелкового пути", май, 2009 г., <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0905migration.pdf>

1052. Российское информационное агентство "Новый регион": "В центре Москвы задержаны 50 нелегальных мигрантов из Кыргызстана", <http://www.nr2.ru/moscow/159269.html>; Телеканал "Мир": "Более тысячи нелегальных мигрантов задержаны в Алматы", <http://mir24.tv/news/incident/3197>; Кыргызстан Расширенный миграционный профиль 2010. — 75 с. [file:///C:/Users/Dosbol/Downloads/Kyrgyzstan Extended Migration Profile ru%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Dosbol/Downloads/Kyrgyzstan%20Extended%20Migration%20Profile%20ru%20(1).pdf)

так маалымат жок. Кыргыз бийликтери эмгек мигранттарын кабыл алган өлкөлөрдүн миграциялык органдары тарабынан берилген статистиканы колдонуу менен гана чектелишет. Миграциялык агым менен жүрүшкөн Кыргызстандык жарандардын так маалыматы бүгүнкү күнгө чейин жок. ММКда, илимий эмгектерде бирине бири дал келбеген, так эмес, ар кандай маалыматтар жүрөт.

Статистикалык официалдуу маалыматтар боюнча Кыргызстандан эмгек миграциясынын агымы 340 миң адам деп эсептелсе, айрым маалыматтарда 500 миң, атүгүл 1 миллион адам деген цифралар айтылып да, жазылып да жүрөт.¹⁰⁵³

Эмгек мигранттарынын басымдуу көпчүлүгү өлкөнүн түштүк аймактарынан болгону белгилүү болгон. Жогорку Кеңештин эмгек миграциясы боюнча комитетинин мурдагы жетекчиси К.Исабековдун айтымында, кыргызстандык эмгек мигранттарынын 90%ы түштүк облустарынан, ал эми 10%ы гана Кыргызстандын түндүк аймагынан болгонун кабарлаган. Көптөгөн эмгек мигранттары Россиянын же Казакстандын жарандыгын алууну көздөшөт. Мисалы, колдо болгон маалыматтар боюнча, акыркы 5 жылдын ичинде Кыргызстандын 100 миндей жараны Россиянын жарандыгын алган.¹⁰⁵⁴

1053. АКИ-пресс со ссылкой на данные ГKMЗ, 6 февраля 2008 г.; Трудовая миграция и продуктивное использование человеческих ресурсов Кыргызская Республика Бишкек 2009. – С. 19. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sromoscow/documents/publication/wcms_308867.pdf;

1054. АКИ-пресс, 2 февраля 2008 г.; Трудовая миграция и продуктивное использование человеческих ресурсов Кыргызская Республика Бишкек 2009. – С.19. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sromoscow/documents/publication/wcms_308867.pdf;

Башка өлкөлөргө жумуш издеп, иштөө үчүн баруу Кыргызстандын жашоочулары үчүн дагы эле сейрек көрүнүш болгон, бирок Кореяга туруктуу миграциялык каналдар түзүлгөн.¹⁰⁵⁵ Кыргызстандык мигранттар акырындап Түркиянын, Бириккен Араб Эмираттарынын, Сириянын, Ливандын, Кувейттин эмгек рыногун өздөштүрө башташып,¹⁰⁵⁶ бүгүнкү күнү кыргыз мигранттары көптөгөн дүйнө өлкөлөрүндө эмгектенишүүдө.

Эмгек, социалдык коргоо жана миграция министрлигинин алдындагы жарандарды чет өлкөлөрдө ишке орноштуруу борборунун билдирген официалдуу маалыматы боюнча, 2022-жылдын февраль айына карата чет өлкөлөрдө эмгектенишкен кыргызстандык мигранттардын саны 1 миллион 118 миңди түзгөн. Маалымат боюнча, Россияда мигранттардын саны 1 миллион 63 миңди түзгөн. Экинчи орунда Казакстан турат. Ал жерде 30 миң, Түркияда 20 миң, АКШ жана араб өлкөлөрүндө 10 миңден, Германия, Канада жана Италияда 6 миң, Түштүк Кореяда 5 миңден ашуун адам эмгектенишет. Мындан тышкары, 76 миң кыргызстандык кара тизмеге киргизилгендиктен Россия Федерациясына кирүү укугунан ажыратылган.¹⁰⁵⁷ Официал-

[public/---europe/---ro-geneva/---sromoscow/documents/ publication/ wcms_308867.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sromoscow/documents/publication/wcms_308867.pdf);

1055. Солтоева А. Лучше работать в Сеуле, чем в ауле / Вечерний Бишкек, 3 апреля 2007 года.

1056. Элебаева А. Современные миграционные процессы в Кыргызстане / Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. Под ред. Ж.А. Зайончковской и Г.С. Витковской. -М.: "Адамант". 2009, с. 391.

1057. Подольская Дарья. Бишкек - 24.kg, 10 февраля 2022. За рубежом работает 1 миллион 188 тысяч граждан Кыргызстана.

дуу каттоого алынбаган, мыйзамсыз иштеп жүрүшкөн мигранттардын саны канча экени бүгүнкү күндө да белгисиз.

Негизинен мигранттар жыл бою иштешет (67,1%), алардын үчтөн бири гана сезондук иштерде иштешет. Кыргыз мигранттары негизинен курулуш тармагында – 25,8%, соодада – 22,1%, тейлөөдө – 12,4% жана коомдук тамактанууда – 9%ы иштешет. Мигранттардын кыйла аз сандагысы жеке үй чарбаларында – 4,6% жана өнөр жайда – 3,9%ы гана тартылган. Бир аз көбүрөөгү тигүү тармагында иштешип, ал – 7,7%ды, ал эми транспорт жана байланыш тармагында – 6,2%ды түзгөн.¹⁰⁵⁸

Эгемендүүлүк жылдар ичинде өлкөнүн социалдык-экономикалык абалынын өнүгүшү эмгек миграция процесстеринин турукташына жана мигранттардын акча которууларына көз каранды болуп калган. Эмгек мигранттары үй-бүлөлөрүн жыргалчылыктан чыгаруу максатында чет өлкөлөрдө эмне деген азап-тозокторду баштан кечирип, “тиштеринин кирин сорушуп” тапкан каражаттарын ата-энелерине жөнөтүшөт. Эмгек мигранттарынын үй-бүлөлөрүнө экономикалык колдоо көрсөтүүсүнүн натыйжасында үй чарбачылыгында жана жашоо деңгээлдеринде өзгөрүүлөр болуп жатат. Мигранттардын жөнөткөн каражаттарынын негизинде калктын жашоо шарты жакшырып, керектөөлөрдүн

https://24.kg/obschestvo/223469_zarubejom_rabotaet_1million_188_tyis_vach_grajdan_kyrgyzstana/

1058. Национальный институт стратегических исследований Кыргызской Республики. – Бишкек, 2013. – С.37. https://www.auca.kg/uploads/Migration_Database/Publications/18_migrac_report.pdf

структурасы өзгөргөн. Каражаттын белгилүү бир бөлүгү үй-бүлөнүн күндөлүк тиричилигине жана билим берүүгө, башкача айтканда балдарын окутууга жумшалат. Сарамжалдуу үй-бүлөлөр каражаттын бир бөлүгүн чакан бизнести өнүктүрүүгө, ишкердик үчүн шарттарды түзүүгө жумшашат.

Ошону менен бирге, эмгек мигранттарынын кирешелери локалдык аймактарды (кичи Мекендерди) өнүктүрүүгө багытталган кайрымдуулук жардамын көрсөтүүгө, социалдык объекттерди (мектептерди, бала бакчаларды) курууга же оңдоого жана чакан ишканаларды (кондитердик, тигүү цехтерди) ачууга багытталган жакшы жардам көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Кыргызстанда акыркы отуз жыл ичиндеги миграциялык процесстердин динамикасын жана акча которуулардын көлөмүн талдоо өлкөдөгү бул процесстерге мүнөздүү болгон негизги тенденцияларды жана спецификалык өзгөчөлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берет.

Республикадагы миграциялык процесстерге таасирин тийгизген спецификалык фактор – калктын санын тездик темп менен өсүү фактору. Мисалы, 1989-жылдагы эл каттоонун маалыматы боюнча Кыргыз Республикасындагы жарандардын саны 4 257 755 адамды түзсө, он жылдан кийин, 1999-жылдагы эл каттоодо – 4 822 938 адам. Ал эми кийинки он жылдыкта (2000-2009) – 5 362 793 адамга өскөн. Кыргызстандын калкынын жалпы санынын ичинен кыргыздардын салыштырма салмагы 1989-жылы 52,37%ды түзсө, 1999-жылы –

64,86%ды, ал эми 2009-жылдагы эл каттоонун маалыматтары боюнча – 70,95%ды түзгөн.¹⁰⁵⁹

Кыргыз Республикасынын эл аралык акча которуулар боюнча атайын мыйзамдары жок. Которулуп келген акчалардын өлчөмү боюнча укуктук чектөөлөр да жок. Алар акча жөнөткөн өлкөлөрдүн акча которуу мыйзамдары же акча которуучу оператордун ички эрежелери менен жөнгө салынып келген.

2006-жылы АБРдин иликтөөлөрүнүн маалыматтары боюнча мигранттардын көпчүлүгү (78,5%) коммерциялык банктар жана алардын филиалдары, башкача айтканда, формалдуу каналдар аркылуу акча которуучу операторду пайдалана тургандыгын жана которулган акчалардын көпчүлүк бөлүгү (78,2%) Кыргызстанга ушул каналдар аркылуу келе тургандыгын көрсөткөн.¹⁰⁶⁰

Мигранттардын үй-бүлөлөргө жөнөтүп турушкан акчалардын орточо суммасы 11 миң рублди түзгөн. Медианалык жана модалдык көрсөткүч

1059. Атабаева Г.К. Влияние денежных переводов мигрантов на экономический рост Кыргызстана. <http://inec.kg/wp-content/uploads/2019/06/Dissertationnaya-rabota-Atabaeva-Gulnaz-converted.pdf>. Хауг, В. Демографические тенденции, формирование наций и межэтнические отношения в Киргизии (полностью опубликовано в книге "Население Кыргызстана" / Под ред. З. Кудабаева, М. Гийо, М. Денисенко - Б.: 2004. с.109-157) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/analit04.php>. – Загл. с экрана.

1060. Отчет «Переводы международных мигрантов и бедность в Кыргызской Республике», 2007 год, Проект АБР «Исследование по переводам международных мигрантов в Центральной Азии и на Южном Кавказе»; Дүйнөлүк экономикалык каатчылыктын Кыргызстандан Россияга эмгектик миграцияга тийгизген таасири: Сапаттык баяндама жана сандык изилдөө – Б.: 2009. – 83 – 84-бб. <https://www.osce.org/files/f/documents/3/f/40541.pdf>;

10 миң рубль болгон. Бир жолку акча которуунун орточо өлчөмү 1 миң рублдан 100 миң рублга чейинкини түзгөн. Орточо ар бир мигрантка жылына 4,2 жолудан акча которуу туура келген.¹⁰⁶¹

Акча которуу боюнча социологиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, сурамжылоого катышкан мигранттардын дээрлик 40% ай сайын үйлөрүнө акча жөнөтүп турушкан. Кыргызстандык мигранттын айлык кирешеси орточо 400 АКШ долларын түзгөн. Ал эми акча которуулардын суммасы 200 АКШ долларынан аз болгон. Мигранттардын акча которуулары орто эсеп менен алган маяналарынын 40%дан ашыгын түзгөн. Сурамжыланган кыргызстандык эмгек мигранттарынын 13,6%ы үйлөрүнө 50 АКШ долларынан аз, 30,6%ы – 50 АКШ долларынан 100 АКШ долларына чейин, 13,9%ы – 101 АКШ долларынан 150 АКШ долларына чейин, 16,9%ы – 151 АКШ долларынан 200 АКШ долларына чейин, 47% мигранттар айлык кирешесинин 50 жана андан ашык пайызын жөнөтүшкөдүгү аныкталган.¹⁰⁶²

Сурамжыланган эмгек мигранттарынын 19,7%ы ай сайын, 37,6%ы – эки айда бир жолу, 29%ы – жарым жылда бир, 8,7%ы – жылына бир жолу, 1,3%ы – бир жылга жетпеген мезгилде акча которуп турушканын билдиришкен. Сурамжылоого

1061. Дүйнөлүк экономикалык каатчылыктын Кыргызстандан Россияга эмгектик миграцияга тийгизген таасири: Сапаттык баяндама жана сандык изилдөө – Б.: 2009. – 83 – 84-бб. <https://www.osce.org/files/f/documents/3/f/40541.pdf>

1062. Тынаев Нурдин. Обзор миграционной ситуации в Кыргызстане: основные вызовы. С.33. [https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Training%20materials/Migration sit-n Tynayev. pdf](https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Training%20materials/Migration%20sit-n%20Tynayev.pdf)

катышкан эмгек мигранттарынын 42,4%ы банкттар аркылуу которууларды, 7,2%ы почталык которууларды, 3,1%ы жеке адамдар аркылуу акча которууларды, 22,2%ы үйгө кеткен досторунан берип жиберүү менен, ал эми 22,8%ы тез акча которуу системаларын колдонушкан (Western Union, Anelik, Unistream, жана башкалар).¹⁰⁶³

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы чет өлкөлөрдөн акча которуулардын жалпы наркын өлчөө үчүн акча которуу системалары жана коммерциялык банктар тарабынан берилген маалыматтарды гана пайдаланат. Ал эми банктардан сырткары ар кандай жолдор менен жөнөтүлгөн акчалар менен товар түрүндө келген мүлктөрдүн эсебин алууга мамлекет үчүн кызыксыз болгондуктан, ага көңүл да бурулган эмес.

Ошол эле учурда эмгек мигранттары башка өлкөлөрдө иштеп жүрүшүп, өздөрүнүн ар кандай жеке муктаждыктар үчүн алган маяналарынын белгилүү бир бөлүгүн сарпташкан. Респонденттердин дээрлик 25%ы иштеп тапкан каражатынын 55%дан ашыгын өздөрүнүн жеке жашоосуна жумшашкан. Ал эми мигранттардын 26 – 50%ы тапкандарынын 40%га чейинкисин өздөрүнүн жашоосуна жумшашкан.¹⁰⁶⁴

Эмгек мигранттарынын үй-бүлөлөрүнүн реалдуу кирешелерине акча которуулардын эбегей-

сиз чоң салымы керектөө чыгымдарынын кескин өсүшүнө шарт түзүп, бул өз кезегинде ИДПнын реалдуу көлөмүнө оң таасирин тийгизген. Керектөө чыгымдарынын өсүшү импорттун эбегейсиз көбөйүшүнө жана соода тартыштыгынын өсүшүнө алып келген. Бул, биринчи кезекте мигранттардын акча которууларынын көлөмүнүн өсүшү менен шартталган. Эмгек мигранттарынын акча которуулары республиканын реалдуу экономикасына капиталдык салым катары эмес, негизинен керектөө чыгымдарын жана турак жай курулушун өстүрүүгө жумшалган.

Убакыттын өтүшү менен Кыргызстандан Россияга барган эмгек мигранттарынын саны көбөйүп, акча которуулардын көлөмү да өскөн. Банк аркылуу акча түрүндөгү которуулар жалпы которуунун 95%ын түзүп, которуулардын калган 5%ы товар түрүндө болгон. Экономика илимдеринин доктору, КРСУнун профессору Г.В.Кумысковдун изилдөөсү боюнча Кыргызстанда бир үй-бүлөгө акча которуунун жылдык орточо суммасы 1380 доллардан туура келген.¹⁰⁶⁵

Комплекстүү изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча акча которуулардын дээрлик 75%ы Кыргыз Республикасынын түштүк областарына туура келген. Ошол эле учурда акча которуулардын 80%дан ашыгы Россияда иштешкен мигранттардан келген.¹⁰⁶⁶

1063. Тынаев Нурдин. Обзор миграционной ситуации в Кыргызстане: основные вызовы. С.33. [https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Training%20materials/Migration sit-n Tyanaev. pdf](https://www.auca.kg/uploads/Migration%20Projects/Training%20materials/Migration%20sit-n%20Tyanaev.pdf)

1064. Разработка Концепции миграционной политики Кыргызской Республики. Бишкек – 2013. – С.39. https://www.auca.kg/uploads/Migration_Database/Publications/18_migrac_report.pdf

1065. Кумсков Г.В. Тенденции динамики денежных переводов трудовых мигрантов // Вестник КРСУ. 2012. Т. 12. № 4. С. 55-59. URL: <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/3772.pdf>;

1066. Турдиев Т.И. Социо-эколого-экономические последствия трудовой миграции населения Кыргызстана. <https://cyberleninka.ru/>

Россия Федерациясынын дээрлик бардык региондорунда россиялык жумуш берүүчүлөр негизинен Кыргыз Республикасынан келишкен эмгек мигранттарын жумушка алууда бир топ артыкчылыктарды берип келишет. Анткени кыргыз улутундагы мигранттар башка постсоветтик мамлекеттерден келишкен мигранттарга салыштырмалуу алар, биринчи кезекте мыйзамдан чыкпаганга аракет кылышкандыгы, сабаттуулугу, орус тилин билүүсү жана куулук-шумдугунун жоктугу, өзүнө жүктөлгөн милдеттерди так аткаруусу жагынан кыргыз мигранттары көп жылдык эмгектери менен далилдегендигинде болгон.¹⁰⁶⁷

Профессор Б.Абытов статкомдун расмий маалыматтарынан жана ар кандай башка булактарга жарыяланган официалдуу маалыматтарга таянуу менен Кыргызстан эгемендүүлүктөн бери, 32 жыл ичинде тышкы эмгек мигранттарынын санын анализдеп, төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдү берген:¹⁰⁶⁸

[article/n/sotsio-ekologo-ekonomicheskie-posledstviya-trudovoy-migratsii-naseleniya-kyrgyzstana](http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/3772.pdf); Кумсков Г.В. Тенденции динамики денежных переводов трудовых мигрантов // Вестник КРСУ. 2012. Т. 12. № 4. С. 55-59. URL: <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/3772.pdf>

1067. Турдиев Т.И. Факторы социальной и эколого-экономической устойчивости Кыргызстана: монография. – М.: МАКС Пресс, 2013. – С.144.

1068. Абытов Б. 7 Февраля 2023. Проблемы безопасности мигрантов Кыргызстана: факты, реалии и последствия. https://mnienie.akipress.org/unews/un_post:27077; <https://ru.kyrgyztoday.org/archives/452269>

1990-ж. миң киши	1994- ж. миң киши	1998- ж. миң киши	2001- ж. миң киши	2006-ж. миң киши	2010- ж. миң киши	2014- ж. миң киши	2018-ж. миң киши	2022- ж. миң киши
82,9	71,2	15,8	31,6	163,4	137,4	526,0	263,4	1.118 [7]
-	1994-97 г.- 200,0 [8]		2003 - 300,0 [9]	161,4 [10]	137,4 [11]	571716 [12]	640,0	1.118 [14]

Тогуз жыл ичин анализдеген таблицадан көрүнүп тургандай, ар бир төрт жылда республикадан чет өлкөлөргө кетишкен эмгек мигранттардын саны орто эсеп менен 2409,7 миң адамды түзгөн. Эң кызыгы статкомдун жарыялаган маалыматы менен Эмгек, социалдык коргоо жана миграция министрлигинин жетекчилери берген маалыматтарда айырмачылыктар орун алган. Чет өлкөлөрдө, анын ичинде Россияда, Казакстанда, Түркияда, Кореяда жана башка алыскы өлкөлөрдө расмий катталган, мыйзамдуу түрдө эмгекке тартылган канча мигрант бар жана мыйзамсыз, ар кандай жолдор менен келишкен канча эмгек мигранттар болгондугу тууралуу бир да так маалымат бүгүнкү күнгө чейин жок.

Республикада жумуш орундардын жетишсиздигине, турмуштун оордугуна байланыштуу калктын эмгекке жарамдуу басымдуу бөлүгү үй-бүлөлөрүн багуу максатында, эгемендүүлүккө ээ болгондон бери, чет өлкөлөргө жыл сайын кетип жаткандардын жалпы суммардык саны канчага жеткени белгисиз жана аны аназилдеген мамлекеттик уюм да жок. Миграция проблемасы мамле-

кеттик деңгээлдеги эң көйгөйлүү, кечиктирилбей чечүүгө тийиш болгон проблема.

Албетте, эмгек миграциясы көптөгөн социалдык жана экономикалык эффекттер менен байланышкан. Атап айтканда, эмгектин жүрүшүндө мигранттар объективдүү түрдө квалификациясын жогорулатып, өндүрүштүк жана башкаруу тажрыйбасын топтошот. Уюштуруучулук жөндөмүнүн деңгээлин жогорулатышат, ошондой эле чакан жана орто бизнести өнүктүрүү үчүн баштапкы капиталды түзүшөт, рынок экономикасынын локомотиви болгон орто таптын калыптанышына чындап көмөк көрсөтүшөт.

Мындан тышкары, эмгек миграциясы бизнестин жана рыноктук мамилелердин мектебине айланып, дүйнөлүк бизнес тажрыйбасын өздөштүрүүнүн активдүү каражаты катары экономикалык жана башка ишмердүүлүктүн интенсивдүү катализатору болуп саналып калды.

Республиканын жергиликтүү калкынын чет өлкөлөргө эмгек миграциясы менен чыгып кетишкендердин өлкөнүн келечегине тийгизген терс жана оң жактары бар. Алгач эмгек миграциясынын айрым терс жактары:¹⁰⁶⁹

- республикадан чыгып кетишкен Кыргызстандын жарандары Кыргызстандын эмес ошол, кабыл алган мамлекеттердин улуттук байлыгын өстүрүүгө салым кошушууда. Чет өлкөлөрдө иштеп жатышкан биздин эмигрант-мекендештер тапкан каражат-

1069. Эргешбаев У.Ж. Социально-экономические последствия современных миграционных процессов в Кыргызстане. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskie-posledstviya-sovremennyh-migratsionnyh-protsessov-v-kyrgyzstane-1>

тарынын олуттуу бөлүгүн ошол өлкөнүн экономикасын өстүрүү үчүн жумшашат;

- Кыргызстандан калктын эң мыкты, атаандаштыкка жөндөмдүү жана демилгелүү бөлүгү эмгек миграциясы менен чет өлкөлөргө кетип жатат, мындан улуттук экономика жабыр тартып, эмгекке жарамдуу калктын саны кыскарууда;

- жаштардын массалык түрдө иш издеп өлкөдөн чыгып кетиши Кыргызстандын демографиялык абалына, үй-бүлөлүк мамилелерге, улуттук каада-салттардын уланышына терс таасирин тийгизет;

- мигранттардын акча которууларынын жана капиталдарынын көлөмүн аныктап, алдын ала болжолдоп айтуу өтө кыйын. Чет өлкөлөрдө мигранттар канчалык көп мезгил жашап, иштеп калышса, алардын акча которуулары да азайып, мекени менен болгон байланышы акырындап солгундайт.

Отуз жылдык мезгил ичинде эмгек миграциясынын, өзгөчө Кыргызстандын түпкүлүктүү калкына жана өлкөгө тийгизген оң жактарынын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

- эмгекке жарамдуу, жергиликтүү улуттун өкүлдөрү мигрант болуп, чет өлкөлөргө иш издеп чыгып кетиши республикада ашыкча жумушчу күчүнүн көйгөйүн чечүүгө көмөктөшкөн. 2001-жылдын 1-январына карата Кыргызстанда жумушчу күчүнүн сунушу суроо-талаптан 40 эсе ашкан.¹⁰⁷⁰

1070. Национальная стратегия сокращения бедности до 2003 г. — Бишкек, 2001. — С. 42. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskie-posledstviya-sovremennyh-migratsionnyh-protsessov-v-kyrgyzstane-1>

Эмгек миграциясы жумушсуздуктун кыскарышына алып келген. Ошону менен катар социалдык жөлөк-пулдарга, жумушсуздарды кайра даярдоого, алар үчүн коомдук жумуштарды уюштурууга, үй-бүлөлөрүнө жардам көрсөтүүдөгү чыгымдардын кыскарышына алып келген;

- чет өлкөлөрдө иштешкен эмгек мигранттары профессионалдык квалификациясын жогорулатканга, өндүрүштүк жана уюштуруучулук жөндөмгө ээ болушкан. Бул жагдай Кыргызстан үчүн өзгөчө мааниге ээ, анткени титулдук улуттагы калктын басымдуу бөлүгү квалификациялык деңгээли төмөн. Өнүккөн өлкөлөрдө эмгектенип жатышкан биздин мигранттар алдыңкы технологиялары, талаптары жогору, эмгек стандарттары бар өлкөдө болуу менен өздөрүнүн жалпы билим жана маданий деңгээлин жогорулатууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Мигранттар ишкердик байланыштарды түзүшөт, башка өлкөлөрдөн келген өнөктөштөр менен жеке байланыштарын кеңейтишет. Мигранттар өз мекенинде пайдалуу боло турган баалуу тажрыйбага жана билимге ээ болушат;

- чет өлкөлөрдө иштеп, баштапкы капиталды топтошкон мигранттар Кыргызстанга кайтып келгенден кийин чакан жана орто ишканаларды түзүшүп, өлкөдө орто класстын калыптанышына өбөлгө түзүшөт;

- эмгек мигранттарынын Кыргызстанга акча которуулары чет элдик валютанын олуттуу булагы болуп саналат. Кыргызстанга которулган эмгек мигранттарынын кирешеси калктын жашоо деңгээлин жогорулатып, республиканын төлөм балансын жакшыртат. Валюталык кирешенин

булагы катары мигранттардын трансферттери улуттук валюта – сомдун позициясын кыйла бекемдейт. Эмгек мигранттары мекенине кайтып келгенде өздөрү менен кошо баалуу буюмдарын жана аманаттарын ала келишет. Бул баалуулуктардын жана үнөмдөөлөрдүн чоңдугу жумушчу күчүн экспорттоочу өлкөнүн улуттук реалдуу кирешесин эсептөөдө трансферттердин көлөмүн эки эсеге көбөйтүүгө мүмкүндүк берет.¹⁰⁷¹

- мигранттардын акча которуулары өлкөдө ички суроо-талапты көбөйтөт жана ошону менен өндүрүштүн өсүшүнө жана иш менен камсыз болууга түрткү берет. Трансферттердин эсебинен бүтүндөй коомдун болбосо да, анын кандайдыр бир бөлүгүнүн жашоо деңгээлин сезилерлик жогорулатат. Эксперттердин эсеби боюнча, Кыргызстанга эмгек мигранттарынын акча которууларынын жылдык агымы 2002 – 2003-жж. 500 миллион доллардан ашык сумманы түзгөн, бул республиканын ИДПсынын 27%ына барабар болгон. Бул көрсөткүч тышкы жардамдын жана инвестициянын жылдык көлөмүнөн алда канча ашык болгон.¹⁰⁷²

1071. Экспорт рабочей силы и влияние переводов трудящихся-мигрантов на платежные балансы стран выезда, в книге Международная миграция населения: Россия и современный мир, под ред. В. А. Ионцева — М.: Диалог — МГУ, 1999. С. 69. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskie-posledstviya-sovremennyh-migratsionnyh-protssosov-v-kyrgyzstane-1>

1072. Оценка переводов работающих за границей трудовых мигрантов. Институт экономической политики «Бишкекский консенсус», Бишкек. 2005. Информационное агентство АКИ press <http://www.akipress.org;> <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskie-posledstviya-sovremennyh-migratsionnyh-protssosov-v-kyrgyzstane-1>

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандагы миграциялык процесстердин негизги тенденциялары болуп орус тилдүү калктын агылып чыгып кетиши жана түпкүлүктүү калктын эмгек миграциясынын өсүшү эсептелет. Кыргызстандан эмгек мигранттарынын эң көп агымы, биринчи кезекте, Россиянын аймактарына болгон жана биздин мигранттар РФнын кызыкчылыктарына каршы келбейт. Анткени Россиянын экономикасына арзан жумушчу күчү агылып барып жатат. Калктын эмгек миграциясынын натыйжасында биздин өлкө үчүн Россиянын жана башка мамлекеттер менен соода-экономикалык, маданий жана башка байланыштардын чыңдалуусуна түрткү берет.

Кыргызстан мурдагыдай эле тышкы эмгек миграциясын акча которуулардын булагы жана ички эмгек рыногундагы чыңалууну азайтуу жолу катары карап келет. Тышкы эмгек миграция саясаты абдан маанилүү экенине карабай, мамлекеттик бийлик тарабынан, иш жүзүндө, бул маселеге жетишерлик көңүл бурулбай, жоопкерсиз мамиле жасалып келе жатат.

Кыргызстан үчүн тышкы миграциянын маанилүү экенин эске алуу менен, келечек үчүн улуттук кызыкчылыктар эске алынган улуттук стратегия иштелип чыгып, кабыл алынуу зарылдыгы эчак бышып жетилген.

Кыргыз Республикасынын экономикалык жактан активдүү калкынын төрттөн биринен көбү (2,5 миллион адам) чет өлкөлөрдө.¹⁰⁷³ Мамлекеттин

1073. Абытов Б. 7 Февраля 2023. Проблемы безопасности мигрантов Кыргызстана: факты, реалии и последствия.

стратегиялык кызыкчылыктары, тактап айтканда, өлкөнүн экономикалык өнүгүүсү жана коргонуу жөндөмдүүлүгү калктын ички жана тышкы миграциясына көз каранды. Республиканын калкынын тышкы жана ички миграциясынын контролсуздугу Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу коркунуч болуп саналат.

Республиканын региондорунда көбүрөөк таасирин тийгизген кризис эмгекке жарамдуу калктын кичи шаарлардан жана айыл жерлеринен ири шаарлардын чет-жакаларына агып кетишине алып келген, бул социалдык инфраструктуранын жүгүн кескин жогорулатты жана стихиялуу эмгек рыногун калыптандырды. Эмгек ресурстарын бөлүштүрүүнү рационалдуу жөнгө салуу үчүн Кыргызстан эффективдүү миграциялык саясатын иштеп чыгуу маселеси эчак бышып жетилген.

АКАЕВДИК АВТОРИТАРДЫК РЕЖИМДИН КУЛАШЫ. “ЖООГАЗЫН” РЕВОЛЮЦИЯСЫ

Бийлик менен байлыкка манчыркаган президент Акаев мамлекеттин жана өзүнүн үй-бүлөсүнүн эртеңки келечек тагдыры жөнүндө акыл калчап, ой чаптырып, анализ жасоого акылы тайкылык кылган. Өлкөнү коррупциялашкан, үй-бүлөлүк акаевдик башкарууга нааразы болушкан оппозициялык маанайдагылардын жүрөктөрүнүн үшүн алып коюу максатында 2002-жылдын 17-мартында Жалал-Абад областынын Аксы районунун Боспиек айылында куралсыз, тынч демонстранттарга ок атууга буйрук берилген. Натыйжада 6 киши курман болуп, 29 адамга медициналык жардам көрсөтүлүп, анын ичинен 15 киши ок атуучу куралдан жарадар болушкан.¹⁰⁷⁴ Бирок, бийликтин курал колдонуу менен Аксы районунун элин сындырууга болгон аракети ишке ашкан эмес. Калк тескерисинче өздөрүнүн аракеттеринде уюшкан-

1074. Зайналов Э., Пономарев В. Аксыские события (сокращенная версия) [электронный ресурс] //Отчет Рабочей Группы НПО СНГ по предотвращению и разрешению конфликтов. <https://memohrc.org/sites/all/themes/memo/templates/pdf.php?pdf=/uploads/files/42.pdf>

дыкты, сабырдуулукту жана чечкиндүүлүктү көрсөтүшкөн.

Эл тарабынан тынчтык демонстрациясы Кытайга Үзөңгү-Кууштун берилип жиберилгендиги жана А.Бекназаровдун камакка алынышына каршылык көрсөтүү максатында өткөрүлгөн. Өлкөбүздөгү үй-бүлөлүк кландык башкарууга каршы күрөштүн башаты аталган Аксы окуясы акыйкаттуулук үчүн жөө жүрүшкө чыгышкандар. Алар эч кандай мамлекеттик бийликке коркунуч келтиришкен эмес. Жүрүштүн натыйжасы кандуу болгону менен, элдин аң-сезиминде өзгөрүүлөр жаратылып, кийинки олуттуу окуяларга өбөлгө түзгөн.

Бийликтин “Бөрк ал десе, баш алышкан” жел өпкө жетекчилери Боспиектеги куралсыз, тынч демонстранттарга каршы ок атуу менен Кыргызстандын соңку жаңы тарыхында акаевдик авторитардык режимдин кулашынын башталышына кеңири жол ачканга шарт түзүшкөн.

2002-жылдагы Аксы окуясы Акаевдин позициясын бир топ солкулдаткандан кийин, 2003-жылдын 18-февралында Конституциянын жаңы долбоору кабыл алынып, анда бир палаталуу парламент кайрадан мыйзамдаштырылып, 1996-жылга чейин Жогорку Кеңештин алынып салынган бир катар ыйгарым укуктары кайтарылып, парламенттин укуктары кеңейтилген. Ошондой эле депутаттардын кол тийбестик укугу да кайтарып

берилген. Бирок жалпысынан, Президенттин полномочиеси мурдагы деңгээлинде калтырылган.¹⁰⁷⁵

Акаев башкарган 15 жылда Конституцияга 5 жолу (1993, 1994, 1996, 1998 жана 2003-жылдар) оңдоолор жана түзөтүүлөр киргизилген. Негизинен бардык өзгөртүүлөр президенттин ыйгарым укуктарынын күчөтүлүшүнө алып келген. 2003-жылы Негизги мыйзамга акыркы оңдоолор киргизилгенден кийин коомчулук тарабынан Акаев бийликти узурпациялоого айыптала баштаган.

Акаевдик башкаруу мезгилинде конституцияга өзгөртүүлөр киргизилген сайын президенттин ыйгарым укуктары кеңейтилип, “үй-бүлөлүк, авторитардык” акаевдик саясий режимдин пайдубалы бекемделген. Өлкөдө тынымсыз башаламан реорганизациялар жана конституциялык реформалардын жүргүзүлүүсү өкүм сүрүп турган. Бирок президенттин ыйгарым укуктары канчалык кеңейтилбесин, практика көрсөткөндөй, аткаруу бийлигинин эффективдүү иштешин камсыз кыла алган эмес.

1990-жылдан тартып, март окуясы – 2005-жылга чейинки мезгил ичинде Акаев президенттик укугунан ашкере пайдалануу менен Кыргыз Республикасынын өкмөтүн “жалайыктай” 10 жолу отставкага кетирип, 10 жолу кайра дайындаган. Кыргыз Республиканын премьер-министри 8 жолу алмаштырылган. Бул кызматта орточо иштөө

1075. Закон Кыргызской Республики “О новой редакции Конституции Кыргызской Республики” от 18 февраля 2003 года № 40.

мөөнөтү бир жылдан бир аз ашык убакытты түзгөн.¹⁰⁷⁶

Тилекке каршы, Акаев бийликке келгендин алгачкы күнүнөн тартып жеке, үй-бүлөлүк тар кызыкчылыгынын туткунунда калып, мамлекеттин алтын фонду болгон кадр саясаты таптакыр унутта калтырган. Өлкөнүн бүгүнкү, эртеңки жана келечек тагдырын чечүүчү мамлекеттик деңгээлдеги профессионал кадрлар акырындап четке сүрүлүп, ал боштондукту Президенттин үй-бүлө мүчөлөрү, эң жакын тууган-туушкандары, жолдош-жоролору, акыл айткыч “Бакайлары” ээлешип, алар Ажонун колу менен кимди кайсы “майлуу” кызмат орундарга коюуну чечкенге жетишип, мамлекеттик иштерге түз да, кыйыр да кийлигише башташкан. Жыйынтыгында мамлекеттик башкаруунун бардык тармактарында “кадрдык ачарчылык” өкүм сүргөн.

“Пулун болсо кулуңмун” принцибин Акаев үй-бүлөсү менен бирдикте туу тутушкан. Кадрдык системага туруктуу “мамлекеттик кызмат орундарынын рыногу” акаевдик башкаруу мезгилинен баштап киргизилип, республикадагы кызматтык орундар 100% президент башында турган жетекчилердин кирешелүү бизнес булагына айландырган. Кызмат орундар кадимки базардагыдай, америкалык доллар менен сатылуусу өлкөдө кеңири кулач жайган. Министрлер-кабинетинин башчысынан тартып айыл башчыга чейинки кызмат орундар түз же ортомчулар аркылуу ачык соодага чыгарылып калган заман бүгүнкү күнгө чейин улантылып келет.

1076. Феномен революции. – Б.: 2015. – С. 180.

Президенттер алмашкан сайын Министрлер-кабинети баш болгон мамлекеттик структурадагы эмгектенишкен кадрлар да “отставкага” кетирилип, толугу менен тазаланып, кызмат орундар аукционго чыгарылып, профессионал адистердин ордуна “Кудайдан жөө качышкан, динди туу тутушкан”, үч-төрт жасалма дипломдуу, шектүү “кадрлар” ар кандай мыйзамсыз жолдор менен кызматка тартылуусу албетте, союз мезгилинде калыптаган мамлекеттик кадр саясатындагы туруктуу системанын биротоло жоюлушуна алып келген. Өлкөнү сабатсыз, күн карама кадрлар каптап, мамлекет профессионал кадрлардын дефицитине кабылган.

Президент Акаевдин эң жогорку мамлекеттик бийлик эшелонуна башкаруу элиталарын тандоодогу жана аларды жайгаштыруудагы жүргүзгөн саясатынын өзөгүн үй-бүлөлүк клиентелизм түзгөн.

Акаев кыргызга кандай кыяматтык иштерди жасаганын айтып түгөтө албайсың... — дейт, “Улутман” саясий партиясынын төрагасы С.Турумалиев — Анын тушунда ондон ашык премьер-министр алмашты, жүздөгөн министрлер, губернаторлор, акимдер алмашты, жүздөгөн депутаттар алмашты. Кана, бүгүн ошолордун кимиси “мен мамлекет алдында, эл алдында ак иштедим, душмандык кылган жокмун”, — деп айта алат. Эч кимиси!!!

Анткени, мамлекеттин негизин талкалап, байлыгын талагандар ошолор болду”, — деп айткан.¹⁰⁷⁷

1077.. Турдумалиев С. 19.04.21013. Кыргыздын душманы — кыргыз. <http://www.savasat.kg/kg/mmksda-emne-skipper/23418%D0%BA%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D0%B4%D1%8B%D0%BD-%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%8B-%D0%BA%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7.html>

Жыйынтыгында Кыргызстан “банан республикасына” айланып, акаевдик башкаруудан бери алты президент алмашса да, мамлекеттик башкарууда акылга сыйбаган көрүнүштөр кайталанып келе жатат. Ага эч ким деле таң калбай калды. Коомчулукта президенттердин үй-бүлө, тууган-туушкандары, алардын шоопурлары, жан сакчылары, кабылдамадагы секретарь-референттери официалдуу үлкөн кызматтарды ээлешип, мамлекетти менчигиндей башкаруусу албетта, Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык жана руханий өнүгүүсүн ондогон жылдар бою артка тартып келет.

1990-жылдары түзүлгөн акаевдик саясий система эффективдүү мамлекеттик институттарды жана башкаруу системасын түзө алган эмес. Акаев өзүнүн түзгөн режимин сактап калуу максатында система дайыма модификацияланып жана өзгөртүлүп турган, акырында асимметриялык мүнөзгө ээ болгон. Ал конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү менен мамлекет башчынын прерогативдерин жана ыйгарым укуктарын болуп көрбөгөндөй күчөтүп, Кыргызстанды каалагандай калчаган деңгээлге жеткен.

Акаев президент болуп шайлангандын алгачкы жылдары анын жубайы Майрам Акаевынын мамлекеттик башкаруу процессиндеги “ишмердүүлүгү” коомчулукка белгисиз болгон. А.Акаев биринчи күндөн тартып, жумуштан кийин, үйүнө келген соң, күндөлүк аткарылган мамлекеттик иштер боюнча М.Акаевага кеңири “отчет” берүүсү салтка

айланган. Демек, Майрам Дүйшөновна мамлекеттик ишке президент Акаев менен бир күндө киришип, алгачкы күндөрү этика сактап, президентке “көрсөтмө берип, акыл айтуу” менен өлкөнү башкарууга активдүү катышуусу үй-бүлө рамкасында, көмүскөдө болгон.

“...Табиятынан назик, жумшак “аялды башынан катуу кармабаган” Аскар Акаев үйдө эле эмес, мамлекеттик башкарууда да Майрам Дүйшөновнага жеңиле баштаган. Акырындап президент Акаевдин командасында М.Акаева эң таасирдүү, чечүүчү ролду ойноп калган. 1995 – 1996-жылдардан тарта Майрам Акаева кадр маселесин эле эмес, ошол кадрлары аркылуу мамлекеттик маселелерди чечүүгө, президенттин чечимдерин токтотуп коюуга жана башкача кабыл алдырууга жетише баштаган. Ошентип, 1997-жылдан баштап президенттик бийлик ичинен экиге бөлүнүп, реалдуу үй-бүлөнүн колуна өткөн”, – деп жазат А.Бекназаров.¹⁰⁷⁸

Мамлекеттик маселелерди чечүүдө президентке караганда “кан айымдын” айтканы айткандай, дегени дегендей кыйшаюусуз аткарылгандыгын президенттин командасындагы мамлекеттик чиновниктер эле эмес, кыргыз коомчулугу жакшы билишкен.

Акаевдик чиновниктер өздөрүнүн проблемаларын президент менен эмес, “кан айым” аркылуу түз чечкенге өтүшкөн. Албетте, куру эмес. “Куру аяка бата жүрбөйт” демекчи, чечилүүчү маселелердин ар биринин өз алдынча таксасы (наркы)

1078. Бекназаров А. Мен – кыргызмын: I китеп. – Б.: Турар, 2020. – 444-б.

болгон. Мамлекеттик структурада бир күн иштебеген капчыктуу базаркомдор акчанын күчү менен каалаган мамлекеттик кызматты “сатып” алууга болорун жакшы өздөштүрүшкөн. “Кан айымдын” ишеничине кирген, анын “оту менен кирип, күлү менен чыккан”, ортомчулук ролду аткарган, эсептелүү гана “Сүмбүл агалар”¹⁰⁷⁹ болгон. “Май кармаган бармагын жалайт” сыңары, “Сүмбүл агалар” да аткарган ортомчулук кызматын акысыз өтөшкөн эмес.

Кыргыз мамлекети кыска эле мезгил ичинде Акаевдин үй-бүлөсүнүн менчигине айланып, өлкөнү каалагандай башкарып, байлыгы таланып, тонолгонго кеңири коррупциялык жол ачылган. Бийлик пулга сатылып, коомдук байлык мамлекеттик чиновниктер тарабынан таланып-тонолгонго кеңири жол ачылган. Акаевдик башкаруу мезгилинде иштешкен мамлекеттик кызматкерлердин ичинен эл, жер үчүн таза иштеген чиновникти микроскоп менен да табуу мүмкүн эмес болгон коррупциялашкан система бекем орнотулган. Бийликтин мындай коррупциялашкан системасы бүгүнкү күнгө чейин кеңири тамыр жайып, улантылып келе жатат.

СССРдин мезгилинде түптөлгөн бакубат, агрардык-индустриялык кыргыз мамлекеттин үй-бүлөсүн башкарууга алы жетпеген президент А.Акаев 15 жыл ичинде, пайдубалына чейин ташталканын чыгарып, өлкөгө орду толгус, 1000 эсе

1079. Турциянын “Даңазалуу кылым” сериалынын көпчүлүк көрөмандарынын эң сүйүктүү каармандарынын бири Топкапанын (Султандын ордосу) башкы эбнуху Сүмбүл ага (Сюмбюль-ага) болгон.

леген зыян келтирип кетти. “Анын кыргызга жасаган кыянаттык иштерин айтчу болсок каңырыгың түтөйт, кабыргаң кайышат, дилиң муздайт, жүрөгүң титирейт” – деп жазат С.Турумалиев.¹⁰⁸⁰

Бул жерде Англиянын улуу уулу У.Черчиллдин Н.Хрущев жөнүндө айтканын мисалга келтирүү орундуу болуп турат. 1964-жылы В.Черчиллдин 90 жылдык маараке күнү Англиянын Парламентинин палатасында СССРге теңдешсиз зыян келтирген улуу адамдын урматына тост көтөрүлгөндө, Черчилль мындай деп жооп кайтарган: “Тилекке каршы, Советтер өлкөсүнө менден 1000 эсе көп зыян келтирген адам бар. Ал Н.С.Хрущев, ошондуктан ага кол чабалы” (“К сожалению, имеется человек, который нанес урон стране Советов в 1000 раз больше чем я. Это Н.С.Хрущев, так похлопаем ему”) – деп айткан.¹⁰⁸¹

“Бийликтин туу чокусуна парашют менен түшкөн”¹⁰⁸² Акаев кыска мөөнөт ичинде бийлик менен байлыктын кумарына “мас” болуп, эсирген деңгээлге жеткен. “Акаев, сыягы, кыргыз мамлекети – бул менмин, ал эми Кыргызстандын элинин байлыгын жеке мен гана каалагандай башка-

рам...”¹⁰⁸³ – деп, өлкөнү менчиктеп алгансып, ооз көптүрө айтканы бар. Акаевдин көзүн май басып, кулагы керең тартып, мамлекеттин саясий жана социалдык-экономикалык абалын, калктын жашоо деңгээлин кызматтын кулуна айланышкан мамлекеттин эң жогорку эшелонундагы супер-кошоматчы-кызматкерлердин көздөрү менен көрүп, ушагына муюп, жашаганга өткөн.

2002-жылдын 17-мартында болуп өткөн трагедиялуу Аксы окуясы да президент Акаевди эсине келтире алган эмес. “Коомчулук Аксы коогалаңын “каргашалуу окуя” деп жүрөт. Бул жөн эле “окуя” же “кайгылуу каргаша” да эмес. Бул – мамлекет башчылары мансабына манчыркап, өз элине түздөн-түз караниеттик менен атайлап жасалган, пенде бүткөндүн түшүнө кирбей турган тириукмуш кылмыш! Бул – Акаевдин жана анын жан жөкөрлөрү менен табакташтарынын карайым калктан талап-тоноп, чогултуп алган байлыгын жана арамза бийлигин биротоло сактап калууга жанталашып, аны үчүн мекендештеринин канын төгүүдөн дагы кайра тартпаган мыкаачы айла-амалы жана алдын-ала атайын даярдалган ыплас иш-планы”, – деп жазат Д.Садырбаев.¹⁰⁸⁴

Окуянын башаты Ат-Башыдагы мамлекеттик чек арадагы Үзөнгү-Кууш тоо кыркаларынын Кыргызстанга тиешелүү делген 90 миң гектар

1080. Кыргыздын душманы – кыргыз.19.04.2013 15:55. <https://www.sayasat.kg/kg/mmkda-emne-skipper/23418%20%D0%BA%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D0%B4%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%8B-%D0%BA%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7.html>

1081. Газета: “За Родину, за Сталина!”, №10 (17), 1999 г.; Масалиев А. Народ должен знать правду. – Б.: 2004. – С. 87.

1082. Мурзахмедова Г. 21.10.2000 00:00:00. Газета СНГ. Президент Киргизии Аскар Акаев: “На вершину власти я опустился на парашюте”. https://www.ng.ru/cis/2000-10-21/5_harizma.html

1083. Архив Усубалиева Т.У. “О ЗАПАСАХ, ХРАНЕНИИ И РЕАЛИЗАЦИИ ЗОЛОТА КЫРГЫЗСТАНА”, 22-6. <https://usubaliev.files.wordpress.com/2020/11/o-zapasah-hranneni-i-realizacii-zolota-kyrgyzstana.pdf>

1084. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин парламенттик комиссиясынын төрагасы Д.Садырбаевдин доклады // Садырбаев Д. Абийир соту. – Б., 2007. – 4-6.

жерин Кытайга өткөрүп берүүнү жалгыз өзү чечип салган деп Президент А.Акаевди катуу сындаган Жогорку Кеңештин ошол мезгилдеги Аксы шайлоо окуругунун депутаты А.Бекназаровдун артынан расмий бийлик сая түшүп, камакка алынганынан башталган.

17-мартта жөө жүрүшкө чыгышкан куралсыз тынчтык демонстранттарды Босниек айылына жакын, ээн талаада куралданган күч структуралары тосуп, артка кайтарууга аракет жасашкан. Жалал-Абад областтык ички иштер башкармалыгынын орун басары А.Калбаев демонстранттарга: “15 мүнөт убакыт берем, тарабасаңар күч колдоном” – деп эскеркен. Көп өтпөй милиция кызматкерлери демонстранттарга карата ок атышкан. Жыйынтыгында кан төгүлүп, 4 адам октон курман болуп, 7 адам ар кандай жаракат алган.¹⁰⁸⁶

Кийинки күнү, 18-мартта Аксы районунун борбору Кербен айылында милиция менен демонстранттардын кагылышуусу улантылган. Босниектеги каргашалуу кандуу окуяны угупкан аксылыктар Кербенге агылып келе баштаган. Кыжырданган эл райондук ички иштер бөлүмүн басып алууга аракет жасашып, курчоого алынган. Кагылышууда эки тараптан тең жаракат алгандар болуп, 14 киши райондук ооруканага жеткирилген. Күч органдары демонстранттарды кууп, таратууга аракет жасап,

1086. Акунов А. А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сөрөп. // Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-апрелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекесине арналган жыйнак. – Бишкек: 2015. – 32-, 34-бб.

кайрадан куралдуу жарактардан ок атуулар башталып, атышуу кийинки күнү таңга маал токтогон. ИИБнын кызматкерлери менен болгон кагылышууда 7 кишиге ок жаңылып, бир киши курман болгон.¹⁰⁸⁶

19-мартта Кербенде митингге чыккандардын саны 20 миңге жеткен. Аксыда абал кескин курчуп, бийликтин контролунан чыгып кеткен соң, камактагы А.Бекназаровду бошотууга арасыз болгон. 17 – 19-марттагы кагылышуулардын натыйжасында Аксы районунда 6 адам, анын ичинде 5 адам октон (Эркиналы Четимбаев, Сатынбай Уркумбаев, Кадыркул Сапаралиев, Советбек Тагаев, Элдияр Үмөталиев) жана алтынчысы (Медербек Бекмуратов) дубинка менен токмоктоодон каза болгон.¹⁰⁸⁷

Тынч демонстрацияга чыгышкан 300гө жакын куралсыз элге ок атуу менен акаевдик режим күчтөнүп калган оппозицияга бийликтин булчуң күчүн даңгазалоого жасаган максаттуу аракетин болгон. Режимдин куралдуу “Ормон опузасы” эреже катары, тескери натыйжа берип, кырдаалдын туруксузданышына, акаевдик бийликке болгон ишенимдин төмөндөшүнө шарт түзгөн.

1086. Акунов А. А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сөрөп. // Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-апрелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекесине арналган жыйнак. – Бишкек: 2015. – 35-б.

1087. Зейналов Э., Пономарев В. «АКСЫЙСКИЕ СОБЫТИЯ» (Сокращенная версия) // Рабочая Группа НПО СНГ по предотвращению и разрешению конфликтов. [электронный ресурс]. https://memohre.org/uploads/files/42_source.pdf

Кыргыз оппозициясы жаратылышынан кландык, регионалдык болуп бөлүнгөндүктөн, эч качан бирдиктүү саясий платформасы болгон эмес. Аксыда болуп өткөн каргашалуу окуя оппозициянын лидерлерин кандайдыр бир деңгээлде бириктиргенге шарт түзгөн.

Акаевдик режим Аксы окуясынан эч кандай натыйжалуу оң сабак алган эмес. Тескерисинче, изилдөө жана териштирүү иштери созулуп, толук фальсификацияланып, адилеттүү жыйынтык чыккан эмес. Акаев шылтоо менен өзүнө ылайыксыз чиновниктерден: премьер-министр К.Бакиевди, президенттин администрация жетекчиси А.Карыпкуловду жана областтык, райондук деңгээлдеги айрым кызмат адамдарын иштен четтетүү менен чектелген.

Бийликтин мындай жоопкерсиздиги жана көңүл коштугу 2005-жылы 24-марттагы “жоогазын революциясына” алып келген себептердин негизгилеринен болгон.

Акаевдик режимдин адилетсиз жасаган иштерине нааразы болуп чыккан элди күч колдонуу менен басып салууга болгон аракеттин натыйжасы кандуу кайгы менен аяктаган. Бийлик менен болгон чыр-чатактын башынан аягына чейин аксы қалкы өздөрүнүн аракеттеринде уюшкандыкты, тартипти жана ырааттуулукту көрсөтүшкөн.

Коррупциялашкан акаевдик режим аксы трагедиясынын башынан аягына чейин жүрүшүндө элдин мүдөөсүн, кызыкчылыгын түшүнүүгө жана кабыл алууга жөндөмсүз экендигин көрсөткөн. Демек, акаевдик башкаруу режиминин кризиси апогейине бара жатканын бийлигине, бийлик аркылуу

байлыгына манчыркаган академик-президент этибарга алган эмес.

Президент башында турган бийликтин “бөрк ал десе, баш алган” саясий кызматтагы желдеттери аттырышкан бакандай аксылык алты азаматтын денеси сууй электе Акаев аксылык аксакалдар менен жолугушуусу, кыргыз салтында акылга сыйбаган иш болгон. Акаевдин уруксатысыз “чымын” учпаган заманда бийликтеги кайсы чиовник, жанынан тоюп, “ат” – деп буйрук бере алат?!

Акаев аксылык аксакалдар менен жолукканда артистенип: “Куттуу Ноороздун алдында Аксы жергесинде болгон окуялар биздин жүрөгүбүздү канатып, орду толгус кайгыга, муңга салды”. Андан ары ал: “укук коргоочулардын атын жамынган кээ бир арам ойлуу адамдар тарабынан аз да болсо провокация болуп кетти” – деген.¹⁰⁸⁸

Акаевдин сөзүндө кечирим суроо жок. Тескерисинче, күнөөнү жок провокаторго шилтей салган. Кыргыздын салтын сыйлап Акаев курун мойнуна салып, Аксы элинин астына барып, тизе бүгүп, аксылыктар аркылуу бүткүл кыргыз элинен кечирим сураса болмок.

Акаев Ак-үйгө аксылык “дежур чалдарды” чакыртып, көңүл айткан болгон. “Кыларын тымызын кылып коюп, кыл жип менен бууп коюп” кайрадан, “болбой турган иш эле, болуп кетти өзү эле” болуп, аксылык аксакалдардын астында Акаев кайсы абийири чыдап жолугушуу өткөргөнү да таң калыштуу. Анын көп жүздүү, бети жок экенин

1088. Выступление Президента А. Акаева на встрече с активом и аксакалами Аксыйского района. Слово Кыргызстана. 11.04. 2002.

бийликте иштешкендер эле эмес, кыргыз интеллигенциясы акыркы он жыл ичинде жакшы билип калган.

В.И.Лениндин айткан идеялары акаевдик башкаруунун акыркы жылдарына карата дал келет. Ал: “Көпчүлүк учурда революция үчүн төмөнкү катмарлардын мурдагыдай жашагысы келбегени аздык кылат. Ал үчүн жогору жактагылар мурдагыдай кожоюндук кыла албаганы жана башкара албаганы талап кылынат.”¹⁰⁸⁹ Бул фраза менен В.И.Ленин коомдогу бөлүнүп жарылууларды, андан чыгуунун жолу жок, кризистик кырдаалды мүнөздөгөн. Карапайым эл (“төмөнкү класстар”) мурдагыдай жашагысы келбегендиктен гана өзгөрүүлөр (революция) болушу мүмкүн эмес деп эсептеген В.И.Ленин. Аны үчүн башкаруу бийлиги (“жогоркулар”) элди башкара албай, “кжоюндук” кыла албай турган абалга туш болушу керек деп эсептеген ал.

Президент Акаев бийликтин “эки тизгин, бир чылбырын” толук колго алып, үй-бүлөлүк бийлигин андан ары чындоону мыйзамдаштырып алуу максатында Конституцияга кезектеги өзгөртүүлөр менен толуктоолорду киргизүү эмес, эми, “Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясынын” долбоорун референдумга чыгаруу

1089. «Верхи не могут, низы не хотят»: Верхи не могут управлять по-старому и сохранять в неизменном виде свое господство. Низы не хотят жить по-старому и желают изменений своей жизни в лучшую сторону. Идея Ленина о революции. <https://autogear.ru/article/252/093/verhi-ne-mogut-nizyi-ne-hotyat-ideya-lenina-o-revolvyutsii/>; Верхи не могут, низы не хотят. <https://dslov.ru/pos/p1440.htm>

менен 2003-жылдын 2-февралында кабыл алдырганга жетишкен.

Конституциянын текстин даярдалуусунун жол-жобосу президенттик бийликтин көз боемочулугунун, элди алдоонун ачык мисалы болгон. Президент Конституцияда каралбаган жана мыйзамдуу түрдө таризделбеген, курамын ал өзү аныктаган орган – Конституциялык кеңешме түзүлгөн. Кеңешмеге бийликке лоялдуу оппозициянын өкүлдөрү да чакырылган. Жыйын даярдаган текст советтик салт боюнча “элдик талкууга коюлуп”, анын жүрүшүндө 11 000 (!) сунуш түшкөнү кабарланган. Анан аларды президент дайындаган юристтерден турган комиссия “жалпылап”, текст референдумга чыгарылган.

Ошентип, Конституциялык кеңешме “жалпы элдик талкуу” сыяктуу формалдуу фасаддык ролду ойногон менен чындыгында президенттик аппаратта түзүлгөн текст өзгөрүүсүз калтырылган. Оппозициялык партиялардын идеяларына жана кызыкчылыктарына карама-каршы келген бир мандаттуу мажоритардык округдук системага өтүү, албетте, президенттик акыркы вариантында пайда болгон.¹⁰⁹⁰

Акаев тынымсыз Конституцияны өзгөртүп турган. Ал 1993-жылы Жаңы Конституция кабыл алынганда: “... кылымдар бою өзгөртүүсүз иштей турган Конституция кабыл алынды” деп айткан.¹⁰⁹¹ Бирок Акаев эч качан сөзүндө турган эмес. Ал

1090. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы = Kirghiz cycles / Д.Е. Фурман, С.А. Шерматова. - М. : Ин-т Европы РАН : Рус. сувенир, 2010. - С. 53 - 54.

1091. Слово Кыргызстана. 7.05.1993.

конституцияны жеке жана үй-бүлөлүк кызыкчылыгы үчүн төрт жолу: 1994, 1996, 1998 жана 2003-жылы түп-тамырынан бери “оңдоп, түзөткөнгө” барган. Президент парламенттин структурасын эксперимент кылып, алгач бир палаталуу, андан кийин эки палаталуу, кайра бир палаталуу, ал эми шайлоо системасын адегенде мажоритардык система, андан кийин аралаш, кайра мажоритардык системага айландырып, алардын мөөнөттөрүн жана ыйгарым укуктарын каалагандай калчаган.

Күчтөнүп келе жаткан оппозиция Акаевдин кыжырын кайнатып, оппозициялык маалымат каражаттарын жабууга жетишкен. Ал: “Ачыгын айтсам, эгер менин оппозицияга болгон демократиялык толеранттуулугум болбогондо, ошондой эле менин президенттик ишмердигимдин айланасында пайда болгон айыптоолорго жана жалаалар үчүн республикадагы азыркы оппозициялык партиялардын жана маалымат каражаттарынын ондон бири да болмок эмес. Ал эми жалаа жабууга ынтызар болгон оппозиционерлердин көбү башка жерлерде отурмак”.¹⁰⁹²

Акаевдин Конституциянын жаңы редакциясын кабыл алганга баруусуна, албетте, биринчи кезекте, өзү жана үй-бүлө мүчөлөрү түткү болсо, экинчи кезекте, ага кол алдында көз каранды болуп иштешкен, бийликтин жогорку эшелонундагы “реформаторлору” менен “Абыке, Көбөш, Арзыматтары” жана “саясий сойкулары” болгон.

1092. Слово Кыргызстана. 26. 09. 2002; Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы = Kirghiz cycles / Д.Е. Фурман, С.А. Шерматова. - М.: Ин-т Европы РАН: Рус. сувенир, 2010. - С. 28.

Алар президентти “жерге, сууга тийги-зишпей” макташып, ЖКнын жана президенттин кезектеги шайлоолору чукулдап калганын эске салышып, мамлекеттин келечеги, элдин жыргалчылыгы үчүн сиз, өзүңүз башында турганыңыз оң, өлкөнүн келечек тагдырын бөлөк-бөтөнгө калтырганыңыз ылайыксыз деген, жан эриткен сөздөр менен макулдатып, президентти жакындап келе жаткан “жоогазын революциясына” түртүшкөндөрүн ажого “акыл айтып, кеңеш берчү” шылуун, кошоматчылары өздөрү да туйган эмес.

Махатма Ганди: “элге эч нерсе бербей туруп, алардын ишеничине ээ боло албайсың” – деп айтса крек. Акаев да популисттик демилгелерди эсепке албаганда, 14 жыл бийликте туруп, мамлекетке жана кыргыз элинин эсинде каларлык эч нерсе жасаган жок. Кландык-коррупциялашкан бийликти түзгөн Акаев Кыргызстанды тышкы оор карызга батырып, 90% калкты жакырлантып, жумушсуздуктун деңгээлин 200 миңден ашырып, 800 миң эмгекке жарамдуу жаштар Россия менен Казакстанда күнүмдүк нанын тапканы өлкөдөн чыгып кетүүсү “демократия аралынын” лидеринин “даңктуу” жолунун трагедиялуу аяктоосуна шарт түзгөн.¹⁰⁹³

Акаевди президенттик бийликтен кетирүүнүн максатка ылайыктуулугун Батышта биринчи жолу 2004-жылы ачык жарыяланган. Көз карандысыз ICG (“Эл аралык крайзис тобу”) “Кыргызстандагы саясий өткөөл: көйгөйлөр жана перспективалар” деген документте, маңызы боюнча,

1093. Сыроежкин К. 00:41 19.04.2005. Киргизский бунт: после дележа портфелей обязательно последует передел "семейного наследства". <https://centrasia.org/newsA.php?st=1113856860>

Акаевге ультиматум катары жарыяланган. “Акаевди бийликтен кетирүүдө эл аралык коомчулук негизги ролду ойношу керек, бирок анын жообу ушул убакка чейин жай жана начар координацияланган... ММКлар, жарандык коом жана ар кандай бейөкмөт топтор тарабынан аны бийликтен кетирүү үчүн дагы көп колдоо керек” – деп жазган.¹⁰⁹⁴

АКШнын Кыргызстандагы элчиси Стивен Янг АКШ Кыргызстандагы жарандык коомду өнүктүрүүгө (600 миллион долларга жакын) инвестиция салганын жана Вашингтон бул жардамдын үзүрүн көргүсү келип жатканын ачык айткан. Ошону менен катар 2005-жылдын күзүндө болуучу президенттик шайлоого карата АКШнын негизги талабын Стивен Янг ачык билдирген: “Эгер Аскар Акаев дагы бир мөөнөткө талапкерлигин койбосо, ал өлкөдө демократиянын негиздөөчүлөрүнүн бири катары тарыхта кала берет”.¹⁰⁹⁵

Ошол эле учурда ал: “Кыргызстандагы шайлоолор демократиялык стандарттарга жооп бербесе, бул АКШ менен Кыргызстандын ортосундагы эле эмес, дүйнөнүн башка өлкөлөрүнүн ортосундагы мамилелердин салкындашына алып келерин” да эскерткен. Жогорку Кеңешке болгон шайлоонун

1094. Воронин С.А., Бакина Е.А. Клановая иерархия как основа «тюльпановой революции» в Кыргызстане. Вестник РУДН. Серия: ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ. 2019 Vol. 11 No. 2. – С. 162.

1095. Тюльпановая революция. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F>; Известия. 25.02.2005; Сыроежкин К. Киргизский бунт: после дележа портфелей обязательно последует передел "семейного наследства". 00:41 19.04.2005. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1113856860>

кандай булганычтуу өткөнүнө анализ жасаган соң, 16-мартта АКШнын Кыргызстандагы элчиси С.Янг түштүк кланынын тарабын колдоп, Акаевдин кызматтан кетишин талап кылып: “Отставкага кетүү чечими демократияны өнүктүрүүдө алдыга жасалган олуттуу кадам болот” – деп айткан.¹⁰⁹⁶

Батыш менен Россиянын ортосундагы тең салмактуулукту кармаганга аракет кылган Акаев: “Махатма Гандинин стоикалык толеранттуулугу, Конфуцийдин улуу философиясы, Томас Джефферсон менен Улуу Петрдин тайманбас реформасы менен улуттук менталитеттин мыкты өзгөчөлүктөрүнүн табигый синтези” – деп айткан.¹⁰⁹⁷ АКШнын элчиси Стивен Янгдын Акаевге карата айткан сын сөздөрүнөн кийин ал: Батыш демократияны бизге “большевиктик метод” менен таңуулоодо, оппозиция болсо проамерикалык жана антироссиячыл. “Өлкөнүн өзгөчөлүгүн эске алуу менен бардыгы этап, этабы менен жасалышы керек. Мен бул маселеде батыштын большевизмине кошула албаймын”¹⁰⁹⁸ – деген, “Известияга” берген интервьюсунда. Ал эми кийнчерек биз эмне үчүн Россиядан үйрөнө албайбыз, анын жолун жолдой албайбыз? – деп айткан.¹⁰⁹⁹

1096. Дипломатия США в Кыргызстане / под ред. Д. Орлова. М., 2015. Клановая иерархия как основа «тюльпановой революции» в Кыргызстане Воронин С.А., Бакина Е.А. Вестник РУДН. Серия: ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ. 2019 Vol. 11 No. 2 С. 167. https://journals.rudn.ru/world-history/article/view/22486/17581/ru_RU

1097. С. Чериков. Присутствие духа. Слово Кыргызстана. 09.01.2004.

1098. Известия. 27.08.2001.

1099. Коммерсант. 11.07.2005. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы = Kirghiz cycles / Д.Е. Фурман, С.А. Шерматова. - М.: Ин-т Европы РАН: Рус. суве- нир, 2010. -С. 29-30.

2005-жылдын күзүндө өтүүчү президенттик шайлоого Акаевдин төртүнчү жолу катышууга укук алуу максатында референдумга чыгарылып жаткан Жаңы Конституциянын проектисине президент Акаевге ишеним көрсөтүү маселеси да киргизилген. Демек, парламенттик шайлоо үй-бүлө пландаштырган сценарий менен өткөрүлсө, Акаевдин кайра шайлануусуна кеңири жол ачылмак.

Ал эми, конституциянын жаңы редакциясында “Президент кезинде эле эмес, (49-статья) президенттиктен кеткенден кийин да кылган иштери же аракетсиздиги үчүн эч качан жооп бербей турган кол тийбестиктерди (53-статья) өзүнө эле эмес үй-бүлө мүчөлөрүнө, жашаган үйүнө, минген маши-насына, почта-каттарына, архивине, документ-терине, башка мүлктөрүнө, багажына чейин жаздырып, аларды камсыз кылуу, кайтаруу, үй-бүлөсү жана үй-бүлө мүчөлөрү менен мамлекеттин эсебинен жүргүзүлгөнүнөн бери Конституциянын дээрлик беш статьясында жазылган (49 – 53-ст.). Мурунку, 1998-жылкы референдумда депутаттарда абсолюттук кол тийбестик бар экен деп, аны алдырганын унутуп өзүнө, үй-бүлө мүчөлөрүнө – кыргызча айтканда “итинен битине чейин” өмүр бою кол тийбестикте болуп, мамлекеттин камкордугунда түбөлүк болууну бекиткенин Конституцияны 2003-жылдын 2-февралындагы референдум аркылуу кабыл алдырган”, – деп жазган А.Бекназаров.¹¹⁰⁰

Дүйнөлүк практикада шайлоо менен келишкен мамлекет башчыларынын жеке керт башт-

¹¹⁰⁰. Бекназаров А. Мен – кыргызмын: I китеп. – Б.: Турар, 2020. – 435-б.

арына, үй-бүлө мүчөлөрүнө жана алардын кыймылдуу да, кыймылсыз да мүлктөрүнө мамлекет тарабынан гарантиялуу түбөлүк коргоого алынган мындай Конституция жок. Бирок абсолюттук монархтарда, мисалы: Сауд Аравиясында, Катарда, Оманда, БАЭда сакталып калган.

Акаев бийлигинен пайдаланып кандай конституция кабыл алса, ага таң калуунун кажети жок. Конституциялык гарантиялуу кол тийбестик анын башкаруу мезгилинде гана, убактылуу иштейт. Анткени, Кыргызстан турукташа элек мамлекет. Ал эми кыргыз калкы уруулук деңгээлден улуттук деңгээлге өсүп жетиле элек. Ошол себептен бийликке келген кийинки президент, ал ким болбосун, Кыргызстандын 30 жылдык практикасы көрсөткөндөй, сөз-сүз, президенттик ишин өзүнө ылайыкталган конституциялык реформадан баштаары кыргыз бийлиги үчүн мүнөздүү көрүнүш.

Кыргыз Республикасы стабилдүү турукташкан, өнүккөн алдыңкы өлкөлөрдүн катарына жетүү үчүн кыргыз коомчулугу белгилүү бир тарыхый этапты басып өтүү талап кылынат. Аны үчүн:

биринчи кезекте, дүйнөлүк ааламдашуу процесси мезгилинде, коомду алга жылдыруучу кыргыздын билимдүү интеллигенциясынын трайбализм жана регионализм илдетинен арылган калың катмары өсүп чыгуусу абзел;

экинчиден, кыргыз коомчулугу уруулуктан арылып, улуттук деңгээлге өсүп жетилип, бийлик башына “кыргызчылык” илдетти менен оорубаган, таза, ыймандуу бийди тандаганга өсүп жетүү мезгилдин талабы;

үчүнчүдөн, “кадрлар баарын чечет” принцибинде мамлекеттик кадр саясатынын стратегия-

лык программасы илимий негизде иштелип чыгып, кыргыз мамлекетинин келечеги үчүн нукура таланттуу жаштарды жердигине, уруусуна жана жек-жаатыгына карабай туура тандалып, аларды жогорку профессионалдык-кесиптик даярдыктан өткөрүп, туура жайгаштырылуусу зарыл. Кыргызстанда билимдүү, тажрыйбалуу, кесипкөй, профессионалдарга кеңири жол ачылуусу зарыл;

төртүнчүдөн, мамлекет менен коомчулук бирдикте бийликтин бардык бутактарындагы уюшулган коррупцияга жана кылмыштуу топторго каршы аяосуз согуш жарыялоо менен алардын урпактарына чейин коомдо баш көтөргүс абалга жеткирүү аркылуу, өлкөнү жат көрүнүштөрдөн арылтууга жетишүү.

Кыргыз мамлекетинин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий жактан өнүгүп, алдынкы стабилдүү өлкө куруу тагдыры кыргыз элинин колунда жана калктын активдүүлүгүндө. Ар бир атуул, ал ким болбосун, мыйзамды сыйлап, мыйзам менен жашаганга жетишүү.

Ал эми академик-трайбалист Акаевдин мамлекетти башкарууга жеткен акылы жана деңгээли тууралуу мындан 30 жыл мурда, 1993-жылы, кыргыздын патриархы Т.Усубалиев: “Акаев, сыягы, кыргыз мамлекети — бул менмин, ал эми Кыргызстандын элинин байлыгын жеке мен гана каалагандай башкарам деп өзүн эсептейт көрүнөт...” — деп, көзү ачыктык кылып алдын ала, абдан таамай, так жана таң калуу менен жазган.¹¹⁰¹

1101. Архив Усубалиева Т.У. “О ЗАПАСАХ, ХРАНЕНИИ И РЕАЛИЗАЦИИ ЗОЛОТА КЫРГЫЗСТАНА”, 22-6. [https://](https://usubaliev.files.wordpress.com/2020/11/o-zapasah-hranenii-i-realizacii-zolota-kyrgyzstana.pdf)

Сыягы Акаевдин, биринчиден, өзүн жана үй-бүлө мүчөлөрүн конституциянын негизинде абсолюттук коргоого алганын “өзүмдү, өзүм билем, өтүгүмдү төргө илем” сыңары кыргыз элин тоотпогону катары бааланса, экинчиден, ЖКнын шайлоосунда “бөлтүрүктөрүн” эле эмес, тууган-туушкандары менен кайын-журттарын жана үй-бүлөгө берилип кызмат өтөшкөндөрүн кошуп, парламентти да “менчиктөөгө” болгон аракети “уятсызга кашык сунса, беш ууртайт” катары бааланат.

Каргашалуу Аксы окуясынан кийин өлкөдөгү саясий кырдаал курчуп, оппозициянын жыйындары байма-бай өткөрүлүп, алгачкы жолу “Акаев кетсин!” деген ураандар менен нааразычылык митингдердин өтүүсү күн санап күч алып, аягы эмне менен бүтөөрүн академиктик инстинкт менен баамдап, анын кооптонуу сезими үстөмдүк кылып, кандай болгон күндө да конституция менен өзүнүн бийлигин, үй-бүлөсүн жана кыймылдуу да, кыймылсыз да байлыгын сактап калууга жан талашкан аракети катары бааланат.

Тарыхта бийлик эч качан элдик болгон эмес. Бийликке жетүүнүн жолдору ар башка. Бийликке келүүнүн эң эле маданияттуу жолу шайлоо. Бирок дүйнө мамлекеттеринин тарыхында 100% таза өткөн шайлоо болгон эмес жана болбойт дагы. Өнүккөн, Батыш өлкөлөрдө мыйзамдын диктатурасы жогору болгондуктан, шайлоолордун таза өтүү пайызы салыштырмалуу жогору.

Шайлоочулардын жардамы менен бийликке келишкен партиянын лидери баш болгон бир ууч

топ, элге берген убадаларын унутушуп, жеке кызыкчылыктарын канааттандыруу максатында жана бийликти колдон чыгарбай, кармап калуу үчүн мамлекеттик репрессиялык машинаны ийкемдүү пайдаланышат.

Бийлик калктын үнүн угууга жөндөмсүз. Бийликтин жаратылышы ушундай. Журт башындагылар өлкөдөгү болуп жаткан жетишкендиктерди да, кемчиликтерди да, кол алдындагы кошоматчы-чиновниктердин көздөрү менен көрүп, алардын айткан ушак сөздөрү менен жыйынтык чыгарышат. Ошондуктан элибиз: “бийликтин көзү сокур да, кулагы дүлөй” – деп, бекеринен айтпаган чыгаар.

Акыркы жылдары кадыры кеткен шайлоодон калктын көңүлү журт көчкөндөй калып, шайлоо участкаларына өлкөнүн келечеги үчүн, патриоттук сезим менен эмес, талапкерлердин акчасына жипсиз байланышкан шайлоочулар айласыз, “мойнунан байлангансып” мажбур добуш берүүгө барышат. Мисалы, 2021-жылдын 10-январында өткөн Президенттик шайлоого калктын 39,75%ы катышса, ушул эле жылдын 28-ноябрда Жогорку Кеңештин VII чакырылышында тизмеге киргизилген шайлоочулардын саны 3 703 420 шайлоочуну түзүп, добуш берүүгө 1 281 622 шайлоочу же шайлоочулардын жалпы санынын 34,61%ы катышкан.¹¹⁰²

Айрым депутаттардын алган добуштары республика боюнча миңге жетпейт, а бирок “оозу

кыйшык болсо да, байдын баласы сүйлөсүн” сыңары, алар жалпы кыргыз элинин атынан сүйлөшүшөт. 2011-жылга чейин шайлоо өттү деп жарыяланышы үчүн шайлоочулардын 50%дан кем эмес катышуусу керек болгон. Бирок 2011-жылы жаңы конституциялык мыйзам кабыл алынып, бул жобо жокко чыгарылган.¹¹⁰³

Кыргызстанда адилеттүү, таза шайлоо өткөрүүгө трайбализм үстөмдүк кылган кыргыз коомчулугу даяр эмес. Коррупциялык-криминалдык жана непотизм үстөмдүк кылган жолдор менен шайлоодон “жеңишке” жеткен бийлик, мамлекетти да так ошондой эле коррупциялашкан, мыйзамды одоно бузуу жолдору менен башкарарын тарых далилдеп келет. Шайлоолордун жана референдумдардын жыйынтыктарынын акаевдик бийлик тарабынан имитациялануусу жана манипуляциялоосу чыныгы коомдук пикирди чагылдырган эмес. Акаевге каршы оппозициялык күчтөр күчөгөн.

Демек, шайлоого болгон коомчулуктун аң сезими жана көз карашы өзгөртүлүп, шайлоого карата элдин ишеними кайтарылып берилмейин, башкаруу бийлигине ыйманы таза жетекчилер шайланып келмейин мамлекеттин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүндө революциялык өзгөрүүлөр болбойт.

1103. Хасанова Савия 10 января 2021. Анализ: Как в Кыргызстане сокращается явка, а президенты набирают все меньше голосов. [HTTPS://KLOOP.KG/BLOG/2021/01/10/ANALIZ-KAK-V-KYRGYZSTANE-SOKRASHNAETSYA-YAVKA-A-PREZIDENTY-NABIRAYUT-VSE-MENSHE-GOLOSOV/](https://kloop.kg/blog/2021/01/10/analiz-kak-v-kyrgyzstane-sokrashnaetsya-yavka-a-prezidenty-nabirayut-vse-menshe-golosov/)

1102. ЦИК КР подвела итоги голосования и определила результаты выборов депутатов Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики по единому избирательному округу. 15 ДЕКАБРЯ 2021. [HTTPS://SHAILOO.GOV.KG/RU/NEWS/6048/](https://shailoo.gov.kg/ru/news/6048/)

Президент тарабынан 2005-жылга дайындалган парламенттик шайлоо эч убакта баштары бирикпеген оппозицияга жем ташталган. Кыргыз оппозициясынын басымдуу бөлүгү тигил же бул себептерден улам Акаевге каршы чыгышкан мурдагы партиялык жана мамлекеттик ишмерлердин тобу. Алар кызматтан “шыпырылган” соң мамлекеттик жеңилдиктер менен артыкчылыктардан ажыратылып, бийликке нааразы болушкандар. Оппозициянын бирдиктүү саясий платформасы да жок болгон.

2002-жылга чейин оппозициянын биригүү зарылчылыгы болгон эмес. Буга чейин Акаев оппозицияны бөлүп-жарып, айрымдарына кызмат берип, бир бөлүгүн сатып алуу ыкмаларын ийкемдүү пайдаланып, каалагандай калчап келген.

Кыргыз оппозиционерлеринин басымдуу көпчүлүгү мамлекеттин эсебинен байышкан, капчыктуу жарандар. Алар кызматтан четтетилгендиги үчүн жана президенттен кызмат алуу үчүн партия түзүшүп, өздөрүнүн үркөрдөй болгон тарапкерлерин чогултушуп, бийликти сындап чыгышат. Бирок жогорку кызмат үчүн оппозиция болушкандан айырмаланган, акаевдик башкаруу системасын өзгөртүүгө бел байлашкан официалдуу оппозиция 2005-жылдагы так ушул “жоогазын” революциясынын өзөгүн түзгөн.

Адегенде акаевдик башкарууга каршы оппозиция коммунисттер гана болгон. 2004-жылдын башынан баштап Кыргызстан элдик конгресси, “Таза шайлоолор үчүн” граждандык союзу, “Элдин бийлиги үчүн!” бирикмеси, “Жаңы багыт” коомдук

саясий кыймылы, кийинчерек “Ата-Журт” жана башка уюмдар түзүлө баштаган.¹¹⁰⁴

2004-жылдын 10-июнунда “Элдин бийлиги үчүн!” шайлоо алдындагы блок алты саясий партиялардын атынан: “Жаңы Кыргызстан”, “Эрк”, “Кайран эл”, “Кыргызстандын Демократиялык кыймылы”, Республика партиясы, “Асаба” – республиканын Президенттигине К.Бакиевдин талапкерлигин көрсөтүшкөн. “Элдин бийлиги үчүн!” шайлоо блогунун билдирүүсү жарыяланып, анда келечектеги мамлекет башчылыгына талапкер катары коомчулукта айрым аты атагандардын ичинен К. Бакиев эң татыктуу деп эсептелген. Анын эл арасында кадыр-баркы жогору, ар кандай жетекчи кызматтарда иштеп, республиканын өкмөтүн жетектеген. К.Бакиев республиканын бардык региондоруна таанымал инсан. Ал эми бул ага республиканы жетектеп, терең экономикалык жана социалдык кризистен алып чыгууга мүмкүнчүлүк берет – деп жазылган.¹¹⁰⁵

Ушул эле жылдын сентябрь айында акаевдик режимдин авторитардык трансформациясына нааразы болгон тогуз саясий партиялар: “Жаңы Кыргызстан”, “Асаба”, Кыргызстан демократиялык кыймылы, “Кайран эл”, “Эркин Кыргызстан”, “Экиндик”, Коммунисттер партиясы, Коммунисттик партия жана Республика партиясы биригишип

1104. Акунов А. А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп. Китепте: Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-апрелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекесине арналган жыйнак. – Бишкек: 2015. – 38-б.

1105. Газета “МСН”. – 2004. – 18 июня.

Кыргызстан Элдик Кыймылын (КЭК) түзүшүп, ноябрь айында бириккен кыймылдын учредителдик съезди өткөрүлгөн.¹¹⁰⁶

КЭКтин катарын партиялардан башка, Акаевдин непотисттик (непотизм) башкаруу саясатына каршы болушуп, аны менен тил табыша албаган, Ажого эң жакын санаалаш, соратниктери өлкөгө белгилүү, бийликтин жогорку эшелонундагы личностор да КЭКке келип кошулушкан. Алар партияда болбосо деле, ар биринин артында жетишерлик санда тилектеш-мекендеш колдоочулары бар инсандар.

КЭКтин курултайына өлкөнүн бардык областтарынан 250дөн ашуун делегаттар, ЕККУнун, ПРООНдун жана башка эл аралык уюмдардын, чет өлкөлүк дипломатиялык өкүлчүлүктөрдүн өкүлдөрү, ошондой эле дүйнөлүк агенттиктердин журналисттери, телевидение, радио жана басма сөз өкүлдөрү катышышкан. “Республикадагы саясий жана социалдык-экономикалык оор абал жана 2005-жылда өтүүчү шайлоолор боюнча Кыргызстан Элдик кыймылынын милдеттери тууралуу” деген темада негизги доклад менен КЭКтин төрагасы К.Бакиев жасап, жыйынтыгында съезд резолюция кабыл алган.

Резолюцияда: - биз адилеттүү, таза, демократиялык шайлоолор аркылуу бийликти тынчтык жол менен конституциялык алмаштырууга умтулабыз. Республика авторитардык-олигархиялык мамлекетке айланып кетүү коркунучу алдында бардык конструктивдүү, чыныгы мекенчил саясий партия-

¹¹⁰⁶. Автордун өздүк архивинен.

лардын жана коомдук кыймылдардын күчтөрүн консолидациялоо максатында бир блокко биригүүгө тийиш. Биз саясатчылардын жеке амбицияларын ишке ашыруу үчүн эмес, өлкөбүздү системалык кризистен чыгаруунун бирдиктүү реалдуу ишке ашырыла турган программасын иштеп чыгуу максатында биригебиз, деп жазылган.¹¹⁰⁷

2004-жылдын декабрынын аягында дагы бир тарыхый окуя болгон. 29-декабрда “Кыргызстан элдик кыймылы” бирикмеси, “Ата-Журт” кыймылы, Кыргызстан элдик конгресси жана “Таза шайлоо үчүн” жарандык союзу биргелешип, Кыргызстандын саясий күчтөрүнүн Форумун түзүшүп, ак ниет, адилеттүү жана ачык-айкын шайлоолорду өткөрүү боюнча кызматташуу жана аракеттерди координациялоо жөнүндөгү Меморандумга кол коюшкан.¹¹⁰⁸

Кыргыз оппозициясына кландык-регионалдык факторлор мүнөздүү. Республикадагы оппозициялык топтордун бардыгы бир муштумга биригишүүсү мүмкүн эмес. Бакиевдин кандидатурасын колдогон оппозициялык топко каршы өздөрүнүн талапкерин алып чыгарууну көздөшкөн башка саясий күчтөр тымызын иштерди жүргүзгөнү да коомчулукка белгилүү болгон. Ал эмес бириккен оппозициялык күчтөрдүн ичинде да позициясы

¹¹⁰⁷. Бакиев К. Мартовская революция: исторический выбор народа. – Бишкек, 2010. – С.51; Автордун өздүк архивинен.

¹¹⁰⁸. Бакиев К. Мартовская революция: исторический выбор народа. – Бишкек, 2010. – С.52; Акунов А. А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп. Китепте: Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-апрелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекесине арналган жыйнак. – Бишкек: 2015. – 39-б.

туруктуу, так эмес саясий партиялардын лидерлери да болгон.

Ф.Кулов “На перевале” (“Ашууда”) деген китебинде мындай деп жазган: “Мен жетектеген Кыргызстан Элдик Конгрессине кирген кыргыз оппозициясынын лидерлери мага, колонияга, бир нече жолу келишти. Алар: “Ата-Мекенди” жетектеген Өмүрбек Текебаев; “Ар-Намыс” партиясы боюнча менин күжүрмөн орун басарым Эмил Алиев; Элдик партияны жетектеген Мелис Эшимканов жана Кыргызстан социал-демократиялык партиясынын төрагасы Алмаз Атамбаев.

Бир жолу алар келишип мындай дешти: “Феликс Шаршенбаевич, оппозицияга көңүлдөнүшкөн бардык саясатчыларды бириктире турган адамды азыр аныктоону кырдаал талап кылууда. Абактын ичинен агымдагы иш менен алектенүү өтө оор. Сиз туура түшүнүңүз, ошндуктан, эркиндикте иштей турган лидер керек”. Мен таптакыр каршы болгон жокмун, бул логикалуу деп айттым. Атамбаев Курманбек Бакиевдин талапкерлигин сунуштады. Анын үстүнө түштүктүктөр Бакиевге токтоп жатышкан. Мен колдодум.

Текебаев менен Эшимканов Бакиевге каршы чыгышты: депутат кезинде, кийин оппозицияга келгенде да, бийликтин дарегине жада калса кыпындай да сын айтууга батына албагандыгы, бир жолу да Акаевге каршы сүйлөбөгөнү, тескерисинче – аны колдогону аларга жаккан жок. Өзүнүн саясий көз караштары жөнүндө ачык билдирүү кылган жок, андан да жаманы, көрсө, ал өзүнүн китебинде мага авторитардык жетекчилер жагат деп жазыптыр”. Кийин аларды жолуктурууга, Бакиевди

прессадан чыгып сүйлөтүүгө карата кылган аракеттеримден майнап чыккан жок. Анан Эшимканов менен Текебаев Бакиевди колдошпуду. Бирок ага ачык түрдө каршы да чыгышпады – бу да болсо жакшы” – деп жазган.¹¹⁰⁹

Ошентип, 2005-жылдын башына карата алдыдагы боло турган шайлоолордогу аягышкан күрөштөрдүн саясий майданында массаны уюштуруп, аларды жетектеп, бийликке каршы турууга жөндөмдүү жамааттык субъекттер так аныкталган.

Оппозициянын катарынын тездик темпте өсүүсү жана алардын басымдуу көпчүлүгүнүн бир блокко биригип акаевдик бийликке каршы “ат тезегин кургатпай” байма-бай, тынымсыз акцияларды өткөрүүсү өзүн өлкөдөгү дээрлик жалгыз “чыныгы демократ” катары кабылдаган Акаевдин кыжырын кайнаткан.

Акаев оппозицияга карата 1992-жылы эле мындай деген: “Мен дайыма өзүмө суроо берчүмүн: КДКга кирген партиялардын айрым өкүлдөрү эмне үчүн президентти сынга алууда мынчалык агрессивдүү жана түгөнгүс, ... эреже катары, конструктивдүү эмес?”¹¹¹⁰ Андан кийин 2002-жылы Акаевдин интонациясы катаалдашып, ал: “Ачыгын айтып

1109. Кулов Ф. На перевале. – М.: Время, 2008. – С. 181 – 182; Куловдун сөзү толугу менен көчүрүлдү. Кара: Акунов А. А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп. Китепте: Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-апрелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекесине арналган жыйнак. – Бишкек: 2015. – 40-б.

1110. Слово Кыргызстана. 01.08.1992; Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы = Kirghiz cycles / Д.Е. Фурман, С.А. Шерматова. - М. : Ин-т Европы РАН : Рус. суве- нир, 2010. -С. 28.

коёюн, эгерде менин президенттик ишмердүүлүгүмдүн айланасында пайда болгон жалган жалаалар менен так эмес маалыматтарга чыдап, ашыкча демократиялык толеранттуулугум менен оппозицияга карата кечиримдүү мамиле кылбаганымда, республикадагы оппозициялык партиялар менен массалык маалымат каражаттарынын ондон бир бөлүгү жок болмок, ал эми жалган жалааларды таңуулоого жан үрөшкөн оппозиционерлердин көпчүлүгү башка жерлерде отурушмак”, – деген.¹¹¹¹

2004-жылдын 10-декабрында А.Акаев оппозицияны “чет элдик капитал каржылап, ыплас саясий технологияларды колдонуп жатат” – деп айыптаган.¹¹¹² Оппозициянын жетекчилеринин басымдуу көпчүлүгү бул маалыматты таң калуу менен кабыл алышкан.

Бирок Американын Кыргызстандагы элчиси Стивен Янгдын АКШын Мамлекеттик департаментинде жасаган баяндамасында: “...Мамлекеттик департаментке мурда жиберилген материалдарга караганда, азыркы учурда Кыргызстандын саясий аренасында эки формация пайда болууда. Алар (оппозиционерлер – Н.Д.) оболу парламенттеги депутаттык орундар үчүн ат салышып, андан соң президенттикке өз талапкерлерин көрсөтүшөт. Биринчиден, бул “Кыргызстан Элдик Кыймылы”

1111. Слово Кыргызстана. 26.09.2002; Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы = Kirghiz cycles / Д.Е. Фурман, С.А. Шерматова. - М.: Ин-т Европы РАН: Рус. суве- нир, 2010. -С. 28.

1112. Тюльпановая революция. <https://profilbaru.com/ru/%D0%A2%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F>

шайлоо алдындагы блогу. 2004-жылы июлда алты оппозициялык партия биригип, бул кызматка жалгыз талапкер катары мурдагы премьер-министр К.Бакиевди көрсөткөн. Ал АКШ менен Кыргызстандын ортосундагы мамилелерди жемиштүү өнүктүрүү жагынан эң алгылыктуу талапкер деп ойлойм. Мен Бакиев менен бир нече жолу жолугуп, аны Американын президенти жана өкмөтү колдойт деп ишендиргем. Бакиев жана анын блогу парламенттик шайлоодо жеңишке жеткенден кийин америкалык колдоодон пайдаланууга даяр экенин билдирген...

...Оппозициянын дагы бир лидери – мурдагы тышкы иштер министри Р.Отунбаева менен да байланышты ийгиликтүү улантып жатабыз. Ал үчүн бөлүнгөн каражаттын эсебинен биз айрым бейөкмөт уюмдарды түзүү жана колдоо үчүн лобби системасын түздүк, ошондой эле анын (Отунбаеванын – Н.Д.) Кыргызстандын ички иштерине Россиянын кийлигишпөөсү тууралуу билдирүүсүн бүткүл өлкө боюнча жакшыраак чагылдыруу үчүн бирдиктүү масс-медиа системасын уюштурдук.

Демократиялык оппозициянын лидерлеринин бийликке келишине бирдей шарттарды камсыз кылуу жана жардам берүү максатында биздин шайлоо алдындагы негизги милдетибиз – Акаевдин бийликке жана аракетке жөндөмсүз коррупциялык режимине, анын орусиячыл багытына жана “административдик ресурстарды” мыйзамсыз пайдалануусуна карата колдоо көрсөтпөө. Буга байланыштуу элчиликтин алдындагы Демократиялык комиссия, Сорос фонду, Бишкектеги Евразия фонду ЮСАИД менен биргеликте шайлоочулардын саясий жактан активдүү топторун уюш-

туруп, аларды президенттикке аттанган талапкерлерге каршы башаламандыктарга шыктандыруу”, – деп жазылган билдирүүдө.¹¹¹³

АКШ жана Батыш өлкөлөрдүн өкүлдөрү менен К.Бакиевдин жана Р.Отунбаеванын байланышы болгону эч кимге жашыруун болгон эмес. Алар парламенттин шайлоосунда оппозициялык талапкерлерге колдоо көрсөтүү максатында белгилүү бир “N-ный” суммасында каражат алуулары да мүмкүн.

Элчи Стивен Янгдын билдирүүсүндө: “Парламенттик жана президенттик шайлоонун алгачкы этабында оппозициялык партияларга каржылык колдоонун көлөмүн 30 миллион долларга чейин жогорулатуу жана бейөкмөт уюмдар үчүн кошумча каражаттарды түзүү маанилүү” – деп жазылган.¹¹¹⁴

Ал каражат негизинен республикадагы чет өлкөлүк мамлекеттердин каржылоосундагы НПО-лорго (КЭУ), анын ичинде Улуттук Демократиялык Институтка, Эл аралык Республикалык Институтка, Freedom House, Internews тармагына, Евразия Фондуна жана чет мамлекеттер менен байланышта болгон оппозиция өкүлдөрүнө берүү каралган.¹¹¹⁵

1113. Юферова Ядвига. Сколько потратил Госдеп США на “Революцию тюльпанов” в Киргизии. Политический детектив из жизни первого президента Киргизии Аскара Акаева. 09.11.2014 18:00 <https://rg.ru/2014/11/07/akaev.html>

1114. Юферова Ядвига. Сколько потратил Госдеп США на “Революцию тюльпанов” в Киргизии. Политический детектив из жизни первого президента Киргизии Аскара Акаева. 09.11.2014 18:00 <https://rg.ru/2014/11/07/akaev.html>

1115. Павловский Г. О. Киргизский переворот. Март-апрель 2005. Сборник / Сост.: Г. О. Павловский — М.: Издательство

Демек, чындап эле үй-бүлөлүк бийликке каршы оппозицияны колдоо максатында АКШ тарабынан каражат берилген болсо, анда ал каражат конкреттүү кимдерге берилгендиги, кандай пайдаланылгандыгы, кимдин “чөнтөгүнө” кирип кеткениги боюнча оппозициялык лидерлердин көпчүлүгүндө эч кандай маалымат болгон эмес. Бирок шайлоодон кийин, маркум Д.Садырбаев шайлоо өнөкөтүнө карата Роза айымдан финансылык колдоо алганын айтканы бар. Ал эми “Жоогазын революциясынын” жеңишке жетишине чет өлкөлүктөр эмес, оппозициянын айрым жеткечилери да ишенбей, күндөлүк чай-чамек үчүн ортого каражат чыгаруудан баш тартышкан.

Албетте, оппозициянын мүчөлөрүнүн көңүлүнүн борборунда 2005-жылдын 27-февралына белгиленген Жогорку Кеңешке боло турган шайлоодо болгон. Талапкерлердин бардыгы өздөрүнүн шайлоо округдарында активдүү иштөө менен алек болгон. Бийликтин “бөрк ал десе, баш алышкан” республикалык жетекчилеринен тартып айыл башчыларына чейинки бюджеттен маяна алышкандардын бардыгы оппозициялык талапкерлерге каршы катаал чаралар көрүлөрү алдын ала белгилүү болгон.

Демек, депутаттык мандат үчүн боло турган оппозиция менен бийликтин ортосундагы айыгышкан күрөш болорун жана анын натыйжасында “оюндан от чыгып” кетүү коркунучу шексиз экенин оппозиция жетекчилери алдын ала сезип, аягына чейин бекем турууга бел байлашкан.

Коррупциялашкан-трайбалисттик-үй-бүлөлүк башкаруунун таасири күн санап, акырындап күчөтүлүшү менен көп жылдар бою калыптанган келечексиз кландык-этникалык тең салмактуулуктун тигиштери ыдырап, сөгүлө баштаган. Үй-бүлөнүн ар бир мүчөсү өзүнүн жакын санаалаштарын бийликке тартуу процесси акыркы жылдары ачык жүргүзүлө баштаган, демек, аларга орун бошотуш керек болгон.

Мисалы, коомчулуктун пикири менен эсептешпей, кара өзгөйлүк менен Акаев өзүнүн студенттери жана аспиранттарын, жубайы болсо тууган-туушкандары менен бала кездеги санаалаштарын, ал эми уул-кыздары досторун бийликке тартуу көнүмүш адатка айланган.

Албетте, үй-бүлө мүчөлөрүнүн мамлекеттин бардык тармактарына ашыкча кийлигишүүсү президентке аброй алып келген эмес. Мындай көрүнүш акыркы жылдары Акаевге лоялдуу болгондордун арасында да нааразычылыктын жарылуусун жаратпай койгон эмес.

Шайлоо өнөкөтүнө жакын калганда ар кандай интригага жана өлкөдөгү кырдаалдын туруксуздугуна байланыштуу президенттин айланасындагы бир топ таасирдүү шакирттери кызматтан четтетилген. Үй-бүлөгө жакын, президенттин чөйрөсүндөгү жогорку эшелондогу кызматкерлер кайсы күнү кызматтан кетерин билишкен эмес. Ошол себептен да президенттин айланасындагы бир катар саясий кызматтагы жетекчилер 2005-жылдын башында беш жыл гарантиялуу, тынч жашоо максатында парламенттин депутаттыгына талапкер болуу чечимин кабыл алышкан. Ош областынын мурдагы

губенатору Н.Касиев, Эсептөө палатасынын башчысы Д.Өскөнбаев, Нарын облусунун губернатору А.Салымбеков, эки министр жана башка мамлекеттик чиновниктер да акаевдик таасирден алыстоо максатында ушундай кадамга барышкан.¹¹¹⁶

Кыргыз элин ирежитип, көкөйгө көк талкандай тийген акаевдик-коррупциялашкан-үй-бүлөлүк башкаруу бийликке каршы деп эсептелген кыргыздын көрүнүктүү саясий жана коомдук ишмерлерин Жогорку Кеңешке келтирбөө максатында, алдын ала мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизгенге жетишкен. Мисалы, акаевдик шайлоо кодексине ылайык, Кыргызстандын чет өлкөлөрдөгү элчиликтеринде иштешкендер үчүн ЖКнын депутаттыгына талапкер катары катталуу укугунан ажыратылган. Шайлоо кодексиндеги: “акыркы беш жылда өлкөдө туруктуу жашабаган жарандардын депутаттыкка талапкерлигин коюуга укугу жок”, – деген жобосуна таянышкан.¹¹¹⁷ Ушул беренеге таянуу менен акаевдик бийлик шайлоонун астында элчиликтен М.Шеримкуловду, Р.Отунбаеваны, М.Абыловду, Ү.Сыдыковду четтетип, шайлоого талапкер болуп катышуу укугунан ажыратылган.¹¹¹⁸

1116. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «Тюльпановой революции». Международный институт гуманитарно-политических исследований. <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

1117. Акунов А. А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп. // Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-апрелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекесине арналган жыйнак. – Бишкек: 2015. – 41-6.

1118. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т., 496 – 497-бб.

Чет өлкөлөрдөгү элчилик жайгашкан территория, эл аралык кабыл алынган мыйзам боюнча Кыргызстандын чегине кирет. Ал эми элчилер акаевдик бийликтин саясатын кыйшаюусуз жүргүзүшкөн мамлекеттик өкүлдөр. Мындай акылга сыйбаган, чектен чыккан мыйзамдын долбоору, албетте, Жогорку Кеңеште мамлекеттин кызыкчылыгын коргогонго жарабаган, өз көмөчүнө күл тарткандан башка иш жасабаган, күн карама, бийликтин укуругунан чыга албаган, суу жүрөк, соодагер депутаттардын колу менен токулуп, үй-бүлөгө жагынуу иретинде кабыл аланган.

Бул мыйзамдын негизги максаты Жогорку Кеңештин депутаттыгына, биринчи кезекте, Акаевдин “бөлтүрүктөрүнүн” жана үй-бүлөнүн тууган-туушкандарынын, ошондой эле бийликтин “оту менен кирип, күлү менен чыгышкан” жогорку эшелондогу чиновниктердин жек-жаатарынын депутаттыкка тоскоолдуксуз өтүүлөрүнө шарт түзүүгө жан талашкан аракет болгон.

“Кыргын согуш так талашуудан чыкты” демекчи, “Жоогазын революциясынын” чыгуу себептери да так ушул шайлоонун шайтан окуунунан старт берилген.

Акаев өмүрү өткөнчө президент болуп турбасын жакшы түшүнгөн, бирок кайра шайлоого барбаймын дегенине карапайым калк деле көп ишене берген эмес. Ансыз деле анын калуусуна чакырыктар айтылып,¹¹¹⁹ анын мөөнөтүн узартуу

1119. “Жеке мен... Акаев өзүнүн функцияларын, идеяларын, баштаган иштерин толук аткаруу үчүн кызматта калышын каалайт элем... Ал эми өлкө боюнча жүз миңдеген адамдар мени жогору жактан эч кандай демилгесиз колдошот...” – деп жазган статьянын

үчүн референдумга кол топтоо кызуу жүргүзүлүп жаткан.

Ошол себептен бийликти колдон чыгарбай, өлкөдө эч кандай катаклизмсиз президенттик “тактыны” сактап калуу үчүн төртүнчү мөөнөткө баруунун айла-амалы аны көп түйшөлткөн. Беш жыл ичинде мураскерлери Жогорку Кеңеште саясаттын “казанында” кайнап, эстафетаны алганга даяр болорун Акаев жакшы түшүнгөн. Атасынын арты менен Батыштан¹¹²⁰ билим алышкан уулу Айдар (тийиштүү түрдө коомдук пикирди түзүү башталган) же кызы Берметти ушул максат менен ЖКнын шайлоосуна аттандырган.

2005-жылдын февраль-март айларындагы Жогорку Кеңештин үчүнчү чакырылышына шайлоо Конституцияны өзгөртүүгө даярдык катары бааланган. “Чындыгында, 27-февраль парламенттик шайлоо күнү, бирок биздин президент буга чейин президенттик жарышка, октябрда боло турган президенттик шайлоого сигнал берип койгон. Ошон-

автору Д.Кыштобаев. Кыштобаев Д. Лилипутия в огне. Слово Кыргызстана. 6.02.2004; 2003-жылдын сентябрында “президент А.Акаевдин эгемен Кыргызстандын өнүгүшүнө кошкон зор салымын эске алуу менен” Кыргызстандын ишкерлер ассоциациясы андан дагы бир мөөнөткө калууну расмий түрдө суранган. (См.: А.Гордиенко. Аскара Акаева попросили остаться. Независимая газета. 30.09.2003) // Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 54 – 55.

1120. Бир маегинде А. Акаев балдарынын карьерасын кантип уюштурганын айтып берген — Айдарды Мериленд университетине окууга тапшырууга анын досу академик Ролльд Сагдеев жардам бергенин, ал эми Берметтин Лозаннадагы стипендиясын да анын «эски досу» ошол кездеги БУУнун европадагы офистин башчысы Владимир Петровский “тапкан” - деп айткан. Новые Известия. 9.06.1998.// Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 55.

дуктан бул парламенттик шайлоо бийликтегилер каалагандай сценарий боюнча өтүүсү керек. Ушул жайда конституцияны өзгөртө турган бийликтин адамдары парламентке өтүшү керек. Бул парламент ошол эле президентти башка инкарнацияда алып келүүгө көмөктөшө турган момун, кол бала деңгээлде болот”.¹¹²¹

Акаев 2005-жылдагы күзүндө өтүүчү президенттик шайлоого төртүнчү ирет барбаймын деп, жанын жең, сөз жүзүндө убада бергени менен ага баш ийген бийликтеги шылуун, эки жүздүүлөр тымызын, жең ичинен уюштурулган расмий иш-чараларда Акаевдин дарегине бир канча ирет бийликте калууну өтүнгөн кайрылуулар кабыл аланган (мисалы, Бишкектеги ишкерлердин конгрессинде).

Ал эми түштүктө президенттин ыйгарым укуктарын узартуу боюнча референдум өткөрүү боюнча кол топтоо компаниясы кызуу жүргүзүлгөн. Мисалы, 2005-жылдын 14-февралдына карата А.Сатыбаевдин коомдук фонду зарыл болгон кол тамгалардын үчтөн бири чогултулганын кабарлаган.¹¹²² Бул анын дагы бир мөөнөткө талапкерлигин коюуга мүмкүндүк бере турган жолдорду (референдум аркылуу же ыйгарым укуктарын кеңейтүү менен же Конституцияга өзгөртүү киргизүү

1121. Отунбаева Р. и Абылов М. (лидеры киргизской оппозиции) - "Мы избрали желтый цвет как цвет перемен" (интервью). <https://centrasia.org/newsA.php?st=1108021200>; Интервью Р.Отунбаевой и М.Абылова радиостанции «Эхо Москвы». 09.02.2005.

1122. Молдалиев О. Мартовская революция в Кыргызстане: первые уроки/Мартовская революция в Кыргызстане: шаг вперед или два шага назад. – Б., 2005. – с.20; Галиева З.И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана. – Б., 2007. – С. 258.

менен) табууга аракет кылып жатканын көрсөтүп турат.¹¹²³

2005-жылдагы парламенттик жана президенттик шайлоолорго карата акаевдик бийликтин мыйзамсыз жүргүзгөн иштери боюнча А.Бекназаров мындай жазат: "...“үй-бүлөнүн” атынан оппозициянын өкүлдөрүнө каршы аттанышкан талапкерлерди финансылык колдоо үчүн, Президенттин мөөнөтүн 2010-жылга чейин узартуу үчүн, референдумга байланыштуу чыгымдар жана башка чыгымдар үчүн президент А.Акаевге “эң жакын” деп эсептелген чиновниктер, бизнесмен, банкир, ректор жана директорлор жана башкалардан акча каражатын жыйноо жана көрсөтүлгөн суммалар жөнүндө тизме” – 24-марттан кийин А.Акаевдин, Б.Жанузаковдун жана О.Ибраимовдун кабинетинен акча төккөн 102 кишинин тизмеси Генералдык прокурор А.Бекназаров тарабынан алынып, көчүрмөсү 2005-жылдын 22-апрелинде ЖКнын төрагасы Ө.Текебаевге жибергенин тастыктайт.¹¹²⁴

Бийлик менен байлыктын даамына эсирген Акаев, бийликти сактап калуу максатында, болжолу “Зарлап жүрүп тапкан жалгызындын боорун жулуп алсаң да, бийликти колдон чыгарбоо керек. Бийлигин колдон тайса кадырың калкыңа эмес, катыныңа да калбайт”, – деген Чыңгыз хандын айтканын туу туткан өңдөнөт.

1123. Галиева З.И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана. – Б., 2007. – С. 258.

1124. Бекназаров А. Мен – кыргызмын: III китеп, I том. – Б.: Турар, 2016. – 18-б. Китептин тиркемесинде 102 кишинин аты, жөнү жана канча АКШ доллар бергени тиркемеленген. Ушул эле китептин 325 – 326, 333 – 343-бб.

Кызы Бермет менен уулу Айдарды Жогорку Кеңештин депутаттыгына өтүүсүнө шарт түзүп, аттандыруусунун түпкү максаты беш жылда уул-кызы чоң саясаттын казанында кайнап, ак-караны ажыратып такшалышып, бийликтин сырларын өздөштүрүшүп, “Атакеси” президенттик мураскерликти чыр-чатаксыз тынч өткөрүп берүү максаты болбой койгон эместир. Мындай, мураскерлик салт чыгыш өлкөлөрүнө мүнөздүү эмеспи.

2003-жылы Акаев кезектеги конституциялык реформаны баштаган кезде, кызы Бермет бийликтин күчү менен партия түзүүгө киришип, “Алга, Кыргызстан!” партиясын негиздеген. Конституциялык өзгөртүүлөргө ылайык Жогорку Кеңеш кайрадан туруктуу негизде иштеген бир палаталуу парламентке кайтып келип, бир мандаттуу округдар боюнча 75 депутат шайланган. Конституциянын жаңылыгы партиялар өз талапкерлерин көрсөтүү укугуна ээ болгон.

2003-жылдын 7-сентябрында Бишкекте төрт партия: “Жаңы заман”, “Манас эл”, Кыргызстан кооператорлор партиясы жана “Жаңы кыймыл” биригишип курултай өткөрүшүп, “Алга, Кыргызстан!” партиясын түзүшкөн. Съезддин ишине 300 адам катышып, Б.Бегалиев жетектеген саясий кеңеш шайланып, “Күчтүү Кыргызстан үчүн!” манифести кабыл алынган.¹¹²⁵

1125. Алга, Кыргызстан! <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B3%D0%B0.%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD>! У правительства Кыргызстана появилась большая партия. IWPR Central Asia Monday, 21 February, 2005. <https://iwpr.net/ru/global-voices/urpravitelstva-kyrgyzstana-poyavilas-bolshaya-partiya>. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «Тюльпановой революции». Международ-

Ошол учурда бийликтин “күкүктөрү” “Алга, Кыргызстан!” партиясынын пайда болушу Кыргызстан үчүн тарыхый окуя болду деп жарыялоого шашылышкан, анткени өлкөнүн прогрессивдүү конструктивдүү күчтөрү мурда болуп көрбөгөндөй консолидация процессин башташты дешип, сайрап чыгышкан. Бирок акаевдик башкаруунун доору бүткөндөн кийин, өлкөнүн прогрессивдүү конструктивдүү күчтөрүн консолидациялаган, мындай шаан-шөкөт менен түзүлгөн “Алга, Кыргызстан!” бир жолку колдонулуучу партия катары бат эле унутулуп калган.

Президент Акаев кетирген кемчиликтер, тилекке каршы, отуз жыл ичинде, президенттердин бирине да сабак болгон жок. Кеткен президенттин кетирген кемчиликтерин эске алуунун ордуна кыргыз президенттери, акаевдик курс менен “Алга, Президент!” урааны астында, бийликтин бардык бутактарына ээлик кылуу аракети менен өлкөнү бийлеп келе жатышат.

2005-жылдын 27-февралына белгиленген парламенттик шайлоо өлкөдөгү революциялык кырдаалдын курчусунун негизги себеби болгон. Акаевдик бийлик чү дегенде эле шайлоо кодексин одоно бузуп, өзүм билемдик менен өтө ыплас жана адеп-ахлаксыз иш-аракеттерди жүргүзүү менен баштаганы, албетте оппозициянын катуу каршылыгын жараткан.

ный институт гуманитарно-политических исследований. <http://igri.ru/info/people/kynev/1128082583.html>; Эркебаев А.Э. “Цветные революции” в Кыргызстане. // Феномен революции. – Б.: 2015. – С. 180.

Президент эч бир уят-саятсыз өзүнүн уул-кызын, жакындарын депутаттыкка аттандырса, канайым Майрам Дүйшөновна карачечекей сиңдилерин, ал эми “Манастан Чубак кемби экен” сыңары премьер-министр Н.Танаев¹¹²⁶ уулун, президенттин администрация башчысы Т.Касымов уулу менен күйөө баласын, ички иштер министри бир тууганын, социалдык коргоо министри күйөөсүн, Чүй областынын губернатору бир тууганын ж.б.,¹¹²⁷ айтор акаевдик үй-бүлө мүчөлөрү, бир туугандары жана бийликтин жогорку эшелонундагы ишеничтүү чиновниктеринин тууган-туушкандары менен Жогорку Кеңештин депутаттык 75 оруну экиден кем эмес талапкер менен толтурулуп, алардын шайлоодон өтүп келүүсүнө президент жеке өзү көзөмөлгө алып, бийликтин “машинасын” толук колдонууга батасын берген.

“Независимая газетасынын” баяндамачысы В.Панфилованын Акаевге: “ – Балдарыңыз саясатка аттанаарда, парламенттик шайлоого өз талапкерлигин коюуда сиз менен кеңештиби? – деген суроосуна:

– Ооба, албетте, кеңештик. Мен алардын тандоосун сыйлайм, алар эр жетип, чоңоюшкан жана алардын жашоодо өз ордун табышын каалайм. Бирок мен эртеби-кечпи, саясий карьерамды

¹¹²⁶. Танаев Николай Тимофеевич (5-ноябрь 1945-ж. – 19-июль 2020-ж.) – Кыргызстандын мамлекеттик ишмери. Кыргыз Республикасынын премьер-министри (2002 – 2005).

¹¹²⁷. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «Тюльпановой революции». Международный институт гуманитарно-политических исследований. <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

аяктайм. Мейли, менин балдарым да бул жаатта өздөрүн сынап көрүшсүн”, – деп жооп берген.¹¹²⁸

Парламенттик шайлоонун жыйынтыгы кандай болуп кетеринен тынчсызданган Акаев, анын үй-бүлөсү, Администрациясы жана Танаев башында турган өкмөттүн курамы, айрыкча күч органдары бардык күчтөрүн Жогорку Кеңештин шайлоосуна бурган.

2005-жылдын башында Жогорку Кеңештин IV чакырылышына депутаттардын шайлоосун чыргатаксыз өткөрүүдө бардык шайлоо округунан (75) бийлик тарабынан колдоо көрсөтүлгөн талапкерлерге ар тараптуу жардам берүү максатында, жана айрыкча, эң негизинен, оппозициялык маанайдагы каттоодон өтүшкөн талапкердердин иштеринен “кылдан кыйкым таап”, шайлоо марафонунан четтетүү максатында, атайын “ЖИРНЫЙ КРЕСТ” деген аталышта Премьер-министр Н.Танаевдин төрагалыгы астында, бардык деңгээлдеги мамлекеттик кызматкерлердин республикалык жыйыны жабык эшик артында, өтө жашыруун түрдө өткөрүлгөн.

Жыйындын стенограммасы 2005-жылдын январь айынын башында оппозициялык массалык маалымат каражаттарында жана интернет сайттарда жарыяланып кетүүсү, албетте, Акаев баш болгон мамлекеттик чиновниктер ичинде ызы-чуу жаратып “күнөөлүүнү” жазалоо үчүн издөө башталган. Жашыруун жыйындын маалыматын президенттин

¹¹²⁸. Панфилова Виктория. 28.01.2005 В преддверии еще одной «бархатной революции» https://www.ng.ru/cis/2005-01-28/1_akaev.html

күйөө баласы А.Тойгонбаевдин көрсөтмөсү аркылуу таратылган деген чын, калпы белгисиз информация да тараган.¹¹²⁹

Республиканын ар кайсы аймактарынан алынган маалыматтардын билдирүүсүнө караганда премьер-министр Н.Танаев областарда жолугушууларды өткөрүп, Бишкекте өткөн жашыруун жыйынга караганда бир топ катаал формада бийликтин камчысын көрсөтүп, жетекчилерге "Ормон опузасын" көрсөткөн.

Акаевдик башкаруу бийлигинин Жогорку Кеңешке шайлоолор мезгилинде мамлекетке жана өз элине жасаган карасанатайлык менен жүргүзгөн саясатынын бетин ачуу максатында, тарыхтын чындыгы үчүн ММКга жарыяланган стенограмманын биринчи бөлүгүн толугу менен берүүнү туура таптык. Текст орус тилинде болгондуктан стенограмма кандай жарыяланса ошол калыбында өзгөртүүсүз берилди.¹¹³⁰

1129. Рина Приживойт. 14 января 2005 Премьер сказал: «Это черный пиар» <https://www.msn.kg/ru/news/9101/>

1130. Власть готовится к войне. Дана команда ликвидировать депутатов Жогорку Кенеша Адахана Мадумарова, Дооронбека Садырбаева, Болотбека Шерниязова, Алымбая Султанова, Азимбека Бекназарова <https://www.msn.kg/ru/news/9101/> Рина ПРИЖИВОЙТ 00:54 15.01.2005. "50-ю зелененькими мы похороним всю оппозицию в дубовых гробах..." Стенограмма "фальшивого" заседания правительства Киргизии. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1105739640>. 14.01.05. Источник - Моя столица. Постоянный адрес статьи - <https://centrasia.org/newsA.php?st=1105739640>; Бекназаров А. Аксы ыйы - улут кайгысы. экинчи китеп. - Б.: "Бийиктик", 2010. - 457 - 465-66.

ЖИРНЫЙ КРЕСТ

Власть готовится к войне, или сокрушительный удар по народному движению.

Дана команда ликвидировать депутатов Жогорку Кенеша Адахана Мадумарова, Дооронбека Садырбаева, Болотбека Шерниязова, Алымбая Султанова, Азимбека Бекназарова

(Изложение стенограммы секретного заседания, которое провел глава правительства Кыргызстана Н. Танаев в «Белом доме» накануне нового года).

Н.Танаев: — Уважаемые руководители всех уровней государственной власти! Вам всем хорошо известно, президент Кыргызской Республики выступил в прямом эфире по национальному телевидению накануне нового года и предупредил население о готовящейся у нас "тюльпановой" революции.

На нас с вами возложена стратегическая задача — предотвратить любые революции, которые хотят нам навязать как внешние, так и внутренние силы.

Я привык исполнять поручения глубокоуважаемого Аскара Акаевича по-военному четко и без комментариев и того же потребую от вас всех.

Нас ожидает нешуточная борьба. Предупреждаю вас: возможно, прольется кровь, но для нас пути назад нет. Поэтому кто не уверен или сомневается в правильности выбранного пути, отказывайтесь.

вайтесь сейчас, мы по-хорошему расстанемся, чем поливать потом друг друга.

Будем вести жестокую войну по принципу — кто не с нами, тот наш враг. А врагов своих отважные предки кыргызов никогда не щадили. Прошу убрать всем карандаши и блокноты. Заседание абсолютно секретное. Ни письменная, ни устная информация не должна выйти за эти двери. Все, что будет сказано здесь, только запоминайте. Всем понятно?

— Конечно, понятно!

— Мы готовы сегодня выполнить любые распоряжения президента!

Н.Танаев: — Хорошо. Другого нам просто не дано. Список кандидатов у всех есть?

— Да, есть.

Н.Танаев: — В таком случае давайте начнем с юго-западного региона. Север у нас относительно стабилен. В Баткенской области лишь один фаворит — полуученый, полуполитик, всем известный полный бузотер Нур уулу Досбол. Так?

Губернатор: — Да, все правильно.

Н.Танаев: — Ну и что собираетесь делать с ним?

Губернатор: — Ничего особенного. Он, конечно, имеет небольшую популярность среди жителей сельской местности, но сказать, что он пойдет на выборы, как паровоз, нельзя. У него очень ограниченные моральные и материальные ресурсы. Да его не хватит даже на один тур. Я уверен, мы сами справимся с этой проблемой.

Н.Танаев: — Неплохое начало. Значит, вы будете поддерживать этого врача Балтабаева?

СНБэшник: — Нет-нет. Лучше Нур уулу Досбол, чем этот Балтабаев. Он намного радикальней, чем этот полупрофессор. Он тоже не наш.

Н.Танаев: — А не слишком ли жирно, дорогие мои, для крохотного Баткена два полных бузотера?

Губернатор: — Нет-нет, с ними обоими серьезных проблем не будет. Сами найдем для них противоядие. Против них работают преданные нам до конца люди. Инициатива в наших руках, мы не собираемся упускать ее...

Н.Танаев: — Ну хорошо, давайте двинемся дальше: по Кызыл-Кийскому, Хайдаркенскому направлению. Как там?

Мэр города: — Если не Исхак Масалиев, в наших округах были бы все свои люди. Вот Исхак...

Н.Танаев: — Если Масалиев — это вам не Апсамат Масалиев. Если и пройдет младший Масалиев, с ним можно договориться. Да, согласен, лучше, если он не пройдет, но из-за него делать большую трагедию не следует. Переживем. А как в Оше?

Губернатор: — У нас в Араванском районе есть один — Алишер Абдимомунов. Нежелательный для нас, относительно. От него не будет ни пользы, ни вреда ни правым, ни левым. Мы решили не вмешиваться в этот округ. Вот в Нариманском округе уже создает проблемы экс-депутат Анвар Артыков. Его активисты буквально растерзали команду нашего уважаемого аксакала Борубая Жураевича, который вот уже второй срок своего депутатства душой и телом был с нами. Помочь бы аксакалу...

Н. Танаев: — А договориться с самим Артыковым нельзя?

Губернатор: — Можно, но...

Н. Танаев: — Что — но?

Губернатор: — Такое соглашение может стоить нам очень дорого. Анвар Артыков знает себе цену, образован, компетентен практически во всех вопросах. Да и нрав у него крутой. В самый ответственный момент выкинет что-нибудь, не дай Бог!

Н. Танаев: — На какой электорат он рассчитывает, на узбеков?

Губернатор: — Узбек, кыргыз, русский: ему — “баары бир”. Он найдет общий язык с кем угодно, надо будет — и с самим шайтаном. Умеет пользоваться своим длинным языком.

Н. Танаев: — Так подсократите ему язык. Нам ни к чему такие длинные и шустрые языки.

Губернатор: — А как это сделать?

Н. Танаев: — Через детей работайте, через родственников, знакомых. Нажмите на них как следует. Посмотрим, будет ли потом разглаживать. Дальше!

Губернатор: — Дальше докладывать будет районное руководство...

Н. Танаев: — Хорошо.

Аким района: — У нас — трое. Все знаменитости. Наш кандидат Абдыганы Эркебаевич, но у Марата Султанова очень много родственников и денег. Третий — популярный в народе генерал Исаков. Наша главная задача — протолкнуть Абдыганы Эркебаевича. Мы, в принципе, не скрываем наших симпатий. Даже поощряем распростра-

нять слухи, что наш глубокоуважаемый президент назначит своим преемником, скорее всего, Абдыганы Эркебаевича. Но Марат Султанов тоже работает очень мощно и напористо. То, что его супруга — работница Фонда “Мээрим”, говорит о многом. Выбить его с гонки будет трудно. Нет никаких гарантий. Простой народ может плюнуть на все и выберет генерала. Такая опасность имеется.

Н. Танаев: — Ничего подобного. Конкретная задача — преградить в любом случае дорогу этому солдафону. Руки-ноги — в цепь, и пустить по миру.

Аким района: — С этим я не справлюсь. Не забывайте, статус генерала повыше моего.

Н. Танаев: — Что тебе нужно, чтобы его пинком под зад выставить из Алая вместе с его генеральским статусом?

Аким района: — Не знаю, разве что деньги. Применять силу против алайцев опасно, чревато непредсказуемыми последствиями. Единственный есть способ — перекупить избирателей...

Н. Танаев: — Так перекупайте, это хоть что-то, чем ничего, (помощнику) выделите им 5 миллионов сомов. Хватит тебе 5 лимонов?

Аким района: — Наверное...

Н. Танаев: — Слушай ты... что ты мямлишь, говори прямо — хватит или нет?

Аким района: — Хватит!

Н. Танаев: — Ты у меня смотри, если Исаков станет депутатом, то ты получишь прописку в “Молдовановке”. Понял меня?

Аким района: — Понял...

Н. Танаев (помощнику): — Регион — под моим контролем. Будет прокол, тебя накажу...

Помощник: — Хорошо.

Н. Танаев: — Дальше.

Губернатор: — Адахан Мадумаров. Работаем против него уже второй год. Есть один местный бизнесмен, естественно, с нашего согласия два года проводит среди населения округа Мадумарова благотворительные акции, ведет строительство моста, ремонтирует школы и дороги, обеспечивает компьютерами и обеспечивает население продуктами питания. Он вложил в эти дела около 15 миллионов. Но есть другая проблема: чем больше другие вкладывают в благотворительность в Узгенском районе, тем круче растет популярность Мадумарова.

Н. Танаев: — Знаешь что, дорогой, да он просто-напросто педераст, этот твой претендент в депутаты, а не бизнесмен! Надеется победить Мадумарова всего за 15 лимонов, да еще в сомах. Ему надо еще 25 вложить, а дальше мы поможем.

Губернатор: — Зелеными?!

Н. Танаев: — Да ты что, охренел! 50-ю зелененькими мы похороним всю оппозицию в дубовых гробах. Короче, главная задача — сделать все возможное и невозможное для того, чтобы не только не пропустить Мадумарова в депутаты, но и вычеркнуть его имя навсегда из политической жизни республики.

Не сделайте этого вы, Мадумаров уделает всех вас. Будьте уверены, если Мадумаров доберется до вершины власти, он повесит каждого из вас на каждом телеграфном столбе вдоль дороги от Узгена до Бишкека. Поэтому СНБ, МВД, Оборона, будьте готовы ко всему. Подтягивайте силы в сторону

Узгена. Малейшее движение — рубите под корень. Нет движения, так спровоцируйте, надо будет, организовывайте межнациональные столкновения. Ясно вам, на политической карте Кыргызстана не должно быть имени этого недорезанного петуха. Любой ценой, вплоть до “ЛО” (ред.: — “ЛО” — ликвидация объекта). А за работу эту пусть платит этот ваш п... (смех) бизнесмен...

Губернатор: — Ни хрена себе...

Н. Танаев: — А как ты хотел? Указания не выполняете, такая б... вас всех накроет, проклинать будете, что родились на этот белый свет. Слушай, ты, СНБ, если Мадумаров будет сидеть в кресле депутата, так ты сядешь в СИЗО собственной службы... Теперь вы наконец понимаете всю серьезность положения!

— Еще бы...

Н. Танаев: — Пошли дальше...

Губернатор: — По Кара-Кульджинскому округу бесспорным фаворитом был наш Соке, Сооронбай Жээнбеков. Но наши карты перетасовал не очень известный пацан, который все эти годы околачивался около Текебаева и Баямана. Чотонов Дуйшенкул... Именитые оппозиционеры так раскрутили его, что избиратели поверили им, и теперь он создает нам большие трудности.

Н. Танаев: — Если этот никому не известный пацан уже создает трудности в Кара-Кульдже, то я обещаю создать вам настоящий кошмар на вашей улице. Губернатор Ошской области, губернатор Джалал-Абадской области, а также руководители СНБ, МВД — будете пополнять ряды безработных на бульваре Молодой Гвардии в Бишкеке.

Говори, что нужно, чтобы популярность этого пацана пошла на х...

Губернатор: — Я думаю, ваша помощь не понадобится, вполне достаточно, если старшие братья Соке — губернатор Джалал-Абадской области и ректор университета того же Джалал-Абада и остальные братья и сестры Соке, которые живут безбедно, раскошелятся и поработают среди своих сородичей...

Н. Танаев: — А они намерены раскошеляться?

Губернатор: — Не только раскошелятся, но и расчехлятся, если надо, и не допустим провала. Мы там работаем.

Н. Танаев: — Хорошо. В Кара-Кульдже — это ваши семейные проблемы. А как дела в собственной области?

Губернатор: — У нас тоже есть проблемы, но они не такие ужасные. В самом городе, я думаю, серьезных проблем не будет. А вот в пригородном Сузакском районе есть одна маленькая... Там решил стать депутатом младший брат покойного Сатыбалды Жээнбекова, Жусуп Жээнбеков. Но Жусуп — все же не Сатыбалды, надеемся, он не способен создать особые трудности. Против него мы выставили генерала милиции Тагаева, который без труда расправится с ним...

Н. Танаев: — Поверим губернатору?

Министр ВД: — Без сомнения.

Н. Танаев: — Дальше...

СНБшник: — В Базар-Кургане Текебаев идет, он вне конкуренции, и помешать ему практически невозможно.

Н. Танаев: — Отчего же?

СНБшник: — Дело в том, что в самом Базар-Курганском районе равного оппонента Текебаеву нет. Чужаки там не пляшут. Если положение в Базар-Кургане сравнить с футболом, то Текебаев как бы игрок суперлиги, а все остальные — игроки дворовых команд. В такой ситуации вкладывать не только миллионы, но даже миллиарды сомов не имеет смысла, задача абсолютно бесперспективная. Здесь придется смириться с тем, что Текебаев еще раз станет депутатом.

Н. Танаев: — А Калматов? Он же грозился, что выиграет у Текебаева как минимум в первом туре.

СНБшник: — В принципе он может выиграть в первом туре даже у самого президента, конечно, если верить его словам. Язык у него без тормозов. В Джалал-Абаде его кличка Лапшегон. Так что несерьезно на него делать ставку.

Н. Танаев: — И что, будем сидеть вот так, сложа руки, и хлопать ресницами, а Текебаев триумфально пройдет в депутаты? Неужели ничего нельзя сделать?

Губернатор: — Можно, только надо окружить каждый избирательный участок силовиками...

Н. Танаев: — Этого делать не следует. Силовики нужны в других округах, где есть претенденты похлеще Текебаева. Ну что ж, продолжайте следить за ним, может, сам попадется в свои же ловушки, которые он сам в огромном количестве расставил по всему избирательному кодексу. Пойдем дальше по списку.

Губернатор: — Переходим к Дооронбеку Садырбаеву. Если верить словам районного акима, у него нет никаких шансов снова стать депутатом. Из всех сегодняшних претендентов у него самый низкий рейтинг. В течение целого года по нашему поручению близкие родственники Садырбаева ежемесячно проводят массовые мероприятия, анти-садырбаевские агитации среди населения Ноокенского района. Организовали спортивные состязания, благотворительные акции в виде безвозмездной помощи: раздали цемент, шифер, компьютеры и продовольственные товары.

Я считаю, бесспорным лидером среди претендентов с нашей стороны является депутат Собрания народных представителей Женишбек Эшенкулов. Он уже по второму, а кое-где и по третьему разу успел накормить и одарить золотыми и другими украшениями лидеров практически 12,5 тысячи избирателей узбекской национальности. По нашим данным, они на 100 % намерены голосовать за Эшенкулова. Среди кыргызов тоже есть немало его почитателей. После осенней поездки Эшенкулова в составе президентской делегации в Грецию сверху (он показал пальцем в сторону ул. Токтогула. — Прим.) был приказ поддержать его. Мы полностью поддерживаем и, как видите, работаем грамотно. По словам активистов команды Эшенкулова, они намереваются выиграть выборы в первом туре окончательно и бесповоротно — с цифрой 75 %. Я убежден, что им можно верить.

Н. Танаев: — Я не понял, они что — узбеки?

Губернатор: — Кто? Да нет, оба кыргызы. Просто Эшенкулов близкий родственник Садырбаева. Их отцы — родные братья.

Н. Танаев: — Вот это подонки! (пауза) Но он наш подонки (смех в зале). Надо ему оказать всемерную поддержку... Такому кандидату не жалейте ничего. А сам ты веришь в то, что твой фаворит выиграет у Садырбаева?

Губернатор: — Гарантий на все 100 %, конечно, нет. Но есть 80 %. Садырбаев не пройдет, я убежден.

Н. Танаев: — Через суд снять Садырбаева можно?

СНБэшник: — Нет, нельзя. Последние 6 месяцев в каждом аиле наши люди следят за всеми движениями Садырбаева. Пока ничего не смогли обнаружить, нет ни малейшей зацепки, что противоречило бы закону. Слишком уж он осторожный и хитрый. В отличие от других, которые в день по несколько раз объезжают близлежащие аилы, он редко посещает своих избирателей. Мы сделали вывод: если даже он сумеет за оставшееся время объехать каждый аил, не сумеет он поправить свою изо дня в день падающую популярность. Если не учитывать его служебный автомобиль, для него, как нам известно, будет весьма проблематичным даже обеспечить бензином все автомашины своей команды. В материальном плане, достоверно могу сказать, он гол как сокол. С уголовной стороны мы никак не сможем его зацепить. Другими кандидатами на сегодняшний день истрачено свыше 40 миллионов сомов. Уже больше 20 выложил один только Эшенкулов.

Н. Танаев: — Какой вывод? Значит, отсюда следует, вы на 100 % уверены, что не пропустите Садырбаева?

Губернатор: — Мы не пропустим его, будь он даже трижды народным артистом...

Н. Танаев: — Ни х... ты не владеешь ситуацией! А ты думай, прежде чем делать такие безответственные заявления. Тебе не удастся, как я убедился, помешать Садырбаеву. На прошлых выборах твой предшественник говорил то же самое. Правда, как только этот артист появлялся на публике, так все заверения губернатора исполнялись с точностью до наоборот. Придется и этот округ взять под свой персональный контроль. Болот Чыныбаевич, пожалуйста, вплотную займитесь проблемой Садырбаева.

Джанузаков: — Хорошо.

Н. Танаев (помощнику): — Выделите этому округу 30 миллионов, а те, кто хочет продолжать с нами сотрудничать, пусть выкладывают столько же. С Садырбаевым мы должны сделать то же самое, что и с Мадумаровым. Только тут нельзя будоражить все население, достаточно "успокоить" одного Садырбаева, у которого и родственников-то в округе раз-два и обчелся. Вынудите ближайшего родственника заплатить за эту работу, что он, как мне кажется, сделает с превеликим удовольствием. Тогда и все станет на свои места. Население Ноокенского района — это не аксыйцы и даже не базаркоргонцы. Они ни х... не смогут бунтовать.

Губернатор: — Николай Тимофеевич, может быть, мы оставим в покое этого пожилого человека, если даже очень захочет, он не пойдет

поднимать народ. Конечно, ноокенцы не умеют бунтовать, только не следует забывать, авторитет Садырбаева достаточно высок и на севере Кыргызстана. Как бы из-за него мы не разбудили все население Кыргызстана!

Н. Танаев: — Если мы не сумеем "успокоить" его, он, не моргнув глазом, потом "успокоит" всех нас, учти. Этот ваш "старик-артист" находится сегодня в самом центре группы молодых людей, которые как раз и рвутся к власти. И не дай Бог, если революционным путем сменится власть в стране! Вот тогда именно этот "немошный" старик будет висеть над всеми вами, как меч правосудия. Не лучше ли нам сейчас избавиться от него? Короче, его имя также должно исчезнуть с политического пространства страны. Все. Достаточно. Он все получил и от старой, и от новой власти. Запомните все, если имя не исчезнет, то все вы исчезнете из этого мира. Понятно?

— Понятно.

Н. Танаев: — Вот и хорошо, ему уготована одна дорога — в "ЛО"... Дальше...

Губернатор: — Дальше у нас Усен Сыдыков...

Н. Танаев: — Не будем тратить время на Сыдыкова, Шеримкулова, Абылова и на Отунбаеву. Можете не разрабатывать. В ЦИКе знают. Их не регистрируют.

Аким района: — В Конституционном суде говорили иначе.

Н. Танаев: — Это Баева так обещала, и слава Богу, Баева — это еще не Конституционный суд. Лучше бы Баева решала свои проблемы, чем

становиться адвокатом экс-послов. Баекова — нам не указ. Эта “великолепная” четверка не будет допущена к выборам. Это не только мое мнение, это мнение самого хозяина, если хотите. Идем дальше...

Губернатор: — По списку тут Бекназаров. Мы нашли 20 претендентов по всему округу, чтобы они растащили голоса этого придурка...

Н. Танаев: — Таким путем ты хочешь решить проблему Бекназарова?

Губернатор: — Ну...

Н. Танаев: — Чо ты нукаешь? Называешь Бекназарова придурком, и здесь же доказываешь, что и сам ты далеко не ушел от него. Ты что, не помнишь, как буквально два года назад все руководители силовых структур, в том числе и генеральный прокурор, с треском угодили в свою же яму, которую вырыли для Бекназарова. Дураки, сегодня вы в день по три раза должны молиться Богу, прося для хозяина долгих лет жизни. Не сдал он никого из вас. Достаточно было сказать ему: “все делать по закону”, как многие из вас тут же угодили бы в тюрьму. Будьте благодарны хозяину. Короче, Бекназаров должен быть под пристальным вниманием всех нас. Силовые министерства, подтягивайте дополнительные силы в эти сомнительные регионы. Майли-Сайский гарнизон нужно срочно пополнить оружием и живой силой. От аксыйцев можно ожидать всего. СНБ, я никак не могу понять, какие там у вас люди сидят, вы хоть что-нибудь для государства и для хозяина будете делать, или вечно будете заниматься своим бизнесом...

СНБэшник: — Мы стараемся...

Н. Танаев: — Плохо стараетесь. Если бы к чему-то были способны, сегодня здесь заводить разговор о Бекназарове не следовало бы... Так?

СНБэшник: — Так, конечно, так, но и они не сидят сложа руки. В их рядах есть и наши бывшие сотрудники, работники МВД, прокуратуры, а также судебной системы. Они достаточно грамотно прикрывают друг друга. Простая ликвидация кого бы ни было в наше время — задача не из легких...

Н. Танаев: — Вот видите, область и район своими силами не могут справиться с шайкой Бекназарова. Мы должны навалиться на них всеми силами. А для этого не надо жалеть ни денег, ни оружия. Его нужно было убирать еще год назад, народ поволновался бы и успокоился. А куда им деваться-то! Мы же прошли эту школу. Сейчас, если вздумают двинуться в столицу, не мешайте. Пусть идут хоть десять, хоть двадцать тысяч человек. Теперь у нас достаточно сил, чтобы встретить у города и проучить их как следует. Короче, если мы раз и навсегда не решим проблему Бекназарова, мирной жизни в нашей стране не будет. Поэтому СНБ должна разработать специальные меры по нейтрализации особо опасного объекта. Мы поддержим любые ваши предложения вплоть до... Понятно?

— Понятно.

Н. Танаев: — Дальше...

Губернатор: — Курманбек Бакиев...

Н. Танаев: — Буквально недавно мы все работали под началом Курманбека Салиевича. Тогда он был нашим единомышленником. Как только перестал он быть премьер-министром, тут же

примкнул к группе людей, которые называются отбросами общества. Он, конечно, сам себя погубил своей неразборчивостью в выборе друзей. Жалко, но он должен пенять только сам на себя. Поэтому примите все меры относительно и Курманбека Салиевича. Он не должен быть в Жогорку Кенеше. Кубанычбек Мырзабекович, это и вас касается.

Жумалиев: — Хорошо.

Губернатор: — А в других округах нет ни одного претендента, настроенного против существующей власти. Кто бы ни победил, будет наш человек.

Н. Танаев: — Ладно, а как у нас дела в Таласе?

Губернатор: — Слава Богу, пока все идет хорошо. Двух скандальных претендентов, Алымбая Султанова и Болота Шерниязова, нам удалось выкинуть из региона. Одного уговорили, с другим поговорили "по-свойски", в общем, оба они не будут баллотироваться в Таласе. Теперь у нас будут бороться за депутатские мандаты только свои люди. Независимо от того, кто станет депутатом, это будет человек, душой и телом предан Аскару Акаевичу. Правда, ходит слух, собирается баллотироваться в верхнем Таласе Тугельбай Казаков. Но он сам еще не подтвердил своих намерений. А кто не знает известного певца и мелодиста Тугельбая Казакова? Его позиция к современной действительности известна всем. Политик он достаточно опытный. На первых выборах он одержал внушительную победу, но тогда районным и областным властям удалось вырвать у него победу и отдать конкуренту. Он то ли

не сумел, то ли не захотел, но ему не удалось подтвердить свою победу.

Старожилы районной власти обещают повторить то, что было несколько лет назад. Мы знаем, у Казакова нет ни средств, ни духа, чтобы пойти против административных ресурсов. Я думаю, проблему Казакова решим собственными силами.

Н. Танаев: — Чуйская область?

Губернатор: — У нас не будут никаких проблем. У нас нет нежелательных претендентов. Может, кое-где у нас и возникнут локальные шкубловки, но это будут исключительно междусобойчики. В Чуйской области собираются баллотироваться люди, преданные нынешней власти. Поэтому мы считаем — будет разумно не вмешиваться в избирательный процесс. Не растрачивать административные ресурсы в пустое дело, кто бы ни победил — будет нашим.

Н. Танаев: — Слава Богу, есть хоть одна область в республике, на кого мы можем рассчитывать полностью. А как у нас обстоят дела в столице?

СНБэшник: — В столице будут проблемы. Откровенно говоря, губернатор Таласской области, господин Айдаралиев, подсунул Бишкеку крупную "свинью". И не одну. Самая крупная "свинья" — это Болот Шерниязов. Депутат Жогорку Кенеша. Он собирается баллотироваться по Асанбаевскому округу. Вы все хорошо знаете Шерниязова. У него одного и средств, и дурости хватит на несколько человек. Самая сильная и организованная команда из всех претендентов тоже у него. Самое ужасное, он абсолютно непредсказуемый человек. Вечером

может сказать одно, утром делать совершенно другое. Борьба с таким непредсказуемым человеком в правовом поле — дело бесперспективное. Если мы выбросим 50 миллионов сомов, он спокойно найдет и сто миллионов. Даже если мы выставим 1000 автоматчиков, нет гарантии, что он не выставит 2000 вооруженных до зубов боевиков. Он может дестабилизировать обстановку в столице. За границей у него много компаньонов, друзей и соратников. Возможности у него во всех отношениях неограниченные.

Н. Танаев: — А кто с ним собирается соперничать?

СНБэшник: — Серьезных нет, если не считать хозяина газеты “Агым” Мелиса Эшимканова. Но он не сможет оказать Шерниязову серьезного сопротивления. Поэтому самое лучшее средство — не трогать. Пускай проходит.

Н. Танаев: — Да ты что, в своем уме? Пошел на х... этот недоделанный ковбой. Ни в коем случае нельзя его даже близко подпускать к Жогорку Кенешу. Если радикалам удастся собрать хоть какую-то живую силу, будьте уверены, организатором и вдохновителем гражданского неповиновения будет не кто иной, как Б. Шерниязов. Не дай Бог, конечно, но мне не хотелось бы сидеть в “Белом доме”, окруженным всадниками Шерниязова. Давайте поручим проблему Шерниязова решить СНБ под особым контролем Болота Чыныбаевича. Пусть поработают, не исключая варианта “ЛО”.

Дальше...

СНБэшник: — Теперь о второй, м-м, “свинье”. Алымбай Султанов. Два созыва был депу-

татом из Таласа, а теперь вот собрался баллотироваться в городе. Позиция и у него неслабая. Материально крепок. Последние годы отличается резко агрессивными выступлениями. Если состыкуется с Шерниязовым, способен дестабилизировать обстановку в городе и, возможно, уже здесь возникнет “аксыйский синдром”. К сожалению, это горькая правда.

Н. Танаев: — Понятно. Любой ценой засунуть куда-нибудь этого мента-придурка, вплоть до “ЛО”. Кстати, а как с Проненко?

Мэр города: — С Проненко все в порядке. Ее проблему успешно решает бизнесмен Шин.

Н. Танаев: — А, этот катала. Так он что, закатает ее, что ли?

Мэр города: — Ему в подмогу мэрия направляет своего кандидата, тоже небезбедного. Так что на этот раз с Проненко будет покончено...

Н. Танаев: — Как, силой?

Мэр города: — Нет, деньгами.

Н. Танаев: — Ну хорошо, а как дела на Иссык-Куле?

Помощник: — Там положение, в принципе, такое, какое мы задумали. По всей области ситуация 100 % в руках госпожи Шайлиевой. Она не нуждается в чьей-либо помощи. Обещает сделать депутатами только преданных нам людей. К тому же, говорит, об иссык-кульской оппозиции сказано очень громко. Ситуация показывает, что на Иссык-Куле, кроме Жыпара Жекшеева, оппозиционеров днем с огнем не сыщешь. А ниточки жекшеевской души она держит, по ее словам, в своих крепких руках и может дергать за них, когда захочет.

Н.Танаев: — Я верю Токон Асановне, если она обещала, так и будет. Эй вы, мать вашу е... губернаторы, учитесь у этой великой женщины, как управлять областью... А что у нас в Нарыне?

Губернатор: — Все под нашим контролем. Незначительные междоусобицы обязательно будут. Но они в корне отличаются от антигосударственных выступлений. Вот, к примеру, в Кочкорском районе будут бороться за один мандат сразу трое наших людей. Для нас нет никакой разницы между Усубалиевым, Жапаровым и Болотбековым. Кто бы ни победил, победа будет за главой государства. Правда, в самом Нарыне баллотируется Ишембай Кадырбеков, но нет смысла против него использовать административный ресурс.

Н. Танаев: — Почему же?..

Губернатор: — Всем известно, что Кадырбеков подошел к своему политическому закату. Местные ребята, бизнесмены, собираются устроить из него козлодрание. Среди них есть парни очень богатые и достаточно популярные. Наверное, поэтому Кадырбеков сам попросил меня слегка “прижать” его от имени администрации, чтобы поднять его падающий рейтинг в народе. Мы не стали “прижимать” его. На самом деле изо дня в день падает популярность Кадырбекова. Так что проблему Кадырбекова без проблем решат местные парни, я им верю.

Н.Танаев: — Хорошо, но как бы нам не пришлось потом разочароваться в них... Еще раз прошу вас всех — чтобы там ни было, ни одного слова из нашего сегодняшнего разговора не должно выйти за эти двери. Список, который мы рассматри-

вали, оставьте на столе. Не записывайте в свои блокноты ни одну фамилию. Если даже вас во сне спросят о них, вы не должны называть эти фамилии — Нур уулу Досбол, Балтабаев Ташполот, Абдимомунов Алишер, Артыков Анвар, Исаков Исмаил, Мадумаров Адахан, Чотонов Дуйшенбек, Жээнбеков Жусупжан, Текебаев Омурбек, Садырбаев Дооронбек, Сыдыков Усен, Бекназаров Азимбек, Бакиев Курманбек, Казаков Тугельбай, Шеримкулов Медеткан, Шерниязов Болотбек, Султанов Алымбай, Отунбаева Роза, Проненко Алевтина, Жекшеев Жыпар, Кадырбеков Ишембай.

Каждый из вас должен держать в голове эти фамилии и знать, что надо делать против них. На этот список я ставлю жирный крест... Зря, что ли, за огромные деньги мы пригласили из Москвы наших друзей технологов-пиарщиков... Мы покажем народу, как надо отстаивать власть. Вам советую сделать то же самое во время выборов. А теперь, после перерыва, рассмотрим тех, кого нам надо пропускать вместо них. Сейчас перерыв на 15 минут.

(Конец 1-й части секретного заседания, прошедшего в «Белом доме» накануне нового года.)

Премьер-министр Танаевдин шайлоо боюнча өткөргөн жыйынынын биринчи бөлүгүнүн стенограммасы дүйшөмбү күнү ар кайсы интернет сайттарга жарыяланып кеткен. Басылманын мазмунун окугандардын баары шок болушкан.

11-январда ТРКнын “Пирамида” маалымат программасында Н.Танаев менен журналисттердин жолугушуусунан фрагмент көрсөтүлгөн. Шайлоо

штабынын жетекчиси интернеттеги жарыяга көңүл буруп, муну адамдык мамиледен аша чапкан “кара пиар” деп атаган. Тексте: “жалаң түштүктүк фамилиялары келтирилгени” да таң калыштуу. Танаев жыйын чын эле болгонун, анда күч органынын кызматкерлерине шайлоо учурунда коомдук тартипти камсыз кылуу тапшырмасы берилгенин ырастаган.¹¹³¹

Акаевдик бийликтин жогорку эшелондагы өкүлдөрү “алдырарда жаздырар” болуп, парламенттик шайлоону, күч колдонуу менен болсо да, өз пайдасына чечүү максатында мамлекеттик жыйын өткөрүшүп, бийликтин адилетсиздигин сындап чыгышкан оппозициялык талапкерлерди Жогорку Кеңештин депутаттыгына өткөрбөө максатында ачык согуш жарыялашкан. Премьер-министр Танаев: “Биз элге бийликти кантип коргош керек экенин көрсөтөбүз” – деп, жыйынга катышкан мамчиновниктерге муштумун көкөлтө көрсөткөн.

Танаев жетектеп өткөргөн жыйын кадимки гитлердик гестапонун (1933 – 1945-жж)¹¹³² духунда өткөрүлүп, кимге кандай жаза колдонору алдын ала аныкталып, оппозиция мүчөлөрүнүн адамдык абийирине, ар-намысына доо кетирүүчү оозго алгыс сөздөр менен алардын аты-жөнүн, кесиптик деңгээлин кемсинтип мазактоо акаевдик чиновниктерге

1131. Премьер сказал: «Это черный пиар». 14 января 2005. <https://www.msn.kg/ru/news/9101/>

1132. Гестапо фашисттик Германиянын мамлекеттик жашыруун полициясы болгон. Ал 1933-1945-жылдары Германияда да, оккупацияланган өлкөлөрдө да иштеген. Нюрнбергдеги эл аралык согуш трибуналы (1946) аны кылмыштуу уюм деп тапкан. <https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%BE>

мүнөздүү болуп, алар өздөрүнүн маданияттуулук деңгээлин көрсөтүшкөн.

Мамлекетти каалагандай калчап турган акаевдик үй-бүлөлөлүк башкаруу шайлоо өнөкөтүнө жасаган мыйзамсыз аракети менен өзүнүн арамзалык жүзүн даана ачыктаган. Акаев элге, мамлекетке жасаган ак эмгеги менен эмес, жеткен арамдык, мытайымдык, караөзгөйлүк менен үй-бүлөлүк бийлигин колдон чыгарбай сактап калуунун аракетинде болгон.

Улуу Платон: “Коомдун руханий-саясий бакубаттыгы ошол мамлекеттин башындагы өкүмдардын адамдык сапатына байланыштуу болот, анткени өкүмдар эл-журтун ак жолго, асыл максаттарга шыктандыруу васийпасын аркалап, башкаларга өрнөк көрсөтө алгандай асыл сапаттарга ээ болушу абзел” – деп айткан.¹¹³³

Ал эми өз учурунда падышанын вазир кызматын аркалаган, улуу дарыгер Ибн Сина (Авиценна): “Өз элине ак дилден кызмат кылам деген өкүмдар ар кандай дүнүйө азгырыктарынан алыс болуш үчүн өзүнүн билимин, инсандак наркнасилин тынымсыз өркүндөтүп туруу максатында даанышман философтор, илимдин, искусствонун адамдары жана жазуучулар менен такай байланышып, пикир алышып турушу зарыл” – деп айткан.¹¹³⁴

1133. Атанын тилин уул, аганын тилин ини албас заманда канткенде Сабитжан менен Орозкулдарга уят бүтөт? Газ.: “Кыргыз Туусу” 28-март, 2019-ж. <http://kyrgyztuusu.kg/?p=20903>

1134. Атанын тилин уул, аганын тилин ини албас заманда канткенде Сабитжан менен Орозкулдарга уят бүтөт? Газ.: “Кыргыз Туусу” 28-март, 2019-ж. <http://kyrgyztuusu.kg/?p=20903>

Ал эми дүйнөлүк деңгээлдеги “илимпоз” академик Акаев президент болуп шайлангандын алгачкы жылдары Кыргызстанды кыска мөөнөттө “Швейцарияга” айландырам деп, ооз көптүрө айткандарына жумурай-журт күбө. Көрсө ал он беш жыл бою “бейиштин швейцариясын” үй-бүлөсүнө, тууган-туушкандарына жана табакташ-шакирттерине куруу үчүн республиканын байлыгын тоноонун үстүндө эмгектенип, жыйынтыгында мамлекетти бандиттик-криминалдык өлкөгө айландырып, өзү “сүттөн ак” болуп, четке чыга берген.

Акаевдин куугунтугуна кабылып, Бакиевдин тушунда премьер-министр болгон бизнесмен, саясатчы Данияр Үсөнов: “Бул өлкөдө бул үй-бүлө, анын жакын чөйрөсү паспорттон баштап медициналык шпричке чейин, бюджеттик каражаттарды уурдоодон тартып, мамлекеттик мүлктү кайра сатууга чейин акча жасашкан. Кеңири жайылтылган мамлекеттик коррупция... Ак үйдүн 7-кабатына чейин жетип, 7-кабаттан жакшы ойлонуштурулуп түзүлгөн схемалар түрүндө ылдый түшүрүлүп, акырындап мамлекеттик чиновниктердин мамлекеттик философиясына айланган” – деп, өлкөдө өкүм сүргөн чындыкты айткан.¹¹³⁵

Бирок акаевдик башкаруу мезгилиндеги мамлекеттик коррупциянын кеңири тамыр жайышын ашыра сындаган Үсөновго Бакиевдик режимде коррупция боюнча алдыңкы фигуралардын

бирине айлануусуна эч нерсе тоскоол болгон эмес.¹¹³⁶

Бийликке коррупциялык жол менен жетишкен бизнесмен-саясатчылар тойгончо уурдашып, өлгөнчө карганышат да сүттөн акмын дешип жанын жешет. Алардын ооз көптүрүп сүйлөгөн сөздөрү менен жасаган иштери таптакыр Теңирден тескери болуп келет отуз жылдан бери. “Бүкүрдү мүрзө түзөйт” сыңары, коррупционер-чиновниктер мамлекет үчүн эч качан иштеп жарытышпайт.

Бийлик менен байлыктын таттуу даамына манчыркаган Акаев үй-бүлөсү менен бирге президенттик креслодон ажырап калышса эле “кыямат кайым” болчудай сезишип, бийликти сактап калуунун айласында болушкан. Албетте, Акаевдин арты менен эң жогорку мамлекеттик кызмат орундарын ээлешкендердин кызыкчылыгы үй-бүлөнүкүнөн кем болгон эмес. Бийликтин негизги максаты шайлоо аркылуу парламентти толук көз каранды кылуунун стратегиясын иштеп чыгып, конституцияны өзгөртүү жолу менен Акаевдин бийлигин сактап калууга шарт түзүү болгон.

Республика боюнча нааразылыктарды жаратып, көптөгөн чыр-чатактарды пайда кылган акаевдик шайлоолор революциянын милтесине от тутандырган. Грузия менен Украинада болуп өткөн “түстүү” революциялар кыргыз оппозициясын шыктандырып, Акаевди, ошондой эле ушул сыяктуу режимдерди түзүп алышкан башка постсоветтик президенттерди чочуткан.

1135. И. о. вице-преьера Д. Усенов: Всеобъемлющая государственная коррупция спустилась с 7-го этажа Белого Дома. АКИpress. 4.05.2005.

1136. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 62.

2004-жылы 11-июнда Грузия менен Украинадагы “түстүү” революциялардан кийин чочулоо сезими пайда болгон Акаев: “...“Баркыт” же “кызгылт” пакеттерде алынып келинген жаңы эл аралык саясий технологиялар абдан тынчсызданууну жаратууда. Эркисизден суроо туулат: демократияны өнүктүрүү деген жүйөлүү шылтоо менен большевиктик “революцияларды экспорттоо” стратегиясына кайтып келүү болбойбу?” – деп айткан.¹¹³⁷

Президенттин кийинки мөөнөткө шайлануусуна каршы болгон оппозициялык күчтөрдүн биригүүсүнөн кооптонгон Акаев кыргыздарды “тажик сценарийи” менен коркутуп, оппозициянын артында АКШ туруп, аларды каржылоодо, оппозиция алар менен байланышта деген “маалымат бар” деп айткан. Бирок Шеварднадзе жана Кучма менен болгон окуя менин башыма келбейт, анткени мен алардан канча жакшымын, эл мени жакшы көрөт деген иллюзиялык ишенимде болгон.¹¹³⁸

2004-жылдын сентябрында Кыргызстандын парламенттик оппозициясы өлкөнүн Конституциялык сотуна учурдагы президент А.Акаевдин 2005-жылы төртүнчү мөөнөткө талапкерлигин көрсөтүүгө укуктуулугу тууралуу өтүнүч кат жөнөткөн. 22-сентябрда Конституциялык сот бул өтүнүчтү кароодон баш тарткан.¹¹³⁹

1137. Слово Кыргызстана. 11.06.2004.

1138. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008. – С. 58-59.

1139. Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F

Акаевдин коркуу сезими Шеварднадзе жана Кучма менен болгон окуя менин башыма келбейт, анткени мен алардан бир топ мыктым, мени эл жакшы көрөт¹¹⁴⁰ деген ишенимге алмашылып, башында айланган кара туманды этибарга алган эмес.

Акаев 2005-жылдын январында мындай дейт: “... Бизде Украинадагыдай “Кучма кет!” деген чакырыктар жок... Анан калса, социологиялык сурамжылоого караганда, президент А.Акаевдин бүгүнкү күндө рейтинги абдан жогору... 65% менин кетишимди каалабайт. Маселе абалдын жакшыргандыгында. Ошондуктан, ар дайым биздин коммунисттердин лидери маркум А.Масалиевге добуш берип келген түштүктө деле азыр башка аймактарга караганда мени колдогондор көп. Ошол эле учурда америкалыктар түштүктүн лидерлери – Бакиев, Мадумаров менен иштешип жатканын эстен чыгарбоо керек”.¹¹⁴¹

Ал эми революцияга бир ай калганда, 2005-жылдын февраль айында, президент Акаев: “Бизде эч кандай революция же толкундоолор болбойт, республикада буга эч кандай шарт жана себептер жок” – деп, ишенимдүү түрдө билдирген.¹¹⁴²

Башка президенттер сыяктуу эле, Акаев шайлоолордогу үгүт иштерин жана добуштарды эсептөөнү, ошондой эле референдумдарды өз пайда-

1140. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008. – С. 58-59.

1141. В преддверии еще одной «бархатной революции» (интервью А.Акаева). Независимая газета. 29.01.2005; Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 59-60.

1142. Независимая газета. 7.02.2005; Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008. – С. 60.

сына бурмалап, конституцияны тынымсыз бузуу менен өзгөртүп, парламенттин түзүмүн жана шайлоо системасын эксперимент кылып, ага коюлган чектөөлөрдөн буйтап өтүү менен кутулуп турган.

Акаев көп кырдуу, көп жүздүү кубулуп турган адам. Ал россиялык окумуштуу еврейлердин мектебинен тарбия алып чыккан өтө билимдүү, кыргыз улутунда чанда жаралчу инсан. Ал жаратылышынан кооз сүйлөгөнгө мастер, калпычы жана алдамчы. Мисалы: “Кимдир бирөө үчүн саясат биринчи кезекте элдин үстүнөн бийлик болсо, мен үчүн бул элдин кызыкчылыгына кызмат кылуу” – деп, ооз көптүрө айтканы бар.¹¹⁴³

Бирок Акаевдин айткан кооз сөздөрү менен анын жасаган иштери жана жүргүзгөн мамлекеттин саясаты теңирден тескери болгон. Анын режими мезгилинде өлкөдө коррупция гүлдөгөнүн, Ак үйдүн жетинчи кабатына чыгып кеткенин президент өзү айткан. Акаев калп айткан. Коррупциянын “атасы” да, “энеси” да анын өзү болгон. Чындыгында коррупция Ай үйдүн жетинчи кабатындагы президенттин кабинетинен ылдый карай терең ойлонуштурулуп, пландуу түшүрүлүп, коррупциялашкан Акаевдин кланы кыска мөөнөттө Кыргызстандын негизги байлыктарына ээ болгон.¹¹⁴⁴

“Манастан Чубак кем бекен” – болуп, жетинчи кабаттан ылдый түшүрүлгөн коррупция өлкөнү “кара тумоодой” каптап, айыл башчыга, мектептин

директоруна чейин ажырыктын тамырындай жайылтылган. Коррупция акаевдик башкаруудан тартып, Кыргызстанда мамлекеттик башкаруу механизминин ажырагыс бөлүгүнө айланган.

2005-жылдагы Жогорку Кеңешке үчүнчү чакырылыштын шайлоосу үй-бүлөлүк бийликти сактап калуу максатында Конституцияны өзгөртүүгө даярдык катары кабыл алынган. Р.Отунбаева 2005-жылдын 9-февралында “Эхо Москва” радиосуна берген интервьюсунда: “Конституцияны ушул жайда өзгөртө турган адамдар парламентке кириши керек. Бул парламент ушул эле президентти башка инкарнацияда бийлигин сактап калууга көмөктөшө тургандай деңгээлде жооп, “кол бала” болот” – деп айткан.¹¹⁴⁵

Акаев башынан эле жердептери менен уруулаштарына, жарым-жартылай илимий чөйрөдөгү тааныштарына, өзүнө жана жубайына таянган. Калк ичинде ал өзүнүн кадыр-баркынын жана популярдуулугунун кескин төмөндөшүн жакшы түшүнгөн. Бийлигин сактап калуунун айласы катары парламенттик колдоого ээ болуу максатында өзүнүн жакын тууган-туушкандарын жана жубайынын жакындарын шайлоого аттандырып, ар кандай майда-барат “центрист” партияларын бириктирүүнүн негизинде “Алга, Кыргызстан!” партиясын түздүрткөн.¹¹⁴⁶

“Алга, Кыргызстан!” партиясы президенттин жулунган жана энергиялуу кызы Берметтин толук

1143. А.Акаев. Откровенный разговор. М. Совершенно секретно. 1998. С. 76.

1144. Тюльпановая революция в Кыргызстане причины, ход и последствия для страны. <https://works.doklad.ru/view/Xo8hkZre5tE/all.html>

1145. Интервью Р.Отунбаевой и М.Абылова радиостанции. «Эхо Мо - сквы». 09.02.2005.

1146. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 56.

көзөмөлдөөсү астында болгон. Бермет: “Кыргызстан менин атамдын эмгеги, атамдын эмгеги өчпөсүн деп парламентке барам” – деп айткан.¹¹⁴⁷ Ал эми партияны анын күйөөсү, кыргыз олигархы (казак жана Казакстандын жараны), “Кыргыз элинин күйөө баласы” деп аталган Адил Тойгонбаев каржылаган.¹¹⁴⁸ Ошол эле учурда оппозициялык талапкерлер ар кандай шылтоолор менен талапкерлиги алынып салып, ар кандай басмырлоого дуушар болушкан. Ал эми оппозициялык дипломат-талапкерлерге колдонулган мыйзамдар президенттин Швейцарияда жашап-иштеп жүргөн кызы Берметке карата иштетилген эмес, ал өмүрүндө бир да жолу кыргыз сому менен маяна албаганы айтылган.¹¹⁴⁹

2005-жылы күзүндө өтүлүүчү президенттик шайлоону Акаев өз пайдасына ызы-чуусуз, тынч өткөрүү максатында 75 шайлоо округунун ар бирине бийликти колдой турган экиден кем эмес ишенимдүү талапкерлер тандалган. Өкмөт тарабынан түзүлгөн атайын комиссия аларды Ак үйдүн жетинчи кабатында “электен” өткөрүп, милдеттенме баракчасына кол тамгаларын калтырып, шайлоого аттандырышкан. Административдик ресурстар толук колдонулары баса белгиленген. Бийликтин тизмесине кирген талапкерлерге шайлоо округундагы мамкызматкерлер менен тыгыз иштөөсү да эскертилген.

1147. Зыгарь М. Во всем виноваты дети. Киргизский переворот. Март – апрель 2005: Сборник / сост.: Г.О.Павловский. – М.: Изд. “Европа”, 2005. – С.52.

1148. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 57.

1149. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 57.

Шайлоодо эч кандай тоскоолдуксуз жеңишке жетишүү максатында чет өлкөлөрдөн саясий технологдор бийлик тарабынан уюштурулуп, чакыртылган. Алардын саны да рекорддук көрсөткүчкө жеткен. “Акыл үйрөткүчтөр” негизинен россиялыктар болушкан. Негизги каржы булактары бийликтин, расмий талапкерлердин же бийликке жакын ири бизнесмендер тарабынан каржыланып, саясий стратегдер негизинен бийлик колдогон талапкерлер үчүн иштешкен. Талапкерлерди алдыга сүрөп чыгуу максатында колдонулган технологиялар буга чейинки шайлоолордо өнөкөткө айланып, кеңири жайылтылган добушту сатып алуу ыкмалары бийликчил талапкерлер да, оппозициялык талапкерлер да кеңири пайдаланышкан.

“МСН” газетасы: “Айрыкча айылдарда жакырчылыкта жашашкан элдер, шайлоо алдында эмне таркатса да алууга мажбур болушкан. Шайлоочу жүрөгү, акыл-эси менен өзү тандаган талапкер башка болсо да, бир мүшөк ун же 100-200 сом алганы үчүн ал өзүн ошол, пара берген кишиге добуш берүүгө милдеттүүмүн деп эсептеген”, – деп жазган.¹¹⁵⁰ Добушту сатып алуу боюнча бийлик таптаган талапкерлер эч кимди астына чыгарган эмес.

“Бөрк ал десе, баш алышкан” бийликтин желдеттери оппозициялык талапкерлерге ар кандай күч колдонуу менен кысым көрсөтүшүп, аларды каттоодон баш тартырууга, “кылдан кыйкым табышып” шайлоодон четтетүү ыкмаларын активдүү колдонушкан.

1150. Но поражение от победы уже возможно отличить. Газ.: “МСН” 4.03.05

Жалпысынан каттоого документ тапшырышкан 473 талапкерлердин 427си гана катталса, добуш берүү күнүнө 389 адам шайлоо бюллетендерине киргизилген. Шайлоо күнүнө чейин 23 талапкер өз талапкерлигин алып салууга мажбур болсо, Боршайком 12 талапкердин документтерин жокко чыгарган. Алардын ичинде 4 талапкер – мурдагы элчилер: М.Шеримкулов, Р.Отунбаева, Ү.Сыдыков жана М.Абыловдор шайлоого чейин акыркы 5 жыл ичинде өлкөдө жашаган эмес деген шылтоо менен (алардын өлкөнүн кызыкчылыгын коргоп, командировкада жүргөнү эч кимди кызыктырган эмес) БШК каттоодон баш тарткан.¹¹⁵¹

Соттордун жана округдук комиссиялардын чечимдеринин негизинде: М.Жунушалиев (67-округу), А.Тургунбаева (45-округу), А.Жапаров, К.Байтереков жана Б.Болотбеков (34-округу), А.Малиев (75-округу), , Э.Алыбаев (66-округу) , А.Кулбаев (3-округу) жана башкалар шайлоодон четтетилген. №34ү Кочкор шайлоо округунда, Кыргызстандын мурдагы лидери Т.Усубалиевге максималдуу “комфорт” түзүү максатында, республикага белгилүү үч саясатчыны ар кандай майда себептерге байланыштырып, шайлоо марафонунан четтеткен. Ал эми Малиевдин тарапташтары өткөргөн нааразылык акциялары жана алардын жолдорду тосушунун натыйжасында №75и Тоң шайлоо округу боюнча добуш берүүнү 13-мартка

1151. Парламентские выборы в Кыргызской Республике. 27 февраля и 13 марта 2005 года. Итоговый отчет БДИПЧ/ОБСЕ – Варшава, 20 мая 2005 года. – С. 11. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

өткөрүүгө алып келген. Жыйынтыгында шайлоо күнүнө карата үч шайлоо округунда бирден гана талапкер калтырылган.¹¹⁵²

Шайлоонун өзүндө административдик ресурс толук пайдаланылган, атап айтканда, шайлоо комиссиялары бийликке ишенимдүү адамдардан: кызмат адамдарынан, бюджеттик уюмдардын кызматкерлеринен, бийликтеги талапкерлердин жакындарынан жана алардын кол алдындагылардан түзүлүп, шайлоочуларды сатып алуу жана аларга кысым көрсөтүү, шайлоочуларды шайлоо участкаларына уюшкандыкта транспорттор менен жеткирүү жана алардын добуш берүүсүнө катуу көзөмөлгө алуу, шайлоочулардын тизмелери менен манипуляциялоо жана башкалар сыяктуу акылга сыйбас механизмдер колдонулган.

Добуш берүү күнүнүн алдында эч бир себепсиз эле участкалык шайлоо комиссияларынын курамынан “ишенимсиз” деп эсептелген мүчөлөрдү массалык түрдө чыгарылып, анын ордун “шенимдүүлөр” киргизилген. Мисалы, президенттин үй-бүлөсүнө жакын, Эсеп палатасынын экс-жетекчиси Д.Өскөнбаев ат салышкан №65 Сокулук шайлоо округунда добуш берүү күнүнө чейин дээрлик бардык шайлоо участкаларында талапкер А.Муртазалиев тарабынан дайындалган мүчөлөр УШКнын курамынан чыгарылган.¹¹⁵³

Республика боюнча сценарий окшош болгон – тигил же бул комиссиянын мүчөсү үгүт иштерине

1152. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

1153. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

аралашкан деген тоголок арыздын негизинде, текшерүүсүз ал шектүү мүчөлөр комиссиялардан дароо чыгарып салынган. Мисалы, Ак-Жол айылындагы № 258 участогу, Садовая айылындагы № 280, Александровка айылындагы № 273 жана № 274 участоктору ж.б. Анын үстүнө шайлоо участкаларына барганда УШКнын төрагалары добуш берүү алдында комиссиялардын курамында алмаштыруулар болгонун жашырууга аракет кылышкан.¹¹⁵⁴

Шайлоо марафонундагы негизги маселенин бири бийлик оппозициялык маанайдагы талапкерлердин жасабаган иштерин жасады деп айыптап, шайлоодон четтеткенинде. Шайлоочулардын добушун сатып алуу, үгүт иштериндеги мыйзам бузуулар жана башка жат көрүнүштөр Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып бардык бийликчил да, оппозициялык да талапкерлерге көнүмүш адатка айланып эле эмес, принципалдуу түрдө жергиликтүү жашоонун күнүмдүк нормалары катары болуп калган.

Ал эми “официалдуу” талапкерлердин кыянаттыктары алда канча одоно жана өтө эле жоопкерчиликсиз болгон. Шайлоо мыйзамын баары бузушкан, бирок жазалангандар оппозициялык талапкерлер гана болгону шайлоочулар ичинде адилетсиздик сезимин жараткан. Демек, Б.Акаеванын, А.Акаевдин, О.Журавлевдун, О.Безбородованын, Д.Оскенбаевдин жана башкалардын атынан шайлоочуларды коркутуп-үркүтүү боюнча көп

1154. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

сандаган фактыларга эч кандай реакция болгон эмес.¹¹⁵⁵

Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо эки тур менен, 2005-жылдын 27-февралында жана 13-мартында өткөрүлгөн. 75 депутаттык мандатка 422 талапкер катышкан. Тизмеге киргизилген шайлоочулардын 60% добуш берүүгө катышкан. Шайлоонун биринчи туру өткөн күндүн эртеси Борбордук шайлоо комиссиясы (БШК) 75 шайлоо округунун ичинен 32 талапкер, анын ичинде Кыргызстандын президентинин уулу Айдар Акаев 80%га¹¹⁵⁶ жакын добуш алуу менен биринчи турда жеңип чыкканы жарыялаган.

Бийликтин, байлыктын жана трайбализмдин күчү менен президенттин уулу шайлоочулар менен жолугушууга катышпай туруп, депутаттык мандатка ээ болгон. “Оозу кыйшык болсо да, байдын баласы сүйлөсүн” сыңары, акаевдик үй-бүлөлүк башкаруудан мурас катары кийинки президенттерге эстафета катары өткөрүлүп, мындай жугуштуу “илдет” көнүмүш адатка айланып, “байдын балдары” эле эмес жек жаат, кайын-журттарына чейин мамлекеттин “майлуу” кызмат орундарын ээлешип, өлкөнүн “канын” сүлүк курттай соруусу бүгүнкү күнгө чейин улантылып келет.

Шайлоонун биринчи турунда президенттин уулу А.Акаевден башка президенттик “Алга, Кыргызстан!” партиясынын 8 өкүлү, ошондой эле

1155. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

1156. На парламентских выборах в Киргизии лидируют дети президента время публикации: 28 февраль 2005 г. последнее обновление: 07 декабря 2017 г. [HTTPS://WWW.NEWSRU.COM/WORLD/28FEB2005/VOTE.HTML](https://www.newsru.com/world/28feb2005/vote.html)

оппозициячылар А.Бекназаров менен М.Мукашев парламентке өткөн.

Президенттин кызы Бермет Акаева талапкерлигин койгон №1 Университет шайлоо округунда комиссия мүчөлөрү менен окуу жайдын окутуучулары студенттердин добуш берүүсүн катуу көзөмөлгө алып, добуш берүү алдында алардын айрымдарынын зачеткаларын мажбурлап тартып алышкан.¹¹⁵⁷ Б.Акаева 52% добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын 45,5% добушун алып, экинчи турга чыккан. Экинчи турга “Алга, Кыргызстан!” партиясынан 14 талапкер жана оппозициянын бир катар көрүнүктүү өкүлдөрү: К.Бакиев, А.Мадумаров, Ө.Текебаев, Д.Нур уулу жана башкалар чыгышкан.

Шайлоонун биринчи турунда административдик “жирный кресттик” чабуулдун натыйжасында оппозициялык маанайдагы талапкерлердин басымдуу көпчүлүгү “чалгы менен чапкандай” эле өтпөй калышып, дээрлик бардык шайлоо округдарында соттук теришүүлөр башталган. Бийликке толугу менен көз каранды соттор адилеттүү чечим кабыл алууга алсыз болушуп, акаевдик бийликтин тапшырмасын аткарышкан.

Кыргыз элинин улуттук менталитетинде уруучулук жана жердепчилик байланыштар абдан бекем болгондуктан, талапкерге карата бийликтин жасаган адилетсиздиги республиканын бардык райондорунда, айрыкча, оппозициялык маанайдагы талапкерлердин округдарында шайлоочулардын кыжырдануусун келтиргендиктен бийликке каршы

1157. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

күч колдонуу, нааразылык акциялары, митингдер, жолдорду жабуу, администрациялык имараттарды басып алуулар стихиялуу башталып, оппозициялык күчтөр аны бирдиктүү революциялык кыймылга айландырууга аракеттенишкен.

Акаев башында турган “Алга, Кыргызстан!” саясий партиясынан көрсөтүлгөн талапкерлер жана түздөн-түз “үй-бүлө” кийлигишкен № 1 – Университет, № 6 – Асанбай, № 7 – Тоголок Молдо, № 11 – Курулуш, № 21 – Токтогул, № 23 – Майлуу-Суу, № 24 – Ноокен, № 33 – Нарын, № 34 – Кочкор, № 39 – Куршаб, № 41 – Кара-Суу, № 44 – Алай, № 54 – Талас, № 55 – Бакай-Ата, № 66 – Ак-Суу, № 69 – Балыкчы, № 75 – Тоң жана башка шайлоо округдарында нааразычылык аябай күчөп, митингдер, жол тосуулар, соттошуулар, жергиликтүү мамлекеттик администрациянын имараттарын ээлеп алуу, жергиликтүү комиссияларын уруп, сабоого чейин жеткен.¹¹⁵⁸

13-марттагы экинчи турда шайлоолор 39 округда болуп, добуш берүүнүн жүрүшүндө бийлик колдогон талапкерлерге ачыктан, ачык көптөгөн мыйзам бузуулар менен өткөрүүгө жол берген. Экинчи турдун жыйынтыгы боюнча парламентке Акаевдин тарапкерлеринин басымдуу көпчүлүгүнүн шайлануусу менен жыйынтыкталган. Президенттин тун кызы Бермет 2-турда № 1 – Университет округунан административдик ресурстун жана эбегейсиз чоң каражаттын күчү менен шайлоочулардын 50%дан ашуун добушуна ээ болуп, атаандашы, оппозициячыл журналист Б.Мариповдон озуп,

1158. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 477-б.

депутаттык мандатка ээ болгону белгиленген.¹¹⁵⁹ Шайлоонун жыйынтыгы менен айрым маалыматтар боюнча 75 депутаттык мандаттын 71ин Акаевдин тарапкерлери ээлешкен.¹¹⁶⁰

Дүйшөмбү күнү, 14-мартта эртең менен утулган талапкерлердин тарапкерлери Ош, Өзгөн, Алай, Токтогул райондорунда, Жалал-Абад шаарында, Баткенде, Таласта жана башка жерлерде массалык митингге чыгышып, президент Акаевдин кызматтан кетишин, кайра шайлоо өткөрүүнү талап кылып, жолдорду бууп турушкан. 15-мартта № 6 – Асанбай шайлоо округу боюнча Жогорку Кеңештин депутаттыгына экс-талапкерлер М.Эшимканов, №11 – Курулуш шайлоо округу боюнча К.Карабеков жана №21 – Токтогул шайлоо округу боюнча Т.Мадияров шайлоо учурунда алардын оппоненти “Алга, Кыргызстан!” партиясы колдогон талапкерлер тарабынан көптөгөн мыйзам бузуулар болгонун белгилешкен.¹¹⁶¹

Тоң жана Кочкор шайлоо округдарында шайлоочулар добуш берүү учурунда бийликтин кишилеринин баарына каршы добуш беришкен. Мисалы, Тоң округунда шайлоочулар бардык талапкерлерге каршы 67,45% добуш беришкен, ал эми Кочкордо – 62% каршы добуш берилген. 16-мартта А.Жапаров менен Б.Болотбековдун жактоочулары Кочкор

1159. Стенин Андрей РИА Новости / 10:08 24.03.2015 "Тюпановая революция" в Киргизии (2005) <https://ria.ru/20150324/1053953942.html>

1160. Эркебаев А.Э. "Цветные революции" в Кыргызстане. // Феномен революции. – Б.: 2015. – С. 181; Газ.: "Вечерний Бишкек, 1 апреля 2005 г. (данные британской газеты TheGuardian).

1161. Кынев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

районунун акимиатынын имаратын басып алышкан.¹¹⁶²

Нааразычылык митингдери Ысык-Көл областынын Каракол шаарында, Тоң, Түп жана Жети-Өгүз райондорунда өтүп, демонстрацияга чыгышкандар Каракол – Балыкчы жолдорун тосушуп, Тоң райондук администрациясынын имаратын ээлеп алышкан.¹¹⁶³

Шайлоодон кийин, 15-мартта, "Ата-Журт" оппозициялык кыймылынын жетекчиси Р.Отунбаева: "Биз башка эч бир мамлекет каалабаган парламентке ээ болдук. Президенттин тууган-туушкандарын айтпаганда да парламентке капчыгы калыңдар келишти" – деп, россиялык "Независимая газетасына" интервью берген.¹¹⁶⁴ Жалпы нааразылыкты жаратып, көптөгөн чыр-чатактарды пайда кылган шайлоолор революциянын чыгуусуна түрткү болгон.

Албетте, бийликтин аракеттерин бир жактуу эле күнөөлүү деп айтуунун өзү да чындыкка жатпайт. Бийликтегилер бийлигин сактап калуу үчүн ар качан катаал чараларды колдонуп келген. Керек болсо, бийликке официалдуу каршы чыккан оппозицияга эле эмес, карапайым калкты баш көтөртпөй бийлөө максатында да репрессивдүү методдорду колдонуусу мүмкүн болгон.

1162. Кыргызстан тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы (1990 – 2016-жж.). – Б.: "Кут-Бер", 2016. – 499-б.

1163. Кыргызстан тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы (1990 – 2016-жж.). – Б.: "Кут-Бер", 2016. – 498-б.

1164. Виктория Панфилова 15.03.2005. Кто будет конкурентом Аскара Акаева. Газ.: "Независимая газета". https://www.ng.ru/cis/2005-03-15/5_kirghizia.html; Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 58.

Уюшулган, уюткулуу оппозициялык партиялардын негизги максаты бийликти мыйзамдуу жол менен кетирип, бийликке жетүү. Оппозициянын аракеттеринде күнөө жок деп бүтүм чыгаруу да туура эмес. Ал эми классикалык оппозициядан айырмаланып, кыргыз оппозициясынын уюгун акаевдик башкаруу мезгилинде бийликтин жогорку эшелонунда иштешип, коррупциялык жол менен байышкан экс-мамчиновниктер түзгөн. Алардын мансаптык жеке кызыкчылыктары баарынан жогору. Аларга кайрадан “майлуу” кызмат сунушталса, Акаевди айга, күнгө теңешип, “күн тийбес жердин күкүктөрүнө” айланып кетишчү “көр” пенделер.

Шайлоонун мыйзамсыз өткөнүнө байланыштуу республиканын бардык региондорунда жүрүп жаткан баш аламандыктар өтө эле стихиялуу мүнөзгө ээ болгондуктан, оппозициянын контролунан чыгып кеткенин Отунбаева: “Биз элдин иш-аракеттерине жетише алган жокпуз, анткени эл азыр көп жерлерде көчөгө чыгып кетишти. А биз болсо тегерегибизди караганга гана үлгүрдүк – бир эле учурда беш-алты жерде баш аламандык күчөгөндүктөн, оппозиция акцияларды уюштурууга жетише албай калган”, – деп мүнөздөгөн.¹¹⁶⁵

Алгач түштүктө, Ошто жана Жалал-Абадда бийликке кысым көрсөтүү менен областтык администрациянын имаратын ээлеп алышкан. Жалал-Абадда бийликти басып алууга байланыштуу А.Бекназаров: “Эл администрациянын имаратын басып алган эмес, ошол жерде оппозиция жетекчи-

лери областын губернатору жана Жалал-Абад шаарынын мэри менен сүйлөшүү үчүн аларды күткөн, бирок алар качып кетишкен” – деп айткан.¹¹⁶⁶ Революциянын жүрүшүндө Жалал-Абаддагы банк тонолуп, түрмөдөн кылмышкерлер бошотулган.¹¹⁶⁷

Акаевдик бийликтин шайлоону одоно мыйзам бузуулар менен өткөрүүсүнүн натыйжасында Кыргызстан бир заматта кымгуутка, “кимди ким көрдү, Быржыбайды там бастыга” айланган. “Мүйүздүү боломун, деп кулагынан ажыраган” сыңары, өлкөдөгү революциялык кырдаалды президент Акаев өзү түзүп, колунан бийликтин “эки тизгин, бир чылбырын” чыгып бара жатканын баамдап, заманасы куурулуп, Кыргызстандын кеңдиги ага тардай сезилген. Демонстрацияга чыккан эл: “Акаев – кетсин!” деген ураан анын кулагында жаңырып, башына балка менен чапкандай туюлган.

Бийлик өлкөдөгү оор кырдаалды тез арада стабилдештирүү максатында жаңыдан шайланышкан Жогорку Кеңештин депутаттарынын 1-жыйынын 22-мартка шашылыш чакырууну чечип, аны өткөрүүгө камдана баштаган. Ак үйдө жыйындын сценарийин Б.Акаева башында болгон белгилүү юристтер Ч.Арабаев, М.Укушев, депутаттар А.Сабилов, Э.Төрөбаев, К.Конгантиевдер жана башкалардын катышуусунда түзүшкөн.¹¹⁶⁸

Акаевдик бийликке каршы күрөш жүргүзүшкөн оппозициялык кыймылдар президентти

1166. В.Панфилова, Д.Сатпаев. Киргизия вышла на митинги. Независимая газета. 1.03.2005.

1167. Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы. – М., 2008 – С. 58.

1168. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 484-б.

1165. Дашков Д. Акаева в отставку – кричали в Джалалабаде. Республика (Казахстан). 18.03. 2005.

бийликтен кетирүү максатында, 2005-жылдын 15-мартында, Жалал-Абадда Элдик курултай өткөрүү чечилип, ага шайлоого нааразы болгондордун баарына, саясий партияларга, НПОлордун өкүлдөрүнө, чет элдик өкүлчүлүктөргө чакыруу жөнөтүлгөн.

Курултай областык администрациянын алдындагы аянтта өткөрүлгөн. Курултайга 10 миңден ашуун эл катышып, “Элин аткан, жерин саткан Акаев кетсин!”, “Акаев – кет!”, “Таза шайлоо өткөрүлсүн!” жана башка ураандар менен чакырыктар болгон. Курултайда оппозициялык күчтөр биригүү чечими кабыл алынып, башында К.Бакиев турган Элдик биримдиктин көзөмөлдөөчү кеңеши түзүлгөн.¹¹⁶⁹

Жогорку Кеңештин үчүнчү чакырылышына болуп өткөн шайлоо бийлик тарабынан көптөгөн укук бузуулар менен өтүүсү Кыргызстанда саясий кризистин кескин тереңдешине шарт түзгөн. Өлкөнүн түштүгүндө болуп өткөн саясий окуялар чечүүчү мааниге ээ болуп, эми тынчтык мүнөздөгү демонстрациялардын жана митингдердин убагы аяктап, чечкиндүү иштерди жүргүзүүнүн мезгили башталган. Жалал-Абад областында кош бийлик орнотулуп, элдик бийликти коргоо үчүн “элдик” кошуундар түзүлгөн. Курултай Эл биримдигинин областтык кеңешин түзүп, элдик бийликтин башчысы, губернатор болуп Ж.Жээнбеков, орун басарлыгына Ж.Курбанов шайланышкан.

2005-жылдын 15-мартында Жалал-Абад шаарында өтөрүлгөн Элдик курултайда область

1169. Кыргызский переворот. Март – апрель 2005 г. – С. 23.

боюнча Акаевдин бийлиги кулатылып, элдик бийик орнотулган. Областын аймагындагы официалдуу бийликтегилер: милиция, сот, прокуратура, салык жана башка органдардын башчылары элдик бийликти таанышкандар кызмат орундарында калып, иштерин уланта берүү чечими кабыл алынган. Райондук жана айыл өкмөттөрүндө да ушундай эле тартипте ишин улантуу чечилген. 19-мартта Элдик курултай Ошто, андан кийин Таласта өтүү чечими кабыл алынуу менен курултай өз ишин жыйынтыктаган.

18-мартта митингдин катышуучулары Ош шаарындагы областтык администрациянын имаратын, ошондой эле Ош аэропортун ээлеп алышкан.¹¹⁷⁰ Ушул эле күнү Базар-Коргон жана Токтогул райондорунун администрациясынын имараттары шайлоочулар тарабынан басып алынган. Токтогул районунда шайлоочулар Ош – Бишкек жолунун 270 – 279-километрлерин тосушкан.¹¹⁷¹

19-мартта Бишкектин түштүк-чыгыш тарабындагы Көк-Жар конушунун жанында депутаттыкка экс-талапкерлер М.Эшимканов менен К.Карабековдун, ошондой эле КСДПнын лидерлери А.Атамбаевдин, Кыргызстан Демократиялык Кыймылынан (КДК) Ж.Жекшеевдин жана “Жаңы Багыт” партиясынан М.Иманалиевдин катышуусунда митинг болуп өткөн. Митингге сүйлөшкөндөрдүн айтымында, бийлик шайлоодо депутаттыкка

1170. Кыргызстан тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы (1990 – 2016-жж.). – Б.: “Кут-Бер”, 2016. – 498-б.; Приживойт Р. Власть вроде есть, но её почти нет. // МСН, 2005, 22 марта.

1171. Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар. – Б.: 2015. – 45-б.

талапкерлерин жылдыруу үчүн ыплас технологиялар колдонулган.

Ошол мезгилдеги Кыргызстандагы саясий кырдаалды М.Эшимканов өткөн кылымдын 80-жылдардын аягындагы Румыниянын башчысы Чаушескунун атып өлтүрүлгөн кырдаал менен салыштырып, Кыргыз Республикасынын Президентине эскертүүсүн билдирип: “Аскар Акаевдин ушундай окуяга туш болуусун мен ага абдан каалабайт элем”, – деген ал.¹¹⁷² Президент командасы менен отставкага кетүүсүн талап кылуу менен митинг жыйынтыкталган.

Ушул эле күнү, 19-мартта, Ошто курултай өтүп, жыйынга саясатчылары: К.Бакиев, Ү.Сыдыков, Д.Нур уулу, Р.Отунбаева, А.Мадумаров, Т.Тургуналиев жана башкалар катышкан. Курултайда бийлик тарабынан күч колдонуусунун алдын алуу максатында “эл бийлигин” түзүп, элдик кошуундарды уюштуруу жана өлкөнүн башка региондорунда курултайларды өткөрүү чечими кабыл алынып, жыйындын жыйынтыгында элдик губернатор болуп А.Артыков, анын орун басарлыгына К.Тезекбаев шайланган.

20-мартта, таңкы саат бештерде, Жалал-Абад жана Ош шаарларында бир эле убакытта областтык мамлекеттик администрацияларынын имараттарын бошотуу операциясы башталган. Ош жана Жалал-Абад шаарларында милициянын өзгөчө күчтөр тобу имаратты бошотуу иш-чараларды жүргүзүшүп,

1172. Кынаев А.В. Кыргызстан до и после «тюльпановой революции». <http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html>

мекеменин ичиндеги аялдарга жана кары-картаңдарга каршы аёсуз күч колдонулган.¹¹⁷³

Операция башталган мезгилде Оштогу мекемени кайтарышкан 100дөй, ал эми Жалал-Абадда 300дөй адамдар, алардын басымдуу көпчүлүгү аялдар болушкан. Жалал-Абадда областтык имаратты бошотууга 20 мүнөттөй убакыт кеткен. Эшик-терезелерден капыстан киришкен спецназчылар уктап жатышкан адамдарды эшикке сүйрөп чыгышып, аскер КамАЗдарына күч менен жүктөшкөн. Коргоочулар спецназга бензин куюлган бөтөлкөлөрдү ыргыткандыктан имаратта өрт чыккан. Ушундай эле жол менен Ош шаарындагы областтык администрациянын имараты да бошотулган. Операция учурунда Ош областтынын “Элдик губернатору” А.Артыков кармалып, бирок кийин оппозициянын кысымы менен бийлик аны бошотууга аргасыз болгон.¹¹⁷⁴

Ушул эле күнү түштөн кийин Жалал-Абадда кырдаал кескин курчуган. Шаардын чет жакаларынын биринде кыжырданган миңдеген адамдар чогулган. Алардын көпчүлүгү Сузак районунун тургундары болушкан. Кыска убакыт митинг өткөрүшкөндөн кийин алар шаардын борборун көздөй бет алышып, жолдон Сузак райондук администрациясынын башчысы Ш.Жакыповду барымтага алыш-

1173. Весна 2005 г. глазами кыргызстанцев: тревоги, ожидания, надежды (устные истории). – Бишкек, 2005. – С. 17.

1174. Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар. – Б.: 2015. – 46-б.; Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F

кан. Каарданган митингчилер түз эле областтык акимчиликтин имаратын кайрадан басып алып, камакта жатышкан жолдошторун бошотуу үчүн областтык ички иштер бөлүмүнүн имараттарынын комплексин көздөй бет алышкан. Жергиликтүү милиция кызматкерлери курал-жарактары менен ИИМдин имаратын таштап, чыгып кетүүгө үлгүрүшкөн. Ички иштер башкармалыгынын аймагына кирип барышкандар, имараттардын бирин өрттөп салышкан. Спецназчылар башкы имараттын чатырына чыгып, элди токтотуу үмүтү менен асманга ок чыгарышкан. Жаалданган митингчилер атылган окко карабастан ИИБдин имараттарынын бүтүндөй комплексин басып алып, милициянын дээрлик бардык автоунааларын оодарып, талкалап, бардык имараттардын ичиндеги эмеректерди талкалап салышкан. Кагылышуу учурунда Ички иштер министрлигинин 15ке жакын кызматкери ар кандай деңгээлде жаракат алышкан. Митингчилер аэропортту да ээлешип, самолет кончу жолго шагыл төгүшкөн.

21-март күнү эртең менен Ош шаарында оппозициячылдар областтык жана шаардык администрациялардын, областтык ички иштер башкармалыктарынын жана улуттук коопсуздук кызматынын имараттарын басып алышкан. Ош шаардык ички иштер башкармалыгынын эки жогорку кызматтагы офицери оппозиция тарапка өткөнүн жарыялашкан. Ош областтык ички иштер башкармалыгынын башчысынын орун басары Э.Эсеналиев журналисттерге “Укук коргоо органдары элдик кеңеш менен биргеликте иш алып барат” – деп, кабарлаган. Ош шаардык ички иштер башкы баш-

кармалыгы, областтык ИИБ, МАИ кызматкерлери иш жүзүндө, оппозиция тарапка өтүп кетишкен.¹¹⁷⁵

“Элдик бийлик” кеңештери Талас жана Нарын областтарында түзүлгөн. Убактылуу элдик бийлик Ош областынын алты, Жалал-Абад областынын беш, Талас областынын үч районунда абалды өз колдоруна алышкандыктарын кабарлаган.¹¹⁷⁶

23-мартта Баткенде, Кочкордо, Тондо, Базар-Коргондо, Өзгөндө курултайлар өткөрүлүп, ал жерлердеги бийлик дагы олуттуу каршылыксыз эле митингчилер тарабына өтүшкөн. 24-мартка чейин эле Чүй менен Ысык-Көл областтарынан башка беш областа тең Акаевдин бийлиги кулатылып, иш жүзүндө оппозициянын колуна өткөн.

Кыргызстандын президентти колдогон “Эл менен жана эл үчүн” коомдук фонду парламенттин депутаттарын “өлкөдө өзгөчө кырдаал” киргизүүгө чакырган. Фонд ошондой эле бийликти “коомдук идеологиялык террорго” катышкан маалымат каржаттарын айыптоого, жабууга жана президент Аскар Акаевди Конституциянын гаранты катары коргоого чакырган.

Кыргызстандын улуттук биримдигинин координациялык кеңеши кайрылуу кабыл алган, анда: “Акаевдин жана анын жан-жөкөрлөрүнүн бүгүнкү кандуу аракеттери өз элине каршы согуш

1175. Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар. – Б.: 2015. – 46-б.; Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F

1176. Кыргызстан тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы (1990 – 2016-жж.). – Б.: “Кут-Бер”, 2016. – 501-б.

болуп эсептелет. Алар өздөрүнүн кылмыштуу бийлигин сактап калуу максатында улуттар аралык кагылышууларды, кан төгүүлөрдү уюштурууга даяр. Ушул чечүүчү саатта Ата Мекендин тагдырын туу туткан бардык мекендештерди үй-бүлөлүк-кландык, мафия-коррупциялык режимге каршы турууга чакырабыз”, – деп айтылган.¹¹⁷⁷

ЕККУнун Кыргыз борбору Жалал-Абад менен Оштогу окуялар “зомбулуктун күчөшүнө алып келиши мүмкүн, бул өлкөдөгү саясий кырдаалга жана стабилдүүлүккө терс таасирин тийгизиши мүмкүн” – деп билдирген. ЕККУнун борбору тараптарды күч колдонуудан баш тартууга жана мыйзам үстөмдүгүнө, диалогго жана адам укуктары менен жарандык эркиндиктердин негизги принциптерин урматтоого умтулууга чакырат”, – деп билдирген.¹¹⁷⁸

22-март Акаев отставкага кетүү, шайлоонун жыйынтыгын жокко чыгаруу боюнча оппозициянын талаптарын чечкиндүү четке каккан. Парламенттик шайлоонун жыйынтыгын жокко чыгаруу боюнча оппозициянын талаптарына бийлик жооп кылып, боршайком тескерисинче шайлоонун жыйынтыгын бекиткен.

22-март күнү эртең менен Кыргызстандын Борбордук шайлоо комиссиясы парламенттик шайлоонун жыйынтыгы боюнча 75 округдун 69ун бекиткен. Ушул эле күнү Бишкекте жаңы парламенттин биринчи сессиясы ачылып, ага бийликчил партия-

1177. Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюльпановая_революция

1178. Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюльпановая_революция

лардан 58 депутат катышкан. Сессия жүрүп жаткан мезгилде, Бишкектин борбордук Ала-Тоо аянтында, бийликтин аракеттерин колдоо урааны астында оппозицияга каршы бийлик уюштурган митинг өткөрүлгөн. Митингге, биринчи кезекте мамлекеттик мекемелерде иштешкендер менен окуучу, студенттер тартылган. Борбордогу көпчүлүк университеттер бардык сабактарды токтотуп, студенттерди катарга тизип, акаевдик режимди колдогон митингге айдап келинген.¹¹⁷⁹

А.Акаев депутаттардын алдында сүйлөп жатып, өзгөчө кырдаал киргизбейм жана оппозицияга катуу чараларды көрбөйм деп, убада кылган. Ал эми кечинде, атайын телекайрылуусунда президент өзүнүн мөөнөтүнөн мурда отставкага кетиши “эч бир саясий күчтөрдүн компетенциясына кирбейт” жана “бул тема боюнча эч кандай сүйлөшүүлөрдү жүргүзбөймүн” – деп билдирген.¹¹⁸⁰

Парламентте сүйлөп жатып Акаев: “коомго зыян келтирген идеялык көз караштарды жана баалуулуктарды таңуулаган маргиналдуу жана экстремисттик күчтөрдү”, “жеке кызыкчылыгы үчүн саясий максаттарды көздөп, кырдаалды дестабилиздештирүүгө” аракеттенген күчтөрдү айыптаган. Ал Кыргызстанда “ата мекенчил революционерлерди” мамлекеттик төңкөрүшкө даярдык көрүп жатат деп айыптап, “коомдо бул личностордун иш-аракет-

1179. Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар. – Б.: 2015. – 46-б.; Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F

1180. Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюльпановая_революция

теринде чет элдик директиваларды жетекчиликке алышып, чет элдик каражаттардын эсебинен элдин кызыкчылыгына зыян келтирген туруксуздук кырдаалын түзүүгө” чакырат. Акаевдин айтымында, Кыргызстандагы окуяларды КМШ өлкөлөрүндөгү башка “түстүү революциялардан” бөлүп кароого болбойт, алар мамлекеттик төңкөрүшкө айланып, укуктук чектен чыгып кетишкен. “Тартипти коргоо органдары оппозициянын аракеттерине татыктуу жооп кайтарууда, мындан ары да ушундай болот”, – деген.¹¹⁸¹

А.Акаевдин Бишкекте сүйлөгөн сөзүнөн кийин дароо Оштон Бишкекке келген оппозициялык Кыргызстан элдик кыймылынын бир нече мүчөлөрү кармалган. “Алдырарда жаздырар” болуп, Акаев оппозиция менен сүйлөшүүгө барууну каалаган эмес. Өлкөдө кырдаалдын тереңдеп бара жатканына тынчсызданган республиканын көрүнүктүү саясий, маданий жана илимий өлкүлдөрү абалды турукташтыруу максатында президентке кирүүгө аракеттенишкен. Бирок аларды Акаев кабыл алган эмес.

Т.Сариев жазган китебинде: “Сессиянын жүрүшүндө депутат Бермет Акаева ораторлордун сөзүн дембе-дем бөлүп: “Ким менен сүйлөшөбүз? Ал жерде жөн гана чоң эмес топ, ал жерде эл жок, кайдагы оппозиция, ал жерде оппозиция жок!” – деп, кайра-кайра айтып, өз оюн депутаттарга таңуулап жатты”, – деп жазган.¹¹⁸²

1181. Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюльпановая_революция

1182. Сариев Т. Шах Кыргызской демократии. – Б.: “Салам”, 2008. – С. 20-21; Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар. – Б.: 2015. – 51-6

22-март күнү Кадамжай району жана Кызыл-Кыя шаары оппозициялык күчтөрдүн колуна өтүп, Кыргызстандын түштүгүндө акаевдик режим толук кулатылып, коңшу Өзбекстан менен Тажикстан мамлекеттери чек араларын бир тараптуу убактылуу жабышкан. Ал эми Тажикстанда “этникалык кыргыздардын көп сандаган диаспоралары жашаган Тажикстандын чыгышындагы Мургаб жана Жергетал райондоруна саясий жана куралдуу экстремисттердин чек ара аркылуу өтүү аракеттерине жол бербөө боюнча алдын алуу үчүн кошумча чаралар көрүлүүдө”, – деп билдирген Тажикстандын чек ара кызматы.¹¹⁸³

Элдик кыймылдын лидери К.Бакиев жакынкы күндөрү Бишкекте өлкөнүн бардык аймактарынан өкүлдөрдүн катышуусунда курултай өткөрүү пландалып жатканын кабарлаган. Акаев шашылыш күч структураларынын башчысын алмаштырган. 23-мартта Бишкек шаардык ички иштер башкармалыгынын башчысы К.Дүйшөбаевди Кыргыз Республикасынын ички иштер министри, ал эми М.Суталиновду башкы прокурор кылып дайындаган.

23-мартта “Чоң казаттын” астында кандайдыр бир тыныгуу болгонсуп, эки тарап тең чечкиндүү аракеттерге даярданып жатышкан. Ушул күнү Ош менен Жалал-Абаддан Бишкекке миндеген элдер келе жатат деген кабар шаар тургундарына чагылгандай тез тараган. Түштүктүк козголоңчуларды колдоо максатында Борбордун “Ала-Тоо” аянтына шаардын жаштары, “Бирге” жана “Кел-

1183. Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюльпановая_революция

Кел” жаштар кыймылынын мүчөлөрү митинге чогула башташкан.

Бирок расмий бийлик тартипти орнотуу үчүн күч колдонуп, ОМОНдун күчү менен оппозициянын митингин таратып, алардын айрым катышуучуларын камакка алган. Күч түзүмдөрү түштүк аймактарынан айырмаланып, бул жерде милиция чечкиндүүлүктү, ал тургай катаалдыгын көрсөткөн. Бийлик демонстранттарды кууп, таратуу боюнча өз мүмкүнчүлүктөрүн сынап көргөн.

23-мартта Координациялык Кеңештин Президиумунун мүчөлөрүнүн жыйынында 24-мартта өтүүчү митингдин маселелери талкууланган. Жыйындан кийин А.Бекназаров менен А.Жапаров А.Атамбаевдин Алма-Ата көчөсүндөгү офисине, 24-мартта өтүүчү митинг боюнча макулдашууга барышкан. “Биз, – деп жазат Бекназаров, – Алмазга дароо келгенибиздин себебин айттык... Алмаз дароо эле: “Жок, биз Ала-Тоо аянтына барбайбыз. Биз Көк-Жардын круговоюнда өткөрөбүз. Барсак Октябрь райакимчилигинин алдына чейин барабыз. Биздин талап М.Эшимкановго мандат берсе болду. Башка талап жок” – деди. Кыскасы, А.Жапаров экөөбүз аларды көндүрө алган жокпуз”.¹¹⁸⁴

Түштүктүн оппозиция күчтөрү башынан эле регионалисттик жана трабалисттик бөлүнүүчүлүктүн негизинде түндүктүн оппозициялык күчтөрү эле эмес, бийликтин, кала берсе түндүк элинин да колдоосуна ээ болгон эмес. Бирок бийликтин азабын тартып, шайлоодо көз көрүнөө “өгөйлөнүп”, жабыр

¹¹⁸⁴. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 496 – 497-бб.

тартышкан айрым түндүк регионунун оппозициялык күчтөрү тарабынан колдоо болгон.

Кыргыз улутунун трабалисттик-регионалдык принцип менен бөлүнүүсү мамлекеттин пайдалынын урашына доо кетирүүчү коркунучтуу жаракка. Улуттук идеологиянын жоктугу, бийликтин чабалдыгы, калктын түндүк-түштүк болуп бөлүнүүсү жараканы андан ары тереңдетип келет. Кыргыз улутунун ичтен бөлүнүп-жарылуучулугу, албетте, мамлекеттин бүтүндүгүнө коркунуч жараткан илдет, улуттун трагедиясы. “Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып”, кыргыз улутун бириктирип, уютку болуучу журт атасы да, бийлик да, чыгармачыл интеллигенция да азырынча жок, болсо да алсыз.

Совет доорундагы кыргыз жетекчилери менен чыгармачыл интеллигенция катмары трайбалисттик принципте өсүп чыккан, бирок советтик идеологиянын жана партиянын камчысынын күчтүүлүгүнөн бөлүнүүчүлүк тымызын болгон. Ал эми эгемендүүлүктө ээ болгондон баштап, кыргыз элинин ич ара бөлүнүүчүлүгү ачыка чыгып, бийликке келишкен журт “жакшылары” өз иштерин регионалдык-трайбалисттик принциптин негизинде жүргүзүшкөндүн натыйжасында ички жаракка жылдан, жылга тереңдегенден тереңдөөдө. Акыркы отуз үч жыл ичинде мамлекет тарабынан трайбалисттик-регионалдык бөлүнүүчүлүк боюнча улуттук идеологиянын иштелип чыкпагандыгы, жок дегенде аракет жасалбагандыгы өтө өкүнүчтүү.

24-мартта эртең менен президент Акаев “Бишкек шаарына коменданттык саат киргизүү жөнүндөгү” Жарлыкка кол койгон. Указ эки айлык

(60 суткалык) мөөнөт менен 2005-жылдын 25-мартынын саат 15.00дөн баштап күчүнө кирмек. Жарлык так ушул 24-мартта даярдалган, б.а. бул жарлыкка ылайык, кол коюлган тизмеде жаңы ички иштер министри К.Дүйшөбаевдин колу коюлуп, ал 23-март күнү кечинде дайындалган.¹¹⁸⁵

23-мартта оппозициянын лидерлери координациялык кеңеште каршылык көрсөтүү акциясынын жол жобосу такталган. Оппозиция 24-марттан баштап Бишкектин борбордук аянтында мөөнөтсүз тынчтык “курултай” өткөрүү чечилген. Ак үйдү басып алуу пландаштырылган эмес. Митингчилер борбордук аянтка боз үйлөрдү, палаткаларды тигишип, талаптардын аткарылуусун мөөнөтсүз күтүү пландыштырылган. План боюнча шаардын үч тарабынан келген оппозициянын массалык жүрүштөрү борборго чогулуп, өкмөттүк имараттарды курчап алышы керек болгон.

Ушул күнү таң эртең менен миңдеген демонстранттар дарыгер Ж.Назаралиевдин медициналык борборунун жана Ленин акимиятынын жанына чогулушуп, борборду көздөй колонна менен агылып жыла баштаган. Жолдо Ош базарынан миңдеген элдер кошулган. Милиция кызматкерлери демонстранттардын колонналарына эч кандай тоскоолдук кышкан эмес. Борбордук райондорду милиция бөлүктөрүнүн жана ички аскерлердин жоокерлери курчоого алышкан, бирок алар резина союлдар

жана пластик калкандар менен гана куралданышкан.

24-мартта Бишкекте, Ала-Тоо аянтында, 30 миңден ашуун эл: “Акаев, кет!”, “Акаевге – отставка!” ж.б. ураандар астында демонстранттардын Акаевди отставкага кетирүү талабы менен митинг башталган. Митинг жүрүп жатканда Генералдык прокуратурадан К.Аманкулов баштаган кызматкерлер келишип, Генералдык прокуратура эл тарапка өткөнүн, ал митингчилерди колдоп жазган кайрылууну окуп берди. Бул Бишкектеги мамле-кеттик органдардын эл тарабына өткөн биринчи кайрылуусу болгон.¹¹⁸⁶ Андан кийин: “Мага мамле-кеттик телевидениеден жаңы эле телефон чалышты – ал жакта да козголоң болуп жатат. 600 адам оппозицияны колдойбуз деп ачык кат жазышты. Телевидениянын миң кызматкеринин 600ү оппозицияны колдосо, ансыз деле көп”, – деп кабарлаган оппозициялык “Агым” газетасынын башкы редактору М.Эшимканов “Коммерсант” газетасына.¹¹⁸⁷

Бийлик тараптан оппозиция лидерлери сүйлөп жаткан трибунага чагымчылар тынымсыз чыгып, ораторлорду сүйлөтө койбой, сөзүн бузуп, чыр чыгарууга, митингди үзгүлтүккө учуратууга аракеттер дембе-дем жүргүзүлүп жаткан.

Түш чендерде провакаторлор ийгиликке жетип, күтүүсүздөн адамдардын тынч турган колонналарына союлдары жана колдо жасалган калканчтары менен бир нече жүз провакаторлор ач айкырык

1185. Бектемиров К. Кыргызский унитаризм или народный “анонизм” // МСН, 2005 г. 19 апреля; Галиева З.И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана. – Б., 2007. – С. 286 – 287.

1186. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 499-б.

1187. Революция в Кыргызстане. Президент Акаев бежал. 13:00, 24/03/2005, <https://web.archive.org/web/20140407070233/http://charter97.org/bel/news/2005/03/24/revol>

менен чабуул жасашкан. Ала-Тоо аянтынын түндүк-батыш тарабында бийлик уюштурулган миндей “ак кепкачан” жаштардын тобу митингчилерди таш бараңга алышып, чабуулга өтүшкөн. Аларды колдоо максатында аянтка 700дөй атайын өкмөттүк күчтөр пайда болуп, элди таркатууга аракат кылышкан. Митингдеги эл алгач дүрбөлөңгө түшүп, туш-тарапка качкан. Эсин жыйган соң митингчилер кайра артка кайтып, жол жээгиндеги гранит таштарды майдалап, чабуулга өткөн. Оппозиция кырдаалды контролдой албай калып, митинг үзгүлтүккө учураган. Демонстранттарга караганда бийликтин уюштурган чабуулчулары бир канча эсе аз болуп, алар баш калкалоо үчүн Ак үйдү көздөй качышкан.¹¹⁸⁸

Бийлик ушундай жол менен демонстранттарды кууп, таратууга болгон провокациясы “Теңирден тескери” чыгып, акаевдик бийликтин кулашына өздөрү ыңгайлуу шарт түзгөн. “Ак кепкачандардын” провокациясынан кийин аянтта митингчилер менен укук коргоо органдарынын тирешүүсү башталган. Күч түзүмдөрү менен демонстранттардын ортосундагы позициялык кагылышуу үч-төрт саатка созулуп, натыйжада милиция өкмөт үйүнүн тосмосуна жашынып, коргонууну жабык эшик артында кармоого аргасыз болгон.

Бирок жаалданып, кызуу кандыкка алдырган калың эл, көбүнесе жаштар казыктар, арматура, таштар менен куралданышып, милициянын курчоосун шыпырып, Ак үйдүн имаратына кирип бары-

шып, жолундагы нерселердин баарын талкалап салышкан.

Кыска убакытка созулган катуу кагылышуудан кийин укук коргоо органдары качууга аргасыз болушкан. Кагылышуунун натыйжасы эки тараптан тең, өзгөчө укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин арасында жүздөгөн жаракат алгандар болгон.

Бирок митингчилер өкмөт үйүнөн коргоо министри Э.Топоев менен Улуттук коопсуздук министрлигинин башчысы К.Иманкуловду, Улуттук гвардиянын кол башчысы А.Чотбаевди, президенттин пресс-секретары А.Сегизбаевди жана президенттин администрация жетекчисинин биринчи орун басары Б.Жанузаковду кармашып, ур-токмокко алышкан.¹¹⁸⁹

Ак үйдү кайтарышкан аскер жана милиция кызматкерлери митингчилерге каршылык көрсөтпөйбүз деп имараттан чыгып кетишкен. Митингчилер өкмөт үйүнүн биринчи кабатын ээлешкен мезгилде А.Атамбаевдин колоннасы аянтка келишкенин кабарлашты – деп жазат Бекназаров.¹¹⁹⁰

Демонстранттар президенттин иш кагаздарынын ичинен, “элдик бийлик” революциясын аскердик операциянын күчү менен басуу боюнча А.Акаевдин Россиянын президенти В.Путинге кайрылуусун табышкан.¹¹⁹¹ 24-мартта, кечке маал

1189. Галиева З.И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана. – Б., 2007. – С. 289; Глумсков Д. Бесславный конец эпохи // Эксперт-Казахстан. – Алматы, 2005 - № 7 (33) 11 апреля.

1190. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 501-б.

1191. Галиева З.И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана. – Б., 2007. – С. 291.

1188. Груздов Ю. Революция в Кыргызстане завершилась победой народа и прогрессивных сил! // Моя столица, 25 марта 2005.

оппозиция лидери Ф.Кулов абактан бошотулуп, ал түз эле кыргыз мамлекеттик телевидениеси аркылуу калкка кайрылуу жасаган.

24-мартта күүгүм киргенден баштап, түнү менен Бишкек шаарынын соода түйүндөрү, мамлекеттик жана коомдук мекемелер талкаланып, талап-тоноочулук иштер күч алган. Айрыкча акаевдердин үй-бүлөсүнө таандык деп эсептелген ири соода түйүндөрү массалык түрдө таланып-тонолууга кабылган. Кулов башында турган күч структуралары чечкиндүү аракеттерди жүргүзүүнүн натыйжасында шаардагы абал акырындап жөнгө салынган.¹¹⁹² Мародёрлук бүтүп, шаар ичи турукташкандан кийин, Генералдык прокуратура талап-тоноочулукту уюштуруунун башында Акаевдин күйөө баласы А.Тойгонбаев турганы аныкталган.¹¹⁹³ Митингди кууп, таратуу боюнча “ак кепкачандар” менен спортсмендерди алдын ала, мурдатан даярдаган да Тойгонбаев болуп чыккан.

Ак үйгө чабуул башталгандан мурда А.Акаев жана жакын санаалаштары Өкмөт үйүнөн чыгып кетүүгө үлгүрүшкөн. Акаев үй-бүлөсүн алып, резиденциядан вертолёт менен Казакстандын чегине чыгып кетип, андан ары самолет менен Алма-Атага барган. Мурдагы премьер-министр Н.Танаев отставкага кеткенин билдиргенден кийин акаевдик өкмөт отставкага кеткен. Бишкекте жана бүткүл республикада тартипти сактоо максатында күч министрлери убактылуу өз орундарында калышкан.

1192. Кулов Ф. На перевале. – М.: Время, 2008. – С.184 – 185.

1193. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 513-6.

24-марттан 25-мартка караган түнү чукул чакырылган парламент К.Бакиевди президенттин милдетин аткаруучу жана Премьер-министрликке бекиткенден кийин К.Бакиев, А.Жапаров, А.Бекназаров, Ч.Баекова, Р.Жээнбековдор КТРге келишип, элге кайрылуу жасашкан. Акаев менен Танаев качып кетишкенин, Бакиев президенттин милдетин убактылуу аткаруучу жана премьер-министр болуп бекитилгенин жарыялашкан.¹¹⁹⁴

25-мартта, Ала-Тоо аянтында, миңдеген жаңы бийликтин жактоочуларына президенттин милдетин убактылуу аткаруучу болуп дайындалган К.Бакиев: “Урматтуу эл, мен эч качан Акаевге окшоп үй-бүлөмдү, аялымды, балдарымды, туугандарымды бийликке аралаштырбаймын. Конституциялык реформаларды тезинен баштаймын. Мына, үч ай өтпөй өзүңөр күбө болосуңар”, – деп айткан.¹¹⁹⁵

Мындан кийин дароо эле Бакиев Р.Отунбаеваны тышкы иштер министрлигине дайындаган. Бир күн мурда абактан чыккан “Ар-Намыс” партиясынын лидери Ф.Кулов республиканын бардык күч түзүмдөрүнүн координатору, А.Бекназаров башкы прокурордун милдетин аткаруучу болуп, Боршайкомдун төрагасынын мурдагы орун басары Т.Абдраимов БКШнын жетекчилигине дайындалган. Ушул күндөрү өкмөттүн убактылуу курамы да бекитилген.

26-мартта, эртең менен жаңы өкмөт борбордогу кырдаалды толугу менен өз көзөмөлүнө

1194. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 515-6.

1195. Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 516-6.

алып, баш аламандыкты токтотууга жетишкен. Ушул эле күнү Россия Федерациясынын Президенти В.Путин менен К.Бакиев телефон аркылуу сүйлөшүшкөн. Путин Бакиевге Россия Кыргызстанга бардык зарыл жардамдарды көрсөтүүгө даяр экенин билдирген. Ошол эле учурда Кремлдин басма сөз кызматы Акаев үй-бүлөсү менен Москвада экенин тастыктаган. АКШнын Кыргызстандагы элчиси Стивен Янг, Бакиевдин айтымында, аны “өз мамлекетинин атынан” биринчилерден болуп куттуктаган. Бакиевдин өкмөтүн кошуна Өзбекстан да тааныганын билдирген.¹¹⁹⁶

К.Бакиев ушул эле күнү маалымат каражаттарына пресс-конференция берген. Маалымат жыйынында сүйлөгөн сөзүндө ал кыргыз оппозициясы митингдерди жана демонстрацияларды уюштуруп жатканда бийликтин мындай тез алмашуусун күтпөгөнүн белгилеген. Бишкектеги өкмөт үйүнө чабуул жасалгандан кийинки эки сутка ичинде 5 адам каза болуп, бир жарым миңден ашууну ар кандай жаракат алгандар болгон. Чабуул учурунда жаракат алгандардын саны 350 киши болуп, өлүм-житим болгон эмес.¹¹⁹⁷

Парламенттик шайлоо 2005-жылдын 24-мартындагы “жоогазын” революциясынын катализатору болгонуна карабай, Жогорку Кеңештин 3-чакырылышы иштей баштаган. 29-мартта жаңы шайланган бир палаталуу парламент өз ишин баштап,

1196. Оранжевое бессилие или судьба «демократического выбора» [Электронный ресурс] // Gazeta.kz – 2006. – 7 февраля. – режим доступа: <http://www.Gazeta.kz>

1197. Революция тюпанов в Киргизии как вариант политической модернизации общества. <https://topref.ru/referat/128185.html>

ЖКнын төрагалыгына Ө.Текебаев шайланган. Оппозициянын башчылары кызмат орундарды ээлешкен соң элдин парламенттик шайлоолордун жыйынтыктарын жокко чыгаруу талабы аткарылбай, унутта калган.

Акаевдик режимди өзгөртүү боюнча активдүү иш-аракеттер башталган. Жаңы өкмөт толук кандуу иштешин камсыз кылуу үчүн мыйзамдаштыруу процессин тездетип, өлкөнү кыска убакыт ичинде укуктук жолго түшүрүү милдети турган. Бирок Москвага качып барып, түнөк тапкан Акаев 3-апрелде Кыргыз Республикасынын президенттик ыйгарым укуктарынан пайдаланып, региондук карама-каршылыкты тереңдетүү максатында, Ф.Куловду арткы число менен күнөөсүн кечип, абакатан чыгарып, КРнын Премьер-министр кылып дайындаган.¹¹⁹⁸

Адегенде Ф.Кулов Акаевге Конституцияга ылайык Жогорку Кеңештин жыйынында кызматтан кетүү мүмкүнчүлүгүн түзүү үчүн анын өлкөгө кайтып келишин жана анын коопсуздугу камсыз болорун билдирген, бирок бир нече сааттан кийин президенттин милдетин аткаруучу К.Бакиев качкын президентке кайтып келүүсү туура эмес, анткени “ал келсе аны эл тыгып салат” деп айткан.

Депутаттардын бир бөлүгү Президентти кызматтан алып, соттоону талап кылса, Конституциялык соттун төрайымы Ч.Баева Акаевди президент деп эсептөөгө болбой турганын, анткени анын өлкөдөн качканын өз ыктыяры менен ыйгарым

1198. Бекназаров А. Мен – кыргызмын. III китеп, I том. – Б.: Турар, 2016. – 35-б. Акаевдин жарлыгынын көчүрмөсү ушул эле эмгектин 357-бетинде

укуктарын өткөрүп берүү катары бааласа болорун айткан.¹¹⁹⁹

И.Кадырбеков президенттин милдетин аткаруучу Бакиевге Москвадан Акаевдин арызын алып келүүгө убадасын берип, ал Москвага жолугушууга барган. Бирок Акаев аткарууга мүмкүн болбой турган өзүнүн талаптарын койгон. Бир канча сүйлөшүүлөрдөн кийин, экинчи ирет Акаевге ЖКнын төрагасы Ө.Текебаев баш болгон депутаттар тобу 4-апрелде Москвага барышып, Кыргызстандын элчилигинде анын отставкага кетүү жөнүндөгү жазылган арызын алып келишип, парламентте каралып, анда арызды канааттандыруу менен Акаевдин президенттигине чекит коюлган. Кол коюунун куну акаевдик конституцияда каралган экс-президенттик статусу сакталуу менен бирге республиканын чегинде жеке кол тийбестик, мамлекеттин эсебинен жашоо жана өмүр бою коргоого алынган кепилдиктер убада кылынган. Бул кепилдиктер президенттин багуусундагы балдарына да тиешелүү. Кызы Бермет жана уулу Айдар эч кандай кепилдикке ээ болгон эмес. Акаевдин жана анын үй-бүлө мүчөлөрүнө тиешелүү мүлктөрү да коргоого алынган.¹²⁰⁰

1199. Загоревский М. Аскар не акбар // Коммерсантъ (Москва). №58/п (3142). С.1-9.

1200. 2003-жылы Акаев Текебаев, Кадырбеков ж.б. депутаттар аркылуу Конституциянын талабына каршы келген "Биринчи Президент" деген статусу мыйзам менен бекиттиртип алган. Мыйзам боюнча Биринчи Президент жана анын үй-бүлө мүчөлөрү түшкө кирбеген, дүйнөлүк бир да өлкөдө жок жеңилдиктер, артыкчылыктар, кол тийбестиктер, бюджеттин эсебинен жашоо ж.б. мамлекеттик камкордуктарга алынган. Кара: Бекназаров А. Мен – кыргызмын. III китеп, I том. – Б.: Турар, 2016. – 37-б.; Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюльпановая_революция

Төмөндө Жогорку Кеңештин төрагасына Кыргыз Республикасынын президенттик полномочиесин токтоткону жөнүндөгү Акаевдин өз колу менен жазган арызынын көчүрмөсү:

Төрага
Жогорку Кеңеш
Кыргызской Республики
О. Ч. Текебаеву

Уважаемый
Алирбек Чиркешович!

Во имя восстановления в стране
гражданского мира и согласия,
возвращения республики к конституционному правопорядку, являясь своим человеческим и гражданским долгом перед родным народом, объявляю о добровольном сложении с себя по собственному желанию – в соответствии со статьей 50 Конституции Кыргызской Республики – президентских полномочий с 5 апреля 2005 года.

Президент
Кыргызской Республики

А. Акаев
4.04.2005 года.

Ал арада Бишкекте президенттин үй-бүлөсүнүн мүлкүн издөө компаниясы активдүү иш жүргүзүп жаткан. Акаевдердеги тиешелүү байлыктарды изилдөөнүн демилгечиси экономикалык блоку көзөмөлдөгөн Кыргыз Республикасынын вице-

премьеринин милдетин аткаруучу Данияр Үсөнов¹²⁰¹ болгон. Ал журналисттерге: “Президент А.Акаевдин мүлкүн текшерүү — элдин талабы, аны республиканын өкмөтү аткарышы керек”, — деген. Анын айтымында, А.Акаевдин үй-бүлө мүчөлөрү Кыргызстандан акча которо турган оффшордук аймактардын тизмеси буга чейин түзүлгөн.¹²⁰²

Жаңы бийлик укуктук жолго түшүп, легитимдүү иш жүргүзүү үчүн Жогорку Кеңештин үчүнчү чакырылышка болгон акаевдик шайлоону жокко чыгаруу же мыйзамдаштыруу маселеси орчундуу турган. Бул маселени чечүүдө Боршайком 27-мартта күтүүсүз чечим кабыл алып, парламенттик шайлоонун жыйынтыгын жокко чыгаруудан баш тартып, 27-февралдагы жана 13-марттагы добуш берүүнүн легитимдүүлүгүн тастыктаган.¹²⁰³

БШКнын кабыл алган чечими парламенттик кош бийликти жараткан: 27-февралда жана 13-мартта шайлоонун эки турунда шайланган жаңы парламент жана ыйгарым укуктары официалдуу

1201. Үсөнов Данияр Токтогулович (1960) - Кыргызстандын мамлекеттик жана саясий ишмери, 2009-жылдын 21-октябрынан 2010-жылдын 7-апрелине чейин Кыргыз Республикасынын 14-премьер-министри. 2010-жылдын 7-апрелинде ал революцияга айланган массалык нааразылык акцияларынан улам кызматтан кетип, андан кийин басма сөздүн маалыматына караганда, Улуу Британияга качып кеткен. 2013-жылдын 10-июнунда Данияр Үсөнов кызматтык абалынан кыянаттык менен пайдалангандыгы үчүн сыртынан 15 жылга эркинен ажыратылган. 2017-жылдан бери Беларусь Республикасында Даниил Урицкий деген ысым менен жашап келет. «Беларусь улуттук биотехнологиялык корпорациясы» ЖАКты жетектейт.

1202. Тюльпановая революция. https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюльпановая_революция

1203. Революция тюльпанов в Киргизии как вариант политической модернизации общества. <https://topref.ru/referat/128185.html>

түрдө 14-апрелде гана аяктай турган эски, эки палаталуу парламент. Мурдагы чакырылыштын депутаттары акыркы шайлоонун жыйынтыгы менен макул болбой, учурдагы статусун сактап калууга аракет кылышкан. Бирок БШКнын төрагасынын милдетин аткаруучу Т.Абдраимов 28-марттан тарта мурдагы парламенттин ыйгарым укуктары токтоулганын кабарлаган. Эгерде акыркы шайлоонун жыйынтыгы жокко чыгарылып, кайрадан жаңы шайлоо жарыяланып кайра келгенче, парламенттин эки палаталуу эски составынын мөөнөтү белгисиз убакытка чейин узартылмак.

Жаңы Жогорку Кеңештин депутаттары ишке киришери менен дароо эле оппозициянын лидери К.Бакиевди өлкөнүн президентинин милдетин аткаруучу жана премьер-министри кылып шайлашкан. Бул чечим менен алар мурдагы парламенттин төмөнкү палатасы болгон Эл өкүлдөр жыйынынын чечимин кайталашкан. Жогорку Кеңеш Бакиевдин билдирүүсүн жактыргандан кийин, Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо күнүн 2005-жылдын 10-июлуна белгиленген.

Кыргызстанды 15 жылга жакын ичинде акырындап бийликти узурпациялоого, адамдын жана жарандын негизги укуктарын жана эркиндиктерин басууга, мыйзамдуулуктун жана конституциялык демократиянын принциптерин бузууга багытталган акаевдик авторитардык, үй-бүлөлүк жана трийабалисттик режими март революциясынын негизинде уратылып, Бакиевдик башкаруу мезгили башталган.

КОРУТУНДУ

Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин “легендарлуу” депутаттары А.Акаевди президент кылып шайлаган мезгилде, 1990-жылы, республиканын калктынын жан башына ИДПнын көлөмү боюнча Кыргызстан 1220 доллар көрсөткүчү менен Борбордук Азияда Казакстандан кийин экинчи (2160 доллар) жана Советтик Орто Азия республикаларынын ичинен биринчи орунду ээлеп турган. Кыргыз ССРинин артында СССРдеги эң начар өнүккөн союздук республика деп эсептелген Түркмөнстан (130 доллар) эле эмес, Тажикстан (780 доллар) жана Өзбекстан (980 доллар) да артта болгон.¹²⁰⁴

Бирок демократ Акаев Батыштык кеңешчилердин акылы менен Кыргызстанды КМШ мамлекеттеринин ичинен биринчи болуп рыноктук экономикага өткөрүү үчүн “ат тезегин кургатпай”, реформа артынан реформа жүргүзүп, прихватташтыруу саясатынын натыйжасында, республикалык экономиканын кыр аркасы эсептелген өнөр жайды, калкты азык-түлүк менен камсыз кылып турган айыл чарбаны, илим-билимди жана маданиятты пайдубалына чейин кыска убакыт ичинде талкалап, жыйынтыгында өлкөнү ар тараптуу терең кризис-

1204. Сураганов Ж. 07.04.2005 02:00. Африканат для Кыргызстана уже настал. За кем теперь очередь?! <https://zonakz.net/2005/04/07/afrikanat-dlya-kyrgyzstana-uzhe-nastal/>

тин турбуленттүүлүгү каптап, А.Пушкиндин “Балыкчы жана алтын балык тууралуу” жомогундагы тепшиси менен калган кесирлүү кемпирдин кейпиндей, 1995-жылы Кыргызстан ички дүң продукциянын көлөмү боюнча Өзбекстандан да, Түркмөнстандан да бир топ артта калган.

Акаевдин мамлекетке каршы чыккынчылык менен жүргүзгөн негизсиз революциялык реформаларынын натыйжасында Кыргызстан социалдык-экономикалык кыйроого учурап, кыска убакыттын ичинде бардык көрсөткүчтөр боюнча Өзбекстан, Тажикстан жана Түркмөнстандан бир топ артта калган. 1995-жылы Кыргызстанда калктын жан башына ИДПнын көрсөткүчү РФнын көрсөткүчүнүн 42,5%ын, Өзбекстандын көрсөткүчүнүн – 52,4%ын, ал эми Түркмөнстандын – 51,8%ын араң түзгөн.¹²⁰⁵

Аграиндустриялуу өнүккөн Кыргыз ССРине жаңыдан президент болгон академик Акаев ишин таза, ак барактан баштап, калк алдында ыйык милдетин ак дилден аткарып, калыс, чынчыл болуп, элге жаратмандык жасап, үлгү калтыруу менен журт алдында тарыхый миссиясын так аткарганда эгемен кыргыз мамлекетинин тарыхында жакшы ат менен калуу мүмкүнчүлүгү болгон. Бирок ал дүйнөкор, ач көздүгүнүн айынан тарыхый мүмкүнчүлүктөрдү колдон чыгарып жиберип, калктын каргышына калып, качкын президент аталып эле тим болбостон Кыргыз Республикасынын башкаруу системасына үй-бүлөлүк, трайбалисттик жана коррупциялашкан системасын жайылткан

1205. Экономический анализ Кыргызстана, глазами казахского эксперта. 8.04.2005. [https://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=55088;](https://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=55088)

катары Кыргызстандын тарыхында кара, “жирный” тамгалар менен түбөлүк жазылып калды.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары мамлекетти рыноктук экономикага өткөрүүгө эл да, чарба жетекчилери да даяр эмес болгон. Рынокко өтүүнүн ырааттуу, максатка умтулган иш-аракеттердин так программасы иштелип чыккан эмес. Ушундан улам өлкөдө экономикалык реформалар ишке ашпай, баш аламан мүнөзгө ээ боло баштаган.

Өнөр жай ишканаларынын биринин артынан биринин токтоп калышы, колхоздор менен совхоздор жоюлуп, мүлктөрү баш аламан таркатылышы жумушсуздардын санынын кескин көбөйүшүнө алып келген. Өнөр жай ишканаларынын токтоп калышы эмгек акынын, пенсия жана пособиелердин төлөнбөй калышына же алардын кечиктирилишине кабылтып, жалпы элдин социалдык-экономикалык абалынын кескин начарлашына кабылткан.

Приватташтыруу процессинде элдин, эмгек коллективдеринин таламдары эске алынган эмес. Мындай баш аламандыктан пайдаланышкан көпчүлүк мамлекеттик кызматкерлер, ишканалардын жана чарбалардын жетекчилери мамлекеттик мүлктү өздөрү үчүн пайдалуу сатууга же менчик ээси болууга кеңири шарттар түзүлгөн.

Көп учурларда көмүскө акционердик коомдор уюштурулуп, кызматынан пайдаланышкан жетекчилер элдин атынан сүйлөшүп, алдамчылык менен алектенишкен. Экономикалык реформанын ишке ашпай, чарбалардын массалык жоюлуп, колдон колго өтүп кетүүсүнүн азабын, биринчи кезекте

эл тарткан. 1998-жылга карата өлкөнүн калкынын 70%ы жакырчылыктын чегинде жашаган.¹²⁰⁶

Кыргызстандын КМШ өлкөлөрүнөн артта калуусу жылдан жылга өскөн. 2004-жылдын аягына карата Кыргызстан менен, мисалы, Казакстандын ортосундагы бул ажырым ого бетер кеңейген. Мисалы, Казакстанда ИДПнын өсүшү 9,4%ды түзсө, Кыргызстанда болгону 7,1%ды түзүп, КМШда бул эң төмөн көрсөткүч болгон. 2004-жылдын башына карата Кыргызстандын калкынын жан башына ИДПнын көрсөткүчү 341,8 долларды түзсө Түркмөнстанда бул көрсөткүч 1252 долларды түзгөн.¹²⁰⁷ Бирок акаевдик башкаруу мезгилинде анын үй-бүлө мүчөлөрү, алардын көптөгөн тууган-туушкандары, президент менен иштепкен анын соратниктери өлкө байлыгын “ынтымакта” менчиктештирип алганга жетишишип, үй-бүлөлөлүк кирешелери миң эселеп өскөн.

“Уруу тойгончо уурдап, өлгөнчө карганат” – дейт, элибизде. Мамлекеттик байлыкты талап-тоноонун анабашында Акаевдин өзү туруп, 2003-жылы апрелде Акаев “оозу-мурду кыйшайбай” кыргызстандыктарга: “Ар бир үчүнчү кыргызстандык коррупцияны өлкөнүн экономикалык көйгөйлөрүнүн башкы себеби деп эсептейт. Коррупция мамлекеттин коопсуздугу үчүн негизги коркунучтардын бири болуп калды. Анын жогорку деңгээли улуттук экономиканын өнүгүшү жана демократиялык кайра түзүүлөр үчүн өлүмгө барабар. Бүгүнкү

1206. Социально-экономическое положение Кыргызстана. <http://www.welcome.kg/ru/history/nz/rtu/>

1207. Экономический анализ Кыргызстана, глазами казахского эксперта. 8.04.2005. <https://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=55088>

күндө коррупциялашкан түзүмдөр мамлекеттик башкаруу системасында өз кызыкчылыктарын лоббирлөө менен гана чектелбестен, өлкөдөгү бийликти басып алуу аракетин көрүүдө, ошол эле учурда эң башкы коркунуч укук коргоо органдары сыяктуу институттардын бузулушуна алып келүүдө” – деп айткан.¹²⁰⁸

Ал эми ушул эле жылдын ноябрында: “Кыргызстанда коррупция бийликтин эң жогорку этапында уялап алып, азыртан эле ага катуу басым жасап жатат. Ушундан улам өлкөдө ата мекендик бизнес эле эмес, чет элдик түз инвестициялар да пайдасыз болуп калды. Ал эми катардагы чиновниктер кымбат хан сарайлардын ээси болуп калышууда...” – деген.¹²⁰⁹ “Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыштыр” – деген кыргыздын макалы сыңары, коррупциянын атасы да, энеси да президенттин өзү болуп жатса, кол алдындагы кызматкерлерди кантип тыймак?!

Кыргызстандын саясатын, социалдык-экономикасын жана маданиятын өнүктүрүүчү эң негизгиси күч өлкөнүн алтын фонду эсептелген кадр маселеси кыска убакыт ичинде талкаланды. Союз урагандан бери Кыргызстанды жетектеген бир да мамлекеттик дэңгээлдеги Ж.Абдрахманов, И.Раззаковдой өлкө башчысы бийликке келген жок. СССР урап, Кыргызстанды саясий, социалдык-эко-

номикалык кризис коңдон алып турганда, журт бузар “демократ” депутаттар трайбалисттик регионализмдин күчү менен Акаевден бир тыйын пара алышпай президент кылып шайлашкан.

Байлыктын бал даамына кыска мөөнөттө манчыркаган Акаев шайлоо өнөкөтүнө рыноктук системаны киргизгенге жетишкен. Отуз жылдан бери элибиз “туз сураган койдой”, чөнтөгү калыңдардын жарыбаган азгырык тыйындарына алданып, шайлап калышты. Акча менен шайланышкан эл башчылар менен эл өкүлдөрү өлкө үчүн эмес, акаевдик кодекстин негизинде үй-бүлө жана тууган-туушкандарынын жыргалчылыгы үчүн элдин канын соруп, мамлекетти карызга батырып келет.

Шайлоолордун куну акча менен эсептелген шум заманда, уюшулган супер-коррупциялык-бандиттик мамлекетте дале болсо жаратылышынан таза, адилеттүү, акыл-эстүү, билимдүү, элдин тагдырына күйгөн, улуттун туусун бийик көтөргөн, мамлекеттик деңгээлдеги азаматтар журт ичинде арбын. Бирок алар “Адам” деген улуу атын, таза абийирин коррупциялашкан рыноктук шайлоолорго салып, булгоодон алыс. Демек, журт башына И.Раззаков сыяктуу таза адам жакынкы ондогон жылдар ичинде келери күмөн. Президенттик марафонго эле эмес, парламенттик шайлоого катышып, жеңишке жетишүү үчүн бери дегенде жүздөгөн миллион АКШ долларлары сарпталып келе жатат. Мисалы, 2017-жылдагы президенттик шайлоого талапкер С.Жээнбеков 1 170 265 187 сом жана 6 855 700 АКШ долларын жумшагандыгын укук коргоочу Н.Токтакунов колундагы документ-

1208. Что говорили о коррупции президенты Кыргызстана. 9 декабря 2015 17:50 https://kaktus.media/doc/329553_что_govorili_o_korruptcii_prezidenty_kyrgyzstana.html

1209. Что говорили о коррупции президенты Кыргызстана. 9 декабря 2015 17:50 https://kaktus.media/doc/329553_что_govorili_o_korruptcii_prezidenty_kyrgyzstana.html

терге таянуу менен маалымат каражаттарына кабарлаган.¹²¹⁰ Мындай чоң каражат менен Кыргызстандын бир да атуулу пайлоого жалгыз аттанбайт. Демек, уюшулган коррупционер-бизнесмендердин топтору каражаттын күчүнө таянышып, пайлоону мыйзамсыз жолдор менен өткөрүп келе жатышканына отуз жылдан ашып, көнүмүш адатка айланганы республиканын ар бир жаранына маалым болуп калган.

2015-жылдын 18-сентябрында “Кыргыз туусу” газетасында президент А.Атамбаевдин пайлоодогу коррупция боюнча айтканы жарык көргөн. Ал: ““Эл кандай болсо, бийлик да ошондой болот” – деген сөзү бар. Демек сиздер кимдерди шайлаيسىздар, өлкөбүздүн келечеги ошого жараша болот. Эгерде парламентке кайрадан уурулар келсе, өкмөткө да ошол уурулар келет. Кыргызстандын келечеги силердин колуңарда. Алданбагыла, өз добушуңарды сатпагыла! Бул ирет өз келечегиңер, балдардын келечеги жөнүндө ойлонгула!” – деп айткан.¹²¹¹ “Эл оңолмоюнча, эл башчылар оңолбойт!” – деген И.Раззаков.¹²¹² “Жакшыдан башчы койсоң элди түзөтөөр, жамандан башчы койсоң элди жүдөтөөр”, – эл макалы. Элдин пейлине жараша башчы болот.

1210. Nurbek Toktakunov. Срочно! Про финансы избирательной кампании Сооронбая Жээнбекова. <https://www.facebook.com/toktakunov/posts/10214886545988813>; Бакыт Асанов. 15-ноябрь, 2018 Шайлоонун акчасы шек туудурду. <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-jeenbekov-election-policy/29602601.html>

1211. Дүйшеев Шайлообек. 18-Сентябрь, 2015. Элине жараша бийлиги. <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-press/27256031.html>

1212. <https://ok.ru/profile/562365866972/statuses/66797304122332>

Легендарлуу парламенттин төрагасы М.Шеримкулов Россиянын ТВнын “Итоги неделиясына” берген интервьюсунда: 1990-жылы 15-декабрда Кыргызстандын Эгемендүүлүгү жөнүндөгү Декларация жарыяланып кабыл алынганын, ал эми 1991-жылы 31-августта республика Эгемендүү Кыргыз Республикасы болуп жарыялаганын, мамлекеттин башында өтө демократиялуу, жакшы билимдүү, жаш окумуштуу Акаевдин турганын, анын ысымы жакшылыкка, жаңыланууга умтулуу жана мамлекетибиз гүлдөп өнүккөн мамлекеттердин бирине айланат деген үмүт менен байланышканын айтып, анан: “Мен Акаевге цивилизациялуу, тарбиялуу жана билимдүү адам катары тарыхыбызда жакшы салттарды калтырат деп чындап ишенген элем. Башкача айтканда, конституция менен мыйзамдардын негизинде бийликти нормалдуу алмаштыруу салттары сакталат дегем. Тилекке каршы, андай деңгээлге өсүп жетиле элек экен. Ал убагы келгенде бийликти нормалдуу өткөрүп берет деген менин эле эмес, көпчүлүк кыргызстандыктардын да үмүтүн актаган жок. Акаевдин өзү дал ошол, 1990 – жылдагы, эбегейсиз чоң митингдик демократиянын, массалык митингдердин толкуну менен бийликке келген. Анда эски жетекчилер кетишкен. Ушундай эле толкундун күчү менен Акаев да кетти...”, – деген.¹²¹³

Андан ары сөзүн улап, М.Шеримкулов: “...Биринчи кезекте мен Аскар Акаевди президент катары күнөөлөгүм келет. Эң башкысы ал конституцияны, мыйзамдарды, моралдык этиканы бузган.

1213. Почему в Киргизии разлюбили Акаева. 27 марта 2005. (Интервью М. Шеримкулова на российские ТВ “Итоги недели”). <https://www.svoboda.org/a/109080.html>

Биздин конституция боюнча бир адам беш жылдан эки мөөнөткө гана президент боло алат, анын президент болгонуна 15 жылга жакындап калды. Быйыл, 27-октябрда, анын бийликте турганына 15 жыл толмок. Конституциялык эмес жолдор менен өзүнүн ыйгарым укуктарын узартып, референдумдар жана ар кандай мыйзамсыз жолдор менен конституцияны бир канча жолу өзгөрткөн. Бийлик бардык нерсени жасай берсе боло берет деген пикирди эл ичинде өзү жараткан. Бийликте турганда баарын жасаса болорун, бийлик менен өз кызыкчылыгыңды коргош үчүн баарын кылса болорун көрсөттү. Нормалдуу жумуш таба албаган, үй-бүлөсүн жетиштүү бага албаган, жакырчылыктын эң төмөнкү деңгээлине жеткирген эл массасын бийлик көчөгө чыгууга аргасыз кылган. Парламенттик шайлоонун мыйзамсыз өтүүсү толкундоонун катализатору болгон”, – деп айткан.¹²¹⁴

Кыргызстанда 15 жыл ичинде түзүлгөн акаевдик кландык, үй-бүлөлүк режим 2005-жылдын 24-мартында кулатылды. Элдин муктаждыктарына каршы келген кландык, үй-бүлөлүк системасы, өлкөнү башкаруунун авторитардык ыкмалары, коррупциянын гүлдөшү, мамлекеттик кызматкерлердин өзүм билемдиги, саясий элитанын жеке баюу менен гана алектенгендиги жана экономиканын кыйроосу калктын массалык жакырдануусуна кабылтып, келечекке болгон үмүтсүздүк элдик толкундоолор үчүн объективдүү өбөлгөлөрдү түзгөн.

1214. Почему в Киргизии разлюбили Акаева. 27 марта 2005. (Интервью М. Шеримкулова на российские ТВ “Итоги недели”). <https://www.svoboda.org/a/109080.html>

Жогорку Кеңешке болуп өткөн шайлоонун жүрүшүндө бийлик мыйзамды одоно бузуу жолдору менен колдоо көрсөткөн талапкерлерди өткөрүп алууга болгон жосунсуз аракеттеринин жыйынтыгы калктын эң акыркы чыдамын кетирип, массалык нааразылык акциясын оппозициялык күчтөр ийкемдүү пайдаланышып, март революциясын ийгиликтүү ишке ашуусун камсыз кылыпкан.

24-мартта оппозициянын бийликти басып алуу максаты жок болгон. Оппозиция жетектеген митинг акаевдик бийликке эки талап менен уюштурулган. Биринчиси, мыйзам бузулган округдарында шайлоону кайрадан, ачык, адилет, таза өткөрүүнү жана, экинчиси, 2005-жылдын күзүндө өтүүчү президенттик шайлоого Акаев катышпай турганын митингде официалдуу түрдө жарыялоосун талап кылган.¹²¹⁵

“Алдырарда жаздырар” болуп, оппозиция менен тезинен сүйлөшүүгө баруу зарылчылыгы жөнүндө Акаевге ачык жана толук айтылган. Бирок ошол кезде бийликтин кулагы дүлөй жана көзү сокур болуп, президент митинге чыгуудан да, оппозиция жетекчилери менен сүйлөшүүгө баруудан да караманча отказ берген. Ал эми президенттин кызы Бермет айым: “Ким менен сйлөшөбүз, ал жерде (Ала-Тоо аянтындагы митингде – Н.Д.) жөн гана анча чоң эмес топ, ал жерде эл жок, кайдагы

1215. Акунов А. А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп. // Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-парелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекесине арналган жыйнак. – Бишкек: 2015. – 50-6.

оппозиция, ал жерде оппозиция жок", – дей айткан.¹²¹⁶

Эгерде, Акаев "Алга, Кыргызстан!" партиясы уюштурган "ак кепкачандар" менен президенттин айланасында көпөлөктөй айланышкан "шенимдүү, пахта генералдарына" жана күйөө баласы А.Тойгонбаев жетектеген жан кечтилерге ишенбей, оппозиция өкүлдөрү менен сүйлөшүүгө барганда март окуясы болбой, бардык маселелер тынчтык жол менен чечилмек.

Акаевдин суу жүрөктүгү, коркоктугу, ишенчээктиги, чечкинсиздиги жана мамлекеттик жетекчиликке өсүп, жетилбегендигинин натыйжасында бийликтен кулатылганына бүгүнкү күнгө чейин өзү сезбей, күнөөнү башкалардан издеп келет.

1990-жылы "легендарлуу парламенттин" кетирген эң негизги катачылыгы мамлекет башчылыгына тажрыйбалуу мамлекеттик ишмерди эмес, илимпоз Акаевди шайлагандыгы болгон. Акаев президент болгонго чейин өндүрүштө, региондук же республикалык деңгээдеги башкаруучулук кызматтарда иштеген эмес. "Акаев мамлекеттик башкаруу чөйрөсүнө келип, башкаруучулук тажрыйбасынын жоктугунан саясий процесстерге туруштук бере алган жок. Саясатка өзгөчө мүнөз, катуулугу бар адамдар келиши керек. Аскар Акаевич жумшак, билимдүү адам, менимче, анын келечектеги траекториясын ушул нерсе аныктады, анын негизги

1216. Сариев Т. Шах Киргизской демократии. – В.: "Салам", 2008. – С.20-21;

катасы ушул болду" – дейт саясат таануучу М.Сариев.¹²¹⁷

Ал эми Россиянын президенти В.Путин: "Кыргызстандагы кырдаалдын өнүгүшү бийликтин алсыздыгынын жана өлкөдөгү топтолуп калган социалдык-экономикалык көйгөйлөрдүн натыйжасы болуп саналат", – деген.¹²¹⁸

Акаев өтө билимдүү, көптү билген, сөзмөр, чечен болгону менен жеткен өжөр, кекчил жана жаратылышынан акылы тайкы өңдөнөт деген ой кетет. Ал бийлеген он беш жыл ичинде "базар экономикасына өтүүнүн тездетилген" курсун тандап, "шок терапиясын" уюштуруп, экономиканын кыр аркасы болгон өнөр жайды жана айыл чарбасын пайдубалына чейин талкалап, элди жакырчылыктын сазына батырып, "итке мингизгенин" этибарга албай, мен президент катары кыргыз элине ак дилден, эң мыкты кызмат өтөп жатканда, оппозиция чет өлкөлүктөрдүн каражаты менен төңкөрүш уюштурушту деген актануусун, "ат тезегин кургатай", маалымат каражаттарына интервьюларды берип келет, бүгүнкү күнгө чейин.

2021-жылдын 16-августунда "Российская газетасына" берген интервьюсунда Акаев: "2005-жылы элдин жашоого нааразычылыгы эч кандай болгон эмес. 2000-жылдары Кыргызстандын экономикасы эл аралык каржы уюмдарынын гранттары жана кредиттери менен колдоого алынган "2001-

1217. Ошибки президента. Аскар Акаев. 17:20 11.12.2018 (обновлено: 18:37 14.12.2021) <https://ru.sputnik.kg/20181211/oshibka-prezidenta-askar-akaev-1042386466.html>

1218. Стонин А. 10:08 24.03.2015 "Тюльпановая революция" в Киргизии (2005) <https://ria.ru/20150324/1053953942.html>

2010-жылдарга Кыргызстанды өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери” он жылдык планын ийгиликтүү ишке ашыруунун аркасында тынымсыз жогорулап бара жаткан... Ал кезде Кыргызстан Борбор Азиядагы “демократиянын аралчасы” катары, эл аралык коомчулукта кадыр-баркы жогору болчу... Ал эми “жоогазын” революциясы АКШнын Кыргызстандагы элчиси Стивен Янгдын жеке жетекчилиги астында Мамлекеттик департамент тарабынан ачык даярдалган.

Анын Мамлекеттик департаментке берген жашыруун отчету жалпыга маалым. Натыйжада чет өлкөлөрдөгү инструкторлордон атайын даярдыктан өткөн саясий авантюристтер башчылык кылган катардагы мамлекеттик төңкөрүш ишке ашты. Мындан тышкары, алар жергиликтүү наркобарондордун кылмыштуу күчтөрүнө, ошондой эле АКШ элчилигинин берешен каржылык жана маалыматтык колдоосуна таянышкан. Ошондуктан, 2005-жылдагы Кыргызстандагы төңкөрүштү Батышта дагы эле “жоогазын” революциясы деп аташат...”, – дейт.¹²¹⁹

“Өзүн мактагандан өлгөнчө кач” – дейт элибиз, ал эми Акаев кандай иштеди, ага мезгил тараза, тарых күбө. Кандай иштеген күндө да анын коррупциялашкан, трайбалисттик башкаруусунун натыйжасында мамлекетке жасаган кыянаттык

1219. Ядвига Юферова. 16.08.2021 Аскар Акаев рассказал о трудном опыте первого президента. Российская газета – Федеральный выпуск: №185(8536) <https://rg.ru/2021/08/16/askar-akaev-rasskazal-o-trudnom-opyte-pervogo-prezidenta.html>

иштерин кыргыз эли али кечире элек. Акаев үнү жеткен жерге чейин канчалык “мен тазамын” – деп актанбасын ал коррупциянын, диктатуранын жана кыргыз эли үчүн бандит президенттердин “атасы” катары Кыргызстандын соңку тарыхында түбөлүк кала берет. Акаев салган даңгыр, таш жол менен айрыкча, мамлекетке жасаган анын кыянаттык иштерин кийинки президенттер ыйык мурас катары ашыгы менен, кыйшаюсуз аткарып келишти, Кыргызстандын байлыгын тоношуп.

Коррупциялашкан, трайбалисттик-үй-бүлөлүк башкаруу системасын өлкөгө орноткон Акаев: “мен ак дилимден таза иштедим” – деп маалымат каражаттарына тынымсыз актанганын токтотуп, эгерде чын эле акылдуу, билимдүү болсо, телевидениеден официалдуу, ачык (публично), тизе бүгүп, курун мойнуна салып, кыргыз элинен кечирим сура-са, кең пейил кыргыз эли мүмкүн аны кечирмек.

“Жоогазын” революциясынын жеңишинен кийин жаңыдан шайланган президент К.Бакиев алгач келечекте үй-бүлөлүк кландык башкарууга жол бербөө үчүн бардыгын жасайм деп убада кылган. Жыйынтыгында, мамлекетти акаевдик талаптоо практикасына бир аз түзөтүүлөр менен анын жолун толук кайталап, бакиевдик үй-бүлө мүчөлөрү – бир туугандары жана балдары өлкөнүн саясий аренасында негизги ролду ойношкон. Бакиевдин өлкөдөн качуу тагдыры да Акаевдикидей эле парламенттик шайлоодо президентти колдогон партия жеңишке жеткен. “Качкын президенттер” – деген жарлык (ярлык) менен аттары тарыхта түбөлүк кара тамгалар менен жазылып калды.

Президент А.Атамбаев да, принцибинде, акаевдик-бакиевдик жолдон чыккан жок. Ал өлкөдө

түптөлүп калган коррупциялык системаны бузууга эч кандай аракеттерди жасаган эмес. Анын үй-бүлө мүчөлөрү өлкөнүн саясий иштерине ачык кийлигишпеген менен анын шоопуру, жансакчысы жана санаалаштары мамлекетти башкарууга активдүү катышышкан. Атамбаев мурдагы, эки президенттен айырмаланып, өлкөдөгү кырдаалды революциялык деңгээлге жеткирген эмес жана республикадан качкан жок. Бирок, мамлекетке жасаган кыянаттык иштери үчүн, жашы улгайган мезгилде, ага абактын азабын тартууга туура келген.

С.Жээнбеков Атамбаевдин жана акчанын күчү менен президент болуп шайлангандан кийин атамбаевдик жолду кыйшаюсуз улантууга салтанаттуу түрдө убада берип, өзүнөн мурункулардын салтынан бир кадам да чыккан жок. Өзүнө чейинки президенттер сыяктуу эле ал да үй-бүлөлүк-кландык башкарууга жол бербөө, коррупция менен аёосуз күрөшүүгө ж.б.у.с. ооз көптүрө убада берген менен, чындыгында, мурдагы президенттердей эле каржылык агымдарды кайра бөлүштүрүү, саясий оппоненттерди жок кылуу, Кумтөр келишимин өзүнө ылайыктап кайра карап чыгуу менен алектенген.

Баса, Кумтөр алтын кени боюнча келишимди бир да президент мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн оңдоого барган эмес. Кумтөр президенттердин үй-бүлөлөрү үчүн алтын балыктын ролун аткарган. Демек, коррупциялык жолдор менен чогултулган таза эмес акчанын арты менен шайланышкан президенттер, алар дайындаган мамлекеттин баардык структурасында иштешкен кызматкерлер жана шайлоочулардын добушун сатып алышкан

карьерист депутаттардын басымдуу көпчүлүгү кыргыз мамлекетинин социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө жан үрөп, ак дилден кызмат кылышпай турганына эгемендүүлүктүн отуз жылдык тарыхы далилдеди.

Президент болгон адамдын астында эки татаал жол болот. Биринчиси, өмүрүн өлкөгө арноо. Экинчиси, үй-бүлөнүн ыйыктыгы. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон бери шайланышкан бардык президенттер үй-бүлөнүн ыйыктыгын биринчи орунга коюшкандыктан тарыхтын каарына калышты. Тарыхта кылымдап жакшы ат менен калуу мамлекетке сиңирген ак эмгегине жараша болот. Тарых жакшылыкты даңтайт, жамандыкты кечирбейт.

Ал эми, президент С.Жапаров азыр иштеп жатат. Анын жасап жаткан эмгектерине баа берүү азырынча эртелик кылат. Социалдык сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча калктын басымдуу көпчүлүгү президенттин саясий жана социалдык-экономикалык багытын колдойт. Демек, элдик пикир азырынча оң. Анын ишине ийгилик каалайлы. “Жөжөнү күзүндө санайт” дейт эмеспи, президенттин республикага жасаган эмгектеринин жыйынтыгына карата жана мамлекеттин саясий багытынын так аныкталганына жараша, алгач коомчулуктун элегинен өтүп, анын ким экендиги жана өлкөгө сиңирген эмгегинин салмагы так аныкталып, жыйынтыгында оң же терс баасы чыгарылган соң, Кыргызстан тарыхында өз ордун түбөлүк табат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

20 лет демократического развития в Кыргызстане: взгляд изнутри и извне 20 years of democratic development in Kyrgyzstan: internal and external perspectives/Перевод: Галина Сергунина. – Б.: 2012. – 314 с.

Абдымаликов К. Кыргызстандын Экономикасы (өткөөл мезгилинде). Учебник. – Б.: “Улуу тоолор”, 2016. – 756 б.

Абдымаликов К. Экономика Кыргызстана. Учебник 2-е издание, исправленное и дополненное Бишкек. – 2010. – 743 с.

Авторханов А.Г. Империя Кремля: Советский тип колониализма. — Garmisch-Partenkirchen: Prometheus-Verlag, 1988—425с. https://vtorayaliteratura.com/pdf/avtorkha_nov_imperiya_kremlya_1988_ocr.pdf

Авторханов А.Г. Сталин. Путь к диктатуре. – М.:Алгоритм, 2014. — 224 с.

Авакьян С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность. 2-е изд. -М. : Сашко, 2000. 528 с.

Аганбегян А.Г. Советская экономика. – взгляд в будущее. /А.Г. Аганбегян. – М.: Экономика, 1988. – 256 с.

Аджубей.А.И. Я был зятем Хрущева. /Алексей Аджубей. – Москва : Алгоритм, 2014. – 333, [2]с.

Айнекенова Ч.Р. Проблемы социально-экономических преобразований в переходные периоды истории Кыргызской Республики. – Б., 2019. – 336 с

Акаев А.А. Раздумья на судьбоносном этапе. Бишкек: 1994.

Акаев А.А. Кыргызстан на пути становления независимости. Избранные речи и выступления Президента Кыргызской Республики. — Бишкек: 1995.

Акаев А. Откровенный разговор. М.: Совершенно секретно, 1998.

Акаев А.А. Памятное десятилетие. Трудная дорога к демократии. — М.: Международные отношения, 2002.

Акаев А.А. История, прошедшая через мое сердце. – Б.: Илим, 2003. – 287 с.

Акаев А.А. О национальной идее, кыргызской государственности и ее лидерах. – Б.: «АРХИ», 2003. – 318 с.

Акаев А.А. Кыргыз Республикасындагы миграциялык процесстердин динамикасына саясат таануучулук анализ. Диссертация, с.и.к. – Бишкек, 2021. – 171-б.<https://vak.kg/wp-content/uploads/2021/02/akaev-avtoref-kyrg.pdf>

Акаева, Б. Цветы зла. О так называемой "тюльпановой революции" в Кыргызстане / Акаева Б. – Москва: Международные отношения, 2006. – 176 с.

Акунов А. Многопартийность и демократия в Кыргызской Республике. Историко-политической анализ. – Б., 1999.

Акунов А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991–2021) / Жооптуу ред. проф. Т.К.Чоротегин. – 2-бас, тол. жа- онд. – Бишкек, “Калем” басмасы, 2021. – 1040 бет, жады- бал., сүрөт., карталар.

Анарбаева Г.А. Формирование и эволюция инсти- тута политических партий в независимом Кыргызстане. – Б.: “Турар”, 2017. - 164 с.

Анисин, Н.М. Кремлевский заговор от Хрущева до Путина [Текст] : историческая литература / Н. М.Анисин. - М.: Эксмо; -М. : Алгоритм, 2009. - 256 с.

Арзыматова А.А. Промышленность Кыргызстана. Вторая половина XIX – XX вв. теоретико-методо- логические проблемы. – Б., 2008.

Асанканов А. Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения. – Фрунзе, 1989.

Асанканов А. 12 июня, 2020. Апрельские события и межэтнический конфликт в июне 2010 г.: почему этносы, имеющие общие генетические корни, подняли оружие друг против друга? <https://www.caa-network.org/archives/19947>

Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Б.: Мурас, 1997. – 225 с.

Асанканов А.А. Государственная политика в сфере межэтнических отношений. Журнал «Вестник КРСУ», 2013 год, Том 13, № 4, Стр. 3-6.

Асанканов А.А. Узбекская община в Кыргызстане (до 7 апреля 2010 г.). Журнал «Вестник КРСУ», 2016 год, Том 16, № 12, Стр. 10-14.

Ахиезер А., Клямкин И., Яковенко И. История России: конец или новое начало? - М.: Новое издательство, 2005. - 708 с.

Базарбаев К., Жумагулов Б. Политические партии Кыргызстана: теория и практика. – Б.: 2012. – 140 с.

Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина. — М.: ГазОил пресс, 1998 — 351 с., [6] л.

Бакиев К. Мартовская революция: исторический выбор народа. – Бишкек, 2010. – 488 с.

Бакиев К. Боль, любовь и надежда: мой Кыргызстан - VaizMedia, 2015 – 191 с.

Бактыгулов Дж.С. Во имя народного благосостояния. – Фрунзе, 1982.

Бактыгулов Дж. Чокушев Б. История Республики Кыргызстана. Учебное пособие. Ч. II. – Б., 1994.

Бактыгулов Дж.С., Осмонов О.Дж., Самиева Ж.Д. Уровень жизни населения Кыргызстана. (1961 – 1994 гг.). – Бишкек, 1995.

Баранов, Н.А. Современная демократия: эволюционный подход / Н.А. Баранов; Балт. гос. техн. ун-т. – СПб., 2007. – 208 с.

Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2009 — 3-е изд., расш. и перераб. -М.: Аспект Пресс, 2010. — 846 с.

Бегунов Ю. К. Тайные силы в истории России / Сост., предисл., коммент. П. В. Тулаев /Отв. ред.О.А. Платонов. — М.: Институт русской цивилизации, 2016. — 944 с.

Безбородов А., Елисеева Н., Шестаков В. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. -СПб.: Норма, 2010. – 216 с.

Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. экинчи китеп. – Б.: “Бийиктик”, 2010. – 517 бет.

Бекназаров А. Мен – кыргызмын: I китеп. – Б.: Турар, 2020. – 788 бет.

Бекназаров А. Мен – кыргызмын: III китеп, I том – Б.: Турар, 2016. – 596 бет.

Бекназаров А. Мен – кыргызмын: III китеп, II том – Б.: Турар, 2016. – 620 бет.

Бенедиктов И.А., Рыбин А.Т. Рядом со Сталиным. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2010. — 240 с.

Берия, Жданов, Молотов: Сталин: поднявший Россию сколен. / Лаврентий Берия, Андрей Жданов, Вячеслав Молотов. -М.: Алгоритм.– 2014. – 240 с.

Бережков В.М. Рядом со Сталиным. — М.: Вагриус, 1998 — 478 с., [8] л. Ил

Бешлосс Майкл. ИЗМЕНА В КРЕМЛЕ: Протоколы тайных соглашений Горбачева с американцами: [пер.с англ.] / Майкл Бешлосс, Струб Тэлботт. – М.: Алгоритм. 2010. 390 с.

Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство, глобальное лидерство/ Пер.с англ. – М.:Междуна- р. отношения, 2005. – 288 с.

Бжезинский З.К. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис. – М.: АСТ, Астрель; 2013. — 288 с.

Бжезинский Зб. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. -М.: Междуна- родные отношения, 2010. — 192 с.

Бобков Ф. Как готовили предателей. Начальник Полити-ческой контрразведки свидетельствует... М.: Изд- во: Эксмо, Алгоритм. 2011, 240 с.

Бобков Ф. КГБ и власть. -М.: Эксмо, 2003. — 416 с.

Богатырев В. Статус формальных политических институтов и их отношения с неформальными полити-

ческими структурами в Кыргызстане [Электронный ресурс] // Институт общественной политики. – 2008. - <http://www.ipp.kg>

Болдин В.И. Крушение пьедестала: Штрихи к портрету М.С.Горбачева // В. И. Болдин. – М.: Республика, 1995. – 447 с.

Болпонова А. Политические кланы Кыргызстана: история и современность. Центральная Азии и Кавказ. Т.18. Выпуск 3 – 4, 2015. – с. 57-71.

Болпонова А.Б. Трайбализм и интеграция кыргызского общества. Журнал «Вестник КРСУ», 2013 год, Том 13, № 6, Стр. 6-9.

Борисов Н. А. Президентство на постсоветском пространстве: процессы генезиса и трансформаций – М.: РГГУ, 2018. – 537 с.

Боффа Джузеппе. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964 – 1994: Пер. с ит. Хаустовой Л.Я. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 320 с.

Брейтвейт Р., Мэтлок Д., Тэлботт С. Горбачёв: Крах советской империи / Пер. с англ. – М.: Алгоритм, 2012. – 400 с. (Вожди Советского Союза).

Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим. Пер. с англ. -М.: Международные отношения, 2004. 504 с.

Вдовина А.И. СССР. История великой державы (1922–1991 гг.). -М.: РГ-Прогресс, 2018. – 768 с.

Верхотуров Д. Тень Атамбаева над Киргизией / Верхотуров — «ЛитРес: Самиздат», 2018 – 20с.

Весна 2005 года глазами кыргызстанцев: тревоги, ожидания, надежды (устные истории). – Бишкек, 2005.

Видьманов В.М. Кто виноват? И что делать? – М.: ЗАО “Газета “Правда”, 2003. – 230 с.

Воздействие мирового экономического кризиса на трудовую миграцию из Кыргызстана в Россию: Качественный обзор и количественное исследование [Текст]. – Бишкек: [б. и.], 2009. – 110 с

Воротников, В.И. А было это так...: Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС / В. И. Воротников. 2-е изд., доп. - М.: Кн. и бизнес, 2003. - 636, [1] с., 1995. — 473 с.

В Политбюро ЦК КПСС...: По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985-1991) / Сост. А. Черняев (рук. проекта), А.Вебер, В. Медведев; Горбачев-Фонд. -М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 784 с.

Второй съезд народных депутатов СССР. 12-24 декабря 1989 г. Стенографический отчет. (комплект из 6 книг). – М.: Издание Верховного Совета СССР, 1990, ТТ.: I-VI. – 3840 с.

Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. -М., 2006. 439 с.

Галиева З. И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана / З. И. Галиева. - Бишкек : Кыргыз. Нац. Ун-т, 2007. - 369 с.

Гдлян Т.Х., Иванов Н.В. Кремлевское дело. Повесть-хроника. Ростов-на-Дону: Книга.1994. – 480 с.

Голль Ш. де, Рузвельт Ф., Черчилль У. Сталин. Маршал, победивший в войне. -М.: Родина, 2019.(Великие вспоминают). – 448 с.

Горбачев М. Декабрь-91. Моя позиция. -М.: Изд-во Новости, 1992. – 224 с.

Горбачев М.С. Жизнь и реформы. В двух книгах. Кн. 1. -М.: АО «Издательство «Новости», 1995. – 600 с.; Кн. 2. М.: АО «Издательство «Новости», 1995. – 656 с.

Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. -М : Политиздат, 1987. – 270 с.

Горбачев М.С. Понять перестройку... Почему это важно сейчас / М.С. Горбачев. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006.— 400 с

Горбачев М.С. Наедине с собой / М. Горбачев. -М.: Грин Стрит, 2012. – 688 с

Горбачев М.С. Собр. соч. ТТ.: 1 – 28. - М.: Весь мир, 2008 - 2018.

Горбачевские чтения. Вып. 7. 1989 год в российской и мировой истории. / Первый съезд народных депутатов СССР: 20 лет спустя / 1989–2009: Пути Европы / 2011. 240 с. Междунар. Фонд соц.-экон. и политол. исслед. (Горбачев-Фонд). -М.: Горбачев-Фонд, 2010. — С. 234.

Гришков И.Г. Электрофикация Советского Киргизстана. — Фрунзе, 1965.

Гриневский О.А. Перелом. От Брежнева к Горбачеву. М.: Олма Медиа Групп, 2004. — 622 с.

Громов В.И. Развал СССР - причины и последствия. - М., 15 с

Гругман Р.А. Советский квадрат: Сталин-Хрущев-Берия-Горбачев. / Рафаэль Гругман. - СПб: Питер, 2011. - 320 с.

Губарев В. С. Президент или Уотергейт по-русски: [О Б.Н. Ельцине]. -М.: МНО «Форум учёных и специалистов за сов.-амер. диалог». Секция прогностики: Тропа ГХП «Путь», 1990. — 166 с.

Даллес А., Рокфеллер Д., Ходжа Э.: Хрущев. Кремлевский реформатор. —М.: Эксмо, 2012 г. — 304 с.

Джаманкулов Ж.М. Конституция Кыргызской Республики 1993 года: Возрождение суверенного государства. — Бишкек: Изд-во ДА МИД КР, 2009

Джумагулов Апас Что отдено взамен. Воспоминания. — Б.: Бийиктик, 2008. — 364 с.

Джунушалиев Дж. Агония партии: взгляд изнутри / Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического соосмысления. -Б., 1994.

Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан: принята 31 августа 1991 г. № 578-ХП // Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан. - 1991. - № 17.

Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан // Советская Киргизия. - 1990. - № 300.

Десять лет, которые потрясли...1991-2001. (Сборник). -М.: Вагриус, 2002. - 224 с.

Дикхут В. Реставрация капитализма в СССР. -М., -СПб., 2004 // <http://www.pickalov.narod.ru/RCSU.htm>

Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам 1917 - 1957 годы. В 4х то-мах: Т. 3: 1946-1952 годы. -М.: Политиздат, 1958. — 704 с.; Т. 4: 1953 -1957 годы. — 1958. — 864с.

Добрюха Н.А. Как Сталин победил коррупцию [Текст]: [продолжение книги "Как убивали Сталина" и "Сталин и Христос"] / [Николай НАД]. -Москва: МАКС Пресс, 2015. - 461 с.

Дорофеев Г.В. Хрущев: интриги, предательство, власть. /Г. В. Дорофеев — «МОЗАИКА СИНТЕЗ», 2010 — (Тайное и явное в истории Отечества)—М., 2010. — 256 с.

Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар: 2005-жылдын 24-мартында жана 2010-жылдын 7-апрелинде Кыргызстанда жүзөгө ашкан элдик ыңкылаптардын маарекелерине арналган жыйнак/ Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), З.Ж.Эргешов ж.б. — Экинчи толукталган басылышы. — Бишкек: КРПжӨ ИБнын алдындагы "Типография" мамл.ишк., 2015. — 302-б.

Дубнов А. Почему распался СССР: вспоминают руководители союзных республик. / Аркадий Дубнов. — Москва: Индивидуум, 2019. — 304 с.: ил.

Дүйнөлүк экономикалык каатчылыктын Кыргызстандан Россияга эмгектик миграцияга тийгизген таасири: Сапаттык баяндама жана сандык изилдөө — Б.: 2009. — 118 б.

Жапаров С. Саясатка аралашкан 10 жыл: Документалдуу баян. — Б.: Жанузак басма, 2014. — 80 б.

Желтоксан. Декабрь 1986. Документальная хроника / под ред. Берика Абдыгали. — Алма-Ата: "Арыс", 2021. — 880 с.

Жирохов, М.А. Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР / Михаил

Жирохов; гл. ред. Е. Кондукова. – Санкт-Петербург: БХВ-Петербург, 2012. – 688 с.

Жоробеков Ж. Кыргызстандагы саясаттын эволюциясы (тандалган макалалар). – Б.: 2023. – 340 б.

Жуков В.Ю. Новейшая история России: Перестройка и переходный период. 1985-2005: Учеб. пособие для студ. всех специальностей и форм обучения. – СПб.: СПбГАСУ, 2006. – 186 с.

Жуков Ю.Н. Сталин: тайны власти. – М.: Вагриус, 2017. – 720 с.

Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / 2-е изд. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 286 с.

Единый доклад по миграции в Кыргызской Республике. – Б., 2014. – 40 с. https://auca.kg/uploads/Tian%20Shan%20Policy%20Center/TSPC%20Publications/Unified%20Migr%20Report_2014.pdf

Емельянов Ю.В. Хрущев. Смутьян в Кремле / Ю.В.Емельянов. – М.: Вече, 2005. – 416 с.

Ерина В.М. Легкая промышленность Киргизии. – Фрунзе, 1957.

Есипов Н.С. Промышленное строительство в ранее отсталых странах. – Фрунзе: Киргосуниверситет, 1962. – 345 с.

Ибраимов О.И. Турдакун Усубалиев: өмүрү жана тагдыры. – Б.: Турар, 2019. – 312 б.+16 б.

Ибраимов О. История киргизского государства (постсоветский период). – Бишкек: Улуу тоолор, 2015. – 448 с.

Игамбердиев Б.А. Экономическая политика Кыргызстана 1991-2010 гг.: Опыт и результаты. – Бишкек: б.и., 2016. – 228 с.

Иманалиев М. Неформальные институты как «правила политической игры» в Кыргызстане. [Электронный ресурс] // Институт общественной политики. – 2007. – <http://www.ipp.kg>

Исаев К. Записки неравнодушного гражданина: (сборник документальных рассказов, статей и интервью). – Б.: Инсанат, 2008 - 385 с.

Исаев К. Восток – дело тонкое, или Лицо кыргызской власти глазами очевидца. – Бишкек: ТАС, 2006.

Исаков В.Б. Кто и как развалил СССР : хроника Крупнейшей геополитической катастрофы XX века / Владимир Исаков. – Москва: Книжный мир, 2012. – 379, [4] с.

История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5 т. / Гл.ред. совет: К.К.Каракеев и др.; АН Кирг.ССР, Ин-т истории. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. Т. 4: Киргизия в 1938 – 1960 гг. /Ред.кол.: В.П.Шерстобитов (гл.ред.) и др. 1990. – 480 с.

История Кыргызстана: XX век. Учебник для ВУЗов. Под общей редакцией доктора исторических наук, доцента У.Чотонова, доктора исторических наук Досбол Нур уулу. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 344 с.

История России. 1917—2004: Учеб. пособие для студентов вузов / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 816 с.

История современной России: Хроники «эпохи перемен» (1985–1999). В 2 ч. Ч. 1. / Под общ. ред. С.М.Шахрая (С.М.Попова, А.А.Яник). – М.: Фонд современной истории; Издательство Московского университета, 2012. – 555 с.

История современной России: Документы и материалы (1985–1999): В 2 ч. Ч. 2. / Под общ. ред. С.М.Шахрая и А.А. Клишаса (Составит. С.М.Попова, А.А. Яник). – М.: Фонд современной истории; Издательство Московского университета, 2011. – 624 с.

История России. 1917—2004: Учеб. пособие для студентов вузов / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин. – М.:Аспект Пресс, 2005. – 816 с.

Исхак Раззаков. Жизнь отданная народу. Сборник документов и материалов. – Б., 2000.

Исхак Раззаков. Улуу инсан. Эскерүүлөр. Бишкек: Учкун, 1996. – 280 [22] б.

Кайтып келме миграция эл аралык ыкмалары жана борбордук азия регионунун өзгөчөлүктөрү. International Organization for Migration (IOM) – Нур-Султан, 2020. – 242 с.

Кара-Мурза С. Русский путь. Вектор, программа, враги. – М., 2014. 208 с.; <https://unotices.com/book.php?id=4>

Кара-Мурза С.Г. Крах СССР. Кто виноват. – М.: Алгоритм, 2016. – 446 с.

Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха. – М.: Клуб семейного досуга, 2007. – 768 с. (Газетная).

Кара-Мурза С.Г. Потерянный разум. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 736 с.

Кара-Мурза С., Гражданкин А. Белая книга России: строительство, перестройка и реформы: 1950 – 2012 гг. – М.: Либроком, 2013. — 560 с.

Кара-Мурза С.Г. Между идеологией и наукой. – М.: Научный Эксперт, 2013. – 184 с.

Катасонов В.Ю. Вывоз золота из Советской России, СССР и Российской Федерации: 1917-2005 гг. // ЭКО. - 2010. - N 3. - С.117-134.

Киргизский переворот: март - апрель 2005 : [16+] / сост. Г. О. Павловский. – Москва : Европа, 2005. – 220 с.

Киргизстан за 50 лет: Юбил. ст. сб. -Фрунзе, 1974.

Киссинджер Генри. Дипломатия. Пер. с англ. В. В. Львова. Послел. Г.А.Арбатова. -М.: Ладомир, 1997.— 850 с.

Киссинджер Генри. Мировой порядок. – М.: АСТ, 2015. – 540 с.

Князев А. А. Векторы и парадигмы киргизской независимости (очерки постсоветской истории). – Б.: 2012. – 419-б.

Князев А.А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии. – Бишкек: 2007. – 163с

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 9-е изд. Т.8. -М., 1985. – 542 с.

Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 - начало 1980-х гг.) М.: РОССПЭН, 2009. - 543 с.

Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988)/ КПСС; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС; Под общ. ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. - 9-е изд., доп и испр. -М., 1983-1990. - 16 т. - В надзаг. : Ин-т марксизма- ленинизма при ЦК КПСС.

Космарская, Н.П. “Дети империи” в постсоветской Центральной Азии: адаптивные практики и ментальные сдвиги (русские в Киргизии, 1992–2002) = “Children of the Empire” in Post Soviet Central Asia: Mental Shifts and Practices of Adaptation (Russians in Kirghizia, 1992–2002) / Наталья Космарская; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения, Ин-т Африки. — М. : Наталис, 2006. — 597 с.

Клаус Хессе. Сталинский социализм. Практическое исследование. – М.: Алгоритм, 2015. – 288 с. (Асель Ли, перевод с немецкого)

Кыргызстан: Женщины и дети из Кыргызстана, вовлеченные в миграцию наиболее уязвимые группы – FIDH. Сентябрь 2016 / N°675r. 76 с.

Кыргызстан: кеңейтилген миграциялык профиль 2015-2018. – Б., 2018. – 150-б. <https://kyrgyzstan.un.org/sites/default/files/2020-01/Migration-Profile-2018-in-Russian.pdf>

Кыргызстан: путь вперед // Талайбек Койчуманов Джоомарт Оторбаев С. Фредерик Стapp//Johns Hopkins University-SAIS, 1619 Massachusetts Ave. NW, Washington. – 2005. – 36с.

Кыргызстан политика и экономика: материалы и документы: выпуск первый. Проблемы борьбы с коррупцией в кыргызстане/ Сост. М.Н.Омаров, Д.К.Сагынбаев, Ж.З.Исакова - Б.:2004.-314 С.

Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т. XX к. жана XXI к. башы. – Б.: "Кут-Бер", 2016. – 816 б.

Койчуев Т. Избранные сочинения в 3-х томах: Политика, экономика, мирозвязи Кыргызстана. – Б.: ЦЭС при ПКР, ОО "Экономисты за реформу", 2007. – 224 с.

Койчуев Т. Избранные сочинения в 3-х томах: Том I. Советская экономика: закономерности развития и теория воспроизводства. – Б.: ЦЭС при ПКР, ОО "Экономисты за реформу", 2007. – 502 с.

Койчуев Т. Избранные сочинения в 3-х томах: Том II. Постсоветская перестройка: теория, идеология, реалии. – Б.: ЦЭС при ПКР, ОО "Экономисты за реформу", 2007. – 336 с.

Коктейль Полторанина: Тайны ельцинского закулисья. – М.: Алгоритм, 2013. – 224 с. – («Наследие царя Бориса»).

Команда Андропова. – М.: Русь, 2005. – 256 с.

Конституция Кыргызской Республики 1993 г. : принята на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 г. ; введ. в действие законом Кыргызской Республики от 5 мая 1993 г. № 1186-XII // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. -1993 г. - № 7.

Конституция Кыргызской Республики : принята референдумом и введена в действие законом Кыргызской Республики от 27 июня 2010 г. // Эркин-Тоо. - 2010. - 6 июля. - № 61.

Костин А. Л. Заговор Горбачева и Ельцина. Кто стоял за хозяевами Кремля? / А. Л. Костин «Алисторус», 2010. 890 с. электронный fd2<https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9A/kostin-aleksandr-ljvovich/zagovor-gorbacheva-i-eljcina-kto-stoyal-za-hozyaevami-kremlya/2>

Красильников Р. Новые крестоносцы. ЦРУ и перестройка. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 663 с.

Красильников Р. ЦРУ и "Перестройка" / Р.Красильников. – М.: Эксмо, 2011. – 224 с.

Крючков В.А. Личное дело: В 2 ч. Ч. 1. -М.: Олимп; ТК О АСТ, 1997.— 448 с.

Кунаев Д.А. От Сталина до Горбачева. (В аспекте истории Казахстана). – Алматы: "Санат", 1994. – 352 с.

Курманов З.К., Жакупова Т.И. Парламентаризм в Кыргызстане. Первый опыт. Бишкек, 1998. - 206 с.

Левитин Л.И. Узбекистан на историческом повороте. – М.: Вагриус, 2001, 352 с.

Леонов Н.С. Крестный путь России. 1991-2000. - М.,Изд-во: Русский Дом, 2003. – 528 с.

Лукьянов А. И. Август 91-го а был ли заговор? – М.: Алгоритм ЭКСМО, 2010. – 230 с.

Лукьянов А.И. Парламентаризм в России (вопросы истории, теории и практики). -М.: Норма, Инфра; - М, 2010. — 304 с.

Любимов М. Операция «Голгофа» секретный план перестройки. Газета "Совершенно секретно", 1995 год, №2, 3. Подробнее: <https://bookap.info/psywar/lubimov/gl4.shtm>; http://www.pseudology.org/chtivo/Lyubimov_OperatsiyaGolgota.pdf

Макиавелли Н. Государь (2-е изд.). -М.: Попурри, 2005. –672 с.

Мамытова Э. Политическая борьба в Кыргызстан в 1916-1999 гг. // Политическая история Кыргызстана. – Б.,2001.

Малабаев Ж. Кыргыз мамлекетинин тарыхы. -Б., 1999.

Мартенс Людо Другой взгляд на Сталина (Запрещенный Сталин) – М.: ООО «ТД Алгоритм», 2015 – 650 с.

Мартиросян А.Б. Сталин и достижения СССР. – М.: Вече, 2016. – 320 с.

Мартиросян А.Б. Сталин: ложь и мифы о сталинской эпохе.-М.: Вече, 2019 – 544 с.

Мартиросян А.Б. Сталин после войны. 1945-1953 годы. -М.: Вече, 2014. – 448 с.

Мартиросян А.Б. Кто привел войну в СССР? – М.: Эксмо, 2007. – 640 с.

Масалиев А. Народ должен знать правду. – Б.: 2004. – 240 с.

Мау В.А. Экономика и власть. Опыт посткоммунистической трансформации. – М.: Дело, 2017. – 352 с.

Мгеладзе А.И. Сталин. Каким я его знал. Страницы недавнего прошлого. — Б./м., 2001. – 386 с.

Медведев Р.А. Советский Союз. Последние годы жизни: Конец советской империи / Р.А. Медведев. – М.: АСТ: Полиграфиздат, 2010. – 638 с.

Миронин С.С. Сталинский порядок. -М.: Алгоритм, 2007. – 272 с.

Миронин С.С. Убийство Сталина. Крупнейший заговор XX века. -М.: Алгоритм, Эксмо. 2011. – 208 с.

Миронин С.С. Как отравили Сталина. Судебно-медицинская экспертиза. -М.: Алгоритм, 2014. – 208 с.

Мирошин Б. Мой адрес – Советский Союз. Том 1. Часть 1.-М., 2018. – 180 с. (91 иллюстрация) // В 5ти том. 18 книг//<https://libs.ru/book/786848/>

Млечин Л.М. Горбачев и Ельцин. Революция, реформы и контрреволюция/ Л.М.Млечин. – Санкт-Петербург : Питер, 2012. – 447 с.

Молдо Багыш Сарыбай уулу. Абак дептери / Түзгөн О.Сооронов. – Б.: “Акыл”, 1998. – 229 б.

Молотов В.М. Враги Сталина – враги России. – М.: Алгоритм, 2013. – 250 с.

Мэтлок, Дж. Ф. Смерть империи: Взгляд американского посла на распад Советского Союза / Джек Ф. Мэтлок; Пер. с англ. Т. Кудрявцевой, В. Мисюченко. – М.: Рудомино, 2003. – 579 с.

Мурзакулова А. Дж. Гражданин и государство в современном Кыргызстане. Учеб. пос. для ВУЗов / Отв. ред. Дятленко П.И. – Б.: Махprint, 2012. – 116 с.

Мухин М. «Почему распался СССР?» — пара слов о застое или что собственно «застоялось»? [Электронный ресурс] // Научно-публицистический журнал «Актуальная история». URL: <http://actualhistory.ru/ussr-breakup-2>

Мухин Ю. И. Подонки истории. Самая злоедающая тайна XX века / Ю. И. Мухин. –М.: Яуза, 2011. – 910 с. 28 иллюстраций.

Мухин Ю.И. Кремль – враг народа. – М.: Яуза-пресс, 2011. – 256 с.

Мухин Ю.И. Кремлёвский фашизм. – М.: Эксмо, 2013. – 256 с.

Мухин Ю.И. Россия гниет с головы. Проклятие власти / Ю.И.Мухин. –М.: Яуза, 2013. – 320 с.

Мухин Ю. И. Протоколы несионских мудрецов. Что такое государство и экономика. -М. Изд-во: Родина, 2018. – 270 с. <http://xn--90ahkajq3b6a.xn--2000-94dygis2b.xnplai/economika/econ1-1/econ021.pdf>

Народное хозяйство Киргизской ССР за годы Советской власти. Стат. ежегодник. -Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 245 с.

Население Кыргызстана в начале XXI века. Под редакцией М.Б. Денисенко. - Б.: 2011. – 332 с.

Насритдинов Э. Миграция в Кыргызстане: взвешивая все за и против.

<https://www.academia.edu/4371896/%D0%9C%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%B2%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%8F%D0%B7%D0%B0%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2>

Национальный институт стратегических исследований Кыргызской Республики. – Бишкек, 2013. – 94 с. https://www.auca.kg/uploads/Migration_Database/Publications/18_migrac_report.pdf

Некрич А.М. Золотой век номенклатуры // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т. 2. Апогей и крах сталинизма / Под

общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. -М.: Российск. гос. ун-т. 1997. - 757 с.

Нур уулу Досбол Эгемен Кыргызстандын тескейи. - Б.: 2003. - 255 б.

Нур уулу Д., Ыйса уулу К. Март ынкылабы - элдин жеңиши:/ Д.Сарыгуловдун ред.астында. - Б.: "Шам", 2005. - 32 б.

Нур уулу Досбол Шайлоочу жана депутат. - Б.: 2004. - 192 б.

Нур уулу Досбол Кыргызстан Убактылуу өкмөттүн башкаруу мезгилинде.(2010 - 2011). - Б.: 2019. - 712-б.

Нур уулу Досбол Кыргызстан СССРдин курамы мезгилинде (1945 - 1991). - Б.: Солюшин, 2021. - 1107-б.

О выборах народных депутатов местных Советов народных депутатов Киргизской ССР: закон Киргизской ССР от 23 сентября 1989 г. // Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. - 1989. - № 17. - Ст. 138.

О лишении К. Бакиева статуса неприкосновенности : декрет Временного Правительства от 26 апреля 2010 г. № 30 // Слово Кыргызстана. -2010. - 26 апр.

Омаров Н.М. Миграционные процессы в Кыргызской Республике в годы независимости: итоги десятилетия. - Бишкек: Технология, 2001. - 192 с.

Омаров Н. Эволюция политической системы Кыргызстана в 90-е годы XX-го - начале XXI-го веков : итоги и перспективы демократического строительства [Электронный ресурс] / Н. Омаров. - Режим доступа: <https://docviewer.yandex.ru>. - Доступ свободный.

О новой кыргызской оппозиции [Электронный ресурс] // Институт общественной политики. - 2008. - <http://www.ipp.kg>

О Правительстве Кыргызской Республики : конституционный закон Кыргызской Республики от 18 июня 2012 г. № 85 // Эркин-Тоо. - 2014. - 16 мая.

Осмонов Ө.Дж. Повышение благосостояния труженников села Киргизии в условиях совершенствования социализма. -Фрунзе, 1988.

Осмонов Ө.Ж. Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу. -Б., 1994.

Осмонов Ө.Ж. Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл калкынын турмуш деңгээли Совет бийлигинин соңку жылдарында. -Б., 1994.

Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы. (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. Ондол., толук. 6-бас. -Б.: Полиграфбумресурсы, 2014. - 604 б.

Основы антикоррупционной политики: Учебное пособие/ Саякбаев Т., Мамбеталиева Э., Абдыкеримов А. - "Оптима Технолоджис", 2020. - 188 с.

Островский А.В. Солженицын. Прощание с мифом. -М.: Яуза, 2006. — 561 с. <http://www.x-libri.ru/elib/ostrv001/00000001.htm#a1>

Островский А.В. Глупость или измена? Расследование гибели СССР. -М.: Крымский мост-9Д — ФОРУМ. 2011. — 864 с. <http://www.x-libri.ru/elib/ostrv002/index.htm>

Островский А.В. Проект "Распад СССР". Тайные пружины власти. - М.: «Алгоритм», 2016. - 544 с.

Островский А.В. Кто привел Горбачева к власти? - М.: «Алгоритм-Эксмо», 2010. - 544 с.

О человеческом факторе в кыргызской политике [Электронный ресурс] // Институт стратегического анализа и прогноза. - 2007. - <http://www.easttime.ru>

Павловский Г. О. Киргизский переворот. Март-апрель 2005. Сборник / Сост.: Г. О. Павловский — М.: Издательство «Европа», 2005. - 210 с.

Парламент молчаливого большинства как зеркало кыргызской демократии [Электронный ресурс] // Институт стратегического анализа и прогноза. - 2008. - <http://www.easttime.ru>

Первый съезд народных депутатов СССР, 25 мая - 9 июня 1989 г: Стенографический отчет Т. 3. 2987 с.

Перестройка и крах СССР. 1985-1993. Безбородов А., Елисеева Н., Шестаков В. СПб.: 2010. - 216 с

Перестройка: Двадцать лет спустя / Сост. В.И.Толстых. - М.: Русский путь, 2005. - 232 с.

Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск, 1993. — 484 с.

Платонов С.В. Горбачёвы: Чета президентов. — М.: Эксмо, Алгоритм, 2012. — 288 с. — (Семейные кланы).

Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза/ пер. С англ. Гирика С., Лунина С., Сагана А. - М.: АСТ, 2016. - 623 с(Электронный версия) <https://public.wikireading.ru/17710>-<https://public.wikireading.ru/17757><http://www.universalinternetlibrary.ru/book/68364/chitat knigu.shtml>

Плоских В.М., Джунушалиев Д.Д., Абдырахманов Т.А. История кыргызов и Кыргызстана: учебник для вузов. / Отв. ред. А.Ч. Какеев. 3-е дораб. изд. Бишкек: — КРСУ, 2015. — 566 с.

Политические партии Кыргызстана: теория и практика.- Б.: 2012. - 140 с.

Пономарев В. Самодеятельные общественные организации Казахстана и Киргизии. 1987-1991 (опыт справочника). М., 1991. - 104 с.

Попов Г.Х. Снова в оппозиции. - М.: Галактика, 1994 - 443 с.

Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945-1953 / Составители О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Минкж, М.Ю. Прозуменщиков, ЛА. Роговая, СВ. Сомонова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 656 с.

Прохоров Д. П. Сколько стоит продать Родину : предатели в отечеств. спецслужбах. 1918-2000 гг. / Д. П. Прохоров. - М. ; СПб. : Нева, 2005 (ПФ Красный пролетарий). - 571, [3] с.

Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 436 с.

Пыхалов И.В., Денисов И. СССР без Сталина. Крах Сверх Державы. — М.: Эксмо, Яуза, 2012. — 480 с.

Пихоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005. М.: Русь-Олимп: Астрель: АСТ, 2007. — 554, [6] с. (Новейшая история. Особый взгляд).

Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти, 1945-1991. — М.: РАГС, 1998. — 734 с.

Пихоя Р. Г. СССР. История Великой Империи. Под знаком Сталина. — Русь-Олимп, Питер, 2009. — 256 с.

Развитие народного хозяйства Киргизии. (краткий очерк). — Фрунзе: “Кыргызстан”. — 1966. — 567 с.

Раззаков Т. Ош коогаланы-Ошские события / Т. Раззаков. - Бишкек : Салам, 2015. - 276 с.

Раззаков Т. Ош коогалаңы: КГБнын маалыматтары боюнча. — Ошские события: На материалах КГБ. — Б.: Ренессанс, 1993.— 112 б.

Раззаков Ф.И. Бандиты времен социализма (Хроника российской преступности 1917-1991 гг.) М.: Эскиммо, 1996. 528 с. <https://www.litmir.me/br/?b=140642>; <https://document.wikireading.ru/57592>; <https://document.wikireading.ru/57532> = китеп толук берилген!!!

Раззаков Ф.И. Коррупция в Политбюро: Дело «красного узбека» - М.: Алгоритм.2009. - 510 с.

Раззаков Ф. И. За чьей спиной прячется президент? — Москва : Эксмо, 2012. — 352 с.

Разработка Концепции миграционной политики Кыргызской Республики. — Бишкек, 2013. — 94 с.

Распад СССР: Документы и факты (1986-1992): В 2-х тт. Т. I: Нормативные акты. Официальные сообщения. Т. II: Архивные документы и материалы. - 2-е изд. / Под общ. ред. С.М.Шахрая. - М.: Кучково поле, 2015. - 1120 с.

Распад СССР: Документы и факты (1986–1992 гг.): в 2 т. Т. II: Архивные документы и материалы / под общ. ред. С. М. Шахрая; сост. С. М. Попова, А. А. Яник. — М.: Кучково поле, 2016. — 824 с.

Ратьковский И.С., Ходяков М.В. История Советской России СПб.: Издательство "Лань", 2001. - 416 с.

Рейган Р. Жизнь по-американски. Изд.: М.: Новости: 1992. 752 с.

Рейган Р., Тэтчер М. Англосаксонская мировая империя: [статьи и выступления] / Пер. с англ. М., 2014. — 286, [1] с.

Родрик Брейтвейт, Струоб Тэлботт, Джек Мэтлок. Горбачев. Крах советской империи. — М.: Алгоритм. 2012. — 400 с.

Рождение сверхдержавы, 1945-1953 годы [Текст] : [монография]/Александр Пыжиков, Александр Данилов. - Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. - 317, [2] с.

Рыжков Н. И. Главный свидетель. Дело о развале СССР/ Н.И.Рыжков — М.: «Алисторус», 2009. — 240 с.

Рыжков Н.И. Я из партии по имени «Россия». — М. 1995. — 440 с.

Рыжков Н.И. Десять лет великих потрясений. - М : Ассоц. "Книга. Просвещение. Милосердие", 1995. — 574 с.

Рыжков Н.И. Перестройка: история предательств. — М.: Новости, 1992. — 397 с.

Сааданбеков Ж. Сумерки авторитаризма: закат или расцвет? — Бишкек, 2001.

Сараскина Л.И. Александр Солженицын. М.: 2008. - 992 с.

Сариев Т. Шах Кыргызской демократии / Т. Сариев. — Бишкек : Салам. — 2008. — 208 с.

Сатылганов Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы: /Ред.кол. — Ф.:Адабият, 1989. — Т. I: Ырлар. — 1989. — 264 б.

Сенин, В.Т. Признание в соучастии / Виктор Сенин. — М.: ЛИК, 2016. — 454 с.

Смирнов Г.Л. Уроки минувшего. — М.: «Российская политическая энциклопедия», 1997. — 303 с.

Советский Киргизстан на этапе развитого социализма. — Фрунзе, 1981.

Советское общество: Возникновение, развитие, исторический финал. [Текст]: 2 т. / под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева/. В двух томах. — М.: МГГУ.— 1997. — 762 с. /Серия: Россия XXвек./

Сойма В.М. Запрещенный Сталин. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 476 с.

Соколов А.К., Тяжелников В.С. Курс советской истории, 1941-1991. - М.: Высш. шк., 1999. - 415 с. <http://studlib.com/content/view/855/19/>

Союз можно было сохранить. Белая книга: Документы и факты о политике М.С.Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. М.: Апрель — 85, 1995, 351 с.

Союз можно было сохранить. Белая книга документов и факты о политике М.С.Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. Издание второе. — М.: 2007. — 567 с. https://www.gorby.ru/userfiles/union_could_be_saved.pdf

Социальная болезнь: Синдром Яковлева. Часть 1. <https://vk.com/@beskomm-sindrom-yakovleva-p1>

Социальная болезнь: Синдром Яковлева. Часть II. https://pikabu.ru/story/sotsialnaya_bolezn_sindrom_yakovleva_chast_2

Социальная болезнь: Синдром Яковлева. Часть III. <https://proza.ru/2018/10/29/687>

Социальная политика СССР в послевоенные годы. 1947-1953 гг. : Документы и материалы. Сост.: доктор исторических наук, профессор В. В. Журавлев, кандидат исторических наук Л. Н. Лазарева— М.: НПК, 2020 — 718 с.

Социально-экономические аспекты (на примере Кыргызской Республики): Сб. ст. — Бишкек: КРСУ, 2014. — 250 с.

Согрин В.В. Политическая история современной России, 1985-2001: от Горбачева до Путина / В. В. Согрин. – М.: Весь Мир: ИНФРА-М, 2001. – 262 с.

Сталин И.В. Сочинения: Т. 1–18. М.; Тверь, 1946–2006.

Сталин И.В. Экономические проблемы социализма в СССР. – М.: Ленанд, 2020. – 224 с.

Степанков, В. Г. Кремлевский заговор: Версия следствия / В. Степанков, Е. Лисов. – М.: Огонек, 1992. – 320 с.

Суворов В. Против всех. – М.: Добрая книга, 2013. – 472 с.

Суворов В. Тень победы. — М.: АСТ, 2002. – 314 с.

Суворов В. Беру свои слова обратно. / Виктор Суворов. М.: ООО «Издательство «Добрая книга», 2015. — 536 с.

Сулайманов К.С., Сулайманов Б.К. Проблемы животноводства в Кыргызстане. – Б., 1995.

Султанов Ч.А. Последний удар Империи. Баку, 20 января 1990 г., Баку - 2004. - 765 стр.

Суходеев В.В. Сталин. Военный гений. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 415 с.

Суханов, Л. Е. Три года с Ельциным: Записки первого помощника / Лев Суханов; лит. запись А. Ольбика. – Рига: Вага, 1992. – 368 с.- Источник: <http://www.veltsincenter.ru/books/tri-goda-s-eltsinym-zapiski-pervogo-pomoshchnika>

Тaubман У. Горбачев. Его жизнь и время / Пер. с англ. Татьяна Азаркович, Ольга Тихомирова. - М.: АСТ, Corpus, 2019. - 768 с. (Электронная версия. Текст см. сайт: http://loveread.ec/read_book.php?id=77265&p=1 = http://loveread.ec/read_book.php?id=77265&p=271)

Текебаев О. Ч. Временное Правительство Кыргызской Республики (7 апреля - 21 декабря 2010 года): события, деятельность, оценки / О. Ч. Текебаев, М. К.

Укушов ; под. ред. З. К. Курманова. - Бишкек, 2016. - 560 с.

Текенова С., Сарыков Т. Исторические корни и проблемы межнациональных конфликтов в Кыргызстане. – Ош, 1994.

Терещенко Ю.Я. История России XX - начала XXI вв. – М.:Издательство: АСТ, 2010. – 448 с.

Тогусаков О. А. Кыргызстан в цивилизованном мире / О. А. Тогусаков. - Бишкек : Институт философии и политико-правовых исследований Национальной академии наук КР, 2016. - 300 с.

Тэлботт С., Бешлосс М. Измена в Кремле. Протоколы тайных соглашений Горбачева с американцами / С. Тэлботт — «Алисторус», 2012. http://loveread.ec/read_book.php?id=95348&p=1

Трояновский О.А. Через годы и расстояния. История одной семьи. – М.: Центрополиграф, 2017. – 352 с.

Трудовая миграция и продуктивное использование человеческих ресурсов Кыргызская Республика Бишкек 2009. – 68 с. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_308867.pdf

Уметова А. Подходы к разработке Миграционной политики в странах Центральной Азии и Европы. – Прага, 2012. – 52 с.

Усубалиев Т.У. Руководящая роль КПСС в укреплении единства интернационального и национального в советском социалистическом образе жизни. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1982. – 184 с.

Усубалиев Т.У. Созидательная сила ленинской национальной политики КПСС. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 304 с.

Усубалиев Т.У. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. – Бишкек: Шам, 1996. – 423 с.

Усубалиев Т.У. Архив Т. Усубалиева. О запасах, хранении и реализации золота Кыргызстана. (Рукопись) –

70 с. <https://usubaliev.files.wordpress.com/2020/11/o-zaprasahranenii-i-realizacii-zolota-kyrgyzstana.pdf>

Усубалиев Т. Ошскую трагедию можно было предотвратить. 3 июля 1991 года. (Рукопись) – 45 с. <https://usubaliev.files.wordpress.com/2018/10/d0bed188d181d0bad183d18ed182d180d0b0d0b3d0b5d0b4d0b8d18e-d0bcd0bed0b6d0bdd0be-d0b1d18bd0bbd0be-d0bfd180d0b5d0b4d0bed182d0b2d180d0b01.pdf>

Усупова, Н.С. Кыргызстан: проблемы бедности в условиях трансформации общественно-политической жизни страны [Текст] / Н.С. Усупова. – Бишкек: «Алтын принт», 2010. – 282с.

Фалин В.М. Без скидок на обстоятельства : [Полит.воспоминания] / Валентин Фалин. - М : Республика Современник, 1999. - 462 с.

Феномен революции. – Б.: 2015. – 252 с.

Ферр, Гровер. Антисталинская подлость. /Гровер Ферр;[пер.с англ. В. Л. Боброва]. — М.: Алгоритм, 2007. — 464 с.

Ферр Гровер. Оболганный сталинизм. Клевета XX съезда. – М.: Алгоритм, 2015. – 520 с.

Ферр Гровер. Сталин – кровожадный тиран, это версии Троцкого и Хрущева. Обеложь. 25/04/2017 - 21:15. <https://aftershock.news/?q=node/513875>

Филиппов А.В. Новейшая история России, 1945—2006 гг.: кн. для учителя / А.В. Филиппов. — М.: Просвещение, 2007. — 494 с.

Фроянов, И. Я. Погружение в бездну [Текст] / И.Я.Фроянов. - Москва: Эксмо : Алгоритм, 2002. - 608 с.

Фурман Д., Шерматова С. Киргизские циклы. Как рушатся режим. – М.: 2012. – 176 с.

Фурман Д.Е., Шерматова С.А. Киргизские циклы – М.: Ин-т Европы РАН : Рус. сувенир, 2010. – 82 с. - (Доклады Института Европы = Reports of the Institute of Europe / Учреждение Российской акад. наук, Ин-т Европы РАН; № 258).

Харт, Гэри. Россия потрясает мир: Вторая русская революция и ее воздействие на Запад [Текст]: пер. с англ. / Г. Харт. - Москва: Новости, 1992. – 365 с

Хлобустов О.М. КГБ СССР 1954-1991. Тайны гибели Великой державы. – М.:Аква-Терм. – 2015. – 656 с. Подробнее: <https://www.labirint.ru/books/495880/>

Хлобустов О.М. Доктрина Даллеса в действии. М.: Эксмо, 2012. 240 с.

Хлобустов О.М. Август 1991 г. Где был КГБ? – М.: Эксмо, 2011. – 240 с.

Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. Том 2. Февраль 1955 года - январь 1958 года. — М.: Госполитиздат, 1962 — 534 с.

Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. Том 8. Май 1963 года – март 1964 года. – М.: Политиздат, 1964 — 559 с.

Хрущевизм – беда России! В чём предательство Великого Кукурузника. Опубликовано 1 июля, 2018. <https://www.kramola.info/vesti/vlast/velikiy-kukuruznik-antologiya-odnogo-predatelstva;>

Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина / Менон Раджан [и др.]. — Москва: Новое издательство, 2008. — 244 с

Чёрная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии. С.Куртуа, Н.Верт, Ж-Л Панне, А.Пачковский, К.Бартошек, Ж-Л Марголен Paris, 1997 – Пер. с франц. – М., Три Века Истории, 2001. – 780 с.

Чернова Е.П. Пути сближения колхозной собственности с общенародной в период строительства коммунизма. – Фрунзе, 1967.

Черняев А.С. Шесть лет с Горбачёвым: По дневниковым записям. — М.: Прогресс-Культура, 1993. — 523 с.

Черняев А.С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972 – 1991 М., РОССПЕН, 2008. 1047 с.

Черняев А.С. Был ли у России шанс? Он - последний. Собрание. 2003г. 288 с.

Черняев А.С. 1991 год: Дневник помощника Президента

СССР. — М.: Терра, 1997. — 336 с. 1099 ЗАПИСЕЙ (1972 — 1991). <https://prozhito.org/person/315>; <https://nsarchive.gwu.edu/rus/Chernyaev.html>

Черняев А.С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991. — М., РОССПЭН, 2010. — 1047 с.

Черчилль У. Вторая мировая война. (В 3-х книгах). — М.:

Воениздат, 1991. — Кн. 1. Т. I-II. — 592 с.; Кн. 2. Т. I II-IV — 671 с.; Кн. 3. Т. V-VI. — 702 с.; сокр. пер. с англ.

Черчилль, Уинстон. Как я воевал с Россией: достаточно полно и откровенно описал все стороны этой антирусской деятельности / У. Черчилль. — М.: Алгоритм; М.: Эксмо, 2011. — 384 с.

Чоротегин Т. Кыргызстандагы демократиячыл күрөштүн карлыгачы — КДКга чейрек кылым. Со.стр 1076 <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-democratic-movement-25th-anniversary-blog/27029594.html>

Чоротегин Т. К. Парламентская демократия - великий исторический шанс Кыргызстана [Электронный ресурс]: к юбилеям народных революций 24 марта 2005 г. и 7 апреля 2010 г. / Т. К. Чоротегин. - Режим доступа: <https://rus.azattyk.org/a/26923187.html>. - Доступ свободный.

Чотонов У.Ч. Кыргызстан по пути суверенитета. Историко-политический анализ. — Б., 2007. — 384 с.

Чотонов У.Ч., Досбол Нур уулу. История отечества. Учебник для вузов. — Б.: “Учкун”, 2009. — 344 с.

Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева; Послесловие С. Кулешова. — М.: ТЕРРА, 1991. — 623 с. http://grachev62.narod.ru/molotov_140/content.htm

Чуев Ф. И. Полудержавный властелин. — М.: Олма-Пресс, 2000. — 736 с.

Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. Монография. — М., 1999. — 240 с.

Чиналиев У. Кыргызстан на пути к демократии. Трансформация политической системы / У. Чиналиев — «Росмэн», 2019

Чиналиев У. Становление кыргызской государственности в переходный период / У. Чиналиев — «Росмэн», 2000

Чиналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане / У. Чиналиев — «Росмэн», 2019

Чынгышев Т. Воспоминания: события, люди. -Б.: Бийиктик-Плюс. 2016

Шахназаров Г.Х. С вождями и без них. — М., «Вагриус», 2001. — 605 с.

Швейцер П. Тайная стратегия развала СССР / П. Швейцер — «Алисторус», 2010 — 390 с. (Перев. с англ. Филимоновой Л.)

Шевякин А. Загадки гибели СССР. (История заговоров и предательств. 1945-1991). — М.: Вече, 2003. — 464 с.

Шевякин А. Кто готовил развал СССР. — М.: Алгоритм, Эксмо, 2014. — 448 с.

Шепилов Д. Непримкнувший. Воспоминания. — М.: Центр-полиграф, 2017. — 447 с.

Шеримкулов М. Ш. Парламент независимого Кыргызстана / М. Ш. Шеримкулов. — Бишкек: КГНУ, 1998. — 424 с.

Широнин В. КГБ — ЦРУ — Секретные пружины перестройки (Серия “Крестовые походы XX века”). — М.: Ягуар, 1997 — 288 с.

Шубин А.В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. — М.: Вече, 2005. — 480 с.

Щербаков В. И. Крушение советской империи глазами последнего председателя Госплана СССР. — М.: Наше завтра, 2022. — 656 с.

Экономика Киргизии — составная часть народно-хозяйственного комплекса СССР. — Фрунзе: “Илим”, 1977. — 196 с.

Элебаева А.Б., Джусубеков А.К., Омуралиев Н.А. Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ. – Б., 1991.

Элебаева А., Бешимов Б. Современные гражданские движения в Кыргызстане: Аналитический обзор // Гражданское движение в Кыргызстане. – М., 1991.

Элебаева А.Б. Межэтнические отношения в постсоветских государствах Центральной Азии: динамика развития. – Б.: Илим, 2001. – 138 с.

Энвер Ходжа. Хрущев убил Сталина дважды. – М.: Алгоритм, 2016. – 240 с.

Эркебаев А. 1990 год: приход к власти А. Акаева. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 634 с.

Эркебаев А. Саясатта он жыл: макалалар, маектешүүлөр, жыйында сүйлөнгөн сөздөр. – Б.: ЖЭКА Лтд., 2000. – 443 б.

Эркебаев А. Өзүңдү эмес, өлкөнү ойло. Соңку он жылдагы макалалар. – Б.: "Азат Свобода". 2016. – 456 б.

Эркебаев А. Азаттыктын азаптуу жолу. Тернистый путь независимости. – Б.: "Полиграф-ресурс", 2018. – 464 б.

Яковлев, А. Н. Сумерки: [Размышления о судьбе России] / Александр Яковлев. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Материк, 2005. – 672 с.

Яковлев А. Н. Наивность демократии беспредельна. Фрагмент из новой книги А.Н. Яковлева «Реформация в России и большевизм» // Общая газета. 1994. №4. 28 января - 3 февраля.

Яковлев А.Н. Горькая чаша. –Верхне-Волжское, 1994. – 464 с.

Яковлев А.Н. Омут памяти. / Александр Яковлев. – Москва: Вагриус, 2001. – 604 с.: [16] л. ил. – (Мой 20 век)

Яковлев А.Н. Перестройка: 1985-1991. Неизданное, малоизвестное, забытое. / сост. А. А. Яковлев. – М.: Междунар. фонд "Демократия", 2008. – 867, [1] с.

Яковлев А.Н. Нам приходилось лгать и лицемерить / Вечерняя Москва. 2001.11 июля.

Яковлев Н.Н. ЦРУ против СССР. – М.: Молодая гвардия, 1979. – 287 с.

Яковлев Н. ЦРУ против СССР. – 3-е. – М.: Эксмо, 2003. – 512 с.

Яцков В.А. Кадровая политика КПСС: Опыт и проблемы. / В.А. Яцков. – М.: Мысль, 1986 – 317 с.

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	3
СССР кыйроого карай (1985 – 1991)	19
Кыргызстан кайра куруу мезгилинде (1985 – 1991).....	136
“Легендарлуу” кыргыз парламенти.....	206
Коррупциялашкан, чырлуу Кумтөр алтын кени.....	232
Ош окуясы (1990).....	301
Биринчи президентти шайлоо. Мамлекеттик суверенитеттүүлүктүн декларациясы.....	402
Кыргызстан – суверендүү мамлекет. Алгачкы жылдардагы саясий кырдаал	482
Кадрдык саясат.....	503
Алгачкы демократиялык кыймылдар жана саясий партиялар.....	549
Социалдык-экономикалык реформа. “Прихватташтыруу” саясаты.....	585
Коррупциянын жана көмүскө экономиканын деңгээли.....	658
Жакырчылык. Эмгек миграциясы.....	755

Акаевдик авторитардык режимдин кулашы. “Жоогазын” революциясы	832
Корутунду.....	944
Пайдаланылган адабияттар.....	960
Мазмуну.....	990

Досбол Нур уулу

**КЫРГЫЗСТАН АКАЕВДИК
БАШКАРУУ МЕЗГИЛИНДЕ
1990 – 2005-жж.**

(Азыркы Кыргызстандын саясий тарыхы)

Адабий редактор: ф.и.к., доцент А.Т.Карымшакова

Корректор: С.К. Карамолдоева

Техникалык редактор: Ж.Т. Ашыралиев

Терүүгө январь 2024-ж. берилди. Басууга февраль 2024-ж. кол
коюлду. Офсет кагазы Форматы 60х90 V₁₆- «Century Schoolbook» ариби. Офсет
ыкма менен басылды.
62 басма табак. Нускасы 500. Заказдын №11
ЖЧК «Солюшин»

Досбол Нур уулу

Белгилүү мамлекеттик жана коомдук ишмер, таанымал окумуштуу, тарых илимдеринин доктору, профессор эмгек жолун айылдык мектепте мугалимдиктен баштаган. Андан соң Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын тарых институтунун илимий кызматкери, бөлүм башчысы болуп эмгектенген. 1983-жылы кандидаттык, 1992-жылы докторлук диссертациясын коргогон. 1995-жылдан баштап КР ЖКнын депутаты; “Жаңы Кыргызстан” саясий партиясынын түзүүчүсү; КРнын билим, илим жана жаштар саясатынын министри; КРнын вице-премьер министри; КРнын мамлекеттик катчысы; КРнын Ж.Баласагын астындагы Улуттук университетинин ректору; “Бишкекжылуулуктүйүнү” ААБнын директорлор кеңешинин мүчөсү кызматтарын аркалаган. Азыркы мезгилде КР УИАнын Б.Жамгырчинов атындагы тарых, археология жана этнология институтунда үзүрлүү эмгектенүүдө.

300дөн ашуун илимий эмгектердин ээси, анын ичинде 15 монографиянын автору: “Совхозы Кыргызстана в период строительства социализма” (1980); “Совхозы Кыргызстана” (1993); “История Кыргызстана” (1998); “Эгемен Кыргызстандын тескейи” (2003); “Шайлоочу жана депутат” (2004); “Март ыңкылабы” (2005); “История отечества” (2009); “Кыргызстан тарыхы” (2014); “Кыргызстан убактылуу өкмөттүн башкаруу мезгилинде” (2019); “Кыргызстан СССРдин курамы мезгилинде” (2021); “Кыргызстан акаевдик башкаруу мезгилинде” (2024) ж.б.

Илимий эмгектери, негизинен, Кыргызстандын тарыхына, саясатына, экономикасына жана географиясына арналган.